नं: ११४-घ

काशिकावृत्ति टीका

पदमञ्जरी ४-५ माध्यायौ

पत्राणि १६८

नं०: ११४-घ

काशिकावृत्तिटीका

पदमञ्जरी

४-५ माध्यायौ

पत्राणि १७८

नं: ११४-घ

काशिकावृत्तिटीका

पदमञ्जरी

४-५ माध्यायौ

पत्राणि १६८

॥ज्ञानं विनाऽगतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः॥ स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च॥ अव्ययानि
दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे॥ ॥इति विष्णुपुराणे॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो भगवते मंगलमूर्त्तये श्रीमद्विट्ठलश्रीनृसिंहाय ॥ ॐ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् । अधिकारोऽयमिति विशेषणविशेष्ययोर्निर्देशाद्वक्ष्यमाणानां स्वादीनां प्रत्ययानां प्रकृत्युपदेशलाभात् ।
स्वरितत्वाच्च । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति । अधिकारस्यावधिर्निर्दिश्यते । अधिकारो नेकप्रकारः प्रत्ययाधिकार इति । तत्र कीदृशोऽयमधिकार इत्याह स्वादिषु प्रत्ययेषु प्रत्य-
तिरिति यमधिक्रियत इति । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्वा इति । सामान्यग्रहणमित्यनुषंगः ॥ समासान्तनिर्देश इति । समासान्तद्वन्द्वे नतेषां ङ्यादीनामयन्निर्देश इत्यर्थः ॥ ननु समासान्तस्ये-
तिरितियमधि ... केवलादेकवचनमेव युक्तं नन्द ... हुवचनमिति तत्राह । किमर्थमिदमुच्यते । ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयः प्रत्ययाः केवलानां प्रयोगो मा भूदिति परस्येति वचनात् केवलानां प्रयो-
गानन्तविष्यति । उच्यते हि प्रयोजनं । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्व्ययप्रत्ययः प्रत्ययसंज्ञायामनुवृत्त । असत्यस्मिन्नधिकारे धातोश्च तिङ् इत्येवादिकमुक्तं तस्येति ङ्याप्प्रातिपदिकवति रि-
पि च त्रिविधा प्रकृतिरस्ति । वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाश्च त्रिविधाः स्वादयस्ताद्धिताः स्त्रीप्रत्ययाश्च । स्वादिका इति दित त्रिविधा प्रत्ययाः त्रिविधाः प्रत्ययामां ... ति विकल्प स्वा-
मधिकारः । न कर्त्तव्यः । नन्वास्मिन्नसत्यस्मिन् धात्वधिकाराद्धातोरेव स्यात् ... प्रत्ययः संज्ञैव स्यातां ॥ वा सरूपविधिश्च स्यात् । तन्निवृत्तत्वादेव ग्रहणमस्याध्यायस्य परिधानार्थमुच्यते ॥
तदपि न कर्मादीनामनवाच्यकर्मादिषु कारकेष्वेकत्वादिकायां संख्यायां स्वादयो विधीयन्ते तन्नस्य धात्वर्थस्य कर्मादित्त्वं यदि ... भवति । कथं तर्हि ग्रामो गन्तव्य इत्यादयो
न भवति न धात्वर्थस्य कर्मत्वेन तव्यदादयो भवति किन्तर्हि धात्वर्थं प्रति तत्कर्म तस्मिन् वाच्ये कर्त्तव्यः ॥ कट इति ॥ स्वादयस्तु प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे विहिता ये नानान्या

मि–

४ कथंतर्हि स्त्रियां २

क्ति २

स्यकर्मत्वेन विवक्षितमर्हतीति तद्यदा द्वितीयस्य व्याधितत्वात् शोतोस्वादानामभावः ननु तथात्वर्थस्यैव कर्मत्वं ह्येवं सत्यनु अकृतौ चिकीर्षतीत्यादौ एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव अव्यये त्वस्त्वव्ययादासु
पदतिङा। एकान्तस्वादियोन विषयत्वं यत्नने बकुर्षु बकृत्व चन मित्यत्रोत्तं यत्र च संख्यासंभवना। तित्तदस्यादयो याऽन्तर्यानाख्यायते। टाबादयो हि धातोर्मानभूवन्तीति स्त्रियां टावादयो वि
धायन्ते न तथा धर्मा स्याद्गुणत्वेन पूर्णोस्ति सौ किन्नादयो नवतीति न च धात्वर्थस्य स्त्रीत्वे क्तिन्नादयः क्रियन्ते दस्तुतर्हि यस्य सिद्धत्वं नाम नामधर्मत्वं तस्य तन्नादिनिश्चवाधितत्वाद्धर्मावादीनां न२
मनावः अणादयस्तर्हि धातोर्मानभवन्तीति। अपत्यादिषु यर्थेषु णादयो विधायन्ते न धात्वर्थस्यापत्यादिनियोग स्तेन च समर्थ विन क्तिः संभवति। स्वार्थिका अपि स्वार्थे कसुनादि
दिवाधितत्वादेव धातोर्न न विधीयंते। तिङन्तात् हि स्वार्थ यो माभवन्निति तिङन्तेषु क्रियाप्रधानत्वात्साधनं गुणभूतं तत्र प्रधानभूताया क्रियायाः कर्मादिनामभावात्
स्वादयोनन विधीयंते पदतिङ्न वतिन वतीये चि विदाचार्याः क्रियमाणामपि नोदयंतीत्यादौ कर्तृत्वं हि समिति वत् एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव यस्य गुणभूतः कर्ता निधीयते
तत्रान्तिकत्वादेव द्विवचनाभावः सिद्धः न च गुणभूतस्य कर्तृ क्रियांतरं वयाः संभवतियतया कपचपेत्यादिवहिता यादयो न वेयुर्नतु च पुत्रीयवदतस्याल्तवद्यापुत्री शब्दा
दुत्पन्नभूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तृलिङ्कारकत्वपदपुत्रायतीति। न यतापि पचति गृह्णाकर्तृ विशिष्टं क्रियावाचिनः कर्मादिषु हिता यादयः स्युरेवानैष दोषः। मतत्त्व
त्पत्तं स्यकर्मत्वे विवक्षिता य्योः स्वादयोनाभ्यस्य कर्मत्वेन विवक्षितमर्हतीति नाचाक क्रियान्तरं न वतीति यामिन्यते आप्राप्तिप दिकास्वादयो न वंती तिरूपबाधितत्वात्तस्य हिती
यादयः स्युरेव। पचतिरूपं पचति रूपता भूतमित्यादि पदान्निन्याय एकस्मिन्पदे युगपदभिधानसंभवति पुत्रीयशब्दस्य पुत्रीयत्यो द्वितीयो क्रियावचनत्वात्ततः कर्तरि

पत्र स्प१ दिप

९ त्वकारोत्र ह्लिरविरुद्धा अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयं अर्थाज्ञावादेव तिङ्न्ताद्धितीयादयौ न भवति येतत्प्रातिपदिकं कथं तर्हि रूपवाधत्वात् प्रथमैकवचनमपि न भवति । न ह्लत्वासंख्यायाः न
हितत्कद्वेः संख्यायामेकवचनं यदित्थास्यात् पचतो रूपं पचतिरूपमिति द्विवचनबहुवचने स्यातां प्रातिपदिकार्थेत्यत्र तु प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकमात्रानुवं
धिनी प्रथमानुवर्तिनत्रापेकवचनमेकवचनमुत्सर्गः करिष्यंत इति वचनात् न चैवं तिङन्ते पि प्रसंगः तस्याप्रातिपदिकत्वात् टावादयस्तर्हि तिङन्तान्न भवन्ति ति
स्त्रियां टावादयो विधीयंते न च तिङन्ते प्रधानस्यार्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति यदि परं साधनस्य स्त्रीत्वे टावादयस्युः पचेत ब्राह्मणी पचेरन् ब्राह्मण्य इति तदेदि धि न स्व
भावतो हि तिङन्ते साधनाश्रयां संख्यामादत्ते न लिंगं ॥ न कथं एकत्वे पि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्ययाभिधते न तु लिंगमाख्यातेनेदं सत्व तदाश्रय इति प्रोक्तं पचतीत्या
दौ क्रियाविशेषणत्वे चलिंगेन योगः स्त इति सुवंतादपि स्याद्यो स्तु न क्रियायास्तत्रापि नपुंसकेन पचतितरां पचतितमामित्यादाववि रूपवाधतया वाच्याया क्रियायास्तत्वावता
लिंगेन योगस्तत्रापि नपुंसकेन विवक्षा हि शब्दानां सत्ताया याद्दर्शनमस्त्येपगतव्यान सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं
स्वाख्यानावात्तिङन्ता घवादयो न भवतीति अन्यथा पचतिरूपं ब्राह्मणीत्यादौ रूपस्य घस्ताद्धाप् स्याद्द्वा । अणादयस्तर्हि तिङन्तान्न भवन्ति । अपत्यादिष्वर्थे घणा
दयो विधीयंते न च तिङन्ते प्रधानस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति अप्रधानस्य लघुधानत्वाद्दूवायं त्यादिभिर्योगाभावः समर्थविभक्तस्यां भावाद्वाणाघनावः सिद्धः अवश्यं च २
चैतदेवं विज्ञेयं अन्यथायः पचतिरूपं तस्यापत्यमिति रूपयाधर्मदणादयस्युः स्वार्थिका अपि ज्ञापकात्तिङन्तान्न विधीयते यदयं क्वचित् इति विघो तिङन्तस्य ग्रहणं करोति

अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति वाक्यादपि नैव स्याद्द्वयोर्न विवमर्हतीति कर्मादीनामभावात् खलु क्रियारूपस्य संसर्गरूपस्य त्वेदरूपस्य वा वाचपार्थस्य कर्मो दितिति त्विले
नापच्यादितिवीयोगसंभवति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ द्वमिति चेद्देवमिति संस्याख्यायोगाभावः सिद्धः। स्वार्थिका अस्य निवानान्न वाक्याद्विष्यति तथाहि देवदत्तारो
रोहास्ममित्यस्माद्वाक्यात् प्रागिवियद्वर्थेषु केषु किंचच्चते वाक्यार्थस्य सत्वभूतलात्को लिंगसंख्याभावात् स्याद्यनेर भावाद्देवदत्तारोहास्यके तिकविन्नवितव्यम्। नवे
वंभूतेन वाक्यार्थेन अङ्गसा द्वयोर्न विग्रमर्हतीति न हि स्यादिषु विधीयमानेषु तद्भावाश्चन्नतिसंभवति। यथा अश्नसन्नाम्न सन्निधिपक्षइत्यत्र। किंच सुबन्तमपि संख्याप्र
धानेकारकशक्तिप्रधानं वा। न वा स्यापरेक मोदितियोगसंभवति रावाद्यापि स्थितत्वान्नावान्न विषयति अणादिषु न नोक्ति विशेषसुबन्ता द्वात्यहो सत्यां प्रा
तिपदिकाद्यायथावृतततत्वासमर्थानां प्रथमाद्रुत्पत्तप्रतिपादयिष्यामः सर्वथारूपवाप्तताति तत्प्रातिपदिकाद्द्य निष्ठं प्रयोगः प्रयोग्य द्रव्यवचनत्वादिकाद्यपी
तिवाच्यएते तेत्याकांक्षपमां शङ्कते तावत्वात घपीति प्रत्यया परत्वेन प्रवृत्तिलभ्यते पारिशेष्यादेयमेव प्रवृत्तिलभ्यत इत्यर्थः। परिहरति। तृप्यापीतिहद्याद्याल
त्वानि निमित्तयस्यप्रत्ययविधस्तत्रप्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेन संप्रत्ययाय यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः॥ इतरथा हीति। यदि प्रातिपदिकग्रहणं न क्रि
यते तदर्थे। समर्थविशेषणमेतत्स्यादिति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात्। किंच समर्थसुबन्तं समर्थविशेषणो सति को दोषः। नदीवाङ्द्वाहगोत्रादिति
फिञ् इह च प्रसज्येत ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति दैन एतद्धि समममर्थं वद्धं इह च न स्यात्। ब्रह्मयो ब्राह्मणापारपत्यमिति। न त्वेतत्समर्थविशेषणो सति दृष्टम्

पा॰ ३१

वृद्धग्राचामहस्रातिवकुलमिरुव प्रसज्येत। ह्रयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति। एतद्विसमर्थेमहद्वंद्वहृत्वमस्यात्। ब्रानाब्राह्मणानामपत्यमितिन स्यात्। एतत्समर्थमहद्वंद्वंमू। यत्रलादेशा

दिवयोन सुरव्याविशेषान्निवाक्रिनेवतिनवतित्त्रविवक्नवकुवचनूनान्नानामपिहितिस्त्रावकोमामकाइतियथाहइत्वपिद्धसुपद्यमानाववकुत्वमंत्ररराद्दइत्वा

नुपपत्तेबेकुलंगमयेत एवं पिनपीतिस्याद्वेवार्यंप्रसंगः। अवर्ण अतइत्रइत्वस्यात् दक्षस्यापत्यमितिदक्षयोर्दाक्षायाक्षित्यत्रतुनस्यात्। स्वरा। अनुदात्तादे

३

रञ्॥ इहव प्रसज्येत। वावा विकारएतद्विसमर्थेमनुदात्तादिसावेकावइति विनकेरुदात्तचातनचत्रेकावोनित्यंत्र्ययंटमिछंतातिमयटानाचो। इदंतर्हिपं

चानो विकारइतिषड्विचत्रन्योहुला दिरिति विनकेरुदात्तत्वसतिसमर्थेमनुदात्तादि। प्रातिपदिकेतुन आदिसंख्यायाइत्याघदात्तंइत्वनस्यात्सर्वेषां

विकारइतिसर्वस्यसुपीत्याघदात्तंपदं प्रतिपदिकंत्रतोदात्तंनिपातितंघवानोघवव्ररइत्वप्रसज्येतवावा तरतीतिएतद्विसमर्थेघवज्ञानोग्रहणंतुनियमार्थेस्या

तत्रओकारान्नाघदिनवमिनोग्राह्नामनेतिवदेतिइत्वनस्यातघटेनतरतीति। सामान्तरतीत्यादौपुनरत्रनयप्याविसिद्धम्॥ आप्रातिपदिकग्रहणेतुसतितत्साम

र्थ्यान्नस्यैवविशेषणांद्दद्वादिनवतिसमर्थाधिकाराचसमर्थात्प्रत्ययः तत्रैवमन्निसंवंधद्दग्धादियतइआपप्रातिपदिकंतस्मात्समर्थात्प्रत्ययइतिविधि

ति प्रत्ययविधौपंचमीनिर्दिष्टस्यविधीयमानाअंगपदसंज्ञाः प्रातिपदिकस्ययथास्फुरितेतत्प्रयोजनंननवतिकथयदेवनजानपता यतः प्रत्ययोविहितः तस्य

तासंज्ञापंचम्यानिर्दिश्यतामावानिर्दिशिइत्वकंसीयपरस्तत्ययोयत्रओलुकेतिप्रातिपदिकात्परयोश्चयतोर्लुकृयथास्यात्ओणादिकयोरुकारराद्दयामात्

दितितर्हिपिनास्तिप्रयोजनंग्रहणाद्योक्तत्वान्ननिष्प्रातिपदिकनियातिपदिकंतत्समर्थग्रहणादिपुनावत्संयोक्तात्वत्रिकार्यंसवतीत्यर्थः एतत्वातः उकमिकंसेत्यत्रक मिघहतो
नैवसिद्धेकंग्रहणाद्विज्ञायतेतस्माद्दृघाघकप्रयोजनमधिकारस्याश्रयहणा क्रियतेप्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्यिपुवतिरित्यस्यतुतद्धितांतत्वात्प्रातिप
दिकत्वंडुड्यूडंतहल्कदृणोतातविधीयतातेचेकदेशस्यातवकावात्प्रातिपदिकत्वंश्वसुरस्याकाराकारलोपश्चेतिश्वसूरित्यस्यत्रश्वसुरःश्वश्रूरितिनिपातना
द्विनयादिसिद्धिः एवंस्थितेवोधा। अथ तिनुप्रातिपदिकग्रहणादितिनत्रःकको प्रयोगासिद्धमेवत्पर्यः अनेकार्थत्वान्निपातानांनतु शब्दस्यास्यार्थेन शब्दो
द्रव्यवाःलिंगविशिष्टमेतिल्लिंगविशिष्टेनप्रत्ययेनाधिकस्यतपर्यः। अस्यात्रपरिभाषायाः प्रयोजनं सर्वनामस्वरसामासोपचारोघवर्जादागसर्वनाम
नवक्तव्रस्वविधीयमानासर्वनामसंज्ञान्नवतियाह्रस्यापिन्नवतिसर्वनाम्नस्मृतीयावन्नवतात्तेनानवतोहतोःनवत्याहेतुनानवत्याहेतोरिति। स्वराज्ञ
लरुपत्रनश्मलंविपोत्रसुलंत्रसुलीविलंसमासदृर्वसदृशा। माद्रसदृशः। माद्रसदृशीसदृशाप्रतिरूपयोरितिस्वरोप्यत्रनवतितथाकुमारः आहणादि
नित्रकुमारी अमराः एवंयावत्रवलीनानुपचारः। अतः नकमिकंसत्रेना अयस्कुनः अयस्कुनी। इदवत्प्रातिपदिकस्यकुमारीमावप्टेकुमारयतिइरुति
नहस्तिघनोघन्नकहस्तिनानांसमूहोहास्तिकमिति। नस्याठेतर्हिद्धितइतिपुंवद्भावेनङीपिनिवृत्तेहस्तियाद्वरवायमितिवत्सिद्धिः। तद्धितइत्येषाविषय

स॰ १
४

सप्तमी। अवश्यंवपुंवद्भाव एवाश्रयणीयः। अन्यथा हस्तिनीशब्दानां ह्रक्रियस्य तिलोपस्य स्थानिवद्भावान्नस्त्वद्धितइति टिलोपो न स्यात् इह वचनेन सिद्धं बह्वातिषु स्कं
डिलशाखिनी। तिगतिकस्कोपदानां ङ्डिसमाहस समासेववनो प्राक् सुबुत्पत्तेरितिवचनादनुत्पन्न एव ङी चिसमासेसति नत्र मवोत्तरपदमित्यलुक्प्रवि
त्तिषेधसिद्धेः एवं संशयवासवा सिच्छगत्वात् यामेवासी त्युलुक तथा कुन्त्या निनोऽस्त्वंगास्ये तोमा निनिदर्शनीयम निनादीर्घमुखमानीनिघ्नं नानूरा ह्वए
एवोत्तरपदमिति पुंवद्भावः सिद्धः इह जट्टजकात्यांकर्त्रेरिकर्त्रेयिवितिकर्त्रेरियोट्टजकौता न्यायांगायाषष्ठी तस्मायन यनसमासप्राप्तःसस्वोनभवतीति।
विज्ञाता दर्पास्वज्ञा त्यत्रापि समासनिषेधसिद्ध्यर्थं द्विशातिपदिकत्वे इह तो लिंगविशिष्टस्यापि यहणं भवति अति प्रसंगो न भवति द्विषत्परयोस्तापेर्द्विष
तीतापः तपत्रापिस्यात्। नत्रम त्रा द्विषत्परयोरिति द्विषकारको निर्देशः तकारान्तो द्विषद्वरइति इह वगार्ग्यो अपत्यं दाक्षा अपत्यमिति यञियोश्चे ति प
वं परत्वात् स्त्रियांलुग्बाधा तो इहत्वं रितादिता दिर्नित्यं दाक्षिषुकायनि नित्यस्याम वस्थायामाघ्रायते तत्स्तत्पश्चादितो मनुष्यजातेरिति ङि बिसातेस
तिसिषधत्परस्वरए कनवति दाक्षी सुकुकायनी नवास्या म वस्थायामा घकदा हलुपुनः प्रवर्तंते इवं मेव प्रवृत्तत्वात्। तथाबह्वो गोमत्यो स्यांबह्वगो
मतीति प्रागवत्स्वरघृहत्व पश्चान् ङि पिशद्द तद्दानो नवति नवपुनरपि बहोनस्विदितस्य प्रवृत्तिः एवमेव प्रवृत्तत्वात्॥ समासाद्यात्रा ङ्। क्त ४
नइत्युत्तरपदं नो लिंगयविशिष्टम्॥ इह बत हिराजाहः साखिभ्य पच्च नज्ञा।।राज्ञीतिवच्चस्यात्। तंनत्रस्या उत द्धितइति पुंवद्भावन इकार निवृत्ते टिलोपवटि

लात्डिपी मड्राजीतिस्यात्। मडुराज्ञीतिबध्यते तथा हृता प्रियायस्य म हृतो प्रिय इति पुवज्जावप्रतिषेधविषयेपि आन्महत इत्यात्वं स्यात्। तथा आर्यौ ब्राह्मणकुमार्योः राज्ञ
बब्राह्मणी तुत्रापि स्यात् तथा वितन्नाश्रयं च कार्यं विज्ञातोपरतो विज्ञेर्वी तत्र प्रियदोषं यथा न गोश्वन्साववर्णो तिश्वनाश्वन इत्यत्र सा वेकार इति प्राप्तं विज्ञेरुदा
तत्वं न नवति तथा गौरादिङीषतोतस्य न्याश्न्य इत्यादावपदव्यय।। हल्वादित्यस्यापि निषेधःस्यात् तत्र गिद्वाभितिगोमतीत्यादविपिस्यात्त्वत्र रनुरुयाम
नडुहीत्यत्रैकारान्तरःस्यात्। पथिमथ्यृभुक्षामानुशोननःपे याञस्यामितिनहृजनादितिसमासान्तेनिषिद्धस्नेत्याडापि नस्य टेर्लोपे सुपथीत्यत्रापिस्या
त् अंगाधिकारतदंतस्यापि ग्रहणात्। सुपंथा इतिवत्। पुंसोसुङ् सुपुंसीत्यत्रापि स्यात् शो ननापुमासोस्यामिति नरप्रवृत्ति पुमानिति विज्ञत्रुतस्यपा
गदेवदूवनादेव नित्यकं नवति बहुवचनान्तस्य त्रिशेषाद्विभाषे निर्विकल्पित एवेति केवलोवपद्मे झडझ्रस्वः मसुख प्रत्ययः अकारान्तवारणार्थः॥ तत्र प्रत्य
यस्या गित्वाडुगितस्येति डाप् सखकर संबुद्धा अनङ्सावितिगित्वानङोसखिसख्या विल्पादापपि स्यात्। सख्युशिष्ट्यानाप्यामिति ङीप् विधानं तु सखीत्य
मित्याद्यर्थं स्यात्। विप्राज्ञाद्यानेवज्ञावदुपवत्। मित्यत्र त्यवशाद्वः संबुध्यविति विशेष्यते। तत्र यत्नेन व्यवधानमित्यत्र न वर्णान्व्यवाये नेत्वं प्रवर्तमानमिहनन
वति अत्रवत् तितनवावाहस्त्रियोगशिष्टस्य रुत्वस्याप्यनावः श्वसुखमघोनामतद्धित इत्यत्राप्यलोपानुइत्यनोनइत्यपकर्षापकर्षतापर्यपाति संप्रसारण
नावः तदेवं लिंगविशिष्टपरिभाषायाः संतिप्रयोजनानि संतिवदोषाया निप्रयोजनानि। तदेवमेषा कर्तव्या इति विधेयं दोषयुक्त विधानेन। यत्रा

लांगलेत्यत्र घट्यग्रहणेनैव सिद्धे घटीयग्रहणमस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति तदुक्तिमेतज्ज्ञापयाद्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति
परा ह रतिस्वरूपविधिविषयेति। स्वरूपाश्रयविधिसत्त्वासौ विषयश्चेत्यर्थः। किमुक्तं भवतीत्याह प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणा
५ दिति प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सतीति अत एतदित्याह तथा चेति यथा वसुवन्न शब्दस्य जरतीशब्दे न समासवचनमप्यायेज्ञापकं तथा तत्रैव व्रतिपादि
ते तादृश्यो चेति प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यदुक्तं तदनुगुणमेवेत्यर्थः। यदि स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं
5 यमिव वडवा वक्त्रमारी मा चष्टे मारयतीति वाक्कलकान् सिद्धमन्यतेन्नरादौ पच्यते प्रातिपदिकाख्यात्वर्थे वकुलमिव वत्नेति नाप्येत्तु यथा कथं चित् प्राति प
दिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिद्धं। तथा च प्रातिपदिकेन्यइत्यकइति ह्रिपूज्ञताद्दिति भवतीयामिनयंत्याहना ति। किं च त्यादिना प्र
योजनान्तरस्य समुद्भितेति। कालितर इति कालशब्दाज्ञानपदादिसूत्रे ण ङीषि तरपि घरूपकल्पेत्यादिना ह्रस्वे किं पुनः कारणं तदन्ताद्ध्रितन्न
साध्यतीत्याह। विप्रतिषेधाद्धिति ह्रिप्रत्ययस्यापि बहिरंगत्वलत्वकारणं प्रकर्षो विवक्षायां कालितिप्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशः अत्र विवक्षायामनुनय प्र ५
सगपरत्वान्ह्रिनस्यात्। ज्ञापयहणेलसृतितरा विघौ प्रसत्वाच्चयाधिकारसामर्थ्यात्। प्र वंज्ञापोनवतः। पश्चात्तरवृत्ति सिद्धमिष्टं वमनुवसंत्वलस्यां
तरंगत्वात्तन्निमित्तप्रत्ययोत्तरंगः प्रकर्षस्य वाच्यप्रतियोगपपन्नत्वात् बहिरंगः तन्नस्तन्निमित्तस्यापि प्रत्ययस्यापि बहिरंगस्यांलांयाग्यज्ञानादि

र्थेषुप्रागिकाकंविधीयतेसाचज्ञाताघर्योपेक्षत्वाद्बहिरंगएवाविलक्ष्यंतस्यहिसंतःप्रत्ययद्ज्ञातात्द्वियोगोनवति।विलक्षणस्यसंख्याकर्मोपेक्षाःप्रागेवसंख्याकर्मादियोगात्लिंगेनचातिपदि
कंयुज्यते।।७न्नंच।।स्वार्थयेमन्निधायशब्देनिरपेक्षोऽव्ययमाहुसमवेतं।सभवेतस्यत्त्ववचनेलिंगंसंख्याविलक्षणियत्रसन्निधायातांच्चिराधानपेक्षमाणास्वेश्तोमात्मानं।विपक्षेत्वनादिषु
नतःपुवल्लेते।सोविलक्षणेतियुक्तो।चतरातयादि।नागृहीतविशेषणाविशेषबुद्धिरितिपूर्वविशेषणाभूतत्वार्थोऽभिधातव्यः।पश्चात्तद्विशिष्टेऽस्यस्वमू।तस्यधर्मित्वेनप्रधानत्वात्त
तोलिंगमंतरंगत्वात्संख्यानरा।पेक्षत्वाद्बहिरंगसंपिचसजातीयापेक्षा।विजातीयक्रियापक्षत्वंकारकत्वांतरंगेति।।ततस्तस्यान्नसन्निधानंततकारकाणामेवपरिशिष्टाणिपेक्ष्याप
धात्क्वसतादित्रियोगश्चार्थोहियोहिऊसनादिहलवाड्व्यस्यपिडीतङ्गत्सादावतथावसायाततदवमंतरंगस्विप्रत्ययवद्धिरंगतस्तद्धिता।अतरंगवद्धिरंगयाश्चायुक्तोविप्रति
षधः।।दृष्टंतर्हिवर्णाश्चानित्यरक्तेकालाचेतस्यावकाशोक्तिलाविवक्षायांकालकइति।स्विप्रत्ययस्यकालात्पत्रावकाशः।कालिकेसंज्ञान्नयप्रसंगापरत्वाकस्यात्तस्याचात्फलस्वार्थि
कत्वान्नरपूर्यतेस्विप्रत्ययस्यान्तरंगत्वमस्तिनास्त्यत्रविशेषःकालशब्दाद्कत्वन्तोऽप्रत्ययस्वादित्येकालिकेतिसिद्धमायदातर्हिहरितशब्दान्नमामिवचनइतिप्रतिषेधनज्ञापितो
त्पतस्वार्थिककं।त्रियतोतदावर्णादनुदनुदात्तादितिङीप्प्रकारोबाधित्वापरत्वात्कनूस्यान्तरखहरिणीकेतिनस्यात्।हरितशब्देनसमानार्थोहरिणशब्दोसिततघनी
त्ववक्षनविष्यति।हरितशब्दाद्धरितिकेति।अयतहरिणीहिरण्मणात्विस्पतपक्षस्वार्थिककेवर्णादनुदात्तादितिङीबवारोपूरत्वाद्बाधततततश्चलोहितिकेत्येवस्यान्नलोपादि
तिनिकेति।।७नयमपिषतदर्थेज्ञायहरुणेलिंगनिमित्तेनप्रत्ययेनविकल्पेनत्याधायस्यान्नित्यंमान्तूदितिएवमर्थंतावल्लवकवालोहिता।लिंगबाधनेचेति।।नापि

प॰सू॰१ प्रतिपदविहितेन कना लिंगनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नित्यबाधप्राप्ते विकल्पेन बाध्यथा स्यादिति । एवमर्थवत्त्वं संज्ञाग्रहणास्य न स्यार्थलात् यदिति एतच्चैतत् शास्त्रसामान्यात् स्वार्थिकत्वन्निष्य
तितत्प्राप्यग्रहणास्य विरितार्थत्वात् लोहितशब्दात् प्रतिपदविहितेन कनानित्यबाधप्राप्तत इत्युक्तव्यं । तदापि वा नवक्तव्यं लोहितामणि वित्यस्मा वित्युन्न पुंसकयोर्विरितार्थत्वा
६ तदेव मत्यन्तवार्थिकापि को स्वन्नात्य यास्यादिति ङीप्ग्रहणं तावत न तत्त्वं ङ्याग्रहणं तु विस्पष्टार्थं ॥ तत्र समासान्तेषु दोषः वहवो गावो मत्रास्यानगर्यो मितिबहुव्रीहौ नन्त
स्त्रिया अन्यपदार्थत्वात् ङीप्प्राप्नोति कपश्च ग्रहणां ङि विज्ञाते कपूस्यात् तत्र बहुगोमतिके तिरूपं स्यात् बहुगोमन्तकेति चेष्यते नैष दोषः समासार्थादुत्तरपदान्न तत्र एव
समासे समासान्ता न वर्तिपश्चान्न इतन समासः एवं हि समासं प्रत्ययं यांतावयव त्रुमुप पद्यते समासान्तत्वा ॥ तथा च नकपीत्यनु वक्ष्यतित्त्ववोत्तरपदसमासार्थायाविज्ञानो
वादिकं पुरस्तात् समासान्त इति केचित् । परस्तात् समासान्ते षुलुकिवर्द्धितेन न तःसुपि सुवन्नस्य समास इत्यन्ये । सर्वथा बहुव्रीमिके त्य न लंन प्राप्नोति त्र्यसु प इति प्रतिषेध
त्य यथा बहुपरिव्राजका मथुरेति कर्त्तव्योच यत्रं नञ्स्त्वल्क रुषादित्यादौ तु यत्र पूर्वविरोधं तत्र परिष्यां हरिष्यामः तदेवं स्थितमतत् तदन्ताद्धित विधानार्थं प्रत्ययग्रहणां
वि प्रतिषेधात् हितवलिपत्स्वमिति यद्येवं न स्त्रिरङ तदिति तत्त्वं ङ्गा रपि ग्रहणां कर्त्तव्यं तदन्ताद्धित विधानार्थं सुवतितराजाष्पकारप्रयोगान्नसिला दिघान्त्तलसुवं इ
ति पुंवद्भावो न नव तितिविद्याद्धि पुंवद्भावाङस्त्वले विप्रतिषेधेनेति वा स जन्यवत्त्व ग्रहणा प्रसत्त्याङस्वे नवाधितत्वात् ज्ञसवचत्र तरान घाःशेषस्यान्यतरस्यामिति ङ्स्यान्ना ६
व पत्नीजातमेति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्रवेत्वलनन प्रतिषेधानलम्यता यावनस्याज्ञा तित्वात यावद्व्यता विनिहीजा ति तथा च यद्व्यक्तानिदितपदाकृतम् । तच्च ज्ञातं गत्वा

देवस्कंडेनत्र विधियत-अत्यंतस्वापिकेतु कनिङ्गस्लव्धुकत्पत्रकं॥ इतिङ्गस्वेसतिस्याजतितितलात्।यावङ्व्यतानिनिहिताना॥ विशेष।कडंतावेयज्ञौसत्पामुकारांतात्यश्रुवतिशाह्रादिपि
कनिपुंवज्ञवननावंइतिनास्यववविशेषः।नवस्मात्क्रिनिष्यतङ्त्यपिप्रमाता॥नस्तितमान्नार्थस्यवङ्ङग्रहणोन।स्वोजसामौट्छष्टाभ्याम्भ्यांत्पांतिङ्गन्यांम्यङसिन्यांभ्यङसोसो
साम्ङ्योसुप्॥नकाराद्यानुबंधाइत्यादितच्चप्रथमैकवचनस्यौकारएतद्रोसुलापारङ्गाङ्ग्योदीर्घास्सुतिसीत्पत्रकेवलेवस्यव्यंजनस्याग्वारपितृमगुणलाडुवारा॥
योत्रसत्रत्रओकारापम्नेषाद्यशक्यतेसकारमात्रमुच्चारयितुंअनडःवितत्रविशेषणं॥यंस्क्तेनत्रवतिनिवंर्त्यातावातनवानङ्सीतक्ष्यमाणवर्णाितादर्शनतदादिवि
धिसंनवात्सप्तमीबहुवचनेपिप्रसंगःसवनामस्थानङ्त्यमुहृतःजसाङकारोस्मिन्नवस्हस्वहंसदिग्धाश्चारता॥यौअन्यथाक्ष्योकारस्यावादशेसंदद्दःस्यंतोकि
मोह्याकारस्योच्चारणामेधापृन्यस्येतिजसङात्पादोविशेषण॥यंस्क्तेननवत्यसःसीतक्ष्यमानेप्यतिप्रसंगात्तावसादीनासाबंधकेलातशासःयाकारओटस्य
कारस्यासंदिग्धोच्चारणा॥यं।अन्यथाडकारस्वकारइतिसंदेहस्यात्।तस्माद्धसइत्यादोविशेषण॥यंस्क्तेननवतिजसादीनांसानुबंधकलात।टाइतिच्य
वटकारटाडसिङसामिनास्याइतिविशेषणा॥यं।अन्यथासुपासुगित्यादिनाविहितस्याकारस्यपियहणास्यात्।तद्देवमेपांवङ्गा॥णकाराद्यनच्चार
णार्था।इत्संज्ञाप्यभावप्रयोगस्थवर्णामात्रतनपुनरितकार्यकिंदिदस्तिओटकेसकारःसुडितिप्रत्याहारग्रहणार्थंडेःप्रभृतिघुडकारोघङतीतिविशेषणार्थः
ङसिरिकोपुवदस्माड्सोरित्यत्रग्रहणामात्रदित्येवमर्थो।पकारप्रत्याहारग्रहणार्थइति।नकाराद्योनुबंधाययायोगमुच्चारणाविशेषार्थोणार्था

प्र० ९ र्थोऽइत्यनेनमागतार्थत्वादिदमुक्तमेवंचोदस्य कोरस्यपत्वात्कारकत्वार्थइत्यग्निमग्रंथेनन्नवितव्यं॥ क्वपुनरिमेऽर्थाणादयोत्नवंतिइत्यत्रसंख्याकर्मादयश्चेतिशास्त्रांतरेरोपि
बहुषुबहुवचनंकर्मणिद्वितीयेत्यादिना।तेनसहास्यैकवाक्यतेति।पूर्वंत्ववांतरवाक्यनेदापेक्षयाशास्त्रांतरत्वेतत्फलं।आवांतरन्यायोपपतावपरानर्दितिन्नप्रकरणप
१ वितानामपिएकवाक्यतात्नवत्येव।प्रकरणनेदनत्रुपावस्त्रिसादिविधिनाप्येकवाक्यत्वंयथास्यादिति।बहुषुबहुवचनमित्यत्रेतुत्तिन्नंवाक्यलमाश्रित्योक्तंप्राप्राति
पदिकात्स्वादयोत्नस्यतिप्रादयोऽइतिबहुवचनं।विहितंतस्यानेनबहुत्वसंख्यावाच्यत्वेनविधीयनइतित्र्यप्रयेत्यस्तु।निःसंख्येभ्यःसामान्यविहितास्वादयोवि
विधतएवेतिन्नएकवाक्यतायांतुविशिष्टएवार्थेकर्मादिसंबंधिनेकत्वादौस्वादीनांविधानात्सामान्यविहितत्वंनोपपद्यतेतस्मादव्ययादाप्सुपइत्यव्ययाद्युत्
नस्यसुपालुग्विधानालिंगाद्व्ययेभ्योस्मिन्यद्वस्वाधकत्वेतिन्नदाहरणानियथायोगंस्वस्वदोषप्रकरिष्यते॥७॥ङ्याप्स्त्रियाम्॥आपारनेनैवविधानादिति
वतिपदिकमात्रमत्रप्रकरणेन्निसंबंध्यतेऽइतित्र्युत्तार्य्येहत्राप्रकरणापेक्षयावंतदुच्यतसूत्रेत्तोचोन्नात्न्नंगापारसंबंधेनस्थुत्तांतरविहितप्रत्ययात्नाप्नतिसंन
वत्यवानत्नुचात्रप्रकरणेसर्वत्रसतिसंनवतइतिसंबध्यतेनचआवत्नमदंत्नमुक्त्वायत्वाबुआहरातुआपारप्रसंगःसत्य।न्यायस्तुनिरूप्यते।बोदृय
तिस्त्रियामित्यच्यतइतिसइमीनिर्देशानकात्नोत्नरविधानार्थमत्रघतइत्यर्थः।ननुतःकिमित्यतआहकयंस्त्रिमतिइहशास्त्रेस्त्रियात्नपरित्नाधि ७
तत्वात्लौकिकस्त्रियहणाचषष्ठ्यादावप्राप्तिप्रसंगासिद्धावदनुवादोनुपपन्नइत्यर्थः॥स्वरूपस्यचजिज्ञासितत्वात्प्रथमातेनप्रश्नःकस्यांस्त्रियामि

तिस्तूयमाने विशेषविषयप्रश्नाश्यात्स्त्र्यादिरूपाणां विप्रसंगेन पुंनपुंसकयोरपि प्रदर्शनार्थमतएवोत्तरसामान्यविशेषास्त्रीत्वादय इति त्रयाणां स्वरूपं दर्शितमेवं वक्ष्यमपि पातिरू
स्त्रीनपुंसक इत्यत्र लिङ्गस्वरूपनिरूपणामुखेन तत्पार्थं च न न तमित्यादि। तत्र लौकिकानां लक्षणं स्तनकेशवती स्त्री प्रतिपत्तिः स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरन्तरं यच्च तद्
दभावे नपुंसकमिति स्मृतमादौ मनूक्तं। तत्र च लोमशः पुंसि स्तनकेशवत्त्वं च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि त्रमार्यादिगतस्य स्त्रीप्रतिपत्तिहेतोरुपलक्षणं लोमशत्वं पुंसि
ज्ञानहेतोः कुमारादिगतस्यानयोरपि स्त्रीपुंसयोर्यदन्तरं सदृशी स्तनलोमाद्यभावव्यंजनं तन्नपुंसकमित्यर्थः। तेनाव्याख्यातार्थस्य स्त्रीपुंसत्वाभावेपि नपुंसकत्वं
न भवति च अन्यथा इत्यनेनस्यात्प्रसंगात्तदन्तावोद्भूतमनेन उभूटमश्रुवोदेः स्त्रीपुंससमुदायरूपस्य दृष्टार्थस्य नपुंसकत्वं न भवति। भवति हि समुदायः समुदा
यिनलदश इति घातप्रसंगान्न पूर्ववल्लिंगमित्यनेन समुदायस्य पूर्ववल्लिंगतातिदृशात्। सत्या इदं वक्तृस्वरूपाणां निरूपणाद्दृष्टव्यं स्तदनेन स्तदृक शादिसं
बंधस्त्रानादय एव वा विशिष्टसंस्थानास्तदुपव्यंजनावाज्ञा नयस्त्रित्यादय इत्यनेनैव भवति। अत्र पदे कुक्कुसटापूप्रसंभ्रेन। नुक्तं सस्त्रावेपधारीनद्ध तस्य
क्तनकेरा सबंधरूपलभ्यते। खरकुघादीनां चलोमशत्वात्। पुंस्त्वे सति खरकुंडोटाः पक्षप्रतायच्चत्वं प्राप्नोति। खरकुटीनापि तथैव मुच्यते न नु वस्वान्नाविकप
दिमाता शालिनिःसृताना दित्तिरच सबंधो विवक्षितः न य पाकर्यवित्तृदीप्रसिद्धस्यान्यस्यापि उपलक्षणामुक्तलक्षणतायुग्रसंगः एवं तर्हि षड्भा ह्यत्रोन सिद्धान्तः
बद्धाह्यद्धादीनां स्तनलोमसंघ नावात्स्यादेतत् यथावस्थानतरिताणि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते तद्वद् क्वाहृदयाः सदेव लिंगं नोपलभ्यत इति। तन्न वस्वाहं

र्हितानिद्वानिवस्थाययानोपलभ्यते खड्गादृश्ययोस्थिलशास्त्रमणोपि लिंगानोपलभ्यते यथातस्योदितपगतिस्मतीप्रत्यक्षेणानोपलभ्यते दृशांतरप्राप्त्यनुमीयते तथा खड्गादृश्ययो।
प॰ वं॰ १ रपि सदृवल्लिंगस्यक्षत्वान्नोपलभ्यते सतामपि दृश्यत्वानां पंक्तिप्रकारैरनुपलब्धिर्भवति अतिसन्निकर्षाद्यथा स्वचक्षुर्गतस्यांजनादेः अति विप्रकर्षाद्यथोडुवस्यरांत
८ तेःस्मृतातर्केनाद्यथाग्रआदिव्यवहितस्यसुवर्णादेः अधकारावृत्तत्वाद्यथांधकाराक्रांतस्यघटादेः इंद्रियादौर्बल्यात् तिमिराद्युपघातवच्चुरादेः अतिप्रमादात्
प्रमादान्नबध्नतो विषयान्तरव्यासक्तचित्तो हि संतिकस्थमप्यर्थं नोपलभते सोऽयं लिंगेन्द्रियदौर्बल्य एवान्तर्भूतः। दिव्यचक्षुःश्रोत्रो ह्लि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभ्य
8 ता एवं समानाभिहारोपि तत्रैवान्तर्भूतः॥ तद्यथा माषराशौ माषपुञ्जेनः स्वयं नोपलभ्यते। एवमन्निनवोपि तद्यथा सोरानिझना निरन्निरूता निनदत्वा
णादिवानोपलभ्यते केन पुनरेतदवसीयते खड्गादृश्ययोस्सदेव लिंगेनोपलभ्यत इति॥ रावादेस्तन्तूनां तस्यन्टाकार्यस्यदर्शनात्। यद्येवमितरेतराश्रयं घ्रा
णोति लिंगावगमाद्दृष्टादिशब्दयोगस्तत्प्रयागादिलिंगावगतिरितीन्द्रियदौर्बल्यं च कदाचिदुपलब्धस्य कदाचिदनुपलंभे कारणं शावयमतिधातुं घ्रादि
घ्रवलिंगस्य कदाचिदप्यनुपलंभेनालिंगविच्छिन्नखड्गादिवस्तुयाहितो प्रत्यक्षेण लिंगाभावनिश्चयान्निरुक्तमनुमानेनादेतुमर्हति। नहि शक्यते वह्नि ८
कुरहगंजवदृशवाकुजशालावादि इन्द्रियदौर्बल्यानुगाज्ञानोपलभ्यत इति। तस्मादवसदेव लिंगं शब्दप्रयोगमहिम्ना खड्गादिषु प्रतीयते। न वल्गर्व
श्रोत्रप्रतीतियस्त्वसोप्ययोक्तासकेन लिंगमवगम्य तदनुरूपसिद्धशब्दप्रयुङ्क्ते किंवत्रमार्ययेगात्रमारि विस्थितिक्रमायादिघर्षवस्करादृ

योः पुनः पुंस्कयोरनुपपत्तिः। नाप्येतद्विर्भावतिरोभावाख्यिति श्रूयत नपायिनः धर्ममूर्त्तिषु सर्वासु लिंगत्वेनानुदर्शिताः। आविर्भावरूपचयः पुंस्त्वं तिरोभावोपचयः स्त्रीत्वमंतरालाव-
स्थाख्यितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः। कस्य पुनराविर्भावादिकालिंगम्। सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्त्वरूपपरिणामरूपाणां वतदात्मकानां शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां शब्दादिषु धर्मि-
ष्वरापाश्चसर्वो मूर्त्तयः। गुणपरिणामस्वभावाश्च सत्त्वादयो गुणा न तस्मिन्नात्मनि प्रकृतिस्वभावाः प्रवर्तते। एवं शब्दादयः आकाशादयोप्यदादयश्च। तत्र वासवे
स्वरूपं मृतानां शब्दादीनां गुणो गुणत्रयसत्त्वादिधर्मोस्ति सर्वत्र समवस्थिता इति। तेषां तादृक्त्वं तेषामनवस्थितत्वं ज्ञेयम्। अत्र एवं सर्वेनावानां नावाप्य
नावोपवन्ति। तेति वृत्तया रूपस्य वातमात्राणां श्रुत्यादीनामितिः कुत्रचित्प्रतीयते। कविद्दत इति प्रवृत्तिमंत्रं सर्वेदृतिस्तनिःस्वप्रवृत्तिति।
सततं न वियुज्यंते वा तथैवान्तःसंनवइति। यथा दारु वृक्ष एवैतावस्थां गोचयनीतर्षः। पुरुषोयघयपरिणामी तत्पापि। अचेतने पुंसि ज्ञातचैतन्यमिव
दृश्यते। प्रतिविंबकधर्मेणातत्र यन्न चावो निबंधनं मतत्रयं प्रवृत्तिधर्मो येषु निरूपणं गम्यते। आनुयायीव सोन्येषां प्रवृत्तिर्विषयगाध्यायी सामान्यमपि गोत्वादि
व्यक्तेरव्यतिरिक्ततः प्रवृत्तिधर्मे तद्धारा शशशृंगादिनानुज्ञातस्मादुक्तपदार्थस्य संनवादेस्त्रिलिंगयोगिता। प्रवृत्तेरपि विघंते तिस्रो येताः प्रवृत्तयः पुंस्त्व-
संकल्पास्त्रीत्वं स्थितिर्नपुंसकत्वादन्यलिंगता। तदेवं सर्वपदार्थव्यापिलादुपचयापचयांतरायावस्थास्त्रीणि लिंगानि न त्वचेतनारकातिष्ठः कुमारी अपोविस्तकाद्
तिएकस्याघयर्थस्य नानालिंगयोगमुपपद्यते। आदिनो वादित्यं चयस्यापि गुणानेदेन तस्मिन्नेवार्थे सर्वेनावातन्न चैव तं वृत्तिः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिंग

प॰ व॰ १ ता द्यसंगता प्राप्ति नियमो यः शब्दो यत्रास्ते पर्यवस्यति तत्र विद्यमान सर्व एवाकारस्तेन [illegible] द्दे नाभिधातव्य इति। किंतु य आकारो निधीयते तेन स तावन्न वितथ्यमि
५ त्यतावल अन्यथा तद्यायुवाद्य स्तः कामुक इति तच्छादिशब्दानामेकार्थपर्यवसितानामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः तया लिंगेष्वपि नद्दु सर्वत्र नत्र संनिधा
न पदार्थानां किंचिदेव द्रवर्द्धकाय यथा तच्छादिशब्दानां लिंगेषु नियमस्तथेति। न परा यत्तेज ममित्युक्ता पितृमातृत्वमहिम्नां कस्यचिद्धर्मस्याप्रवय मेवाह
शब्दांतर प्रयोगात्तु धर्मांतरस्योपव यप्रतीयते। एवं ज्ञायते ह्व इत्यत्रापव यत देव मनाक्तलमिदं दर्शनम्। हस्तिकारस्कालो किलानामेवं प्रतिपत्तेर्नावान्न
लक्षतिपत्कनुगुणापन्नं दर्शयति सामान्यविशेषा इति। कानि चित्सामान्यानि त्वर्थः। यदास्तत्वाव्यतिरिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेषशब्दोरूढ इति स्वावा
तरयज्ञातय इत्यर्थः। नत्रं चाति स्वोज्ञातय एवेता घोषा विन्समवस्थिता। अविरुद्धा विरुद्धानि गोमहिषादि जातिभिः। हस्तिन्यां वडवायां वा स्थिति बुद्धे
समन्वयः। अस्तस्थां जातिमिच्छन्ति ड्यादि समवायिनीमिति। ननु षां त्र यासां गामपि सामान्यविशेषाणां सर्वार्थेषु सजातीयापगमलक्ष्यनगोला। दि
वक्तकतिपयेष्वेवार्थेषु कुं यमवस्थायां व्यानिवृत्तवादि शब्दानां भिन्नलिंगानामेकस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्यात्तत एव सर्वत्र त्रिलिंगप्रतिपत्तिप्रसंग इत्य
त आह बहुप्रकारव्यक्तिशक्तिव्यज्यत सामान्यविशेषा आनिरित्ति व्यक्त्यः एतदुक्तं भवति विचित्रत्वादाश्रयाणां व्यंजकानां कश्चिदाश्रयः कस्यचित्सामान्यवि ए
शेषस्य व्यंजको न सर्वः सर्वस्येति तत्र तत्र तेषु स्तनादिमत्तिव्यक्तिषु स्त्रीत्वस्यव्यं जिकालोमशत्वादिमत्तिषु पुंस्त्वस्यानयव्यंजको नानपुंसकत्वस्य। अथ

तनेषुकथंमन्नदित्तत्वं कि विदपि लिंगंव्यंज्यते तथा वेतनेःपार्थव्यक्तिवस्त्वादिशद्वानात्तिन्नलिंगानांमप्यनुपपत्तिःदारशद्वस्यपुलिंगस्यनार्यायामनुपपत्तिरंत
आदकविदाश्रयविशेषान्नावादिति।तदनिव्यंजनस्यसमर्पआश्रयविशेषःतत्रचेतनेषुसर्वत्रोपदेशाद्वानिव्यक्तेः।चेतनेषुपिस्वयमव्यंजीतस्यलिंग
स्योपदेशादन्निव्यक्तिःनपदेशःपुनर्लिंगानुशासनादिषु।अत्रैवदृष्टांतमाह।यथाब्राह्मणत्वादयइतिब्राह्मणक्षत्रियादिव्यक्तीनामत्यंतसादृश्यादुप
देशादेवब्राह्मणादीनामनिव्यक्तिर्नवृत्ति।नोखलुब्राह्मणक्षत्रिययोःपुरोवस्थितयोरयंब्राह्मणोयंक्षत्रियइतिप्रागेवप्रत्ययत्वदेति।यथागवाश्वयोः
अत्तावशेषविषयादावपुत्तरपदोद्धारकसामान्यविशेषयोगःसामान्यजातिस्त्रीत्वस्त्रीतापुंस्त्वपुंस्तत्वादेसामान्येपिसामान्यान्तरसद्भावायथागो
त्वादेसमानासामान्यस्यविशेषःसाकवेशेषिकाणामिवनिःसामान्यानिसामान्यानिस्त्रियाद्वयंग्रंथादिगुणेतकृणामात्रेगुणीनिवर्तनेतो।तत्रपदागुण
मात्रेस्त्रीशद्वोवर्त्ततेतदाद्रव्यवाचिनःप्रातिपदिकात्स्त्रीत्वेपिविधेयरावादेपोनवतिस्त्रीत्वंप्रत्ययार्थइतिपक्षोनवतियदात्वस्त्रीत्वयुक्तंद्रव्यंस्त्री
शद्वेनोच्यतेतदापरंपक्षद्वयंसंनवतिस्त्रीत्वमुपलक्षणंविशेषणंवेति।तत्राद्येस्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनःप्रातिपदिकादावादयइतिअयंस्त्री
समानाधिकरणादितिपक्षोनवति।द्वितीयेतुस्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोनिहितवस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादितिषष्ठ्यर्थेविशेषणंस्त्रीत्वमिति
पक्षोनवति।तत्रस्त्रिसमानाधिकरणादितिचेत्तादिन्नतिप्रसंगात्स्तूतमियंब्राह्मणीकारणमायंब्राह्मणःप्रधानमियंब्राह्मणीआवपनमियं

२१ मुष्टिकेतित्रयोस्तु पक्षो यो नैष दोषः कृतादयः पौतन्यप्राधान्य संनवह ह्रयोर् ननु स्त्रीत्वाडीकारेण वक्ष्यते। तदेव मत्र पक्षे दोषदर्शनादितरयोरत्वंतरदाश्र
यणीयमित्याह। स्त्रीलिङ्गनयणा पियुङ् इति ननु प्रत्ययार्थपक्षे द्विवचनवहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः कथमेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम कस्मैयोस्याद्द्वस्य
१० द्वेवचन तत्पर्योपसर्जन प्रत्ययेनाभिधीयते तस्मैकत्वादेकवचनमेकैवप्राप्नोति। अनेकस्य प्रत्ययेनोपपद्यते। गार्ग्यायणीकारिषंगंध्याकालीतरीत
कथमेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनाक्तत्वात्। द्वितीयप्रत्ययेन प्राप्नोति क्रौर्ष्यो नाम प्रयोग इति॥ स्त्रीशब्दावाकारेन प्राप्नोति संस्त्याम वस्त्यायनेडङिति
ङुङ् प्रत्ययातेन स्त्रीशब्देनोक्तत्वात्। संस्त्यानं स्त्रीत्वं सामानाधिकरण्यं वनस्यात् कुमारीदेवदत्तेति। स्वर्यं घन्न त एव छिन्नयः स्त्रीत्वयोः प्राधान्येन
त्विधानात् तत्र व्यतिरेकनिर्वंधावष्टीप्राप्नोति न तावदन्यान्यतः परस्परं गुणगुणिनावोनावात्मनापि स्त्रीप्रत्ययप्रसक्तेटावाधिन्निवोधितत्वात्॥
यत्र तद्द्विप्रतियोगिनी स्त्रीप्रत्यय इति षिडुत्तत्र तत्र षष्ठी प्राप्नोति। पत्तव्रालेपिःस्वसान्निरूपेतिपक्षांतरे पिद्ययोरपिद्रव्यानिष्ठत्वाद्य तिरेवभावःसा
मानाधिकरण्यवचनवृत्ति। द्रव्यस्य चानेकत्वाद् द्विवचनवहुवचने अपि युक्ते। यथैव चप्राप्तिपदिकेनाप्ति पिस्त्रीत्वे टावादयो न वर्तितव्या नेकोपिप्रत्यया १०
नानुपपन्नः तद्द्योतको हि तदा प्रत्ययः प्रदीपानर्वानेकस्यापि द्योतकत्वं दृष्टम्। प्रत्ययार्थपक्षे पि न दोषः॥ यथा पिस्त्रीत्वमात्रवाच्यप्रत्ययः कि यते
तथापि स्त्रीप्रत्ययतदाश्रयोर्योरनेदविवक्षयास्त्राव्ना विकल्पाद्गुणाप्रधानभावस्पष्टयोरपि द्रव्यनिष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यं वचनं नदृश्यते विध

ति गार्ग्यायतानित्यादौ वद्भ्यामेवस्त्रीत्वमभिधायङ्पु पार्यतेनैकेनस्वभावात् तयाप्यस्य चित्करणात्सामर्थ्यात् ङीप् सिद्धः ष्यङियङ् घा विति वचनसामर्थ्याद्विजं वि
घतित घ्यप्रत्ययडो सामान्यग्रहणोयतद् विघातायव पयोनुबन्धग्रहणं तं । कालितरेत्याद्याः प्रकर्षयुक्तो नाम्ना प्रकर्षयकात्तत्वावस्थाने दादे
कएवाघ्यो निघतेइतित्रकर्षद्गुणस्थान निर्दितं स्त्रित्वमिति तदा निघानायटाबष्ठिन् विघ्यन्ति स्त्री शब्दोपि स्त्रियमतस्मादेव निपातनादिकारस्त्रि
द्गइतिसुबष्ठ्यस्सुन यपायुज्यत इति ॥ अजाद्यंतस्याप् ॥ अदन्तावेति अकारान्तादित्यर्थः ॥ स्वरूपेयग्रहणांत्तु नभवति अब्जाद्यात् । नितन्दूप
रितत्कालिगगतदिति । तदाघादिरव्यात्पाया मित्पादनिर्देशात् । पकारसामान्यग्रहणाघ इति आप्रातिपदिकादित्यादौ पकारानुबंधस्त्वचोष्ठ ।
पाःस्यर्थः ॥ टकारसामान्यग्रहणा विघातर्थ्य इति अन्यपेवानुबंधकत्वादस्यैवग्रहणात् अनुडाद्याः पाः षड् इति कयं पुनर् आकारांतात् प्रत्ययति
वधार्यते । यावता नित्यमेवायमाबन्नस्त्रियावर्हतियान्सात्प्रयोगाद्ध । शाकटायनदर्शने हि सर्वेषामेव घत्यन्तिः पंचनिःषद्धान्तिः ज्ञीतः परः पंच
स्वटः ॥ इत्यस्मिन् प्रत्ययलुप्ताप्रयोग एवकारांतत्वं दृश्यते ॥ मुनंयाः ॥ कीलालपा इति । अन्येन्यापि दृश्यंत इति विच् । कथं पुनरत्रापि सन्निदोष
इत्याह लिङ्गाज्ज इति सुलोपः स्यादिति । क्वचिज्जाति इति लक्षणाद् इति । गणपाठावसरे विना गंदर्शयिष्यति । अलन्ताद्दत्यादि । अजादिग्रहणा

प॰द॰१ मितिग्रहणं तस्य राजवयासंभवात् । दर्यमजादिग्रहणमिति शेषः । अमहत्पूर्वं इति महच्छब्दस्यानुकरणात् लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादात्मरूपेण दृत्यात्वं नं भव
ति पुंयोगाद् आख्यायामिति वर्तते । जातिग्रहणस्य प्रयोजनमाह । न तु पुंयोगे सामान्यमित्यनिर्संबंधात् परशब्दः परत्र वर्तत इति गौणत्वाद् वचनं न विध्यति तस्मात्सु
११ रवश्रूतिपत्न्यं जातिग्रहणं ॥ अमहत्पूर्वस्यार्थमाह । अनुसृत्य तत्पूर्वस्येति । अत्रापि जातिरिति संबध्यते । इह प्रतिषेधो मा भूत् । महती शूद्रा महाशूद्र
इति न ह्यत्र महत्पूर्वः समुदायो जातिग्रहणं च वचनं कृतं हि प्रतिषेधः यत्र समुदायो जातिवचनं तत्र दिदं दर्शितं महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचन
इति । यद्येवं समुदाये जातिवचने गौरखरादिवद्यथा यथार्था नावाकल्पनामात्रं क्रियते तत्रावयवार्थस्याविवक्षितत्वात् पुंसि समासे तेदा प॰ ।
प्रसङ्ग इति ॥ तत्रामहत्पूर्वं इति प्रतिषेधः सार्थकः तत्र क्रियमहत्पूर्वं तत्र जातिरिति न संबंधनीयं नु । कथं ॥ महती शूद्रा महाशूद्रेत्यत्रांतरंगत्वाद्
विस तत्पश्चात्सु बतस्य समासः ततश्चास्ति निवृत्त्वाद् आप् प्रतिषेधस्याप्रसंगः । सत्यं विस्पष्टार्थमेवात्रापि जातिरिति संबध्यते न नु वश्रूद्रा टाप्
यते कः प्रसङ्गो यन्महाशूद्रशब्दात् स्यात् । आहतत्तदन्तविधिनेति । अतो धिवरी अतिधीवरीति दधाते बिबते श्याता म नित्र । कानिच निपक्वेत । कौ
निपिस्तते घमास्त्वादिसूत्रेणात्वं प्रीवानमतिक्रान्ता द्विसमासः । अत्र वनोर वेति । वोन वतः अस तिङ्घायनेवन इति प्रत्यग्रहणमप्यापित्रुक्त
सर्वथा तिकान्तप्रधाने समासे न स्यात् । अतिनवति अती महती तित्र गितश्चत्यो गित्वाति पदिकस्य वग्रहणमित्यको सत्येद प्रयोजनदर्शितं त ११

त्वलवन्नति नुगिदिति प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणात्तेन ग्रहणवता प्रातिपदिको नेति निषेधाभावात्तदन्तविधिरिति। तदा होगिघस्य संभवति य
याकथं विद्वपि दि तितदन्तात् प्रातिपदिकादिति वचनमतीमहतीत्यादौ वेडात्र वत्नावादौ णाट्टिकादुगिह्यघणोङीपू। केविकौरादिपाठात्ङीषं
वर्षयति तदयुक्तमनुपसर्जनाधिकारात् किंबगौरादिपाठस्य प्रयोजनमपि न पश्यामः। ननु च महती शब्दोक्तो दाहरिष्यते। सत्यं शत्रुवन्नुमद्भत्वेत्र
मेघजा घदा त्वत्वदृहन्महतोरुपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धं। विजन्यार्थक्यदात्त्वादाच्चदिति वेत्। तदेवङीषुपुदानार्थमपि न विषयति। अति
महतीत्यादौ वङीषनावस्योक्तत्वात् ङीपुदार्थमन्यापसंख्यानमेष्टव्यं॥ यदितदन्तविधिर्जायते पंचानामजानां समाहारः पंचाजी द्विगोरपि
दाक्षा भो तत्राकुरजा घतदूतिषण्णी॥ अजादीनामजंतानां वयास्त्रीत हार्यैर्यथ स्त्रित्वं समवेतं तत्र टाविति प्रत्यासत्याच स्त्रीत्वविशिष्टोपल
ज्ञातानामवबुद्धेरिति त्वं विज्ञायत इति मत्वाष्टन्निकारणोक्तमजादिन्यः प्रातिपदिकेभ्योऽदंनावेति नवपंचाजी त्यत्राजार्थे समवेतं स्त्रीत्वं
किं तर्हि समाहारे एवं वा महत्त्ववेति प्रतिषेधः। श्वाक्योक्तेन हिमहाशूद्री त्यत्र शूद्रार्थे गतं स्त्रीत्वं॥ तदन्तविधिस्त्वमुपसर्जनादित्यत्र
ज्ञापयिष्यते स तत्र काण्डेति॥ प्राक्कर्णात्पत्रवाजिकं सत्त्वार्काण्डप्रांतरातिकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेध इति तत्रैव कृतापवांशा पुष्पावपत्पककु पु

पव१ व्याद्वेति। तस्मादत्रापि ग्राक्वशब्देन पठनीयं यदत्रकारादेति अत्र पठनीयं॥ अन्तेऽपोडाप्॥ ङकारसामान्यग्रहणार्थं इति॥ आप्प्रातिपदिकादित्यादो एका
रसामान्यग्रहणात्स्यं विधानार्थं इति लक्षणानुसारेणागमप्रमाणत्वान्न्यत्र मत्वापि पकारानुबन्धोऽनुदात्तार्थः॥ न ङितश्च॥ यथा कथं विदिति। यदि वरोऽनि गि
१२ सं न वति यदि वा प्रत्ययोऽप्यपि प्रातिपदिकं सर्वथा यत्रैषामन्यतरः प्रकारः सं नवति इत्येषयथा कथं विदित्यस्यार्थः। एतदेवस्पष्टयति तदुपिछद्रूर
पमिति प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोः शब्दरूपमन्यपदार्थः। नापि प्रातिपदिकमेव नापि प्रत्यय एवेत्यर्थः॥ तत्रो गिनाप्रातिपदिक
12 स्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह तदन्तादिति प्रवर्ततीति। अञ्ज शब्दप्रत्ययान्ङितस्तदन्ते प्रातिपदिके। अतिर्भवति। अमहतीति अत्रापि भवति
ग्रहणावता प्रातिपदिकेनत्पर्यन्तं प्रतिषेधाय चक्रूज्ञोपात्प्रातिपदिकस्यासाधारणरूपं तच्चैवानवतीत्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन भवति। व्यप
देशिवद्भावो प्रातिपदिकेनत्पर्यन्तं निषेधःसत द्विवक्ताव्यः। नवक्तव्यं गमिदवामित्यत्रो मित्वादेव सिद्धेत्रतिग्रहणं नियमार्थमिह शास्त्रेण मितोय
कार्यविधियत तत्रातोऽयं दिर्भवति। अन्यतरेवेति कार्यमात्रं नियम्यते न नुमागम एव। अधातुग्रहणात्वधातुरूतजावं स्यापि नुगमागमार्थमिति १२
तत्रैवववक्ष्यते। अपरस्याहत्रगितश्चेतियोऽयं वशाद्दे साम्वतत्तुसनकारस्यानुकरणात्। विनक्तोप्रसुपांसुलुङितिलुङ्॥ नाविनं वाकारलोपसो। अ
सवेति निर्देशान्नतत्तद्भान्वतिग्रहणात्। निसमार्थनेकारमकारलोपयोस्यातन्त्रत्वासख्येडजाया मितिलोपनिषेधविषयेपिङो भवति घांवाप्रत्य

ब्राह्मणीति । निरवकाशत्वात् पर्वाद्यदिति किं चेत्यत्रान्योर्व्यत्ययतिः इति ॥ वनो र च ॥ ॥ वन इति क्वनिप् वनिप् क्वनिपां ग्रहणं । वन् षणु अन्नतौ वन याचन इति
न धात्वोः व्यंजनांतयोः अतः प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति । अत एव सुनो निक्रान्नायुर्वीमति क्रांते निकुनः अंतीयूनीत्यत्रापि न भवति । अ
न्यूकलाघवा । शार्वरीति । अन्येभ्योपि दृश्यंत इति वनिप् पर्य्य लोकदृश्वरीति । दृशेः क्वनिप् वनोन इशा इति विहितविशेषणोस्य ग्रहणात् रुशंताः इति
यविहितत्वात् दृश्वा तत्रापि दिकाडे रेफो न भवत इत्यर्थः । तिन शार्वरी सर्वत्र प्रतिषेधाभावः । तथा सुधर्म्मार्द्र निवासुलरिर्वत्यत्रापि निषेधाभावः
तथा श्रोतडेऽपनयनेव विनिपिविक्वनोरिताले अवादशे अवुवनित्यच संदेह इति दृश्वरेलाभाव पिदृश्वरी दिहितलात् प्रतिषेधोन्नवत्येव । अ
वावाब्राह्मणीति एष एव स्थितः सिद्धांतः ॥ बहुलं छंदसि ङीं वक्तव्यो ॥ यज्वरीरीषधेदूर सन्योसुदूवाय प्रतरी ॥ पादोन्यतरस्यां ॥ पादिति कृत
समासांतः पादशब्दो निर्दिश्यत इति । नत्र स्वरस्य च नव्यतिधेयायां तस्यैव संभवात् तेन पादयतेः क्विन्नस्य ग्रहणं न भवति । द्विपदीति । द्वौ पादा
वस्या इति विग्रह इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति अकारलोपे पादः पदिति पद्भावः । टाबृचि ॥ सर्वांत्यन्निधेय निर्देश इति व्याख्येः विषयनिर्देशो द्विन्नावद वि
षय एव प्रत्ययस्यात् ॥ नान्यत्र ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ टाबृचीति पादन्ता विहितस्य टापो ना प्रसंगात् सदन्तत्स्य ङीपोयं प्रतिषेध इत्याशङ्कामपनय
तियायतदिति । तत्र सर्वस्य एव ङीपं प्राप्नोति । टा पुनर्लोपे सत्यकारान्ततायामुपजातायां षड्ङ्ग एव ॥ योयं प्राप्नोतीति त्रयुक्तः पाठः । अन्यथा सततो

२१ नन्नवतीतिवाच्यं स्यात्। व्याख्यानमन्यत्। पञ्चब्राह्मणा इति। नन्वत्र चात्राह्मणीयादृसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलावगतिः संख्याशब्दस्तस्य महिम्ना नेदगताना
मात्रमाह तथा हि पञ्चेत्यनेनानात्वमात्रं द्रव्यस्य गम्यते न लिंगविशेषस्तथा च लिंगानुशासने षष्णाद्यसंख्येत्यलिंगत्वमुक्तं। यद्येवमेकाद्यबद्धाद्यचापि स्त्री
त्वप्रत्ययो न स्यात् संख्याशब्दत्वेन नेदगतानमात्रस्य शब्दार्थत्वात्। अत्र च स्त्रीत्वमविशब्दार्थ एवं वा द्विघ्रपि स्यात् वन्नव्यो वा विशेषणस्तत्वस्मिन्नप्रतिषेधे
12 नुत्राहरणानुप्रयोगे पञ्चेत्यादौ स्त्रीलाघत्रिचतीति लिंगानुशासने षष्णिं गत्वमुक्तं। असति तु प्रतिषेधे पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययो नन्नवतीत्येकादिभ्यस्त्रेन नवतौ
तिराश्वैकधारणा प्रतिपद्धुमर्हति। अथ विनत्तोपरतस्त्रियन्त्रुतः स्त्रियो तिस्र चतस्र नावः तत्र सन्निपातेनाव्यपरिनाषयैवडा प्रनाव सिद्धस्तात्के तिस्र चतु
13 स्त्रशब्दयोः स्वस्रादिपाठनज्ञापनार्थं तु। एतत् ज्ञापयति चत्रित्यासन्निपातपरिनाषेति तेन तदाघले न तेरा प्रसववतियायाइमत्द्वइति डापो न त्वरस्यायं
प्रतिषेधाद्युक्त इत्याशितव्यो दृयतिषट्संज्ञानामिति। कस्मान्न स्यादिति। अत इति हि प्राप्नोति असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वानेत दहत्वं। परिणाति
ते कार्येषु नलोपो सिद्धो च न भवति नलोपः सुप्स्वरस्य स्य नियमार्थत्वात् नेदं च परिगण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते कर्तुं च बितिन सज्ञमीवक्तुं वचने १३
न प्रत्याहारः। किं तर्हि यङस्यादिष्वाविति दिति चापः पवाकोरणात् तत्स्वदापो पि प्रत्याहारेनत्तर्जा वाह्नधिरपिसुषिविधेर्वा। तदत्तदाह प्रत्याहारा। चापे
पतिन स्यादित्यनुषड्गः। कस्मान्न स्यादिति प्रश्नः चापा प्रत्याहारान्न स्यादिति परिहारः। इदं वाचार्यदेशीयस्य वचनं। आचार्यसिद्धान्तदर्शी पितु मत इषय

ति सिद्धं दोषस्त्वित्यइतिसत्यं सीइमि स्वंवापाघत्वाहारेइलेत्रदोषोनभवतिवहुनिचमोऽर्थस्यांवमिकेति। कथं। तत्र सुब्विधिरिति सर्वं विनन्वपर्याप्त्यावयवः समास
आश्रितः सुपो विधिः सुब्विधिः सुपि विधिः इति तत्र वक्ष्ययथा राजन्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं न भवति तथा राज्ञि सुपि विधीयमानमिमत्वमपि सुब्विधिः यते रि
तितत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् काप्पूर्वीकारो न भवतीति खंनस्यादित्यर्थः सिद्धत्वमातस्मान्नोत्ताविति स्त्रियामित्यर्थमात्रमपेक्ष्यात्रयदुक्तं तन्न न
वतीत्यवंड्डापदुन्नापपि प्रतिषेधव्या वित्यर्थः। ननु वक्ष्यत्र तत्प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः सत्व प्रवृत्तिः समये यस्य प्रसंगस्तमेव प्रतिषेधति तत्र च वंडी
पि प्रतिषिद्धे नलोपवत्त्वतेपश्चात्प्राप्नुवत्साप च्छ यं प्रतिषेधः आत्माश्रयदिस्यात्स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य स्वप्रवृत्तिरिति तस्मात् चाष्ट त्यकोशेषणाः
स्यमन्यतमस्याश्रयणान् द्विरस्य प्रवृत्तिः तत्र द्वितीयया प्रवृत्त्या टापः प्रतिषेधः॥ मनः॥ अन्निनस्मन्नूयहृणानीति। अन्नन्तअस्मन्नन्त इत्येते षांग्रह
णो अर्थवत्परिभाषानव्याश्रीयते तेनैवामनपकानामपि ग्रहणं न वृतिएत्निषाध्येव हिन्नर्थकेयनदव्नविधिर्न भवतीत्यर्थः। सीमतस्माह्वी
वृत्पन्नंप्रातिपदिकं। अतिक्रान्ता महिमानमतिमहिमा। अथापि मनिवव्वापवत्वंन मनः॥ अनोबहुव्रीहेः॥ अनुपधालोपिवहुव्रीहिरिहोदा
दाहरणमिति। अतएतइत्याहोपधालोपिनो दिविनाषांवह्यतीति। अत्र उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेनसुपर्वत्वादि। शोभनं पर्वास्या
शोभनंचमोस्याइतिबहुव्रीहिः। अयंवनसंयोगाघमन्नाद्दित्पलोपस्य प्रतिषेधादनुपधालोपी। बहुव्रीहेरिति किमिति। समासादि

पत्र१ तिवाच्यमिति भावः। अतिराज्ञी तिराज्ञः सखीत्यसंज्ञत्ववति सामासांतविधेरनित्यत्वात्। डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं किमिति डापा
मुक्त इति षेधोपि यथा स्यादित्येवमर्थं तावदेतन्न कर्तव्यं। कथं डाबुभाभ्यामित्यत्र इति षेधोपि तदुक्तौ वचनात् विधानतः। यदि हि नकारान्तग्रहणं श्रवणान्न स्याद्दाडापे
१८ कत्वापचापेन दन्त डापा बाधतस्त्र इति षेधानवकाशः स्यात् अयं डाप्प्राति पदिकाधिकारात् सुन्नेप इति डीब्रुपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यां ग्रहणं तदपि धा४
14 नाबहुराज्ञी त्यादौ वदाव दनुपधालोपिन इत्यनेन ङापः सिद्धत्वात् यत्र तर्हि तेनेन न सिध्यति अतिराम इत्यादौ तदर्थमेतत्स्यात् यद्येवमनेनैव पूर्व
पधालोपिनो पि सिद्धत्वादनुपधालोपिनः इत्येतदनर्थकं स्यात् एवं तर्हि तदन्यतरस्यां ग्रहणं न करिष्यामीति इदमन्यतरस्यां ग्रहणं क्रियते
कथमाने नैवान्यतरस्यां ग्रहणालोपधालोपिनो पि नुपधालोपिनश्च डाप्यतिसत्यननुपधालोपिन इत्येतदपि क्रियमाणं नियमार्थं न विधा
तिदनाबहुकुली इत्यदन्यतरस्यां डिबीधानं तदुपधालोपिन एवेति तेन सुपर्वा सुशर्मेत्यादावनेनान्यतरस्यां ग्रहणान्न डापि तोडीप्प्रवर्तते तिब
बहुराज्ञीत्यादावेव न वर्ततिनच्चैव मिदमन्यतरस्यां ग्रहणमानूदननुपधालोपिन इत्येतद्देव विध्यर्थमस्तु को वा विशेषः अनेनान्यतरस्यां ग्रहणा १४
नबहुकुविहिमान्त्राडी पिश्रापितत्वं नियमार्थं स्याद्दसति वाक्सिन्डाप्प्राति षेधयारवशाभ्यारुपधालोपिनो प्राप्तो डिपू पत्रे यथा स्यादिति
तिविध्यर्थमारभ्यते विधीयते ति अयमस्ति विशेषः अस्मिन्नन्तर तयरस्यां ग्रहणे सति डीप्प्रतिषेधात्त्वां सुन्नोस्वेस्वेन यास्वाणि डा अव
गा

वन्नं ते षु व नोरे चेत्यनेनैव नवतीति वकुधीवरीत्यादौ रफो पि न भवति। एवमनेन मच्चत्वानुपधालो पिनो पि लोनुपधालो पिन्सवहुव्रीहिर्वकुधीवोनुसुपर्वेन्निन्त्यादृङी ङफयो आखितं
यो रन्यत्र वकुराज्नसुशर्मे नित्यादौ केवलङी पि प्राप्ते तेसत्यनन्नुपधालो पिनान्यतरस्यामित्येतन्नियमार्थं भवति। तेनैव नियमेन सुशर्मेत्यादौ ङ खाप्रवर्त्ते तेसुवर्वेत्यादौ वनोङी
विनियमनव्यावर्तते ता सन्नियोगशिष्टत्वाङ्फो पि न भवती। वकुराज्ञीत्यादौ यथाप्राप्तङीववस्थितः वकुधीवरीत्यादौ ववनोरचेति अने प्राप्तेङी ङफाववस्थितावितिस
र्वमिष्टं सिद्धति। असति तु तस्मिन्नस्य विध्यर्थं स्तूर्वं एवङा प्तेन विधीयतइति वन्नते वकुव्रीहौ वृत्तेत्याङी वि से तत्संनियुक्तो वनोरवे त्यवन रत्वं न प्रवर्त्तते ति केवलङी पि
सति वकुधीवरीतिस्यात। अतोनुपधालो पिन्नइति एतन्नियमार्थं यथास्यात्तस्वतन्त्रो विधिर्मा भूत्। तसेवमर्थमितोन्यतरस्यां ग्रहणां क्रियतइति। तु दिद मनन्नुपधालो
पिनइत्यत्र वृत्तिका रस्यपृष्टं पिष्यतियघन्येना नेनान्यं तरस्यां ग्रहणोनपढ्ठं डीवपि प्रशप्येतत स्व नदं न्यतरस्यांग्रहणां न कर्त्तव्यं भवतितदव श्यं कर्त्तव्यं। असति हि तस्मि
न्नतेनान्यतरस्यांग्रहणेन बहुव्रीहि मात्राद्दाप्रतिषेधङी सात्रि घ पि प्राप्तेनुपधालो पिनो डाप्रतिषेधो वा डि धित्वा नित्यं ङी वे व यथा स्यात्तस्यान्तदव श्यं कर्त्तव्यं दूदं तु न
कर्त्तव्यमिति प्रश्नः। प्रतिहरन्ति। बकुव्रीहा विति अयमनिष्प्रायः डा पतिषेधान्तो मुक्तो ङ्वापि यथास्यादित्येवमर्थं इदं तादन्यतरस्यां ग्रहणां नवानुपधालो पिन इत्य
स्यतेयर्थ्यनियमार्थत्वात्। अनो बकुव्रीहेयदित्यंतरस्यां ङापू विधानं तदुपधालो पिनएवेति तेनदासुदामेत्यादौ मन्नंतादपि प्राप्नोतिनैषदोषः योगविनागः क्रियते। ऽ
नुनाम्यांनवतिततोन्यतरस्यां वनो बकुव्रीहेरितिवर्त्ततेमनइतिनिवृत्तम्॥ **मनुपसर्जनात्**॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयमित्याहो नर स्त्रेउपसर्जनप्रतिषेधंकरोतीतिपर्युदा

०वप सर्वो दोषः कुम्भकारीपाद इत्यत्र न स्यात् पूर्वपदस्योपसर्जनत्वात्। अनुपसर्जनत्वात् प्राग्वदङीपि सतेनैव तस्य समासः॥ न चेदानीमुपसर्जनत्वेपि ङीपः पर्युदासः पूर्वमेवानिमित्तत्वात् किं
चाप्रसज्य प्रतिषेधपक्षदोषः॥ समानकुम्भकारीत्यत्रैव तर्हि न प्राप्नोति किं कारणम् अत्र अर्थमुपसर्जनमप्रधानमुपसर्जनं॥ मस्त्वेवा मनुपसर्जनं नूपसर्जनेनादन्यत्। सर्वनम्रप्रधा
नमेव तेनोपसर्जनीयस्यान्ताविप्प्रधानादिन्यत्वाज्जविष्यति। यदा तस्य धर्मान्तरितादिव द्विरोधिवचनोनुपसर्जनशब्दस्तदा न प्राप्नोति तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधः अनुपसर्ज
१५ नादित्येवं तदिति। उपसर्जनान्नेत्र वक्तीत्येवमित्यर्थः॥ वक्ष्यति टिड्ढाणञिति ङीपिति। कथं प्रथमान्तस्य वक्ष्यतीत्यनेन न संबन्धः॥ अत्राहुः वक्ष्यति टिड्ढाणञित्येतावान्
यणः॥ टिड्ढाणञिति वक्ष्यतीत्यर्थः॥ कः पुनरत्र प्रत्ययः उत्पाद्यः ङीबिति। एवं जातेरित्यत्रापि यं पञ्चेदः। तत्र च पूर्वस्मिन्नूर्ये वक्ष्यतीत्यनुषङ्गः। कुरुचरीति। वरसुः। बहु
15 कुरुचरेति बहुव्रीहिः सर्वोपसर्जनः। कथं पुनरित्यादि प्रत्युदाहरणे यदुपसर्जनं न तत् स्त्रियां वर्तते यदा च स्त्रियां वर्तते तदा न वत्सवप्रत्ययः। बहुकुरुचरयोस्या
बहुकुरुचरीका बहुकुरुचरीकमधुरेति। यस्मात् स्त्रियां वर्तते बहुव्रीहिस्ततो टिलादि जा। दिलादिप्रसङ्गः॥ तथा हि टित्प्रातिपदिकेन गत्येतत्त्वं किं विसाधा हि
प्रवर्तिन दद्यचोरडि ति किञ्चित् अवयव दित्वधारणं। यत्रापि वयवे टित्वम् किञ्चित्करं तत्र समुदायार्थेन हि ज्ञायते॥ बहुकुरु चरशब्दात् सर्वावयव वर्ते चेद्विद्यात् उत्त न
षयिती। क्वचित् सत्यपुडादि। क्वचित् रहितश्च कलादि तत्र यं समुदायं यो वचनोन्यत्रिचरति। तदर्थं तस्य टित्वमिति कुरुचरशब्द एव टित्। तत उभाव बहुकुरुचर १५
शब्दात् प्रसंग इति प्रश्नः। परिहरति। तदन्तविधिनेति। ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। ग्रहणं वा पादानमात्र न स्वरूपेणोच्चारणमेव

तत्कथं तदन्तविधिः स्यादेतद्यत्नग्रहणमाणरूपं प्रातिपदिकस्यैवासाधारणं तत्र तदन्तविधिप्रतिषेधः। इह तु चोरङित्यादि प्रातिपदिकमपि टित्फल्फड दिः प्रत्यये पि
षोडिति धातुरपि ततश्च यथो। यितश्चत्पत्रवर्णाफगित्त प्रत्ययो पि प्रातिपदिकमप्यागि ति तदंतविधिर्नेव तितप्येह। पि प्रसंग इतिस्यादयं प्रसंगाय दि टिता प्राति
पदिके विशेष्यते रिह प्रातिपदिकेन विशेष्यमाणेनानेन विशेष्यमाणतदंतविधिप्रतिपदिकेनवासंज्ञवा दितिनैवब कुञ्जारुचरशब्दात्प्रसंगः इत्यत आह ज्ञा
पितं वो ददितिति। भूडाम्नामहत्तत्र वर्तपत्रे तत ज्ञापितमवर्षं वेतत ज्ञापकं मुत्तरत्रापि परिपालनियमित्याहतत्थावति॥ अनाश्रीयमाणो ज्ञापके तान्ना
दिवायमानङापू॥ प्रत्यययहणे परिज्ञाषयाकारशब्दाद्देवस्यान्नलणान्ना नातत्र नकारशब्दात् ज्ञापकतु ततोपि नवतीत्यर्थः। ननु वल्कुणाहरणा
रेनाषयाक्रे नकारशब्दस्याणत्वं नत्याहनचाणि तिनधूञ्हणमिति तत्किंकारणं मित्यत्राह नकितापाणत्वी नियत्रतु रूचेग्रस्य मा गां रूपं तत एवासाधार
णं तत्रे षापरिज्ञाषा। इह लोपगवी तितङितस्यापि यहणामिति नायमस्य विषयइत्यर्थः। अयंकारशब्दाकुलज्ञो सत्या कादोषः औ नकारस्यानसिध्यति।
प्रत्ययग्रहणपरिज्ञाषयाकारीशब्दात् स्त्रियोङ्कितस्यैव वृद्धिस्वरौ स्यातां। ष्यङ्संप्रसारणं च उदीचीति तदाप्याप्याङ्नस्यो वि मामनसं प्रसारणा
परमकारीषगन्धापुत्रइत्यत्रापि नवतिस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमान्नावालतथा कारशब्दाद्व्यसतो जनकारिशब्दापि स्त्रिप्रत्ययान्नलज विषति
एवमपि कारीशब्दादपि कदाचित्स्यात्। अत्र ब्रूयं कारीशब्दनज्ञे नशब्दः सम्यिष्यते स्त्रियांङ्डित्यत्र प्रातिपदिकादितितयोधाकारस

प॰ ब १ मर्थ्यात्। स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिति प्रत्ययो विधास्यते। स्त्रीप्रत्ययस्य च यांतस्य च प्रातिपदिकत्वं समासमन्तरेणानुपपन्नमिति ङीनकारिशब्दादेव ङ
स्यस्य तेऽप्यायग्रहणानुवृत्तो सोपयोगायइत्यत्रापि न विधत्तीति एवमपि आवल्लुहन्तो सो पर्यायइति वत्। कारिशब्दादपि स्यात् गतिकारकोपपदानामिति वच
१६ नाद्व्यपदेशेन समासोऽनुलन्नः। ततः ऊनकारशब्दादेव ङीव्यथा स्यादितः शब्दत्वापि तदन्तविधिरुपगतव्यानवर्जनकारशब्दादेवक्तत्वात्ततो तदादिनियमानाव।
लुकारीशब्दादपि प्रत्ययप्रसंगः किंकारणाः स्त्रीप्रत्यये न तदनुपसर्जनेनेत्यनेन यप्रत्ययग्रहणाय स्मात्स तदादेरधिकस्य ग्रहणामप्यनुज्ञायते न न्यूनस्या
पि न तु च सत्यप्यन्तरत्वन्तदन्तविधौ ऊनकारीत्यत्र समुदायादपि नवन्ते केवलात्कारशब्दादपि प्रसंगः यथोपगतो त्वादौ ततश्च कोनकारेयष्वदेऽ
प्यत्वेव। एवं तर्हि कारशब्दादकत्वतोऽऊनेनैवार्थी कृतस्य तावतो निष्कृष्य स्त्रीत्वेनाप्यत्वेनयोगान्नतदादिनियमानावाच्च समुदायादेव यन्नविष्यति
यद्वा ऊनेन कार्थीकृतस्य कारस्य स्त्रीत्वेनायोगात्स्त्रीप्रत्ययएव नन विष्यति व्यस्तिपुनरुत्तरत्र तदन्तविधौ स्त्रीत्ययस्याचाप्रसंगः। किंकारणायदत्रा
त्रस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेनयोगः। यस्यवस्त्रीत्वेन तदणान्मतत्वरत्राप्यवशंप्रधानेन तदन्तविधिरभ्युपगतो त्वमतचयथाप्रधानेन न वर्तितथापस १६
र्जनेन नापि स्यादिति प्रतिषेधायमारभ्यते तथा वक्ष्यत्वेन चोपसर्जनेनापि तदन्तविधिर्नवर्तिनप्रत्ययस्त्वादित्य प्रियपञ्चाङ्गोपदातिम्प्रतिज्ञातान वच
मतिनवतीति। स्यादेतत् उर्वञ्चोपान्त्यान्तं वा। स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते दिङ्गणापित्यादिपुरुपान्त्वामेव द्विदिकं तनञ्चा पित्वे पितदन्तविधौ बकु

ङाशवरेत्यादौ टिद्दादेरस्त्रियामनन्तविषयतात्तिन्नं नकारान्तत्वं गतस्यास्त्रियामं हृन्ने सद्भावादपि न विषयतिनार्थ एतेनेति। तन्नखङ्गास्य विषयविनागस्य दुर्ज्ञातत्वात् अतो विषयवि
नाशज्ञाननार्थमिदमारभ्यते न चास्वक्बधस्मिन्नवि विषयविनाशशास्यास्त्यास्थानं। पंचाजीत्यत्र अजानाम स्वीलेदं दंत स्त्रियाङ्हेङ्ङेरजाघतस्त्र भवितिपडाप्रसंगात्। अतो वि
शेषणविशेष्यभावं प्रतिमचारादजाद्यतष्टाप् लिप्यत्र टिड्ढाणञित्यादौ वापाहंस्त्रीत्वेन विशेष्यते वनोरवत्यादाय् युयाङ्गं तदर्हं वेति नार्थ एतेन। एवं तद्धितदंत विधिज्ञा
पनार्थमिदमारभ्यते। अम्महत्तद्धर्वेलत त्रुराक्ष्मकटम्। ननु महत्पूर्णजात्यत्र समुदायेजातिवचने भृङ्गशब्दस्य स्त्रियां वर्त्तते। अपर आह लौकिकस्याप्रधानस्या
पसर्जनस्य ग्रहणं तेनापि शालिनां प्रोक्त मितस्य त्वापत्तोध्यर्तार्थातद्धितप्रत्ययेण तस्य प्रोक्तालुंगिति लुकृत्या पिशालाब्राह्मणी तत्र मिश्लेति विहितस्य
प्रोक्तस्याणो प्रधानत्वान्तद्लाङी न भवति। न चादानीम प्रत्ययलुप्ते प्रत्ययलक्षणं प्रवर्ततीत्येवत्वदर्थमाह तिप्रधान स्त्रियामध्यामणात्स्य हृहेः स्याद्वडीप्रत्ययतस्या
दंतदेवयद्घाणन्तादनुपसर्जनादिति चेत् एवयं लक्षणमेवानुपसर्जनत्वेन विशेषयिष्यामः अणोनुपसर्जनादिति। अर्थद्वारकं वाणः प्राधान्यं प्राधान्यं च। तदेतदुक्तं
भवति तस्मिन्नर्थे उत्पन्नस्य यदा प्राधान्यं च्यवते तदा तदंतात् ङीप् न भवति यदा तु गुणभावं न तदा नेति इह वा निश्चयः संज्ञा त्वात् प्रथमस्याणो येन गुणभूत इति
तदाश्रयस्यावङीप् भवति। यस्त्वध्याममुत्पन्नस्तदाश्रयोपि न भवति तस्य तु लुक्त्वात् प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति। अतिकारस्य विशेषणात् टिड्ढाण
ञित्यत्र स्यत इत्यनुवर्त्तते। तत्राणन्तादकारान्तादिति विज्ञायमाने स्यात् प्रत्ययलक्षणमणत्वे कारं विशेषयामाणो वि निमित्तो वर्त्तनि मित्तो ङीप् प्रत्ययकथंयत्र

प ४१ तयलक्षणोनत्वस्यात् ननुस्त्रियामित्यनुवृत्तेनारीं विशेषयिष्यामः योगुस्त्रियां विदितइति एवमपिकशब्दस्त्रिनायोक्ताभीभासाकाशात्तस्त्रीतामधातेकाशक्ष्ण्नात्र
स्त्रणोति द्वितीये णिजन्तात् ल्युलितिलुडे विप्रयमेप्यतो स्त्रियामेवोत्पन्नेतदन्नात् ब्राह्मणेभ्यो वर्त्तमानात् ङीप् प्रसङ्गःतस्मात् प्रधानाद्यथा स्याद् प्रधाननाम्नामूदित्ये
१७ तत्प्रयोजनं स्वचेति॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दध्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपूर्वानाम्॥ इह कस्मादितिलगादेशस्य स्थानिवद्भावेन टित्वमस्तीति प्रश्नः एवमानायजमाने
तिननुशानन्नादिषुलटइत्यस्य निवृत्तत्वाद्नादेशपक्षे स्थापितःपवमानेत्यादिषुनुशानजुदात्तत्वेन्वाः॥ घनुबंधकलालटइति॥ लिंगादिष्वकारादयोप्यनुबंध
17 इतिभावः॥ एतेनलिङ्गटोवाख्याते॥ अनुवापेवा नापद्यमाणोति॥ ल्यपडादिषुकपमिति॥ घनुबन्धकलात्तिषामपिग्रहणोननत्वामिति प्रश्नः॥ टिन्व
रणसामर्थ्यादिति॥ नबलडादिषुपिटिन्वकरणसामर्थ्यमित्यपेक्षतरन्वेति॥ पठितावितिति॥ कथमित्यनुषंगः॥ इट छिलमुक्तयार्थं स्यादितिप्रश्नः॥ अग
मटित्वमनिमित्तमिति आगमानां टित्वं डिपोनिमित्तं नस्तवतीतित्यर्थः॥ अतइत्वादृघघलोत्रेवेति लिंगादियघागमटित्वंडीपो निमित्तं स्यात्तत्रस्सायत्रर
ताडो उट आगमस्यटित्वाङीप्सिद्धइतिघघलो छित्वकनर्थमनर्थकं स्यादितिभावः॥ ननुपुणाशाङ्केघिति निर्देशेनयदातृणन्नवतितदाडीत्वर्थं तया १७
छित्वंस्यात॥ तन्नपुरापाशब्दस्यघाकादिषु पाठाङीनाषात्तवितव्यम्॥ अतादात्तो हिपुराणोशब्दपुनःपुनर्योयमानात्पुराणीतीयथा एवमपिनज्ञापकंबक्ष्य
दित्यद्येतिलचवतिवर्त्ततेततष्डीवेपियथास्यादितिघघलोछित्वंस्यादितिवित्यमेतत्॥ सौवर्णीनीतिसुपर्णीशब्दापाककर्णेतिङीषन्तात्स्त्री त्योठ

३। ननुवसानुवंधकत्वादस्यग्रहणेन नन्तवित यमतआत्तानुवंधकइति। यद्यपिशिलायां ढदितिनिरनुवंधकोढशब्दोस्तिसठहस्वत्तावान्नपुंसकलिङ्ग इतिरि
यंनास्ती कत्तंयोसिसनायाय ठ छेद सीठ सोपिस्त्रियांनवर्त्ततेकथं। तत्रसतत्रसाधुरितिवत्तेतेकथंस्त्वानामसनायांसाधीस्यात्। राज्ञःसनायांहि विदुषाम
धिकारःननुमानवृत्तराजसनायांसाध्वास्वेशालायांस्वीसन्नवसाधीनविषयतितथा। यत्तुसनायांसाधीत्राह्मणपरिषदित्यत्रापिसङ्कुःएवंतर्हिवंविधे
विषयेछन्द्रसिनसासृनयीशब्दस्यप्रयोगानावोत्ररदेडुःणेपिद्यविदणात्ततेकार्यनवतीति शीलंछत्रादिभ्योणइतियेयणास्तत्राएकृतेकार्यनवतीव
णं। ज्ञापकोरायदयविषयविषयकमस्त्वाछाल्यइ तितिलोपार्थनिवापातनकरोतियदिहिताछीलीकणेत्ततेकार्यनस्यात् निपातनमनर्थकंस्यात्का
मशब्दाछत्रादिलक्षणेततेनतद्धितइतिएवंटिलोपस्यसिद्धत्वात्तनसान्नितिपत्रतिनावःअणिहिसपत्रतिनावःचोरितापसीतिनूतनपःशब्दोछत्रा
द्दीपठितव्योवितिक्वचिरिलस्यव्यावर्त्यंदर्शयतिदर्शयतिदाणमाडोमाष्टेतिदाडमुहिराष्ठात्यातदस्यांप्रदराणामितिराः। ओसीओदपानीतित्
साप्यानशब्दास्यानिवदार्थिकादिभ्योन्त्र। अथराङ्करवादित्वत्रपुनरन्ग्रहणं किमर्थं। यद्वतानेनैवसिद्धनरूपतदस्तत्राहशाङ्करवाघञ्ज्रत्यादिविरुद्ध्या
प्रत्ययवदिषद्दंघानन्तर्यविदादिभ्योन्त्र। गोत्रंचरतैःसहेतिजातिःतत्रोजात्यादौचविनाप्येमिदंडीपंबाधितात्रतित्वज्ञाणेडीपूप्राप्नोतियदितहितस्य
निवंधनमस्तितदवान्ग्रहणमस्त्विकिमत्रान्ग्रहणोनननवाजात्यधिकारातत्जातेरितिदिलत्रवर्त्तते। अनधिकारप्रयोगादाख्यायमितिङनत्रसङ्गवे

प॰ श१ हस्यान्त्री वैदिकत्वाद्व्यसात्यादौ प्रमाणाद्व्यसंदघ्नमात्रचः। पंचतयातिसंख्यायाअवयवे तयप्। द्वयसादिष्वनुवर्तमानेषु ज्ञाद्रुणा प्रातिपदिकान्नीयद्वुणांमात्रु किमस्यद्व
यस किमस्यमात्रमिति। तेय यांह्णा। प्रततयतप्पवा चांतिसंजवत्तिठनादिनिवृत्त्यर्थमिति। द्वराडस्याअस्ति। अतइतिस्थानेदंडिकास्या द्वित्यस्थञ्जिठोकारिकेत्या
दौमाभूदित्येवमर्थम्। तादरीतित्पदा द्विबुद्धरोनान्नावनेकव्यञ्जा सर्वनाम्नः। कन्रो अकारो बारणामातोनुपसर्गेकः गादेत्यादौ माभूत्। इत्यवितिद्गतिन
१८ शतिन्यचक्षमम्॥ आर्धकपा। तिआधसु नगेत्यादिनारव्यकृतनन्त्रस्त्वभूक हरणात्तलुनानामितिनाथ्येडकन्कर वित्पतावत्सूत्रस्यन्तः पापाठानार्थम्
तितस्यायकपसंख्यानमेवद्भूतं। स्त्रोणीपौस्नातिस्त्रीपुंसाभ्यां नस्नञौ यो भवनात्। स्त्राणीकीयाव्। किति प्रहरणाधिकारे शक्तियष्टयोरीकक्। तरुणीतलु
18 नीतिएतयोरुत्तरयोरवयोर्ग्रहणम्। तरुणासूनीतिवयासिद्धेवयसि प्रथमे इत्येवसिद्धम्। नसिरूतिगौरादिपाठानुडप्राप्नोति तस्माद्व्यपस्यवय
सिवडापूडोषो विकल्पः कावित्गौरादिपाठासिद्धमितिपत्त्यत्तद्रूपमात्रसिद्धसिञायडकृत्वम्। स्वरार्थरुपसंख्यानकर्तव्यमेवा॥ प्रकरणा॥ आपसग्रह
मितिअपत्यैवआपश्चत्ययआपत्यादित्तिस्त्रंकर्तव्याद्वैधेति। नवादानर्थमत्र। योगविनागेत्रारार्थइतितत्तरत्रयत्रऽएवानुवृत्तिर्यथास्या द्वि
दादीनामात्रदिति॥ जानाच्छतद्धितः॥ पकारोङीषर्थइति। ननुष्फप्रत्ययेनैवस्त्रीत्वस्यचोतितत्वाङीषानर्थक्य तत्राहस्वतत्प्रत्ययद्वयेनेति। तद्धितयद्ग्रहणात् १८
प्रातिपदिकसंज्ञार्थमितिप्रातिपदिकसंज्ञाङीषर्थान। नु सिद्धात्रङीष्यपि तत्करणासामर्थ्यात्धातोस्तत्रपादेपिचन द्विर्घोचरितार्थमिति तत्र पत्न

मृतिङीपनावः तदेतत्सान्यासिद्धं तिष्ठतु तावत्सर्वत्रयत्नाम् इत्यादि सर्वत्रग्रहणं तावदुत्तरसूत्रेण कर्तव्यं प्रारंभसामर्थ्यादेव प्राप्तमित्यस्य निर्ह्रासोस
र्वत्र सिद्धत्वादत्र सूत्रे हापद्यते तदयमर्थो भवति । सर्वत्र बाधकविषये पिङ्गावी मतेन यत्र तत्फलं भवतीति एवं सङ्ग्रहस्यापि समंजसो भवति । अ
वश्याव पिवक्ष्यतीति असति पुनरस्मिन्वे आवश्यकं बाह्यादानां मतेसावकाशोपरत्वात् फलबाधते । सर्वत्रग्रहणान्तु फलमेव भवति एवं च बाधयन्नवाच्यं ष
येपि आवाप्य एव भवतीत्याके स्थायगणी पौनिमाध्यायनी प्रोकध्यायनीति । सर्वत्र लोहितादि कतन्तेभ्यः ॥ लोहितादिभ्यः कतन्तेभ्यः कृत्स्नवतिलिकम् ।
सर्वत्र प्राणां च मतेषो विहितः स्त्रु सर्वत्र मते । कोर्थः । शाद्गात्पर इति लोहितादिचयनी त्यादि । लोहितादिर्गर्गाः सर्वेषां मतः इत्यर्थः । तदाह सर्वेषां
माचार्याणां मत इति मतेन तित्तिरिवरत्तर्या पाठस्य प्रयोजनम् । स्वतन्त्रमिति यो न स्यादवयवो न भवति कोपवा ति ता स्थित्यादिकाव शाद्गात्स्वकर्य
द्गात्पर इति लोहित्यायनीत्यादि ॥ लोहितादिर्गर्गादन्तर्गणः । स्वतन्त्रुयाद्यपि तत्रैव पठ्यते । यत्रतु मधुबभ्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरित्यनेन भवति
कालाह्वित्यादिकाव शाद्गात्सर्वकतशाद्गादुत्तरः शाकलशब्दो दृष्यते । कृतशाकलकावित्यवतन्त्रास सन्निहितशाकायइत्यर्थः । किं भेव सति सिद्धं भवती
त्याह सर्वो नरावीति । सकशालशाद्गोत्तरार्द्वि स्वयथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तौ तयोर्लोहिते गणो लोहितादिशाकलशब्दान्तो भवति ।
न तु स्वगतः ॥ कएवादिः शाकलशब्दादि भवतीत्यर्थः । सत्यमेवा भवति प्रयोजनं तु किमित्याह फलं विति सौकर्यायचेष्टा आत्तिपदिके च नय्या पाठ

प॰च॰१ इति। कपि। कत। कुरुकत। अनडुह्क एव शाकलेत्येवं गर्गादिषु गणे संनिवेशः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति एवमिति श्लोकोऽयं पाठानुपूर्वेत्यर्थः। अनडुहः ककवशाद्

वस्मान्नुस्थानादपकृष्यान्यत्र पाठ्यो शाकलशब्दस्तु कतकवयोर्मध्ये पठितव्य इति यावत् तच्चेतं गणादयादपि वत्कतशाकलशब्दः प्फाणोगाद्यापिन इति

१५ पद्यते तत्राककतन्नेत्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकमध्ये बहु इति। कतस्यान्तसमीपभूतकलंन्न इति तत्पुरुषः। संकृप्य त्यपरा हूव्यते शाकनूषादिला नि

पातनाद्यपररूपम् तथाकताताया षांतानिक तत्वेत्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्न्न निवव बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सह विवक्षायां बहुव्रीहि शिष्यते स्वरनि

१९ न्नानायस्योत्तरस्वर विविसशिष्यत इति वचनात्। तथा एकवादिस्य इत्ययमपि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः शेष इत्यर्थः। एकस्यादिः सा

मीपभूतक एवादिः शाकलशाङ्‌कः एव आदिपेषां ता बिका एवादी ति ततः पूर्ववद्‌कशाषः। तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकत्वमध्ये तत्पुरुषद्ध्वात्त

तत्पुरुषसमासे नवमध्यवर्ति तिगुणाद्यस्य इत्यपायूपमवपीतिष्काणा विस्तयर्थः॥ शाकला इति। आपत्यस्येति यत्लोपः अपरस्आह पूर्वोत्तरात

देशा दिव्याख्या विति शेषः। पूर्वो गता स्तद्दत्तोया स सर्व चलो फिता दिराकला तत्य इति पूरो णगस्त दादिर्याद्याः शाकलादिर्योगा च इति एवेष्का णोज

योजनमिति॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च॥ ॥ कौरव्यमाण्डूक योरित्यादि। अस्मिन्सूत्रे आसुरेरपि ग्रहणं कर्तव्यमासुरि कौरव्यमाण्डूकेभ्यश्चेति वचना १(४

त्पमित्यर्थः॥ असुरायणीति। स्मस्पतद्धितत्वा बस्यो वती आलापः तदिदं तद्धितयहणामवलिंग नवत्यासुरेरपि ष्फ इति। पचादिष्वकारात्रेसुस

वेदार्थेषु । पितृपरिग्रहम् । वैशेषिकेषूवार्थेष्विति । आसुरि प्रसंगादिदमत्रोक्तमन्यथाङ्गिरासुरियरुत्तां कृत्स्नं स्यात् । आसुरियति असुरस्यापत्यं मासुरी ते
न प्राज्ञ आसुरायः कल्प इति ॥ वयसि प्रथमे ॥ श्रुत्वेति श्रवणमात्रेण प्रकारेण घनपेन्नपेत्यर्थः । कुमारीति । प्रथमवयो वचनमेवायं न पुंयोगान्त्यो
गान्नाव एव हेतुः पुरुषस्य स्त्रियो योगात् यस्तु हृदयायां प्रयोगो हृद्याकुमारीति स पुंयोगान्नावात् साधर्म्यादिति वेदितव्यः । वयस्य चरम इति चरममन्त्यं अ
वस्तनुत्रयेऽप्युक्ते विवलातिपर्यासाच्छ्रिति कौमारं यौवनं मध्यत्वं वृद्धत्वमिति । यथाह प्रथमे वयसानाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं । तृतीयेन तपस्तप्तं
चतुर्थे किं करिष्यतीति । अन्ये तु त्रीणि पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति । अन्ये तु बाल्यमध्य
वृद्धत्वानि त्रीण्याहुः । आषोडशाद्भवेद्बालो यावत्क्षीरान्नवर्तिकः । मध्यमः सप्ततीर्यावत्परतो वृद्ध उच्यत इति एषु सर्वेषु दर्शनेषु यौवनं द्वितीयं वयोऽनव
ति । यौवनं चैवनौवधस्य विंशतिशाद्धे अतोनुप्राप्नोति तद्वाह द्वितीयवयो वचनं वेतान्विति । यदा तु देएव वयसोऽत्र पववापवसील ज्ञाणो तदेत
च वक्तव्यं यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । श्रुत्वा वर्णितं इति यत्तु तं तस्य व्याव वर्ण्यदर्शयति । ज्ञानरायालोभितपादिकेति । नैवर्णितं ताववय
श्रुतय इति । श्रुत्वा श्रवणमात्रेणैते वयः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इत्येतावत्तु ज्ञाने शायेति क्रियाकारकसंबंधमात्रप्रतीयते तदेव वद्धहेति
निमित्तज्ञानादिषुष्विति शतरश्च प्रत्ययः । सर्वे वचनदाचिदुत्तामोशेतिरच्य तवदमुच्यते त्त नशयेति । तत्र नियमोगाम्यते अन्यथास्वकामस

पपप१ मथ्यात्तज्ज्ञानैर्वर्णैरेतइति एतमपि संदेहो वालाग्रे देति तस्मात्तु ज्ञानैरेव वर्णैतइ ति नियमेन्द्रुचत्वात् ज्ञानेन प्रकारणादिनावसिते वात्वं गम्यते। लोहि
तपादिके तच्चाप्यन्यपदार्थमात्रं मुख्यत्वाग्न्यते प्रकरणादिनाचकृताव तएवास्यारज्ञोपादानालक्षकादिने ति प्रति तो सत्वों त्वालेति गम्यते। इति श
२० ब्दः प्रकारएवं प्रकारान वयश्च तद्रूपर्थः। अत एवव कुवचन्। तेन द्विवर्षेत्यादावपि न नवति अत्रापि प्रकरणादिना वयोगम्यते। परिमाणमात्रे
श्चाप्यः। शालादावपि प्रयोगात् द्विवर्षेरते तिठ्नो वर्षाह्यु व्द्रा विन्नप्रति नित्यमि ति लब्ध्वा। अपरिमाणं विस्तावितकवल्पेन्यो नतद्धित
लुकि॥ तद्धितलुकि सतीति परस्य नमोषानोपप द्यशते अनावरूपेतालुकापौर्वापौर्योयोगात् सर्वतोमानपरिमाणमिति। परिणामाहुस
र्वतइत्यस्मात्प्रहतान परिच्छेदमात्रस्य त्यर्थः। पौंच तिरन्धैक्रातेतितद्वितार्थे द्विगु॥ अहाय च्छन्तो। कालः संख्याच न परिमाणमिति नीर
तान्योसर्वत मनोहरः परिणाहतन्त्रमीयते। एवं कालः संख्याचेति प्रदर्शनार्थत्वात् प्रमाणमपि परिमाणं न नवति तत्पाचोन्नरस्त्रेकाएडु
शब्दस्यापरिमाणवाचित्वादितिवक्ष्यति प्रमाणाविशेषकांडमितिवा। तेनद्वौप्रामौप्रवाणमस्याइति मात्रच्प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकं २०
वृषितमंमात्रिरामेतिनवति। यचैवमनुमाननपि परिमाणं नस्यात्। कश्चिदाह समे वेतदुत्मानमपि नेवात्र परिमाणग्रहणान्नग्लसतेहा

त्यानिषेधाच्यां चिकितायागवतीयस्यठञो द्विचिपूर्वान्निष्कादिति लुकि द्विनिष्कान्निनिष्कतिनवतिश्च परश्चाह। विकृतकंबल्यग्रहणं ज्ञापकमुन्मानमा
पन्नपरिमाणग्रहणेन गृह्यत इति। तयोरुन्मानविशेषत्वाद्रसुवर्णो विस्तो हेमाद्देकंबलाच्च संज्ञायां कंबल्यं ऊर्णापलशतमिति। न्यासकारस्त्वाह विस्तो
पवतोति विगृह्णनू द्ययवूग्रहणं विस्तं परिमाणं गृह्यते तुप्रञ्जवर्मं च परिमाणं गृह्यते द्विवर्षेति। सूतवक्तव्यादनमेतत्। द्विशता त्रिशतेति। दाहन्याश
तान्यां याते तिपणापादमाषशताद्यदिति निलयतिप्रासेशाणाद्धत्यच्च शताच्चेति वक्तव्यमिति वचनात् त्वज्ञोसंख्यायाश्च तिशदन्तायाः कन्निति क
लतस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक। द्विनिस्केति परिमाणत्वेऽपि वयोलुक। द्विविस्तेति परिमाणत्वेठञो लुक्। कन्मानत्वे ठकः प्राग्वितीति। आवितादेशनारास्यः
घावा वितो प्रवतित्याद्यठकावितयाज्ञानूवान्यतरस्यां द्विगोः ठञ् चेति पक्षे ठञ् तस्य प्रमुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् तस्य ऊर्वदलुक। द्विकंबल्येति काता र्थेठ
ञलुक्च्छाठकी प्राग्वितेत्यनेन तत्त्वं पंचाश्वीसमाहारे द्विगुः इह वोऽजतिषधात् वुच्यते तच्चेकः शक्यो वक्तुम्। कथमेवं वूध्यामि परिमाणत्वात
ज्ञो तलुक इति तन्नियमाय मार्येन विषयति परिमाणान्नाद्वतान्धितलुकोऽणन्वर्त्तीति। तेन घाटकात्यादोवन्नविषयति। पंचाश्वेत्यादौ व
ननविषयति ततो विस्ताचितकंबल्येत्यानेतिनवशब्द्यं विपरीतोऽपि नियमः संभाव्यते परिमाणान्ताद्धितलुक्येवेति। तत्रको दोषः परिमाणा
तासमाहारेन स्यात्। द्विकुडुपीपञ्चाश्वीपञ्चाश्वेत्यादौ वयावन्निकान्ताव्रात्॥ डीप् स्यात् तस्मात् घपा ग्राह्यमेवास्त॥ काण्डान्तात् क्षेत्रे॥

प॰ त्र १

मानद्वे॥ काण्डाद्विगोरित्यधिकारादेवा पूर्वसूत्रवदंतदन्तविधौ सिद्धे किमर्थमसंज्ञयतांम। क्रियमाणोऽन्यत्र रूपोऽनेन इत्येतत् कांडस्यैव विशेषणं
विज्ञायेत त्रच्चयकांडराद्दृस्तादन्ताद्विगोरितिश्चातेलात्तमदंतदन्तस्यैव पर्यन्तरस्मूत्रे प्रमाणाय हृतां प्रमाणाय तत्पुरुषशब्दे स्मादन्तादिति। ततस्यहः॥
अर्जराज्येत द्वाभ्यां कांडाभ्यां काण्डे प्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रिता द्विकांडी वनडचेति। इहत्तु न स्यात् द्वकाडदंडे प्रमाणम् स्याद्द्विकाण्डं क्षेत्रं न लिरि
२१ ति। अत्र च रूपोऽत्र सतित दन्तस्यैव विशेषणं क्षेत्रेन कांडस्य बहुव्रीहौ गुणात्तत्वात॥ पुरुषात्प्रमाणोऽन्यतरस्याम्॥ प्रमाणाय पुरु
षशोष इति पंचपंचनि पुरुषइतिश्रु लिविद्वेन्च देपुरुषोऽप्रमाणामस्याद्गतिवाक्ये प्रमाणशब्दे स संबंधाज्ज्ञातिवचनोऽपि पुरुषशब्दे प्रमाणाव
२१ ते तेव तात्र तत्त्वनावादेव प्रमाणोक्त्वीर्दृढसव्या॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ ऊधसो नङ् इति समासान्ते कृत इति। समासार्थं उतरपदांऽव
नसमासान्त पूर्वेण वतितत प्रत्ययः। अत्रो बहुव्रीहेरिति कपलक्षणा॥ मतदनो बहुव्रीहेङावुनान्यासम्न्यतरस्यामिति विकल्पे॥ ङौ
धनीति॥ ङङ्नुर्वाधाङस्याद् इति विग्रहः॥ ङीप्यप्राप्तो न इत्य कारलपः प्राज्ञाधा इति। इतिप्राप्ता पन्नेव विताय्ये तितत्पुरुषः। अल्वसंतस्यत्र २१
तिदीर्घः॥ आनत्तपधालोपोइत्ययं त्रिपिन इत्यादि। असत्पापुनरत्रु ह्रतो मध्येपवादन्यायेन ङाप्प्रतिषेधयोरवया। ङीस्वाधकस्यात्तना
नत्पधोलिमइति ङाप्ननुचडाबुन्नामित्यज्ञानेनान्यतरस्याय रूपेनडावप्राप्यते। अनन्तपधालोपि इत्ययंत्रनियमइतिव संदृय

तितत् अतोयमनिष्टप्रसंगोरात्मनन्नपधालोपिनइत्यस्य उविधीत्वान्नपगमेनैतदुक्तमाद्रूदबहुव्रीहेरूधसोङीपुनस्त्रेतिवक्तव्यमूधः॥ शाखान्तो बहुव्रीहि स्त्रियाङीपूप्रत्ययोनव
तितत्कं नियोगेनयोत्यस्यनकारः समासांतप्रकरणेतु घनोनङितिनवक्तव्यंधनुषानङितिवा पवितव्यम्॥ पुनरवेसतिगुणोनवति॥ अनन्नपधालोपिनोन्यतरस्यामितिञ
त्रानुवृत्तिर्नोभ्रियतव्यान्नवति॥ अपिवमहोधाः पयन्यङेङेडाघ्नघोनुकमितिसिद्धंनवति॥ अन्यथाधसोनङित्यत्रस्त्रियामितिवक्तव्यमूस्यात्॥ अत्र आदसमासांतस्त्रि
यामेवतिङ्ध्यतइत्यनुषङ्गः॥ तत्रैवास्त्रियामितिकाक्तव्यमित्यर्थः॥ इतरथाद्विकाघ्नीघ्नप्रसंगः॥ कपावकाशोन्याबहुव्रीहिकाद्दीपस्तद्विनाषाकमूयदानकंतदासावकाशः
कप्रसङ्गन्त्वयंप्राप्नोतिपरत्वात्कपूस्यात्॥ संख्याव्ययादेर्ङीपू॥ सर्वराङीषिप्राङ्गेङीषिधीयतइतियत्रसर्वपदप्रज्ञतिस्वरतत्रबहुव्रीहो अतोदात्तेत्रबहुव्रीहेर्ङी
प्रहीनोस्ति विशेषः॥ त्रूद्मानंसूत्तामित्यैतोदात्तत्वंमतत्रात्लोपङीपदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्तएवनवति॥ द्यूम्नात्यादिसिद्धमितिप्रश्नः॥ द्विविधाङीति॥ असत्यादियुहो
संख्ययादन्यामितिपंचमीनिर्देशावात्यामनेतरोयकोयशब्दस्तदन्तशब्दस्तदंताबहुव्रीहिरितिविज्ञायमानेद्वयस्यात्पदात्तरव्ययोयेत्रनस्यादितिनावः॥ दामहायनान्ता
च्च॥ संलितनाधिकारइत्यत्रकोपङीशब्दाधीकारोर्थाधीकारस्त्रेतितत्रा घेपङेयस्यवशब्दस्यस्वरितत्वंप्रतिज्ञातस एवानुवर्त्तते॥ द्वितीयेत्तुर्द्दार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः
स्यात्॥ दानवा॥ तदिहाद्यंपक्षमाश्रित्याह संख्यायहणमनुवर्त्ततेनाव्ययग्रहणमितिहासनेवयस्मिस्मृतइतिप्रज्ञतिति विशेषः॥ हायनांतोबहुव्रीहिर्वयसिगम्यमाने
ङीपसूत्रतिरावार्यंस्मतइत्यर्थश्चविहायनाशालेतिप्राप्तिधर्मवयशात्वायंनसंनवति॥ अयम्लोदाहरणावत्रिवत्त्रयाहायनस्येत्वोपसंख्यानिकाणत्वंकस्मान्ननवतित

प॰ २१ चाहहलणलंवेति। वकुवाहित्यधिकारादेववद्व्वविघासिद्धे ग्रहणं विस्पष्टार्थं॥ अतनृघालोपोपिनोऽन्यतरस्यां॥ इतिपरनृपधालोपोयस्य संभवतिसनृपधालोपिनन्नुसिद्धाव एव
चत्यादिएतद्ग्रहणकुत्रात्यामित्यत्रवेव्याख्यातं अ नतृपधालोपिनोऽङीभूप्रतिषधार्थवचनमिति अनोबकुवाहित्येदन्यतरस्यांङप्तिमानन्नियमार्थमित्यर्थः। असपल्लिप सस्य
२२ नृपधालोपिनेङिनेन्नित्वि फलइतिफलतः प्रतिषेधवावायुन्निवकुराजइति ओऽङ्आपद्मतिस्याभावः द्विर्वचनंदयोनित्यञ्जये॥ एकवचनेऽङीपूप्रतिषेधयारुपस्यवत्रलात॥
वकुवमस्यति॥ स्वयंतिष्याग त्वत्यादिनापघविधानाद्रुपधालोपेषबकुवाहिसुपर्वत्तिनसंयोगानघमन्नादि तिनिषेधमत्रायमुपधालोपी॥ नित्यंसंज्ञाछन्दसोः॥ छंदसि
22 हस्मेवानुविधीयतेन। स्वर्धनुत्स्वेच्छपयुज्यतेनत्रङ्। बहुवयदरूपतेतस्यवलङ्णामस्तिनङ्दानीतदन्नावृञ्जयोर्लुप्तभवति। संज्ञायाह्वा अन्यनादिभयुक्तानियता
उभ्रवीकातबुपड। नेवहम्यतेनतदन्नाव्याकायते। कर्तुं किमर्थमिदंसूत्रं। संज्ञाछंदसोरिति पदमुत्तरार्थंत्रवत्तव्यम्। नित्यग्रहणमध्यवरविकल्पनिवृत्यर्थं॥
केवलमामकनामधेयपापवार्यसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च॥ केवलेति नाषायामिति अ संज्ञाविषयइतिभावः। मामकीति। ममेयमितिमुपदसारव
न्यतरस्यांवच्छेत्याम्॥ तवकममकामेकवचनइतिममकादेशः। तत्राणात्वलाद्विन्यदिहाणि त्रित्येवसिद्धे नियमार्थंमामकग्रहणं॥ संज्ञा छंदसोरेवङीब्नान्यत्रेति। मा 22
मिकेतियापिमामकान्नरकयोरुपसंख्यानमितिल्विमूनामधेयेतिन्नामशब्दात्तुद्विगान्स्वार्थधेयप्रत्ययः। स्वार्थिकाश्चकविदतिवर्त्तन्तेप्रकृतितो लिङ्गवचनानी
तिस्विलिङ्कतापायेति॥ अनेदोपसारात्तकयोरुपसंख्यानमितिल्विमकृत्तिवर्त्तमानःपापशब्दोन्निधेयलिङ्गमपवित्यइतिद्विनापोवर्णोऽस्योव्यानपवर्गः आर्य

रतेति। आर्यराजेति प्राक्सुवु त्यड्डे समासे कारान्तत्वं। नेपञ्जीतिनिषजड्वत्वाणा दित्त्वेद्दरपवादोस्मादेव निपातनादेकारः। एवंचनेषजयहृणामपि नियमार्थम्। राजेश्वाजसो॥
कथमित्यादि। दीर्घो वेति ज्ञासि वेति इर्वं सर्वणिदीर्घ प्रतिषेधाघणादेशो रात्र प्रयोग इति प्रयोगनुपपद्यते। इस्वाच्चस्य ज्जसिवेतिगुणो राज्ञयेइति रूपस्यात्। पदार्घाञ्च म्य
रात्रिशब्दः संज्ञा छंदासारणिजम्यिनसं नवत्यजमावितिप्रतिषेधात्। किंपुनर्नोपाया। मितिप्रश्नः। डाप्रमित्यादि। जकादिपुरात्रिशब्दोन पठ्यत इति वेत्तचाह तत्रहीति। नुद
इकारघ्रादिकार स्तर्दन्तोङी पुनर्भवति गृह्णाग्रन्यां वितर्दिर्वितर्दि यस्तानिमूः सर्वधानदन्तात्वं भवति। न तिन्तृतिः सर्वेतइति न दिकारादन्ततिकाराद्वेत्यर्थः॥ यस्मान्नि
नूर्ध्व स्मान्न भवति। आक्रोशे नयनिञ्च करणि। अरूरणिरात्रिशब्दोयं रातिशब्दित्यां त्रिवितिकत्यन्निपठेन दिकारान्तः। अहृतानि पन्नपर्वतो नान्य योदितिङीपू
त्रत्र तुडाबर्थम्। त्रिय स्वतरा त्रितिरस्मा अदि मिर्दृ प्रस्यते। अचा घुदाद्यन्त्वं भवति। अतर्वृत्यतिवतोर्नुक्॥ निपातनसामर्थ्याद्वेतिकार्यान्तरवद्व्यर्थं विशेषव
त्रिरपिलभ्यत इति नावः। कस्मिन्विषय इत्याह। वात्यतावर्त्यातिवदितिगर्न्तं नर्द्दे संयोग इति। अन्नवेदितिगर्न्तसंयोगे गन्निणामित्यर्थः॥ पतिवदितिनर्द्दसंयोगे मर्द
मूलानित्यर्थः॥ ज्ञावमिले न्वत्वामितियावत्। इह नन्नवलीनरस्या शालायाविति घतद्वति। अस्मिन्विषय एवं विधं वाक्यमेव भवति। नन्नु मन्त्रलादित्यर्थः॥ कविदन्न
र्वता शालेति पठ्यते तद्युक्तमनवमरत्व नावस्योन्नलात्। पतिमतिवृष्टिवेति। स्वामिपर्यायोयं पतिशब्दः मनुमिनिपातितं इति अधिकरण प्रधानस्यानशब्दा
हस्यात्तिना सामानाधिकरण्याप्रयोगात् नप्राप्नोतीतिन्नलावलत्रसिद्धमिति॥ मादुपधायाश्च सतेनैव अदुपधलात्। अतर्वत्यतिवतोरित्यादि। एतयोः शब्दयो

पस १ निपातनान्मत्वर्थतोऽत्र च तत्र च विधायते। यथाक्रामं गर्त्तिणं जीवपत्यां वा निधेयायाम् ज्ञावस्यतिरस्याः धाजीवपत्नि विनाघासद्यर्वस्ये छंदसि विषये विकल्पेन नु
ग्विधिर्भवति। अंतर्वती। तिडीश्च कारयोरत्नावपद्येसरूपं तत्र डितिश्च त्यस्ये तिनिर्देशः संज्ञापद्मेद्दकुञा मितिङरामादेशजीवपत्यामितिभवति वा च छंदसि नुग्विधिर्भ
२३ दसि विषये विकल्पेन नुग्विधिर्भवति। अत्र व तीपुस्यपि दृश्यते सोऽत्र वा निनवत्॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। यत्र यज्ञशब्देन पतिशब्दस्य संबंधो यज्ञसंयोग इत्यर्थः।
स्या भवति स्यपतिरियं ब्राह्मणतीत्यत्रैव स्यात्। अत्रिय त्वद्य विहारकः संबंधस्य रूपेताना नतयेलक्षणतः। अथ वयं यज्ञवाचनासंयोगो यज्ञवाविनः संयोगः। तथा
२३ पिपत्नीसंयाजइत्यादावेव स्यात्। नत्विने त्रियमस्य पत्नीत्यादौ तरमाघ्य शब्दस्यया यत्नेनपतिशब्दार्थस्य संबंधो यज्ञसंयोग इत्यादि॥ यज्ञेन संयोग इति अन्यथा
यज्ञशब्देनैव व्यत्स्ववंवपतिशब्दार्थस्य प्रत्यक्षवेतं न दिपतिशब्दस्य यज्ञेनार्थेन वाचवाचकभावः संबंधांतरं वा संभवति तत्साधयवत्वादितिद्वेवत तोद्देशेन
स्व द्रव्य त्यागो यागः। मध्य क च द् पत्नीधनं कुटुंबनो धनस्यपति॥ शातज्ञापापत्नी न विनागो विघत इति स्मर्यते ततश्चत्यागेन्नायो या अपि अनुमिति रपेक्ष्यत इतितन्वा
स्यानुमित्यासाधनत्वं पत्न्या पत्नितमाऽप्यभवतित्यादौ वसाक्षात्वकर्तृत्वमस्ति चाषितसाधनतयामदर्थकर्मत्ववत् पो विकारसंबंधोऽस्तित्याह फलत्यदाहरलादितिकर्तृ
लादितिकर्तृ त्वमात्रं विवक्षितनत्वस्वाल मितिडापूर्वतः कर्तृ रिक्तिस मासप्रतिषेधः कर्मणि षष्ठ्या रवनरो षष्ठ्याइति तस्यानेनाप पद्मेः समासः फलग्रहीतव्या २३
दितिपाठफलं गृहीतं ययेति बहुव्रीहौ फलमस्येति शब्दस्यजातिवचनान्नधायाः इवेनिपातजातिकालसुखादिभ्यः पर इव न मिति गृहीतशब्दस्य परनिपातः।

कथमित्यादि स्फुटमेव यज्ञेन धिक्कृतत्वाद्यज्ञे नासंयोगात्कथं तज्जार्यायां यज्ञसंयोग इति प्रश्नः। न पमानादिति अग्निसाक्षिकं यस्यास्ताः यज्ञफलानां तद्धलादानामपि लिप्तितदा श्रूयत्वमुपमानो॥
विपन्ना वा सपूर्वस्य॥ सहशब्दोयमस्ति तुल्ययोगे यथा सशिष्यो गुरुरागत इति अस्ति च विद्यमानवचनः यथा सद्रुवदशानि पुत्रे नारिवहती गर्दभीति इत्यर्थः हन्तत्वाद्गोहन्ती
या विद्यमानधेनुर्वृत्तो द्वितीयार्थः। पूर्वशब्दोप्यस्ति व्यवस्थावचनः यथा पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति अस्ति चावयवशब्दः पूर्वं कायस्येति। तत्र तुल्ययोगे सहशब्दः पूर्वोवयवाद्पूर्वेश
व्यवस्थायामिति पक्षे ग्रामस्य पतिरियमिति वाक्येपि प्राप्नोति पूर्वस्य वप्राप्नोति विद्यमानवचनः सहशब्द इति व्यवस्थावचनः पूर्वशब्द इति पक्षे पूर्वस्य मा भूत्॥ वाक्ये तु स्याद्
वत्र अवयववचनः पूर्वशब्दस्तुल्ययोगे सहशब्द इति पक्षे वाक्येपि स्यात्तत्रापि परिशब्दस्य पूर्वावयवः प्रकारस्तस्यापि स्यात् तस्माद्विद्यमानवचनः सहशब्दः पूर्वशब्दश्चावयव
वचन इति पक्ष आश्रीयते तेन न सहस्य च तुल्ययोग इति विशेषणस्यापेक्षिकत्वात्समासे॥ एवं स्थिते सपूर्वस्येति पतिशब्दविशेषणं नोपपद्यते कथं प्रकारेण सुपू
र्वलं त्र्यचनिचारादविशेषणेन शब्दान्तरं तु पतिशब्दस्यावयवत्वेन संभवति॥ ततश्च सामर्थ्यात्प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते न तु तेन विशेषणं तेन तु तेन पतिपरशब्द इति
पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते तेन विशेषणानृत। पतिशब्दः अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात्॥ जीवपतिः स्याज्जी
वपतिः जीवपतिरिति षष्ठीसमास एव तु न स्यात्॥ आशापतिः आशापत्नीति तद्दृष्टं समालोच्याह। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्येति ग्रामस्य पतिरियमिति
असति पूर्वे यत्नेतदन्तविधेरभावात्॥ अथाप्यमहत्पूर्वं पतिशब्दः एकान्तदन्तेपि नवत्केवलेपि स्याद्वत्तस्याः सर्वस्येति वक्तव्यं॥ नित्यं सपत्न्यादिषु॥ या निसमाना

स्प दिष्वर्वघदानिपद्मस्वानिज्ञातिपदिकानितेसपत्न्यादयःजातएवतत्समानादिनमेवगणेपाठात्॥ समत्वात्दीनांचापावात्यघेवंसमानादिष्वितिवक्तव्यम्॥ पूर्वेषुगणानुक्तो
ष्वसमानादिषुसर्वेष्ववयवेषुसत्स्वितितदर्थः॥ सत्यांसमानस्यसन्नावार्यत्वेसपत्न्यादिषुपित्याहास्म्॥ क्वचित्तदारुणानतरेसमानादिष्वितिवक्तव्येसन्नावार्यमेवमुक्तमितिदिष्वत्व
वकपद्यते॥ अपरआहसमुदायोद्वारेणसामर्थ्यांसपत्नीनांपेइतिपुंवद्भावोनन्नवतीति नाचातियायेन्निरस्ति॥ किंचसन्नावार्यंसमुदायोद्वारेणमितिसामर्थ्यमपिविंत्यं।
२४ तथासरूपत्लिनिसपत्निःसपत्न्यादिष्वेतिसपत्न्यासपत्न्याःसपत्नेदूलादाद्ध्यस्थत्रणादेशावपिनास्यात्। तस्मात्सन्नावार्यमेवसपत्न्यादिषुपित्यकत्वम्॥ नित्यग्रहणाविस्पष्टार्थमि
ति॥ आरंनसामर्थ्यात्तदेवनित्यंनवतीतिनावःदासात्छंदसितिदासपत्नीरस्गोपादि॥ इतत्क्रातोरत्व॥ यघयमेकारप्लुतयस्याकुत्तरस्तच्चदात्तवचनमन
१५ पर्कस्यात्प्रत्ययलादेवासिद्धंतस्मादादेशार्यंविज्ञायइत्याहुएकारस्थात्तादेशइति॥ अयएतयोगाइति॥ चयएतयोगात्पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्याः
त्यर्थः॥ इस्कणसामर्थ्यादिङीष्प्रहिताअनुवर्त्ततेतेनयदापुंयोगात्॥ स्त्रियाभूतत्वोत्वादयोवर्त्तंतेतदाङीपंबाधित्वेकारसंनियुक्तोङीपन्नवति॥ हयाकथ
मिन्द्रसितत्रसीदानमुदात्तः॥ हषावपिशद्वोमप्यादांतइति॥ लघावन्ते द्वयोश्चबह्वचोगुरुरितिवचनात्॥ अस्यार्थः॥ अन्ते एकस्मिन्लघौद्वयोर्बहुलघोःप
रतावह्वचःयाह्नस्यगुरुरुदात्तोनवतीतिबह्वचइतिबहूचइत्यर्थः॥ योस्माकेवकारणाप्रत्याहारःसोन्यघोषकारणाअग्न्यादिषुपुनरितिकित्यनेनात्तोदा २४
त्तत्वम्॥ कि॥ पित्यनेननिज्ञातिपदिकस्यावार्यसंज्ञा॥ यत्रकासादितिमध्यगुरुषगुरुमधीयतेतत्वाल्लघावन्तइतिमध्योदात्तप्रसंगः॥ मनोरौव॥ एकारस्योदात्त

पति॥ ओकारस्त्वनुदात्त एव वा यत्नेन पाठे पि विकल्पते इति। यदा च पाठे पि न भवति तदाद्युदात्त एव भवति। सन्नियोगशिष्टत्वात्। मनु शब्द आद्युदात्त इति। मन ज्ञाने। त्रम्भ
शाङ्गरव रिस्वरितनिधनमिमज्जिङि घिधीयते अन्वृ रिति। अतन्व दिति। अतन्व दिति वर्त्म मानेधाम्ये निदिति व कृच्छ्रदिच पि सिव सि स्तनि क्लिदि लं घिमनि न्यस्य अवत
प प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम्। मरुप्रशायुः तमु वसु सरु धनुः तनुः ममयुः मेगुः न्यंगादित्वात् कत्वम्। गुरु रिति घपमस्योदात्तरत्वा नि। शरुः स्वरु स्नेहुः त्रपु अञ्ज
वसुरस्तु। लेदु। बंधुः। अनु रिति द्वितियस्य॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः॥ वर्णानां णि तिनित्वान्तानामिति। नशब्दान्तानामेतादीनां णशब्दान्तानां शोणादीनां तिशब्द
न्तानां शितिप्रभृतीनां निशब्दान्ताचाणीनां रानिप्रकृतीनां नकाकारान्तानां वष्ट स्तष्ट तं च्ट तानां वनं वा विनीमादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः। गतिस्वरोगेति। गतिनूरं तरस्त्वेन।
घृतादित्वादिति। घृतानां दीनां वति फिषि प्रख्यते पिशङ्ग इति। लघावन्त इति मध्योदात्तत्वाद् उत्तरस्य चेराडपिशाङ्गे वचनम्। असितपलितयोरिति। वर्णानां नणानिनि
तानां शामित्वाद् उत्तदात्तावत्तौ छंदसात्वादिति। घायो निश्चन तिल कृकार प्राङ्क्रशह्वड पृस दित मिलितौ। नाबाय यपीषात इति। नाब्धेनेतत्पदं शितम्। छवदा
तशब्दो न वर्णवाचिकिं तर्हि अङ्गवाची॥ एवं प्यास्त्री णियस्यावदातानित्विधायो निश्च कमश्च वा एतत् त्रयं विज्ञानित्विज्ञासूणाम्य स्यलक्षणमिति। तेनावदाने तस्
कर्णे सं भवति॥ अन्यतोडीपृ॥ शारङ्गकाल्माषशब्दाल्लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्तो। शप आक्रोशे। कलत्रपंवशपेश्वति कल प्रत्ययः। नाकारस्य चलको
रः। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वबलरावृ। प्रकाशशब्दो निश्वरेणाद्युदात्तः। षट्वाङ्गाङ्गे। असु इति श्रु रिक णिरवटिरि विन्यासकम्। तनया शब्दो नोदात्तः। द्र

पं.द.१ बर्बरादि इति नञ्प्रत्यय इति बेल विनेकापेक्षे श्वेतगणादिषु सूत्रं कपिः सौत्रो धातुः कपिलराद्युष्ट्रो दात्तः॥ षिद्गौरादिभ्यश्च॥ षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्य इति॥ छुनादेः प्रत्ययस्या
षित्त्वमवयवे चरितार्थं समुदायस्य विशेषणं न भवतीति प्रातिपदिकानां षित्त्वम्। धातोस्तु पादे षित्त्वमद्विघोषचरितार्थमिति मतेन प्रातिपदिके षिज्जवति
२५ स्यकीति। शिल्पि निषुनित्यपञ्चकत्व दितम्॥ गौरादिषु गोरशब्दस्य पवर्गान्तत्वा विनोप्प्रत्ययोदात्तत्वात्पाठः। मत्स्यादीनां मयोपधानां मयोपधादिति ज्ञापितत्वात्तस्य ङी
ष इति पुष्करत्पाठः॥ अन्यथा जातिशब्दानां विषयाय॥ पाठः श्वनु वक्षन्नित्यतयोः ङीपि प्राप्ते अनडुही अनड्वाहीति अनकारान्तत्वादप्राप्ते ङीपि सप्रत्यय।
पाठो ङीषि परतो विकल्पेनान्यथा स्यादिति एषणं करणादुतिकरणसाधनं एषणशब्दो ङाप्रमुत्पादयति इष्यतेन येत्येषणी। अधीकारणा उद्दिला
ङी बेवन्नवति अन्येषामपि त्यङन्तानां ङीपि ज्ञापकपाठः मेघशब्दस्याजातिवाचित्वा गौतमगणस्य शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि प्राप्ते वचनान्सो पि पदन्न
वति आयस्थूणशब्द शिवादि घणन्तः॥ नोरिष्यादयञन्ताः तेषामतोयोग्ननार्थियोरिति प्रञि प्राप्ते॥ अतिष्ठ छिकानाम राजानं जनपदे शब्दात्कोचि
यादञन्तस्यातेश्चेति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीप् प्राप्नोति॥ अग्नेहाय नमस्याः आग्रहायणः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोण॥ अस्मादेव निपातनाण
त्वसत्वमाग्रहायणी ङीपि ज्ञापकपाठके विदायत्तायणीति कान्तपठन्ति तस्य प्रयोजनमाग्रहायणीनोर्य इति॥ त्पादौ पुंवद्भावो मा भूदित्यपाठः। एतेन प्रत्य २५
वरहणी तिव्याख्यातम्॥ सुमंगलात्संज्ञायामिति केवलमामके तिङीपि ज्ञापकेसे पि नवति। स्वरे विशेषः। सुमंगलशब्दो बहुव्रीहिस्तत्र नञ्सुभ्या

मित्यत्रोत्वदांतत्वाट्टाप्। पिसतष्टदंत निवृत्तिस्वराणाम्यमिति नास्ति विशेषः। तथा वृद्धं दत्तस्मिन्मंगलीरियवद्धीरितपत्नोदात्तत्वं दृश्यते तस्माट्टा। तिवचनोक्त
त्पन्नः स्त्रीविषयसुमंगलशब्दोत्त घावत्त इति मध्योदात्तोऽदृश्यः। तरुणलतलुनयोर्नस्नयोर्वङीतिङीपिद्धाद्योपद्धेसो चिनवति। हृदत्त मह शब्दयोरन यत्के
काठ इति धामवोत्तम्मूलपञ्चात्त सोधर्मशब्दः। द्विनीन ब्रह्मचर इति नञ्जात्दन्यत्र रोहिणी ग्वतिन ब्रह्म इति रपिड्डिपिधननामरपि विधीयते स्यादितिमत्र पिरये
मंतो बकुल इति संप्रसारणं निपातनाद्धलो नञ्जात् दन्यत्र ङीपू नवति। पिकलादीनां ये पिशाङ्गे करातृ श्लोणि विवक्ने॥ कटिस्त्रोणि। अन्यत्र राबेल्तु। पिपल्य
दयस्थेति गणसूत्रं। पिप्पली हरितकीत्यादि केवत्तस्यादाहरणम्। हृणिविति॥ द्य प्यः छिव संप्रसारणंवेति पित्वादेव सिद्धवत्पर्यां तस्य पाठः पुवद्भावज्ञीति
षेधार्थः। ह्रणि चिनार्थ इति। स्त्रीविषयस्यास्य पुंवद्भावप्राप्तिशिपित्पात्तोक्रोष्टु शब्दस्य स्त्रियांवेति ट्ज्ञ्चङावा क्रोष्टी॥ अत्र निरूपणायमा क्तिस्त्रियां चेत्य त्रनि
रूपयिष्याम। पित्वादेवासिद्ध इति मातरि षिच्चेति वार्त्तिकवाख्यवचनात्पित्वं निपातनसमर्थ्यात्॥ नन्वो रिघाते संबंधेसाधनस्य चकालानांच्या तत्पर्ये नियम
स्यचानुबन्धविकारणोरुध्य एव निपातनमिति। दंष्ट्रेति येषामजादि बुद्दृ ति पाठो नास्ति तेषां सिद्ध प्रयोजनं॥ जानपदकुण्डगोणस्थल ज्ञाजनागका
लक्कशवाकन्निक कशद्वयमत्रावपनात्त्रिमा ध्राणास्थौल्यवर्णो। नाच्छादनायो विकारमैथुन घाकेशावेशाः। वर्त्तनयति ह्रास्वि विकास्वर विशेष इति
तमेवद्रष्टायति। नञ्सादिपाठादयिक्कत इति। अमंत्रं नाजनं। कौडा एपन्पेति। क्रियाशब्दात्रे दिदाह गुरा ब हलदूतकाकारः॥ घटपर्यायस्त कुण्डशब्दो नपुंसे

पच १ केनियतव्यस्तपत्वोजीवतिजाएडस्यादितिमनुष्यजातिवचनततोजातिलक्षणोडाप्रनवत्वेतुङ्कड्डीस्त्रियेनगोलकातिसत्तिमरपुरुषव्यापारेण निष्पादिता।य
२६ प्यास्खलयादकंपरिग्रह्णाति।नाज्ञीतिनजातिश्चाणानेङ्करादिताम स्ययं योयुजितिषु विज्ञाश्चेत्रसमादवनिरुच्च॥ श्राण।ति।श्रापाकेहासंयोगादरितिनत्वमस्थे
त्वाचदितिङव्यवर्ह्मानस्यनागशब्दस्यस्त्रीत्वंचेत्।घद्दत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥ वर्णाश्चेदितिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ॥॥ कालान्यश्चतियस्यायादक्षिकीयंसंज्ञा॥नी
लान्यति।नीत्यारक्ताशटिनिला।नील्पाअन्वत्वव्याख्यम्।अयोविकारश्चेदितिपालशतियस्याभिधानं।४पातन्नास्त्रियामपे३॥१।कृशान्येति॥ छंदोगास्त्रोवि
26 यगा॥ण्यालोटुबराकृत्हतनआ॥शति॥ चावत्तारत्ति॥ कामुकान्येति॥ यस्यामैथुनादन्यकामायितुरा।लंमैथुनेछावनेछावता।लस्यतइतिकामुकराह
स्यलषयतेतिकर्त्तरिचात्पादिछ।माचेहतपनावातरूरवचुप्रवृत्तिनिमित्तमात्रं निकृष्टोवाकाम॥ मौथुनेङ्छायस्याःसामेथुनेछेतिव्यधिकरणपदबो
बकुञ्जीहिराश्रयतायद्धतिनावः॥ केरावेर।इतिकेशासंनिदशइत्यर्थः॥ शाणात्खावाम्॥ शाणशब्दोर्यववर्णवाची।वणानांतरातिनिर्ताताता मि
त्याद्यादात्त्वः।ततोन्यत्वडीप्रविलवसिद्धनियमार्थपचनंघाचानेवनान्यषाम्भिति॥ वौयतागुणा॥ गुणामुक्तेवान्गुणावचनइतिन्न्यत्ल्परोबाकुलातिनृत २६
कर्तृतितफदयति।सपुनर्यःधागुणमनिवायपश्चात्मनुलोपादन्नदोपवारापातपतिर्वतसवेदितव्यः॥ प्रुविरिति॥ गतइत्यास्मिन्नसत्यपिपञ्चात्या
दिसिद्धयर्थमवान्नइत्यस्यदासंबंधोवारव्यय॥ तत्येहोपिङ्सङ्गङतिज्ञानावण्डुणावचनाङीवितिमनोरोचत्वस्यानन्तरमिदंपठितव्यमित्यर्थः॥ नन्वर

स्वरेऽन्तलक्षादिभ्यो वेदि पठितव्यम्॥ आद्युदात्तार्थमिति॥ आद्युदात्तेषु वचगुणवचनेषु पुंवद्विधानस्य ये प्रयोजनमित्यर्थः॥ अतो दात्तेषु नदात्तेषु घणोऽल्पत्वादि
डा घण्पदात्त इति नास्ति विशेषः। अघदात्तेषु अनुदात्त एवावनिष्ठते। वास्त्विति सन्धूहि इत्यादिना वृषारादुप्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तो वसुशब्दस्य स्थायिने
नैर्मल्यवचनः प्रशस्तवचन इत्यन्यो तृथावा विशयेन वसुर्वेसिध्यो न वति। यदुशब्दोऽप्याद्युदात्तः धान्येऽपि शेनि दित्याधिकारे फलिपाटिन मिमनिनामयुक्॥
परिनाकथितम्ग्रेतृप्रत्ययः फलेर्युगागमः। यारस्थपटि रादेशः फल्गुः पटुः नाभः। मधुः जत्रुः इत्याद्युदात्तरणानि। मृदुशब्दस्यं शोदात्तवद् न्नोदेक्षा चेत्प्राधिकार
प्रथि म्रदि भ्रस्जां सम्प्रसारणं लोपश्चेति कुप्रत्ययः। पृथुः मृदुः भृज्जुः। कडः। स्त्रेः सत्लोपस्सं प्रसारणान्यड्का दिलात् कृत्वं नृगुः स्वरुरिति। क्रापतिवरो ति
निघणुः तत्प्रपातीयहणोकाडन्निधायित्वात् गुणवचनत्वमात परकरणं। किम्॥ पटुमिच्छति पटूयति। पटूयते॥ विपूपट्टः। स्त्रिया चमातुलाद्यघ
यथ्यंसघातिक्रियावचनस्तथापि पूर्वं गुणमुक्त्वानितिज्ञत्वास्यात् प्रसंगः॥ इहोत इति विशेषणाद्वचनयहणाच्च शास्त्रीयो गुणो न गृह्यते। लोकेह्यप
सर्जनं गुण उच्यते शास्त्रेऽपि द्रियस्यागुणस्यनाचादिति विशेषणमात्रं गुणो न गृह्यते। अन्ये दोवप्रसिद्धत रोलगुणशब्दः। विशेषिकारत्ते रूपरसादयश्च
त्रिंशति गुणा इति प्रतिपन्नाः॥ तदिह जिघृक्षितं गुणं लक्षयति॥ सत्त्वे निविशत इत्यादिसादृत्पास्मिन् गुणक्रियाजातय इति सत्त्वं द्रव्यं। तत्र यो निविशते
समवैति सहगुणाय यो निविशते स गुणः इत्यनेनानावत्कच्चमाने गुणो क्रियाजात्योगुणत्व प्रसंगः सत्यइत्यक्तमेवमपि सताजातिर्गुणः स्यात्॥ साहिद्रव्य

पं॰ स॰ १ णाकर्मसु विद्यापि समवेतातिसङ्ख्यापि समावेपिति तदर्थ एवेत्यवधारितोऽद्य सम्॥ एवमपि द्रव्यजातिर्गुणस्यात्तस्त्वे निवेशात्तत्रैवव निवेशादित्यतत्व्याह।
पतीति ततः सत्त्वादपैति अपगच्छति विद्याकदा विद्यानन्नवतीत्यर्थः॥ यथाम्रफेलस्य सर्पिमता स्वर्वमुपैति छाव धनधुनातियद्व्यत्वजातिस्त सर्वदा द्रव्ये
ति विशते नापैति पदि हिक्विद्याकदा विद्यान स्यात् द्रव्यमेव तन्न स्यादेवमपि योत्वादि जातिगुणस्यात्सादि सत्वे निविशते सत्व एवव निवि शते नापैति
२७ वततोऽत्रादिघ्ना वादित्यत अरूपद्दजातिद्धिति। एष्यगितिष्टपृथक्पदं ष्ट पृथक्त्वत सुजातिद्धित्यर्थः॥ ज्ञात्याधिकारेषु द्रव्येषु दृश्यमानाजाति जातिषु दृश्य
तद्दृत्कपवयतिस्स मासेऽनुवृत्तीजात्यं ताभ्यां वधुनीति नित्येषु परिगणितेषु च सज्येतात देवमुक्तो लक्षणोपपन्नोयः ष्ट पृथग्जातिवेषु द्रव्येषु दृश्यतेमानोजा
२७ त्तितिसगुणोनेवैवं रूपयोत्वादियातिः। यद्यपि खरडमुण्डादि रूपेणखण्डमुण्डादयः पृथग्जातियातप्यापिगोत्वनतासामवजातीयत्वमेव येत्वपैतित्यप
सत्यबाधारणापरित्यागमात्क्रस्तेषां पृथग्जातिद्धितनर्थकम्॥ गोत्वादिज्ञातिरप्ययैतीत्यनेनैवव्यावृत्तिसिद्धेः तस्मात्सर्वोह्न एवार्थः एवमपि दि
क्रियागुणस्यात्। सादि द्रव्ये निविशते यदासक्रियं द्रव्यम्॥ तत्रैवव निविशते अपैति च ततो दानिष्क्रियं द्रव्यम्॥ ष्ट पृथग्जातिषु वर्गन्धादिषु स्वादि
षुदृश्यते अत आरूप्याधेयश्चेति। आधेयो निष्पाद्योयथापाकनिष्पन्नेषु घटादिषु रक्ततादिगुणः। अक्रियाया उच्चः यथा तजःपरमाणुषु स एव २०
रक्ततागुणः तदेवमाध्मायतेयनाघेत्या घानुत्पाद्यस्वनावोगुणः इति नित्यानित्याच स्वरस्त्रो। वस्यकर्मणोगुणत्वानावः एवमपि द्रव्यं गुणाश्राप्नोति। तदपि

ह्विशतरादिकं पादादिषु पृथग्जातियेषु निविशते संयोगविनाशेवृत्ततो पैति आधेयं क्रियाजन्य अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वादवकादेशाद्देश्याद्वत्पाद्यत्वादित्यतश्च
हससत्वप्रवृत्तिगुणा इति यत्र जलद्रव्यो ये तः सत्वप्रवृत्तिर्नैव नैवति द्रव्यस्वभावकोन नवति सगुणा इत्यर्थः। अत्रेत्तराद्वैनैव सर्वजातिनिवृत्तिसिद्धेस्स
वर्थैवार्थे। जातीनां नानात्वेनोत्पाद्यस्वभावतात्त्वाभावात् नैतदेवमसति पृ वोर्द्धनजातिर्व्याविवृत्तेते यथा तेजसानां परमाणूनां यद्रूपं यश्च घटादिवाक्य
द्रव्यगतं तद्द्वनयं मिति लितमुत्पाद्यस्वभावमित्यनयोरपि गुणात्वेन वतिन पुनः प्रत्येकद्वनय स्वभावत्वात्तत्पापः यद्द्रव्यरूपं जातिश्चेत्तापनयं मिलित
मुत्पाद्यं तु त्पाद्यस्वभावमिति जातिरपि गुणाः स्यात् एवं। न हि सजातीयत्वे सति विशेषमुपपत्तं अतः पृ वोर्द्धजातित्वात्तद्वित्वे। न चैवमपि पृच्छजाति
मुद्दश्यत इत्यत घटत्वेनैव सर्वजातिव्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वकं विशेषणता द्रव्यत्वस्य मूर्त तस्मात्सत्वे निविशतीति व्यनवकाशेत्यकत्वं न तत्तो पैति पृथक्
तिषु दृश्यत इति च विकल्पेन जातिव्यावर्त्तयतः अपैति तस्यैव तत्रैव क्रियत्वं च चित्तकाले छित्वा तमाधारं त्यजतीत्यर्थः। तदेव सत्वे निविशते चे
ति आधेयस्या क्रियाजश्चेत्येकत्वं द्रव्यगतं सत्वे निविशाषितेषु पृथग्जातिषु स्वल्पमा दृश्यत इत्यादि चापरमितिलक्षणं द्वयमुक्तमनुसंधानक्रम।
वकादिन्यस्य॥ शक्तिः शब्द इति। शक्तिः शब्दः शास्त्रे निर्धीयते प्रमुत्पादयति।। शक्तिः शब्दो शास्त्र इति किम्॥ शक्तिसामर्थ्यम्। अन्ये शक्तिश
स्वातिरात्रिदयंपद त्वि। शक्तिः शब्दो इतः धातुपाठादित्यादौ तिनिवाक्यानिययोत्तरमधिकविषयपातोत्तरे चोत्तरवाक्यद्वयं रात्रेश्चाज सावित्य

पचप ज्ञेवव्याख्यातम्॥ इकारा ज्ञातज्ञाणं गवाविनाऽऽघ नवति धर्मादिधर्मम्॥ सर्वं द्वेतो द्विन्नर्या दि‍त्यकज्ञ षिसिद्धरा कयदा नासीकारांतानां मा ह पाठ्यु पंचार्थः॥ प्रकृतिशब्दः किन्नत्र।
पादस्य हृतिः सप्तति ह्रि मकाविहृतिष्ठु वेतिपुज्ञावः॥ अह्नि तिपक्ष तेन स केवल स्त्रियां वर्त्तते तस्मान्न दन्तो बहु व्रिहि रि हु दाहृत्वेभ्यः दीर्घमस्यस्यादी घोङ्की रारत। पाठ सामा
२८ र्थ्या ह्नुपसर्जना दितिनु प्रवृत्ते। अस्यज्ञ वो विकाल्पितत्वाद्दुघ्नति ष्यावपिनवतः अनन्तपूधालो पिनइतिङीञ्॥ बहुराह्वा गुणाव समइतिअ तोदान्नष्व॥ला घिवष्ये नेलो
पश्चात्प्रत्ययान्न किमर्थं तस्यह पाठइत्यत आह तस्येति॥ नित्यं छंदसि॥ नित्यग्रहणाम्नुश्नरार्थमिति इहलारत्न सामर्थ्याद्वनित्या विधिसिद्ध यागारंनित्यग्रहणस्य प्रयोजनं॥ नु
28 वत्या वित्वी इत्थी ति प्रतिप्रसंत्वाद्विसंज्ञाया मितिडु प्रत्ययांताङ्गपूर्वा स्वयंभूरितिन वते॥ द्वि पूरु खादेवयमिति॥ य घेवं घेङिति॥ तिगुणोत्कलेना रितिनिर्दिशः॥ आत्ते तितत्रा
हसोत्राय निर्दिश्यइति॥ गुणस्येव वन्नेतस्य छंदसन्न वज्ञादेशइत्यर्थः॥ पुंयोगादाख्यायाम्॥ पुंसायोगम्प्रयोगइतियोगः संबंध पुंयोगरहेतो रितिहेतोपंचमी दर्शयति आ
ख्यग्रहणंगुणान्नतेनापि पुंसा संबध्यते अन्येन संबधासंजवात्। गोपावादिशब्दः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तमानः पुंयोगसान्निनवति। स्त्रियां वृपुंयोगमन्तरेणानवर्त्तत इति
स्त्रियाअपिनाख्यातदाहपुंसआख्याभूतमितिभूतग्रहणा मन्त्रदर्शयतियत ज्ञातिपदं के प्राकृत्य पुंसोवाचकमभूतश्चत्तु पुंयोगाद्धेतो स्त्रियांवर्त्तत इति। गणको
त्यादि। गणातातिगणकः॥ लुका प्रतिष्ठतस्व ह्रस्वप्रत्ययामिनितिषल कप्पंपुनरतेपुंशब्दाइत्याह पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तसंनवादितिगणायतिप्रतिष्ठत
इति कत्वात्पुंसि शब्द एतेन हि स्त्री गणाय तिप्रतिष्ठतेवा॥ महामात्रशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं हस्तिपकानां माज्ञायनम्॥ हास्तियधिकापेति पतिमस्मन्महामात्रः ...२८
पात्रस्वयं गणायतिप्रतिष्ठतेवातरस्यां पुंयोगाच्छद्ध प्रवृत्तिरपिताहि स्वयमेव क्रियासंबंधादिति रापेचतत्र नाख्याम्॥ कथं तर्हि स्त्रियांहत्ति रितिनतत्राहतद्योगइ

इति। कोर्थः। स्तस्येदमिति संबंधादिति चेत्तर्हिती न चेत्तद्रूपे बलायकः स्यादेतिन्नि त्वंबाधः प्रसज्यते ग।। कस्येदमिति नेदं संबंधे विवक्षते तस्येदमिति तद्विवक्षा नो ति
अथ नाप्राप्ते तद्धितङी पूरल्पमा।। स्तस्य बाधक उच्यते कदाचित्तदपि तद्धितान स्यात्तन्नु यमपीष्यते प्राक्प्राग्दीति स्यान्मतमेतदेव ङिद्विधानं ज्ञापकं नद्विव
ज्ञायामपि तद्धितमंतरे।। प्राग्दीव्यत स्त्रियां वक्तेत इति तेन केवलाप्रवृत्तिरिति नियमो बाध्यते। स तिद्दित द्धितेयां छित्वा।। ङीबेव सिद्धत्वस्य चोदाहृतिर्हि स्वरणा
दान्तत्वमिति किं ङिद्विधानेन वैतीति न्यपेत्र नपतिकायारास्त द्धितानानो दियनानारविय तितद्द्येमतन्स्यात्। एवं तस्त्रो ख्यायहणं ज्ञापकं गावन द्धितोत्पत्तिरिति नेति
हितद्धितातत्व ज्ञात्पर्यं पुंसि वर्त्ते तएवमपि ज्ञापकेन द्धितस्य नित्यं बाधनात ग्राह्य। तिन स्यात्तद्दुपुरेवाय पक्षः।। एवं तर्हि घ्यप घ मंदाक्षो रो त्विगो वोहिकगंगाया
घोसाघष्ठी प्रवेशायतादौ तास्त्थाग्राधर्मीमित्स्या मिथ्यातत्साहवयाद्धने सिमन्न पिशत्वाधारोणां।। तच्छद प्रवृत्तिस्तद्दृष्टादत्रापि प्रख्या दिसाहवर्यात्रि छद्दच्छ
त्रिर्न विधत्ते त्रचान्नेदं न सेदं संबंध स्य नि हतत्वा मात्र तद्धित प्रसंगा विवक्षतेव नेदं ताद्धितो त्सख्याप्राग्दीत्यादि न विध्यं त्रिात त्राकुरु स्वयं धर्मचरितं व्यसानयास
हेतिन्नार्यो या शास्त्रसिद्धसाहचर्यं मितित्तस्याम वेत त्तङि ध्विधानमितितन्न हि का चक्रुहितयनि द स्युयो ग।। कौसल्यायासा पिसु खेनराम प्राच्छेक यांता नरतस्तातो
नृ दिति कव्य स्य द्रुहितके कयी ज नवदशह्वादिसप त्य पुत्र्य यक्षत के कयी ति ज्ञाप्तो तिन चंत स्यात्स्वे तिलुक्प्राच्य नगानो दीति ङी ति षेधात्। यस्मात्सोय मिस्य
त्यनिसंबंध इत्ययमप प न्नेग्राहः। यद्दायया रवामिदा सो पवन्न इति स्वामिनसं विधात्र लात्पञ्चलंदा सस्पत्रु साक्षात्र या पुरुषः साक्षात् प्रतिपद्यते। अपि सं

पं॰ १ संविधाहत्वात्पुरुषगतायाः प्रस्लानक्रियायास्तस्य मारोपात्पृतिष्ठतइति तस्यामेवद्दष्ठशब्दोवर्त्ततां घातनन्त्रपुरुषेकत्वन्निदितस्सत्तेनसहा नेदोपचारात्तस्यांवर्त्तते नवैता
वताः पुंयोगादद्वर्त्ततेः स्त्रियोवर्त्ततेइत्यस्यहानिः साक्षात्सम्बन्धमेकत्वात्। अत्रपक्षेप्रष्ठइति स्थितेपुंत्वस्यसमासपुंसंख्यानिमित्तकप्रातिपदिकं चहर्विलिंगमतिष्ठते प
२९ थासासंख्यामितितन्निमित्तःपुंपक्षास्समासांतप्रागेवोत्तरपदात्स्थत्वादाप्रसंगः नवस्थशब्दादृष्यामेनेवङीप्यतेष्यते प्रष्ठशब्दोहिपुंस्त्वाख्याननस्थशब्दमात्रम्। नेषदोषः
गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनप्राक्सुबुत्पत्तेरितिसदेहावस्थायामेवसमासः स्यात्पुंसत्त्वाख्येतिङीप्विधानात्। पदिनाषाप्रयोजनान्यपपदमितिङल
29 त्वात्तितिदंवदत्येति स्त्रियाकएवैकस्याभिदधानासंज्ञापवितिस्पष्टप्रज्ञानितिप्रसूतेतापंषः पुंयोगादितेः स्त्रियांवर्त्ततइति परिसंगास्प्रसवः प्रजनइत्यपौत्तरनन्तपुंयोगमङ्गत
रतासनवतिनस्यात्पुंयोगादेतेः स्त्रियांवर्त्ततेपरिस्पष्टाप्रजातेतिदोषशब्दोप्रशलो। इत्येतलाख्याइतिवक्तव्यवचनंत्रयएवेजातीयकाः शब्दाः प्रसूताद्यस्तदपेक्षंदसर्वयोगो
पालिकादिनामितिसिद्धइतियाषःस्त्र्यादेवतायांभ्रात्वंवक्तव्यइति। ङीषएवप्रतिषेधवक्तव्यःबाधित्वानमङ्गोदात्तार्थो। सूर्यशब्दोयमाद्युदात्तः तत्रराविसर्वाद्युदात्त
समेवावतिष्ठते। सूरीति। सूर्यस्यस्त्रियमनुषत्कात्यादि॥ सूर्येतिर्येतियलोपः॥ इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥ मृडाता
नांबामितिइन्द्रादीनांमृडांतानांमाचार्यमातुलाचार्ययोश्च॥ अन्यपामितिहिमादिनां। हिमारण्ययोर्महत्वइति। महत्वयोगेनानयोस्त्रीत्वमन्यत्रनपुंसकत्वं। दुष्टोय २९
वइतिपाठयवानीतिजात्यंतरमभिधीयते। अयमेववद। योयदुत्तयवत्तजातेवाचावेतदाकारानुक्तिःयवनात्लिंप्यामिति। केविज्ञानपदिनोयवनास्तेषांलिपिः
तस्यदमित्यणोबाधकोङीप्प्राप्तिलिपिशब्दः स्त्रीलिंग। उपाध्यायमातुलाभ्यांवेति। उपाध्यायमातुलयोर्ङीप्पूर्वसन्नियोगेनानयोर्वीर्घोनुमागमोनवतीवक्तव्यमित्य

त्वर्थः । तत्रोपाध्यायस्याप्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते ङीष्ङ्याऽनुग्विकल्प्यते । आचार्यादणत्वं चेति क्षुभ्नादिषु पठितव्यमित्युक्तं भवति । आर्यक्षत्रियाभ्यां वेति । उपानुको ह्यावष्याशौ
विकल्प्येते स्वार्थ एवायं विधिरिति यं दित्युपयोगेयं विधिः स्यात् सूर्या । पित्र क्षत्रियस्य नार्या क्षत्रियाणी स्यात् ब्राह्मणानार्यो वक्षत्रिया क्षत्रियाणी त्वत्र न स्यात् । तस्मात्स्वार्थ एवायं विधि
त्वविरोधे तद्विधिः । ङिखिल्विधा घ्नुकाकारस्य विस्वरः । अथ किमर्थमानुग्विधीयते । अनुगे वाच्येत आचारो वारणी सामर्थ्याद्धतो गुणायपरूपं बाधित्वा सुपाणी दीर्घत्वं न विघ्यतित्र्य
न्यपानुगे वाच्यतय येव तर्हि परूपं न स्यात् नित्यासवर्णदीर्घत्वमपि न स्यात् । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनार्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते तस्मा
दनुगेव वक्तव्य । आह इन्द्र मावरुण इन्द्र भवतिइन्द्रि पतेक्षि पर्णलोपः । इन्द्रस्त्री इन्द्राणी । अत्र दीर्घस्य प्रवर्तामत्रं दीर्घो वारणी सामर्थ्याद्वा तदिति इत्याधिकारो बाध्यते इति एवमपि
कि बहः पुंस्याख्यानं भवति ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ इदं शब्दायमवयववयवन इत्यादकरणं पूर्वमस्मिन्नित्यादि । व्यवस्था यावि निन्नपूर्वमस्मा बितिवाचा स्यात् । एवं वक्रीत
कि बहः पुंस्याख्यानं भवति ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ... [see above]

पच१ न्दः। हरणावत। प्रागेव खलु त्यतेरत्रापि समासः प्राप्नोति तावद् विरुध्यस्वाव ज्ञेन समासः। वक्तव्यो वा विशेषः। अत आह गतिकारकोपपदानामित्यादि। न तत्र वकुलयहणामस्तीति व
तत्राह कर्तृकरणोऽन्नतावकुलमिति कर्तृकारसोन्नता वकुलमिति त्यनेन तावदत्र समासः॥ वव वकुलयहणात् वृत्तिवित प्राक् सुबुत्पत्तेर्नवति। कचिदुत्पन्ने सुपीति। मन्यते। एत
वतेव षकलं तदुच्यत इति सामान्येनोक्तम्॥ न पुनः कर्तृकरणोऽन्नतावकुलमित्ययमेव समास प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते। यथानुन्नाष्यतयाने तदिष्यते। कादल्पाख्यायाम्
अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिरिति मन्वाल्पेरन्वैर्विलिप्यतेति पूर्वपदार्थस्यैवाल्पतागम्यते ननु विलिप्ता येस्या। एवं मन्यते अन्नाणामल्पत्वस्तिथाल्व
३० येस्य तद्धि विलेपनस्याल्पत्वमवश्यं नाविति। अन्नविलिप्तीति। इह योगतार्थेलाद् ल्पशब्दस्याप्राहं योगि। चंद्रनानुलिप्तेति वकुलं न च चंद्रनेनानुलिप्तेत्यर्थः। सक
हणोपरिनाषया समुदायस्यल्पतात्वम्॥ वकुत्री हेयान्तोदात्तः॥ वकुत्री हियिद्योदन्नानांतरति। अत्र कादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् पत्सयय्रहणे परिनाषयान ग्रहण
30 परिनाषावनप्रवर्त्तत इति वकुवीहः। क्तांतत्वम् शङ्खनीनितिनिर्द्धेति पूर्वनिपातो न नवति जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति वचनात्॥ शाङ्गर्वादयो हि जाति
वचनाः। अत एव जातिकालसुखादिभ्यइत्यंतोदात्तत्वं नवति गलोतक्वनीति। त्वन्नो हृन्नेकलत्र्वर्वाकः। गलमन्त्रमसर्यादृति विग्रहः। पादपतिनेति। कर्तृकर
णेनतावकुलमितिसमासः। याथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं। अतोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति। अतोघ्रदात्तावकुत्री स्वेडीपिधानेजातस्वाप्रातत्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ३०
सत्वतयहणाद्द्वसिद्धः। वायमिहान्नयहणं न कर्तव्यं॥ कुनुदात्तादिति वकुदात्तांतादिति विज्ञास्यते। तत् क्रियते नित्ययोगे वकुत्री हियिद्या विज्ञायते। दन्तजातादौ त्वा

जातइति विकल्पेनञ्जातोदात्तत्वम्। पाणिगृहीत्यादीनां विशेषइति सिद्धयइति शेषः अग्निसाक्षिकं यस्याः पाणिर्गृह्यते सा पाणिगृहीतीति तिन वति। कथं विदिति। यथोक्तात्
प्रकारादित्यनप्रकारणात्पर्यः। अबहुनञित्यादि। बह्वादिपूर्ववदा बहुव्री रुर्णोब्रजनवतीति कवन्नाप्यमित्यर्थः। बहुव्रतेति। बहुनिन्नतान्यनयेति विग्रहः। बहोनञ्वदुत्त
रपदभूम्नीत्यनेनाद्युदात्तत्वम्। तत्सुह्मतेतिनविद्यते ह्मातमनयोतिशोनंतम्नयेति विग्रहः। नञ्सुभ्यामित्यादि त्यन्तोदात्तत्वम्। मासयातेति मासोयातोतीतायस्याः सु
खंयातं याह्यमनया दुःखंयातमनयेति विग्रहः। सुखादयः सुखादित्यः कर्ट्वेदनायामित्यत्र पठिताग्रहसेते अथवा बहुव्री द्विरुत्तिइत्यादि तिवक्तव्यं। बहुव्री
हावक्तोदात्तत्वनिमित्तेष्वन्यमुर्धति पिद्धपुनातिरवान्तादात्तत्वनिमित्तकाहस्यापरिशिष्यतइति ज्ञातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः। अखाङ्गवत्पूर्वपदाद्वा।
शार्ङ्गरवरगधीत्यादि। शार्ङ्गरवगयमनया पलाण्डुर्नङ्कितोनयेति विग्रहः। शार्ङ्गदिवाअनद्यजातिः सर्वचक्रातिकालसुखादिव्यइत्यन्तोदात्तत्वम्। वस्त्रच्छन्नेति
छदश्चावरातामुरादिः। बदाङ्गशालेत्यादिना छन्नशब्दो निपातितः। अत्र नाच्छादनादितिप्रतिषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति। प्रबंधावेत्यादिना विग्रहः
विशेषतातत्पुरुषस्यदर्शयति। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। अतिकेशीति अतिक्रान्ताकेशानितितत्पुरुषः एकविभक्तिचेति केशशब्दस्योपसर्जनत्वं।
अशिखेति। असत्युपसर्जनग्रहणे नेव प्राप्नोतिनह्यसंयोगादुत्तरोचनुपसर्जनादित्याधिकारात्। अथ बहुव्रीह्यधिकारादेव न न विधीयतोपपद्यते। अतिकेशीत्यत्रा
पिनस्यात। केशानां सप्ताङ्गलानन्नात। तदव्याप्तिव्याप्ति परिहारार्थं स्वाङ्गपरिभाषते अंगगात्रेत्यादिना ष्यनुक्रमय्येतत्प्रयोगबाहुल्याद्विकारेणोक्तम्। यद्यत्र

पत्र १

स्वमङ्गं स्वाङ्गम्। एतच्च सुखाश्रयाङ्गेति सुखस्य शालाङ्गत्वात् दीर्घकेशीत्यत्र च न स्यात् केशानां रथ्यांगत्वाभावात् तद्व्याप्त्यर्थमाह अपरिहारार्थं स्वाङ्गं परिग्र-

३१

वेत्। अद्रवमिति तत्र प्राणिस्थं स्वाङ्गमिति अननलक्षणमुखारालत्व च न भवति एवमपि बहुवेदाकफा अत्रापि प्राप्नोतीति तदर्थमाह अद्रवमिति। द्रवतीति द्रवं तन्नेदद्र-

३१

व्यम्। एवमपि बहुज्ञाना अत्र प्राप्नोतीत्यत आह मूर्तिमदिति। असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः। असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं रूक्षत्वादि साम-

र्त्थ्यं स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरित्यन्ये सा यस्यास्ति तन्मूर्त्तिमत्। एवमपि बहुशोफा अत्र प्राप्नोतीत्यत आह अविकारजमिति। विकारो धातुवैषम्यं ततो यज्जा-

तं तद्धन्यत्र भवति तदविकारजं। शोफश्लेष्मश्वयथुसंज्ञको विकारजः। यदि प्राणिस्थं स्वाङ्गं रथ्यापरिगतानां स्वाङ्गत्वं न स्यादसंप्रत्ययात् प्राणिस्थत्वात् संप्रत्यप्राणि-

स्थमपि कदाचित्प्राणिदृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गं भवतीत्यत्तदर्थं। एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेदिति

तथा दीर्घकेशी रथ्यापि प्रतिमेति न सिध्यतीति। अप्राणिस्थत्वाद्वा तत्र दीर्घमुखी प्रतिमेति न सिध्यतीति चाह तेन चेदिति। अतत्स्थमित्यनुषङ्गः। अप्राणिस्थमपि मुखादि

स्वाङ्गं तेन मुखादिना तद्वत् प्राणिद्रव्यं तथायुतं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिनः इत्यर्थः। तथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः। अन्ये पाठः स्यात् तस्य वेत्तथायुतमिति। तत्रार्थः।।

अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वाङ्गं तस्य चेद् प्राणिनस्तन्मुखादि तथायुतं भवति तादृशसंस्थानं भवति यादृशसंस्थानं प्राणिन इत्यर्थः।। नासिकोदरौष्ठज- ३१

ङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च।। सहनञ्विद्यमानपूर्वात् स्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकान्ङीष् वा स्यादेव। कथं नासिकोदरयोस्तावद्बह्वचो योगः पुरस्तादपवादन्यायेन अनन्तरस्य कडारे-

ङीषमेव प्रतिषेधं बाधते। आद्यादिषु पि मध्येऽपवादन्याये न पूर्वसंयोगोपधलक्षणामेव प्रतिषेधं बाधते न सहादिलक्षणां ततो सोऽन्तवत्येव स नासिका। अनासिका। विद्यमानं नासिकेति। बिंबो
ष्ठीति। ओष्ठयोः स्तनयोर्वा समासे पररूपं वक्तव्यमिति पररूपं॥ कबरपुच्छीति॥ कबरं नानावर्णं पुच्छमस्याः सा मयूरी। मणिपुच्छमस्य मणिपुच्छी। विषपुच्छमस्या
पि। पुच्छात् स्त्रियं की॥ न क्रोडादिबह्वचः॥ कल्याणक्रोडेति। अश्वानां क्रोडा स्त्रीलिंगोऽत्र बहुव्रीहौ पूर्ववत्पदस्य पुंवद्भावः। उत्तरपदस्योपसर्जन
ह्रस्वत्वम्। कल्याणनखेति न स्वांगत्रयस्य योर्ने अयनं यो यम्। नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधात् असंज्ञायां ङीप् दुष्टत्वात् तस्मात् कल्याणी खतिपाठः। नखेतिपाठे ते
क्रोडावालखलुस्वखाशफगुदगलवेति॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च॥ पूर्वग्रहणमनुवर्त्य सहनञ्विद्यमानपूर्वात्स्वांगान्तान्न सहादित्यपि परं यस्वांङ्न्तद्दन्तांङीष्नवती
त्यर्थो न वर्ति। ततश्च स्वच प्रतिषेधः प्रसज्यते न विद्यमानं मुखं यस्य विद्यमाने मुखे कल्याणे विद्यमानमुखस्याः कल्याणी विद्यमानमुखीति। न वर्तियेतद्यो नो वि
शेषणमिदं वक्तव्यादि विद्यमानकल्याणमुखेति न स्वांगत्रयस्य यथोर्न विशेषणमस्ति तस्मात्पूर्वग्रहणम्॥ नखमुखात्संज्ञायां॥ शूर्पणखेति पूर्वपदात्संज्ञायामगः इति
णत्वं। एवं च शूर्पणखा वा राक्षसी शूर्पणखी वा यदि योगमात्रेण संज्ञा स्यात् शूर्पणखी न पुनः शूर्पणखीति णत्वं ङीष् समावेशः साधुः॥ दीर्घजिह्वी च छन्दसि॥
निपातनं नित्यार्थमिति दीर्घजिह्वीति कालिदासप्रयोगे वा पुंस्त्वस्य वैकल्पिकत्वादि त्या पिकिल विवल्यो विज्ञायत॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ दिक्पूर्वपदान्ङीष् बालु
दान्तत्वे स्वांगा ... त्यादिना विहितस्य ङीषः अपवादः अस्मिन् विषये तु दान्तत्वं वक्तव्यम्॥ ङाविधानं च न चापि ङीबिषयाङीपूर्वसंगः॥ अप्रर्वे दि ङि पि विधाय

प व १ मानेधातुरुक्त्वा ग्रहणेन ङितिच्छिषयोऽन्यचापि ङिन्प्राप्नोति ङापः प्रतिषेधानावाद्दिलास्मिन् पूर्वपक्षे इदमाह विधिप्रतिषेधविविप्रतिषेधविषयसर्वोपपन्नमिति। त
त्रविधि विषयापेक्षायाः फलं दर्शयति यत्र ङीप् विहितः इति स्त्रीविशेषः इति ङापः पित्वादनुदात्तत्वं न भवति ङीषस्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वप्रसंगः श्राङ्मुखेति ङापामु
क्तेरुक्तं ङाचोपसर्जनादिति ङीबत्र पितृत्वं न भवति। कथं। ग्रहणमते प्रत्योत्सर्गापवादौ द्वावपि विकल्पितौ तत्रापवादे न मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते इति। प्रतिषेधविष
३२ यापेक्षायाः फलं दर्शयति इह न भवतीति एवं बहुलत्वाद्वाकर्तव्यं दिकपूर्वपदासंयोगोपधात्स्वाङ्गान्नासिकाद्युदात्तादीङ्भवति क्रोडादिबहुन
ताच्च नित्यपरः कल्याणत्र ङीषनुपर्वेति तस्य दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते दिक्पूर्वपदादुत्तरस्य ङीषो ङीलादेशो भवतीत्यर्थः॥ ननु यत्र ङीप् प्र
त्रैव ङिल्विति सिद्धम्॥ एवं चोत्तरत्र ङीषेव स्यात् एतदुत्पन्नं भवति। वाहः॥ समर्थ्यादिति। कर्मण्यपपदे वहतेर्ण्वि विधानात् केवलस्य वाहः संभवो नास्तीत्य
तस्सामर्थ्यम्॥ दित्यौहीतिच्छंदसि सहं वह इति ण्विः न पथाद्दित्वा वा वाहः न ङ्॥ तत्र संप्रसारणमित्येनुवृत्तेः संप्रसारणं भवति पूर्वमेवलस्य पत्वमे
त्यधत्तम्। सखि तिहहाद्वि॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम्॥ भाषायामिति चयते त्वं तत्रदं न सिद्ध्यति सखी सप्तपदी नवआधेनवोधुनयच्चामासिभ्योरिति। नेदं वः
रतिकरणो च क्रियते। सनिग्नक्षमौ नाभाया मितपस्यानन्तरं दृष्टव्यः सबद्धकारे पर्वते तन्नट्टे दस्य पिबन्विजनति भाषायाम् त्वनिपात्यम्॥ जातेरस्त्रीवि
षयादयोपधात्॥ आस्त्रीविषयादिति त्रलान्यनेच नावविषयशब्दार्थं इत्याहन्वे स्त्रियामेव नियतमिति स्त्रियामवयस्य नियमेन हस्त्रि सत्स्त्रि विधयंन्त तोन्न ३२
द्रत्वी विषयमित्यर्थः। इह लौकिकजातिग्रहणं ब्राह्मणत्वादीनां गोत्रस्य चनाजायन लाद्दिर्जातित्वं वादिनां विप्रतिपन्नः चरणशब्दानां चक्रवादीनां मध्यम

न क्रियासंबंधित्वेन पावकादिपत्। क्रियाशब्दत्वदित्याह्निरित्यनिमितां जातिं लक्षयति। आकृतिग्रहणा जातिरिति। गृह्यते नेति ग्रहणा। मिति करणा। सामान्ये पदे संस्क्रियते पश्चा
त्तिशब्दसमवधानेशीलप्रतीयमानवर्द्धिरुद्धत्वात् प्रत्ययस्यानिमित्तं नवतियहणा मात्र तिमो स्यादिति ग्रहणारूपतो देशेनाकृतिरूपता विधीयते तेनत्वाकृतिरुप
तोपदेशेन ग्रहणारूपतेत्यर्थः। आकृतिः संस्थानं साग्रहणाय स्यासा आकृतिग्रहणा। अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः। अनेन गोत्वादि जातिर्लक्षिता। व्रह्मणत्वा
दिजातिस्तु न सिद्ध्यति तत्र वक्ष्यति प्रब्रह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सलिंगानामिति दर्शनात्। दिति संग्रहणाया ह लिंगानां चेति। सर्वोत्ति लिंगानि न भजतीत्यय
मर्थो विवक्षितः। तत्र शब्दस्य लिंगापत्वेपि गमकेत्वाज्जातेरिति। विप्रत्ययः समासश्च लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी। अश्वा अश्व पार्ष्वे वेदं वचनं न ला
कृतिग्रहणा तस्य संकावकृते न तदादेः सर्वलिंगत्वे तया कृतिग्रहणाला ज्ञातिलं नवत्ये वा इक्तकस्मान्न भवति देवदत्ताद्देवदत्ते ति न पदे शापेदा मिदं ल
क्षणं कोर्केष्माकेये: असर्वलिंगेषु जातिवा विल्लमा वा यक्रप दिशति ते धेवक्तनवृत्तीत्यर्थः। आकृतिग्रहणाया घातेरकलनित्यलक्षणत्वं कपरिसमाप्त्यत्व
लक्षणा धर्मेनाहसकृदिति एकस्मिन् पिंडे सकृदुपदृष्टायां गो गिरिपिण्डा सर्वात्मनानग्रह्यते तत्राख्याता किंपुनष्पिडाहारे कथं पुनरेकामेवकुषु
कणपल्लकाकाम्ये वक्तते नहि देवदत्तस्यैदानीमेव वक्ता चर्चनवतिमधुरायां च। हृश्यते वत्सको दोषः। न हि दृष्टेत्युपपन्न नामगोत्रामिति। अपत्यमित्य
र्थः। चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यते। गोत्रस्याना कृतिग्रहणात्वात्सर्वलिंगत्वाद्द्युपादानं नाडायनेन नपुंसकमिति दर्शनात्। चरणशाखास्त्व

घयनक्रियासंबंधेन प्रवृत्तत्वात् क्रियाशब्द एव न जातिशब्द इत्यर्थः। सूकरित्यात्तितियद्गणाया जातेरुदाहरणं ब्राह्मणीति वृषलीति सर्वलिंगायाः
प व १ तत्र ब्राह्मणीति रूपोदाहरणं शार्ङ्गरवादिषु पाठात्। वृषलीत्यत्र तद्धे वङीषन् उदाहरणं। नाडायनी चारायणीति गोत्रलक्षणायाः नडादिभ्यः फक्
अपत्यमात्रस्य मात्रस्य गृहीतोदनन्तरापत्यस्यापि न भवत्यवहीनत्वातीति तामनुष्यजातेरित्ति ङीषेव भवति। इदन्तु कलस्यापत्यं औलीनाब्राह्मणीति ङ्
३२ घ न भवति अजातिपुदर्शनादित्याकुः॥ कठिति कठेन प्रोक्तमधीयते वेदं वैशंपायनांते विनिले। तीनितस्य कठचरकाल्लुक्॥ ततस्तद्धा तद्व्यत्र॥ तस्य चान्नो
लिंगिते विंति। बकु चीति॥ वह्वारुचोस्या इति बकुवृद्धि बह्वचस्य चरणाख्याया मित्यकारसमासांतावयस्वीनामाघीते॥ मानाधिगीसंतद्रूपं लाशाब्
33 न विष्यति॥ यथा नघायमान माणावको॥ अत्रापरं जातिलक्षणमुक्तं नाधा प्राकुर्नोव विनायामान्यां सत्वस्य युगपद्गणौ॥ असर्वलिंगबुक्त्यांतां जाति
ककयो विदुरिति॥ सत्वस्यद्रव्यस्य प्रादुर्भाव विनाशान्यां याम्ना विर्भवति यूनावोप्राप्नोतिया वद्रव्यना विनात्यर्थः॥ गुणो युगपदूद्रव्यन णांसंबध्यत ३३
यायानिगुणोद्रव्यं न भवतितथ्यानां तिरहितमात्यर्थः॥ बकुषोमिति॥ अर्थशब्दो विषय वाची पुविषयां बहुव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः असर्वलिंगामिति प्र
वेवदन्नानां हरतत्र यथाऽवल ज्ञातांतूयकुमारीनार्यइतिन वितवां॥ कथं मौसाकोमारनयापद्रव्यनाघ्नमपि ज्ञानतियुगणालाभवतिजातिनतयजा
तश्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधाः द्वद्रासलविरत्यादौ वजातिलक्षणोडीप्रप्नोति॥ यथा नरत्नरंतथा कौमारादिक जातिर्न भवति प्रयावद्द्रव्यभावित्वात् तत्र हृवे

वैकल्पिकत्वात्तस्य कारस्यास्तिमत्तिनोहर अपर आह तत्प्रतिधानात् तथा वक्ष्यापु स्त्रेषु च तितरत्यच्च चेत लोहिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य नातेश्चेति निषेध
आश्रितः। अत एव वृत्तिकारेणाप्येतदेव लक्षणमुपन्यस्तमिति केचिदाहुः एवमपि पुंवजातिरच्च पुंवजावानप्राप्नोति तस्मात् द्विलक्षणं साधीयामन्यामहे॥
अत एव वृत्तावविरतिजातिलक्षणेऽजन्नवति। युवतितरत्यच्च नोष्ठकार प्रयोगा पुंवजावीनावमुण्डेति गुणाः शब्दायमन्निकेति स्त्रियामेवायं नि
यतः॥ इह कस्मान्न भवति मालाबलाकेति मालाशब्दो हि मलनं मालयति धत्त्रत्तापुंलिङ्गस्तच्च विशेषणान् पुंस्कलिङ्गः। स्वजस्त्रीलिङ्गः। बलाकाशब्दो हि
बलां कायतीति योगिकः सर्वलिङ्गः। बलाकाजातिवचनः स्त्रीलिङ्गः। नात्र कथं चित् स्त्रीविषयत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि अस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स्त्रीलिङ्गं तस्मि
न्नेव निमित्ते यल्लिंगान्तरमपि वर्त्तते तदस्त्रीविषयं यथा पुनरयं शब्दः पुंस्त्वेन स्त्रियां पुंवदित्यत्र वक्ष्यामः तेन निमित्तेन दैव नाना लिंगेषु विना विधिर्न
वर्त्तते यद्येवं द्रोणी कुटी पात्री इत्यत्र न प्राप्नोति। द्रोणशब्दो परिमाणविशेषेषु पुंल्लिंगः। अर्वादयो न स्त्रीलिंगः। कटशब्दो घटे पुंलिंगः। गेहे तु स्त्रीलिंगः॥
पात्रशब्दो भाजनसामान्ये अर्द्धर्चादित्वात्पुनयत्लिङ्गः भाजनविशेषे॥ स्त्रीलिंगः गौरादिपाठात्सिद्धम्॥ इयमवयवेत्यादि। गौरादिषिदानां तेन स्त्री
योदयः प्रतिहापरशतिवार्त्तिके स्त्रीविधिनायते॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च॥ स्त्रीविषयत्वादेतेषां मिति। इवं सूत्रमनुसमानाया

प० प नान्तौयदस्त्रिविषयमितिप्रा अयत्रान्निमित्तभेदेननानालिंगानामेषांनसिध्यतीतिनावः। ओदनपाकादयःसंज्ञायामभ्राययथाकथंचित्कल्प्याद्याः। इतोमनु
बज्जातेन। अवतीअलीतिअवतिक्रतिशब्दात्प्रापपन्ने यदृहरकोशलाजघन्त्तस्य स्त्रियामवतिक्रतिकचन्यर्थेति। लुक्। राज्ञी ज्ञानाति। अंतरज्ञ
विदूदरदितिविद्दूरशब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। दरदञ्चाद्यंमगधेत्यादिनांशैतयोरतश्चेतिलुक्। अन दारदस्य सिद्धयर्थमेवतद्गतस्यान्तिन इति नेश
३४ कात्रेयित्तमित्यत्रापिप्रसंगः। ओदमेयातिन्तदकंमेवयन्तदकस्योदसंज्ञायांमित्यकट्भावः। तस्यायत्यमतत्त्तदञ्। सौतंगमीमेनिविन्नातिः। सुतङ्गम
न्निविन्नशब्दात्स्यातेन निर्वृत्तइत्यत्रार्थेइञ्प्रत्ययः। जर्ह्रुतः। ञ्जरूरिति। ऊरुनादिन्त्योपपद्स्य स्त्रियामवतीत्यादिनालुक्। ब्रध्रब्रह्मलवधुः। ब्रुव बं
३५ धुरितिहृद्यस्यनायाद्याजपीज्ञातावतोबन्धुश्रीहिवन्नेतेङ्कारद्वयादिनाघत्वोदितकच्यमानेयवाग्वायवाग्वे अत्रापिप्रादावयुणालूर्वादितिद्याहस्यविन
कोदात्तस्यनिषेधस्यात्। वर्ग्यहत्ते यर्यवृकूणापरिनाषानोपतिष्ठते। दीर्घोच्चारणं किमर्थं। नंकुतइत्येतोव्यतस्यवणीदीर्घत्वेनसिद्धम्। नसिध्य
ति। यद्यपिसवर्णदीर्घत्वेगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंजाप्नोतिनप्राप्नोति। किंचररामनुनयतआश्रयेनात्रादिवद्भावाद्येकादशस्यातत्वेनप्राति
पदिकसंज्ञासंप्राप्ताचअत्मयइतिचनिषेधात् आदिवत्त्वेनवस्त्रीप्रत्ययस्त्वंसप्राप्यमितितदर्विद्यलबूंधूछब्चपत्त्तकारसिद्धइत्येकादशस्या। सिद्ध ३४
त्वाद्ध्रस्वलक्षणोनित्यस्तामसप्राप्नोति। दीर्घोच्चारणेनैकादशस्यासिद्धत्वेपिदीर्घएवायमितिदीर्घात्पदेतारादितिविकल्पः। सिध्यति। एतदपिनास्ति

प्रयोजनं पदात्पदाद्योरेकादेशसिद्ध्य॥ नचैवं पदात्पदाद्योरेकादेशस्तस्मादनर्थकं दीर्घोच्चारणमित्याशंक्याह दीर्घोच्चारणं तोवाधनार्थमिति शेषा
ग्धिनावेति कपोवकारः॥ अवयवो विशिष्टे नडोवकारः। डरुरिति। द्वहलवनूहादेवकुवादिरुनयडसंगे परत्वात्कर्षाप्नोति दीर्घोच्चारणान्न भवति। कथ
मुकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीयमकारः कपोवाधनार्थः। अध्वर्युरिति। अध्वरंयातीति मृगय्वादयश्चेत्यपाणादिषु दर्शनात्कुः। ध्वत्यपोध्वरशब्दस्य
चातल्लोपः चरत्रालङ्गोत्रीयं जातिः। अध्वर्युशाखाध्यायि निवृशानवत्यर्थः। अध्वावातीजातेश्रतीति। अचोतद्इतिनापेत्रूडते। तेऊलाबुकर्कन्धूर्दिधिषू
रिति कर्कन्धूशब्दो निपातितः एवमेवालाबूकर्कन्धूशब्दौ दाघान्तौ ऊङ्विधानबलात्र कर्कन्धूर्घत्यवमादो नोङ्घातोरितिविनत्वपादात्वप्रतिषेधार्थ
तेष्ठाकवात्वे रिति। हाकवयचञ्चनकराजपपद्य तदेवतो नुङ्स्ताप्रत्ययो भवति। किमिदं भ्राडिति अभ्रुवः शब्दस्यायमादिलोपो निपातितः॥
श्वात्तववश्वसुरातस्यश्वश्रूः। श्वसुरश्वश्रूश्चेति निपातनाद्धित्रादिर्घातिपदिकं कार्यं भवति॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये॥ उपमा यत्तन्यो
त्पपमानजावस्यपमम्॥ करभविवकरचकरभउवारोरूर्निः निरंगः श्राव्कवयः। करभावरोरूवि रितिवापाठः॥ करभो विवकरकरोरम्भो निरिति
शहितद्वापलक्षणा वामादयश्च॥ शब्दपशब्दसंहितपर्यायः। लक्षणा शब्द अहर्श आचचप्रत्यया हाः। वामशब्दे शोनमपर्यायः सहितस
हान्यांवेति। समावाहितततयोरिति सलोपेसति यः सहितशब्दस्तस्य सहिय इतो नैवासिद्धमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। स्तेयरक्तास

प.व.प लक्षितेन तु र्बतइति वक्तव्ये इति सादृश्ये शब्दस्त स्येदं यहुत्तामित्यादृ सदेतेइति सहौता दृशा पुरुषस्याइत्यर्थः॥ विद्यमान वचन इत्यस्य वासांश
हृस्य त्कवर्ति रायप्रतिपादनाय प्रयोगः॥ कण्डवमण्डलौ छिंदसि॥ गग्गुल्यादीनां छंदस्यादिसीत्यु नेनस्तत्वात्वम्॥ पतयालु राह्नःस्पृही
३.प मत्पालंजं त्नः॥ शार्ङ्खाघ जोडीन्॥ एते पाठाइति॥ गौर्मूलकपडुलुं ब्राह्मणा त्यते त्यशाया व्यतो ग गोतम शद्वाद प्राग्॥ गोरादि त्वघयं
पठितं॥ एते गमसाद्वति॥ बाकुल्यादेव मुत्तम्॥ कमण्डलु शह्नावत्प्रपाड्डोऽत्रू॥ इतरत्योगध्यादिलत्वतोऽवा॥ एतो द्रुहद्गतावितिवास
हृकर्गादियत्रूताघ जिमो यतिपकेनन्दुना स्त्रियांयुवसंज्ञागोत्राघात्य स्त्रियामितिवचनात्॥ गोत्रे तौवेतो गौ चेइति नियमः इर्वतादि
35 वात्स्यायनशस्यास्मिन्गाणो पाठसामर्थ्यात्तस्त्रियांयुवसंज्ञा न विष्यति॥ गोत्र एववा अत्ययपद यम्॥ भुगराह्णोनड पिजातिरि तिगो
त्रलक्षणा दिगद्वइति॥ कितसाशब्द श्रुत्वा दिग्यत्नाविति॥ बद्धे सोकोश लाजादाङ्नृउडइतिकपिशे लिन्पांऽप्यडः॥ पड आवत्र घा
नातिएद्धि॥ पर्यद्दिति॥ इत्द्ववेसायामाडू॥ सूयो त्यपाडू सूर्वा त्विसर्वघात्त्वइतिन्नित्ति निष्प्रत्ययः अघरपशह्नो गर्गादिः॥ उदपा
दशाद्ध मुष्डिकादिश्च सादिश्चतचारुशा ण्डिकाघ ता यः प्रयोजनश्रेति॥ अत्र ङी पोऽनावाना स्त्रियचिद्धिशेषा॥ जातिरिति ३५
अशौतबाण्डालयोरसर्वलिंगत्वाज्जातित्वेवतारुण्डशदस्यशौचत्वात्॥ वर्तडस्यापतपत्स्त्रावताऽपचेतियञ्जलक्ष॥ स्त्रियामितितत

कोऽन्तरा नाध्यकारस्यान्निमंतं नो न्तरं लुक्। यो गावङ्गो निमतो रिति सलं तं त्तरं त्वादुगितस्येति ज्ञपिद्याह्लेववनम्रान नुज्ञो गाशाह्वो घञ्जल। गौरिशाह्वो तद्धिति अज्ञः तौ निख
णा कहा लोकान्त्यां मत्र ण्पि त्वाद नुदाहुः त तच्छडप्रज्ञानोर ज्ञनास्ति विशेषः तत्राह्व्यादिच्छितिन गिलज्ञाणो मिपित्र घारो बस्यान्यतरस्यामुनि तस्मे ति विकल्पे
नज्ञः खलं स्यात्। ङानित्र सति घारूपकल्पे तिरूपकल्पे ति नित्वं द्रहवं ज्ञवति। कृपेन वति। यावता न गिस्तिः परा यान रा तस्या विकल्प्या विहितङीन पिचोङिहितः पर
नुह्लिजो गवङ्गो विमतेरु गित्वात्। नैपदोषः। न गितस्येत्यात्रे नर्थे पं नप ठित गुणितस्य मगिसंज्ञाह्न नेनयानदी विहितान वा नेन विहितोऽङीने वं विद्यानदीज व
तिययानुपूर्वो रना का वितपञ्चनाप्यं तपो गित परा यानदी ले तदेव स्थितमूसंज्ञायां अन्यकृङ्वे ज्ञवति कृत्यस्य नुविकल्पितः हनरयो हे द्विषेति रशङ्काह न्ये
न्योऽपि नरराह्वाज्ञातिलङ्कणोऽपि पिद्याह्नेवव नं वेद्यिये तिवक्ष्यामीति। अन्यतरस्यां पिग्रहणो नारीति रङ्गं ति सिद्धाति। अन्यतरस्य निर्दिष्ट निर्द त्व थें त्र
घयोरुणादानं त त्रन र राष्ट्रे अयस्य हाङ्गोस त्वांयस्ये तिलोपादानर्थं क्यमितियस्येति लोपस्यावज्ञवति। तत्र ज्ञतेरे फस्य हद्विघा नो तिलधं अविशेष
पापयायात्पर्यायेण सर्वनाने पदोषः स्थाने तरनामङ्त्यत्रतर तमेस्थाने नेषष्ठीत्व पिपन्नो व्याख्यातत् ततो नरयो रिति षष्ठी या साह्य पेन्द्रेतर तमेऽन रा दय
वे स्थानिलनुसंद्धियतयन्त्रत्र षष्ठी तन्त्रादेराङ्ति अकारस्येवज्ञवति। अत्र पुत्रराद्दे को वितपठन्ति। न इक केवलः स्त्रियां वर्ततङ्ति तदन्तस्य सासस्य ग्रहणं
तत्रापि बकुपुत्रात्ति सुत्रे बलुपसर्ज नाधिकाधारान्न ज्ञवति। कुतर्हि नवति न नु पुत्रप्रधाने समासे स्यैव पुल्लिंगता। सस्यमृ। स्तूतोऽयराजन्नो जन्योऽदुहितपु

प८१ रिति। वार्त्तिककारेणायत्र पुत्रदादेशो विहितः। तस्योदाहरणम्। निसृष्टपुत्री राजपुत्रीति। अत्रस्य नावाप्नुत्र शशोऽन्दुहितशब्देन समानार्थेन पुत्रनदेशइति
पठतो यमतिप्रायः न अन्येत्र षघातपुत्रारौलपुत्री। विकार्त्तिकविषयान्यदेवजीन त्रदाहरणं पुत्रपदादेशोऽनिस्वशपेदृतिनिनतेनाचाइनाषितमक्ति
३८ यद्युक्तम्। एकारोऽन्यत्रातिपदिकादित्यायत्र अन्येत्र षघातपुत्रिशलत्पत्र समान्यग्रहणार्थः। स्यारस्य परत्वानुविसरणेव नवतिङ्प्यसुसामान्यग्रहणमिति
यच पिष्येङ्स्त्रियामेव विधीयतेतया पिंडीपूतकरणसामर्थ्यात्स्याप्यत्र ग्रहणमिति। नावः आवघ्यत्यादिषष्ठादिन्योपत्यर्थेहेहेतुकोयालाजदोघसंगृङ्
काविषयमध्येतिस्वादिसूत्रेष्यत्यादितम्। वराहशब्दान्नदतइत्रा। शाके। राजवृतिमारवगोवन्नशब्दागगेदृयतत्रयकागोवन्नशब्दःओञादिषुपठ्यते तन
च्छिःयङ्कृतावर्त्तासिद्धमो पार्ष्णितत्रषाढ्ययेञाइत्ये मेनैवशाकेराजादिवज्जैकदेशोत्पत्तिसिद्धम्॥ यद्येवंगोवन्त्रीपुत्रःप्यजःसंप्रसारणानघाप्नोतिमात्र
प्रसारणमिष्यते गोवन्नपापुत्रइत्येवनवति। एवंहि सोनागाःपठन्ति घ्यङःसंप्रसारणंगोवन्नपायाःप्रतिषेधइति॥ तद्धिताः। युवतिरिति। तद्धितसंज्ञायांसत्यां
तद्धितस्यसमासस्येतिप्रातिपदिकसंज्ञा नवतिबहुवचनमित्यादिप्रत्ययइत्यादिवदेववचनेएवकत्तव्येबहुवचननसंज्ञिनां बहुत्वसूचनादनुक्तोपित
द्धितत्वरिगुण्यतइति मन्यते स्त्रीप्रत्ययानामादितस्तद्धिताधिकारे क्रियमाणे प्राप्यांप्यातद्धितइत्यत्र तद्धितग्रहणं नकर्त्तव्यं नवति। यस्यतिवत्पत्र वे ३६
वाग्रहणंप्राप्यातिप्रडिप्यादित्यत्रतरदृतादितविधानार्थंप्राप्यग्रहणंकर्त्तव्यमेव। सत्यांडीवादीनांङ्कारस्येतसंज्ञानस्यात् अतद्धितइति। अपदि

बेधात् स त्याम पियापद्वीत्यादौ वोर्गुणः स्यात् तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । सून स्त्रियुवतिरिति । त्वंता द्रिने । मनुष्यजातेरिति ङिप्रसवति तत्र गोत्रेनार्षयोरिति वाणिञ्
मात्रस्यैवयावक्यरोषणांगुरुपोत्तमतो यो रित्येतन्नदं तस्य तदाह गोत्रेयावाणिञो विहितावनार्षौ तदन्तयोरिति यच्छ्यप त्याधिकारादन्यत्रलौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं
तया पितृपरिना चिकस्यग्राप्यामूलौकिकग्रहणात् स्यानार्षयोरिति पर्युदासाश्रयेणैव सिद्धत्वात् इतरायेषमिडप्रत्ययो वा स्यादादेशोवाश्रुत्य विधानवपि गौ पोष्ठ
गित्यादौ षष्ठीदर्शनात् । ञ्नरत्रञ्कौप्यादिस्यष्येति । पंचमीनिर्देशाद्य प्रत्ययवर्ज्जेपि संभवत्येव । तत्राद्ये पक्षे त्रदमेघस्यापत्यं तस्या न ञ्न्चौदमेघीति स्थितं तद्
ताद्धितिविहिते औदमेघ्यायाः छात्रा औदमेघा औदमेघ्यानां संघ औघमेघ संघः ञ्न संघाङ्कलक्षणे इति वञ्ञ्यन्ता द्विधियमानो गस्यात् । अथापि लिंग
विशिष्टपरिभाषया ञ्न्नाद्विधीयमानो गएघाड्नादपि स्यादिवष्यापत्यस्य वत्तद्धितेन तीतिलोपो न स्यात् । ष्यङोनापत्यत्वात् तन्नैष दोषः ।। न स्यादेतद्धितइतिश्च
गुवाणान्तपत्नः ष्यङ्निवर्त्तते तस्मिन्निहतेङ्गे ञ्न इत्यान्त्रनवष्यति । पकारस्यैव श्रवणं न विष्यति ञ्न इत्वर्द्दि औदमेघ्याया अपत्यं स्त्री त्यणञ्च औदमेघ्यञ्
तियलोपो न स्यात् । पुवद्भाव श्रवा स्त्रिया ङ इति उतिषेधात् इति माघे पक्षे दोष इस्त्वा द्वितीयपक्षमाश्रित्यात्स्य ङादेशो न वतीति न च स्मिन्पक्षे ङ्डुलोपे
पत्यंस्त्री वाह्वादिभुलामश्शाखस्य पाठाद्वेवलस्य तस्यापत्यं नायोमासाम प्याव तदन्तस्य ग्रहणं जितस्य ष्यङादेशो न सतियेवाजावकेर्मणोरितिप्रश्न तिना
वान्तस्तद्धितइति यलोपो न स्यात्तन्नयोङुलोमन्यतिस्यात् । तस्मादि त्यवद्यलोपः ततोगुरुपोत्तमत्वं ततष्यङितिआनुवृत्त्यो सिद्धम् ।। अयं तर्हि दोषः । अयं

प च १ तर्हि देशोऽप्रत्ययग्रहणमपि तिङाबयाऽत्रिग्रयोर्ग्रहणं त [illegible] यो विधाय मा संघ्न न कालसर्वादेशः प्राप्नोति यत्र हि ङकारस्य प्रयोजनान्तरमपि संभाव्यते तत्र हि च्वेतदन
त्या ङित्त्वं न ङ्दिषु सावकाशं वाधिला अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यदवतिष्ठ यातितं ङि इह वा सर्वादेशत्वे पियङ् स्यादिति विशेषता प्रयोजनं संभवति तस्मात्सर्वादेशः प्राप्नोति
३९ तत्राह निर्दिश्यमानस्येत्यादि। यद्यप्यत्र सेशाद्योघलन्तस्यात् तदोऽहृत्त्वमपि तु किमेतिङ व्ययचादित्याशङ्क्यो तिनवाङ्व्यप्रकर्षत्वात् तद्धि स साधन क्रियाव
चनतु कृतेव लते तस्य क्रियाया प्रकर्षः प्रकर्षः अतिशयेनो कृत इति ततश्च द्रव्यनिष्ठत्वात्प्रकर्षस्याद्रव्यप्रकर्ष इति प्रतिषेधोन विल्लि तिएवमपि तमपिलादाघदाते
त्व प्रसंगः न वात्र छादिषु या अनुगच्छादिषु कृत्व मशप्यत्व मो सर्वत्रेति पठ्यते वमपि स तावत्प्राग्ः कर्तव्यः क्रियायास्तस्य च प्रकर्षे तरप् मामित्याप्रसंगः अतो
37 नेन्नविधानिधानात् उच्छद्वान्न मपानुलक्षिरपितव्य किच कृतमन्त त्रमशाद्धः स्वत्त्वस्य नृतिषु वर्तते कथं मूर्ध्नि मूर्धावारितङ् ऽतस्स वक्ष्य मोच्चारितमापद्यते। ततश्च
त्रिषु घाब्रुवतौ तयोश्च हित्वायेतिशयेनो कृत इयोश्चसंप्रसारणायां तमन्नाव्य मूलतः प पक्षो कृत एव त्रयस्तत्रैव स्यात् करिष गन्धेत्यादौ न तु स्यात् द्वे क्यप
त्रिपद्क्षेदोपं पश्यमल्लकत्वपि पञ्चमामित्याहान्न मयाञ्चितीः स्वनावादिति नक्त त्वलिवमादित्सर्थः त्रिप्रभृतीनामिति वचनादाञ्ज्ञा ज्ञा ज्ञी लादौ न भवति। टिङ्गाा
त्रितिडात्वे भवतीति प्राप्तिमात्रास्ति प्रायेतो तितदुक्तम्। अत्र हि ज्ञा तिल्वात शार्ङ्गरवाद्यत्र इति ङी प्राप्नोति व्यम्। वासिष्ठीति। चण्यधवेलादिनाणएः आ हिक्षति ३७
तिज्ञाता रावणेणाएव मत्वाहेरापन्नस्थापितः यद्येव हस्तिशिरसोपत्यं वाक्यादिसादिन्। अविद्या पर्व इति शीर्षादेशः उत्र अच्छादश मतस्थानित जावन शीर्ष राह्नस्य शिरो।

यङ्लोन यहलोपे वत्तद्धितइति शाबल्यादेशः प्राप्नोति अस्मात स्वद्धितइति ह्लोपोऽभवति विष्यति। येनानावकाशेन णो विति प्रत्तिनावत् प्राप्नोति ततश्च ताक्लिषु शार्षत्वे तिस्यात् प्रत्ये
यपन्ने तिवाराद्ये आयवद्धितलाल्लास्त्रियां षनादेशायस्येतिलो पि पि न्नतस्था निचयक्त्रावा व्यवधानमेवा तनसान्लिशा षौ तिसिद्धति अनत प्रत्ययपन्ने आश्रयणे यः तद्धत चे
चद्धितइ त्यत्र वामनो वक्ष्यति। यदि प्रत्यय ष्यमोदमे चे पइति। आपत्या द्विधिः ष्यङ् ष्याषापत्य एवतत्रयत्रलोपे सिद्धम्। जयादि त्यस्त मे नेशी षादेशोस न्निपातेन न
ष्यङन्त द्वि द्विघा नेन न करिष्यतीति। यद्येवमजादि प्रत्यय निबंधनशा षादेशः कथं तेमजादि वि द्धिन्या दितिततः किं ष्यङादेशोपि न प्राप्नोति प्रतिपास न्निपातप रिता
प्रातेन ष्यङ न विष्यति शाबल्यादेशश्च न न विष्यति। अयं तत्रादि सप न्ने दोषः। अनुबंधा व त्रे व्याष्यङ्या पि त्यत्र सामान्य ग्रहणात तदृषि घातार्थः। अन्य था लणादेशो ष्यङि ति
शणो त्रितो दिनाङीप्रस्यात। इजादेशोपि न लियत्र प संख्यान मि तिङीप्रसंगः। नैषदोषः। दित्वा तात्रि त्यत्रा तद्वतिव र्न ते तत्र चांणकारो वि शेष्यते अणपेकार इतित
तत्र ष्यङादेशो अनल्विधाविति स्था निवद्भावान्नावा तङीप्र न न व तिष्यति। अणां तादकारां न्नादिति हि विज्ञायमाने स्याश्रयम कारान्तत्वं स्थापि नजावादणात्वेति
तिस्यात् ङीप्रसंगः इजन्तप संख्यान मित्य त्रापि इतो मनुष्य जाते रि त्य तइ तइ त्यपे क्ष्यते इत्रयइ कारांता स्यादेता दिति वा इञ्ज न्तादि कारान्ता दितिवा विज्ञायमा
ने षडादेशासतिवारा स्त्वादा विकारान्ताबाङ्गाब नाव सिद्धत्वम पि स्वरार्थं स्याद् स्वः। अन्यथा इजादेशः ष्यङन्त्या विवजावाल्हेम्न यावपिलाहनु दात्त इति
त्रिसरणाघ हा ड्ढंपदे पदे स्यात स्यादेत द्वि न्नोभ्य अकारस्येत्वं ह्यापागेवप्रतिपद विधानात्। ष्यङादेशापकरिष्यता तत्र त्रिनृ स्वरान्नावात प्रत्ययस्वरेसिति

प्र१

३८

तापृतिसिद्धः। स्वरइति यथैव तर्हि त्रिस्वरो न भवति एवं द्विद्विपदिर्न स्यात्। तस्मात् अकारस्य सत्यामेव संज्ञायामादेश इत्याश्रेयम्। स्वरे दोषप्रसंगात् चवर्णे ममनुबंधौ
कर्तव्यौ। वेवप्रत्ययपदे तु सति सिद्धे यङ्प्रत्ययस्वरस्तु लोतदृताद्वापि सिद्धम्। न रूपन्नेदो न स्वरन्नेदः अनुषड्डैचस्त्री प्रत्ययस्य द्योतितत्वात् सर्वं तस्यात्। नैष दोषः॥ य
थागाम्पोयणी त्यादौ द्वात्पास्तार्थं छ्रात्पृतेतयात्रापि द्वयोरेव सामर्थ्यमिति टाबा। चिन्न विघ्नति घड संप्रसारणमित्यत्र तर्हि विशेषणार्थं त्वया प्यनुबंधौ कर्तव्यौ। वि
रूमाभूत्पाशानां समूहः पाश्या पाशादिभ्यो यः पाश्यापतिरिति। एवं तर्ह्येकोनुबंधः करिष्यते। कएकः ककारेङी पूप्रसंग॥ ङकारो यङः संप्रसारणमित्यत्र वा मा
भूल्लोलूयपुत्रः अत्र। विप्राप्नोति। अप्रत्ययादित्यकारे अतो लोपस्य सत्यकारेण व्यवहितत्वान्न विनविष्यति। वाराहीपुत्र इत्यत्रापि तर्हि रपाव्यवधानमका
देशस्याङ्कवेप्रत्ययत्वबद्भावान्नास्तिव्यवधानम्॥ नञ्यङः संप्रसारणमित्यत्र लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते आदेचत्रपदेशे शीतिति त्यातलधातोर्य
प्याघ्यात्। गोन्या मित्यादौ माभूदिति एवमर्थं। तत्र यङन्तस्य धातोः पुत्रपत्योस्तत्र योः संप्रसारणं भवति। यन्तो यो धातुः लोलूयादिर्नासावर्थवानंतराय यान्तरावारा
स्यपादिर्नसंघातुःतत्र धातुःलानन्तरत्वयोरन्यतरउपपदित्यागेनन्तवत्संप्रसारणं यथा वाराहीपुत्र इत्यादौ वसत्यपि धातुत्वअमानन्तर्यं माय्यरोणनव
तिय थालोलूयापुत्र इत्यत्रासत्यानन्तर्ये धातुमात्रार्थे अयोगे न स्यात्। अयङ् धातोर्निरपेक्ष्यः रेणा विशेषणा विशेष्यनाव। अपितर्हि समुदायः पु
त्रपत्योनंतरस्य यङो धातेश्च ति तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ न विष्यति नतु लोलूपापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात्॥ तत्र वसामर्थ्याद्यङ्ग्रहणास्योत्तरानु ३८

मुहुर्त्तिः संपद्यत इति यथैवं वाक्यपतिरित्यत्र प्रत्ययसंप्रसारणप्रसंगः एवं त्विहापीति निवर्त्तयिष्यते। आत्वं पुनर्गवादेः आतिप दिवस्पनन्तु विषयतिरूपदेशानावात् स्व
रूपज्ञापि न प्रधानो निर्देशः॥ गोत्रावयवोऽत्यादौ तु कार्यार्थं विरार्थमुच्चारणं न स्वरूपज्ञापनार्थं तद्धितप्रत्ययपद एक एवानुबंधः कर्त्तव्यः। अत्र संग्रहश्लोकाः पुनर्ज
वाद्यन्नादौ मुमूलूवता पिपरास्मिन् ङित्यौद्मघेस्यायेषरंडलुकङ्क्रमतइरूतवेदालुत्ताम्यापरस्मिन्। यथाडूशीषाधानतानकादन्निविहितयेनप्रकृ
त्तिशीर्षसवदिशो पितातङिवनयङगोत्रोस्थानिनोरुत्किरुताः स्थानावप्यपदस्मिन्निहसुल नश्तिङो विधेयोनवार्योत्वादेशडीत्ति इहेलनिर्दिशिरो पो
दिशेषोनदोषःजिलादादेरुदात्तः प्रसज्जेतिसञ्ज्ञाकादेशनेहरूतनावःपायाहृदयपुत्रे निहहोयतइहमेवकेकेङषडोस्त॥ लोलूयापुत्रइङनोप्यवङि ते
इतरथापि दीर्घत्वं स्यात् धुत्वान्नहायेयोगे विधिरिति सयपानहरोषोतयाधाघोधुत्वाने तर्येयो मिहरुनहिते पिङ्किताः पावस्तो विहृवानोत्राधि क्रिया
लेऽपत्यदिशिरिति गोनर्नतदैवममेक॥ गोत्रावयवात्॥ गोत्रशब्दोऽयमस्ति पारिभाषिकः। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति। अस्ति च लौकिकोऽपत्यमात्रवचनः।
अस्ति च कात्यायनः गृह्यते शाकलेतेन सन्तानकृत्वा इति प्रधानभूतं आदिपुरुषमपत्यवस्यापत्यस्य संज्ञाकारी गोत्रमित्युच्यते यथानरतो रघुर्यदुरिति। अवय
वशब्दोऽस्यैकदेशाय संबंधादवयव इति समुदाये च्युच्यते। अस्ति चेह यत्र नावे अवयुवेड्पत्यादावव इर्वस्य योतेः प्रयावाग्नावेपि दर्शनात्। अस्ति चाप
स्ताने अवयवेकूलायमस्मिन् याभा इति। तत्र पारिभाषिके गोत्रे एकदेशेऽवयववचनमिदमर्थेकमूलकायं। पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायो गोत्रं तदवय

पव१ वच्चगर्ग्यादिस्तदपि गोत्रमेव न च वितानोत्तान्नालत्पूर्वेरौ वासिष्ठं व्यष्ट्रः। अथ कस्मिन्महागोत्रे यत्प्रवासरगोत्रस्मिं। यथा नार्गवगोत्रस्य यावदादी निर्गोत्रावयवास्ति
गुरूपोत्तमार्योयमारन्नयधवसमादाधीत्ताम गस्त्या हमानाम सोऽन्यमहागोत्रात्तोप्रवराध्यायेपत्य ततश्चेति विज्ञोऽस्य सर्वस्याः ष्यङ् प्रसंगः नूवे तदिसं गुरूपो
३९ त्तमेऽस्यो चिगुत्तिकादिभ्यष्टवेष्यते। पृथग्भावश्च वनेऽवयवेश द्वेगोत्रादन्यवा विनो त्तिन्नताश्च विधीयमाने ष्यङ् पूर्वस्त्वे गोत्रस्य ग्रामनर्थकम्। अथाप्यथा
नवनेनावयवराद्ध पूर्वत्तो वसिद्धम्। म गुरूपोत्तमेऽस्य कासंज्ञो कारिस्मूए वेष्यते पारिपाविकमेव गोत्रं प्रवराध्यायोपात्तो वाशाधान्यं तयोयम र्थः स्यात्स्यत्तित्र
39 आगोत्रापत्यवाचिनः प्रवराध्यायन पठ्य तते स्य ष्यङिति तत्रार्ष्टिषिण्या गुरूपोत्तमेत्याक्षतो वासिद्धम् गुरूपोत्तमत्पक्तासंज्ञाकारिष्य वेष्यते पारिभाषिकम्
त्रसंज्ञाकारित्वं विशेषो न लभ्यत इति तत्रापि प्रसज्येत। उपजको नामकश्चित्तस्य गोत्रं स्यात् अतद्भ्रतोपजकी। अपत्यमात्रे तु गोत्रे यद्येकदेशावयवत्त्वतो
पत्यसमुदायस्य गोत्रप्रभृत्यवयव इति नद्यविनो त्तिन्नात्पूर्वत्तो वसिद्धम्। पृथग्ज्ञाप्ये च त्वयत्वात्तदन्यवाचिनश्चाहिक्रत्वादेरविस्यात्। अजवानेलव
धानापत्यवाचिनो त्तिन्नादुरुपोत्तमान्नस वे ष्यते किं तर्हि संज्ञाकारिस्यः तत्रापि गोत्रेकत्पत्ये गोत्रएकदेशवचनोऽवयवशब्दो न संज्ञवतिगूयेन पुरूषेता
स्य सन्तानप्रभावात् आश्रयप्रेतद्वयवदाद्युक्तपादाद्गोत्रे त्तिन्नासंतत्वः प्रयगोत्रंववयवस्येति पूर्वमधारयः तदानार्गवादिगोत्रेषु योवान्तरव्यपदेशाका ३९
रिताः वाचनादयः तेन्यः प्रसंगः पृथग्भावे तु योसंज्ञाकारित्स्यः पृथग्भूतास्तो पजकादयः एतेन्यः एव स्यात् अत एव मते षु पत्ते षु दोषसंभवाद्यक्तपन्नो गोत्र

शब्दः अप्रधानवचनोऽवयवशब्दः कर्मधारयसमासः निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः प्रवराध्यायोपात्तब्राह्मणप्राधान्यम् । तदेतदाह गोत्रावयवा गोत्राणि मताः इति गोत्रमित्येव
मनिमंत्रः यो चान्निधायिन इत्येवं लोके प्रसिद्धानपुनाप्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । कापुनः स्यादित्याह कुलनास्याः इति कुलमाख्यायते आभिरिति कुलाख्याः औपिकोदिनिहि
लमाख्यायते । युपिकावयगोत्रेत्येवमादितत इत्यप्यो नो विशेषणविशिष्टान्यकुलाख्यान्यः अगुरुपत्तमार्थेऽग्नानं नु इति गुरूपोत्तमयोरिति निवृत्तं अनुवर्तत इति तन्ना
वःपौलिकात्यादिस्युलिकिगुलिकिमुखकशब्देभ्यो न तद्भ्यो तस्पाच्छजदराजकोजादिशुद्धस्यादिति । अतवत्वं तनलातस्ये तिनावः ॥ कौड्यादिभ्यश्च ॥ षङ् प्रत्ययो भवतीति कौ
ड्यादिभ्य इति पंचमीनिर्देशात् प्रत्ययपदे विपरीते पिच्छदोषान्न भवा बैवमुक्तम् ॥ अगुरुपोत्तमार्थेऽप्यादित्वत्र कोऽर्थः । गार्ग्यकोऽपि पत्न शब्दादन इन्नन्तोऽपय तद्धितयः
क्ता कौघातविशाद्दृदतात्ताः सौघातकिकाः सुघातकेकड्डतीयन्नः सुतयुवत्या मितिकृतशब्दस्य षङः मुत्पाद यतियुवत्यां प्राग्नयो वनाया मन्नियेयायां । स्त्रियामनायत्ति
यामशाद्दादप्रभवतिस्सताज्ञातिवा विनोन क्लौवृवती स्तोती गोत्रात्तत्कद्वियश इति ज्ञातिलज्ञाग्स्यङ घोपवादः नोज्या कियारा द्वाकुषोवन वृतिनोऽनपती तिनोङ्॥
ततघ्यरत्वमताः गोकद्वादिराष्ट्राणां गर्गादिभ्यश्च ॥ दैवयज्ञशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ दैवयज्ञायप्तयाः अस्पदेवशब्दस्यवि हृद्धिोस्य स्त्रिविद्धिनः सत्यमु
ग्रमस्यसत्यमुग्रनिपातनाद्विशेषणस्य इदं निपातः ॥ सुपागमस्य कालेविद्धिः मस्यकत्वेवारिद्धकालेविद्धिः अमूर्ध्नमस्तकादिषु लुक् । कालेविविधित्यपठन्ति । काण्डेनविद्धः केन्द्र
करतोऽन्नताभ्रजलं निपातनात् काण्डायशब्दस्येवारः सर्वत इत्यन्ताः ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ प्रत्येकमनेकत्रपदानामवस्थितलं प्रतिज्ञायतेन समुख्यायस्येकामित्याहि त्रयमपाति

प४१

च्यचवषयोह्यनंएकस्यनिहत्तावप स्यनिवृत्तिर्मोन्नूदिति। एतदेवस्पष्टयतिसमर्थानामिति। स्वार्थिकप्रत्ययविधिस्थायमित्र्वाप्रवृत्तेर्येनावास्वार्थिकाः॥ अथ्यात्मादिनाथकारप्रयोग

४० वारादिकार्यान्नावःशब्दस्यतुद्वारादिपाठदर्शिप्रसंगः॥ तदादिविधिर्द्विनत्वन्नवतिअतएवद्वाअधत्वविशेषूतात्वाद्वारादीनांयथाद्वारपालस्येदंदौवारपालमितिप्राविशोवि

40 नक्तिमितियावादिति। ततःआरस्त्वाहिस्वार्थिकाप्रत्यायाविधीयंतेकिंपुनःकरणंस्वार्थिकेषुपनघवृत्तेद्भूत्वास्वार्थिकोविद्यादितत्रसमर्थानामितिसवधार्यानांसं

स्पृष्टार्थानांवतपर्यः॥ तत्रवाक्येसंबंधापर्यवपदानादितत्रसामर्थ्यंअपदाआकांक्षाअन्योन्यापेक्षाव्यारख्नाअनयाचाकांक्षासन्निधियोग्यत्वेषुसत्सुयःसंबंधःसलब्ध

तेद्वयौःसंस्पृष्टार्थैकाएकाप्यानांचेतयः॥ तत्रवाक्येसंबंधार्थतवापदानामावतत्रसामर्थ्यंमूह्तोद्यपसर्गनानिदिनिस्वार्थमुपसर्जनीत्वप्रधानार्थोपरातिनिवर्तियत्या

यांघावर्ततिगंगापदंगंगोपसर्जनंतीरमाह। तयोपगवइत्यत्रोपगुशब्दस्वार्थोपसर्जनमपत्यमाह। अतएवअधस्योपगवइतिरुत्वमुपगोर्विशेषणंनभवतियत्रहि

यद्गःपर्यवस्पतितत्रैवविशेषणसंबंधायदिववाक्यवृत्तावपिस्वार्थएवतपर्यवस्येतत्तदेयविशेषसंबंधोभवेत्तद्धवानयदानिरूपसर्जनाविशिष्टमेवस्वार्थतेयदिवृ

वाक्यवृत्तावपिप्रधानपदस्निस्वार्थेमेवप्रवाचूपयोपगोरपत्यंदेवदत्तस्यकल्याणात्कपाधामपत्य[illegible]संबंधतयोपगवःकल्याणीस्यात्। नत्वेवम्। अतोयाहरा

स्यसंबंधस्येनावादेवायंविशेषःएकार्थीभावःनवस्वार्थिकेषुप्रत्ययाहार्यादक्वरसंभवतियत्प्रत्ययनायराह्याहरंप्रत्यनेतपेसहसमर्थतास्यात्एवंनवामथ्यारव्या ४०

तेअतएवतियोगपदद्वयोसामर्थ्यप्रवमपयोरत्नावान्स्वार्थिकेषुनास्योपयोगइतिसिद्धम्॥ विकल्पोपिनतत्रानवास्थितइति। कचिन्प्रवर्ततेकाचिन्नएतद्वापकत्वात्

दिसूत्रेव द्यते इह प्रथमादित्ये तद्विशेषणं शास्त्रवाक्यगतमाश्रीयते न विग्रहवाक्यगतमनियतत्वात्‌ वाक्ये हि प्रयोगो नियत इति सर्वेषां छात्रप्रभृसेन वाक्ये दाचित्‌ मत्पंवत्ति
नो प्रत्ययः प्रत्ययः स्यात्‌ कदाचिद्‌ एव वा विनस्त्वद्यंतः । अयं च प्रकारो सत्तत्पि प्रथमादित्यस्मिन्नुलक्ष्यते इत्यन यं के त तस्या त्वननुवयास्मिवाक्ये यत्प्रथमोच्चारितं स्तास्मिन्नुक्त एव
यच्चास्याद्प्रथमोच्चारितानामानुदित्येत तस्य योजनं स्यात्‌ तत्‌ न न हि द्वन्द्वे वाक्ययोः सह प्रयोगः तत्र वा वाक्यगते षा य म्ये व्यवस्थापके सति द्वन्द्वे प्रयोगो न नियत इति वाक्यमेव
प्रथमादिति विशेषणामूतस्माद्धा द्वन्द्व वागपगमे वषा प्य म्पंवव्यवस्थापकमित्याह लक्षणावाक्यानीत्यादि समर्थानामिति निर्धारणे षष्ठीति । ततश्च निर्धारणास्पत्रे त्वपजातिया
पत्यत्वात्‌ प्रथमासमर्थात्‌ प्रत्ययो न भवति तत्र समर्थात्‌ प्रत्ययो भवति तत्र समर्थात्‌ प्रथमादिति वक्तव्ये प्रथमोच्चारितात्‌ प्रत्ययः एवं सति तस्यापत्यमित्यादौ सर्वनाम प्रथ
मनिर्दिष्टमिति तत एव प्रत्ययः स्यात्‌ तेनोपग्वादेर्न हि तत्र ज्ञातिवाक्ये प्रथमनिर्दिष्टमित्यत आह तस्येति सामान्यमित्यादि विशेषलक्षणां विशेषोपलक्षणमित्यर्थः तस्या
पत्यमित्यादौ हि विशेष एव निर्दिष्टमिष्यन्ते षाँ च सर्वेषां प्रत्यकमुपादाने गौरवं स्यादेकस्योपादाने नुपात्ता द्विशेषाहरान्न स्यात्‌ यथा ङिःसे स्थात मित्यादौ सर्वेषामुप
लक्षणात्वेनागस्यत्यादिकमुपात्तं तस्यो गावादेरिति न च स्वयं कार्यतया न दितस्येत स्य सामान्यवचनस्य प्रकरणान्नावेन विशेषेन वस्थितस्यापत्यं जातिसंबंध
विशेषाप्रतिपादमे संबंधन्तर व्यवच्छेदो रव्यन्तप्रकारः संभवति संबंधिसामान्यत्वपत्यशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादेवावगते तृतीय सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितं सामा
न्यवाविन तस्मात्‌ प्रत्ययः यस्माव प्रत्ययो न तत्र सूत्रे साक्षात्‌ प्रत्ययो न तत्र सूत्रे साक्षात्‌ प्रथमोच्चारितमित्यगत्योपलक्षणगतं ङाप्यस्यमुपलक्षणं विज्ञायते तदाह तद्दहि

पवप
४१
५१

प्रायस्यं द्विरे षाणां विज्ञायत इति कथं लत्र पगोरित्यादिष्वपत्यशब्दस्य पूर्वपरान्वयायेष्टमन्निसंबंधो नवति एवमातो धिसेना चेति नाव ॥ अत्र च प्रत्यये सत्यनर्थक स्यादिसमु
दायस्य द्विलात्वेन प्रातिपदिक संज्ञायामेकलाघवावेप्यवयेत्यष्टवस्वादयः स्युः ननु तस्यापत्यमिति श्रूयमाणासंबंधापेक्षायां किन्तु विज्ञायमानायां मात्र प्रसंगः नैतदेवं नदि
लक्षणाचावये विनक्ष्यर्थवाणां संबंधप्रतिपादनं पूर्वसामान्यस्य संबंधासंभवात् किन्तु दिष्टोता तद्वत्स्य विषयार्थं अथवा विधिविशेषोपलक्षणाद्वारेतासंबंधः स्यादेव मपि स्वस्य
पगोरपत्यमित्यादौ सापेक्षादपि स्यादेवतासमर्थ पदविनाषयात्तर्हि व्यवस्थानविधिप्रतिष्ठानादृत्वं यद्येनस्मात्स्वात्प्रागेव सुवंतात्तद्धिता इति व्यवस्थ्यादिहात्र आप्रातिपदि
काधिकारात्प्रत्ययादिविनक्त्यर्थप्रहृत्तेस्तत एव तद्धितास्यः सति तत्वास्मिन्संबंधप्रतिपत्तिविनाशायत्तत्वात् सुवंतादेव तद्धितानवंतिन चैवं सति पदकार्यप्रसंगः यत्राहि राजन्य
सामान्यवार्तो इत्यादौ न संज्ञयो यथानयालुप्तविनक्त्याश्रयापि पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकाराबाधिष्यते राजत्वं राजतेत्यादौ त्रिपातिपदिकादत्कतत्वोत्पादिविहितिपदसंज्ञा
नेदत्येवानन्तर्नद्धितलुकि सर्वनामस्थाने दोषः कार्यपे नभ्रान्तमधीय तेकारपवकौशिकायामृषिस्यामा गिनिः छंदो ब्राह्मणानि चेति तद्विषयतायां तद्धीते तद्वेत्तीति
तीयान्तात्काशपिनूशाद्वाडुत्पन्नस्यायां प्रत्ययस्य लुकि पुष्पिकारपपिन इत्यादौ नसंज्ञपदसंज्ञयालुप्तविनक्तिनिमित्तापि पदसंज्ञायाबाधते इति नषदोषः कारपपिन्या
मित्यादौ तु नवत्येवा पदत्वाधिकारपपिनइत्यात्वादौ सर्वनामस्थाने न संज्ञा दाद्याचायालुप्ता मन्नर्वविनो विनक्तिमाश्रितपदसंज्ञं स्यात् नन्वा सर्वनामस्थान इति प्र
तिषेधः किं कारणां स्वादिष्विति याप्राप्तिस्तस्या एव स निषेधः एवं तार्हि सर्वनामस्थाने इति विज्ञायते प्रसज्यप्रतिषेधस्याश्रीयते तत्साम ध्यादनंतरस्य विधिर्वत्व ४६

तन्नाश्रीयते तेन सर्वनामस्थाने परतो याववावती च पदसंज्ञाद्यादि भवतीति वा सुवन्नमिति वा सा सर्वा प्रतिषिध्यते यद्येवं राजदृषदादौ सावधिनस्यात् तस्य च नमित्यतो वी स्य एव दसर्व

नामस्थाने इत्यत्रापि यच्छ्यस्थाने परतो याववाव ते तेनाज्जाते वसर्वनामस्थाने सर्वापदसंज्ञा निषिध्यते सो हलादौ स्यादाविति वा सुवंतमिति वा सर्वाप्रवृत्ती त्यदोषः। तदेवं सर्वे स्थि

नूवच न सुवन्नात् किनान कश्चिद्दोष इति स्थितम्। अत एव स्रवाङ्क्ततरां स्रवाङ्क्ततमां दीर्घकाल तनच्छितलुग्विधास्यते न त्रुसतपयस्मिन्नत्वा। ये केचिद्यस्यार्थ्या यथा राजकीयं

सुवंतात् तरप्रत्यवति। एवं तर्हि त्रूम एवायमादेशोय इति तत्र्वं चेत्तविनत्वायोगः। पश्चात् तरपानत्रो दिश्चियत्र्स्सनादिषु ततः पवन्नोत सो विनत्रपत्तः एव हलालु

ग्विधानमप्यकप प्रवत्तेयदित्त तदेवाल्लुग्विधानं ज्ञापकं न स्यापत्यमित्यादौ विनलपर्यं मात्रेन तात्पर्यं किंतु प्रत्ययादि विनत्वा नात्र एवोपलक्षणमित्येतत्। ज्ञापकातिप

दिकाधिकारस्तहंडादि विस्थाराषत्ताघेनवा पयुज्यते इति। तया सत्तिपद विधिसमर्थ परिनाभयैव व्यवस्था सिद्धान्ति। किं चानाम्निधानादत्रापि सामर्थ्येन त्रवि

प्यन्तिनार्थना समर्थवचनन।। इदं तदपि प्रयोजनं।। यदर्थानिधाने समर्थतस्मात्प्रत्ययास्यात् किं पुनस्तत्तत्र नवतान्नू स्वर्थिकं पदं सौस्थित्यिन्नमात्रिरिति। अत्र स

वतारी घृत्व सतप्रत्ययो नवति सुनन्क्षित विङ्क्ष्यमाणा इत्यस्यामवस्थायां नत्रवतीय दिस्यात। साधुक्षितं वायि त्रुमारित्ति रिति प्राप्नोति वाणादाङ्क्वलीय

इति द्वाडि प्रसंगात्। न चैतत्कृत्वा दुर्णिषु सन्ततपुप्रत्ययोऽन विष्यविश्वं तर्हि तदर्थसमर्थवचनं क्रवन्ते तत्ज्ञायपति अस्त्राय परिनाषाच्छन्दोत्वयूत्त्यः पाति

नीयान्नतमपि शास्त्रं निर्वद्ध्यतीति वृत्तिकाशास्त्रकार्यं तदन्तरङ्गत्वात्प्रागनमपि पश्चाद्दस्मान्निमित्तविघाता न विघ्नातिबुध्यान्नतायेस्ते अत्र तवूः॥

प॰ च॰ एवं कृतामवति प्राप्तिनियादृत्यर्थः। कृतमपीत्यत्र वाशब्दो व्याहतार्थे कृतमपि वा शास्त्रं निवर्त्तयतीति न च निमित्तोमे वोपजायत इत्यर्थः। तेन यथुषइत्यादि सिद्धं
भवतित्र चान्तरंगत्वात् पूर्वं दत्तोपीडागत इत्यत्र परिनाधयय शानिवर्त्तते पूर्वमेव नानाक्रियते। तत्र शास्त्रासंप्रसारणोत्तरेत नादित्वानावादिङ्नावः
४२ प्रथमात्रानितिदिति प्रथमानिर्दिष्टादपत्यवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। अन्यथा सासपदवेते यथाइज्ञादेवतास्येइस्थालिपाकइति प्रथमात्रा
त्पषघर्य प्रत्ययान वत्वव मितापि स्यादेवदत्तोपत्यमस्यादेवदत्तिरुपमूरिति वा ग्रहणं किन्तितिहहि वाक्ययो व्यपदेकार्यो तावलक्षणादर्थजदादेवदा
५२ धवाधकज्ञावान्नविष्यतीतिप्रश्नः। वाक्यमपि यथास्यादिति श्रयायूप्यागोशब्दे गाविशब्दो निवर्त्यते सत्यामपि स्त्रीलक्षतिपत्तौ तथेहाप्यापगधे
मानयत्फ्रोय एवानियेतन्नपगोरपत्यमानयेत्यापि स एव वृत्ति प्रधानार्थान्तदाहत्याचाक्यं वाध्यतेतिनावः। यथैवं समासहविस्तद्धितद्वा वाधे
तेति यत्रोत्सर्गापवादौ विनाषात्तत्रापवादेन मुक्तं तत्सर्गाजप्रवर्त्तते। इति राज्ञोनत्वं मेराज्ञानत्वरइत्यादादिषु सावकाशः समासहविस्तद्धितव
न्याबाधतयथादाक्षि रित्यापूप्रत्ययरजेतिनावः। एतदपीति समासहझ्यारव्यं कार्यमिति त्यर्थः॥ आरीयतोपूः॥ तेन दाप्यतो विवक्ष्यति यदित ५२
स्यदमत्तुकरणं शाद्दीयते रितिवक्त लंकयंप्रागीयत इति निर्देशात्तत्रा हततदेकदेश इति न वृत्तिर्हि समुदायेषु॥ तस्या॥ स्त्रेनरक्तो रागादित्यादि ४२
पाकदरास्य प्रथकृत्यान्त्रकरणमूयथास्य चामीयमित्यत्रे तिनावः प्रत्ययइत्यादिवदत्तो लेवाधिकारे सत्ति अइतित्यादिना पवादश्चकरणो नवि

छिन्नस्यात् । तेन रक्तं रागादित्यादिष्वर्थेषूपस्थानं न स्यात् तस्मादधिकारस्यपि मातारख्यापनार्थं प्राग्दीव्यत इत्युक्तम् । त्रिष्वपि दर्शनेषु इत्यादिना त्वधिकारपक्षे ऽ
त्तियोगमुपस्थानादृते इत्यत्र आ एवेति अता । यो प्राप्नोति । परिशिष्टापन्नोति प्राग्दीव्यते । याः प्रकृतयः ताभ्यः सर्वाभ्यो ऽणि दिनाध्यमाणाः केनापवादः विषयेन स्या
देवं वृद्धिपक्षेपि सर्वप्रसंगः एवं मन्यते यदयं पीलाया वेति सूत्रमारभते तज्ज्ञापयति नापवादविषये ऽण्भवतीति । अन्यथा ह्यण एव इति ऽक सिद्धः । अनेनवा
त्यनर्थकं तस्यादितिक्रदृष्टितान्यरस्याम् इति विकल्पवचनमप्यस्मिन्नर्थे लिंगम् । प्राग्दीव्यत इति नेदं दिव्यतिशब्दैकदेशस्यानुकरणं किं तर्हि तत्र त्वाप्य
निर्दिश्यते दीव्यतो ऽर्थात्प्राग् इति दिवेस्तत्र दिश्यते अर्था इत्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुज्यमानेनाप्यप्रयुज्यमानेन सामानाधिकरण्याल्लदशान्नादेशात्ततः त
त्रावयवार्थत्वाद्वाधिमन्त्रौ घयो एव प्रतीयते स सजातियविषयत्वेन प्रसिद्धतरत्वाद्घध्यमाधिकजावस्यातलश्च प्राग्दीव्यते विपर्यास्ते घेवास्य त्रिष्व
पिपक्षेषु व्यापारः तत्र समानार्थे प्रकृतिविशेषाडुघमानोपवादो यं वा बाध्यत इति सिद्धमिष्टम् ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति अपप
रिवर्हिरववत ॥ पवमपत्यथिनाबाद्स्वार्थे ह्रद्धाडः । अव्ययानां च मात्रे टिति लोपेन न वृत्तिः लुङ्ख्वस्वरोपचारा इति परिगणनात् । अत एव व्ययात्यव
पि नमवती अमहद्भतसित्रम्प इति परिगणनानाद्वगराणपतिशब्दस्यात्र व्यवगासाप ज्ञोत्वोमित्र इत्यपराद्धः एतेन द्वे त्रपत्यं व्याख्यातम् । द्वे त्रपत्य
चरुर्निर्वपेदिति त्रिदर्शदृसा । द्वेत्रपत्यं प्राश्नन्निति दोषवद्वयञ्कुर्वति । इत्यादि इत्यादित्वपरत्वात्तरपदात्पैतृ ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिनवकुञ्ज

पस१
४३
43

तोन्नते पश्चार्द्धं तोनत्र दं दस्योत्तरपदस्याद्वेन बहुव्रीहिरित्याह पत्पोत्तरपदाद्वेति। एवं च पत्यासत्ते व्याख्यानाद्गालभ्यते। अदितिगृहणं तत्तदुत्तरपदपरिग्रहार्थं
स्यात्‌ तन स्यादित्युत्तरपदं दित्युत्तरपदं न भवति। पत्यन्तादिति त्वनोक्तं बहुव्रूपूर्वोन्मा नूदिति। वाङ्ग निपिर मतामिति त्वर्वा दृष्टमते पि तु मध्य द्वयोः त्यादोपत्य
प्योनामायामचित्पापपास्यादिति अनेनच्छंदसि सर्वे विवृआग्दाव्यतीयपुरापविधिः। केचिदाकृशाद्गमपि तत्र पठंते नवा वलनावाव्याइत्येवसा
इति च योगोपपत्तिः यमाद्वेति यमशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यपरे॥ हृषिव्यायाज्ञा विति। आज्ञो स्त्रियां विरोध इति आहवा णिवापार्थी विति स्त्रामन्इतिवल
गुणा यत्वमोयं तस्याकेवलस्यपप्यापपत्येन योगोनास्तिज्ञातादिना तु योगसं न भवत्येवं सर्वेषु च ड्याग्दीव्यताय घ्यं विधिः॥ तस्मात्तदश्वस्थाम इति नाघ्यो
दाहरणाच्चिवादत्तदन्तविधिर्न भवति। अश्वत्थाम इति अश्वस्येव स्थामास्येति बहुव्रीहि वकारः टिलोपः पृषोदरादित्वात्‌ सकारस्य तकारः॥ लोम्नोपत्ये
ष्विति। बाह्वादिविषयं पद्यत इत्यनि घाड्वे बहुष्वकारः केवलस्यापत्येनायोगात्‌ सामर्थ्यान्नदन्तविधिः। नकुलोमा इति पदसंज्ञायां न लोपेन सिद्धं सघातुना
मदन्त इति लोमान्यस्य यराइवलोमान्यस्येति बहुव्रीहिः तत्ताकारतिलोपः। न नुवाचादिलन्नपात्‌ इत्यपिन्नततस्य च कच इति लु कि सुवेत्तादिरूप
नइति प्रत्ययः तत्त्वज्ञा णान सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां न लोपान सिद्धमूस घातुनामदन्तं कुमेदुरलोमस्पइत्यादौत्र सुप्रिघोनलोपस्यासिद्धत्वा ४४
हैसादिन स्यात्‌॥ इत्रो लुगपिडाव्यनरतगोत्रादन्यत्र न सिध्यति। नचात्र पदसंज्ञा असर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्‌ यथाव प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ता ४३

या: सुवन्नमित्यस्या अपिपदसंज्ञायासेतिषेधस्तयोर्न्नं पुरस्तात्सर्वत्रेतिनापत्यएव। यद्वाद्याद्दीव्यतियेन्यत्रतेनगवाचरतीत्यत्राविगवाइतिन्नवति
रूप्यमिति देवमनुष्येत्योनातरस्यांरूप्य:मयड्तिरूपमययोरुपादयइतियेननाप्राप्तिन्यायेनाणएवरुपादयोपवाद: अपणवादायादेस्तात्
इतिसद्वसंप्रसारणायां परत्वात्वत्वएवस्यादिति वार्त्तिकारस्तं:। अर्थविशेषाणत्यादिलक्षणां निमित्तं यस्य सोर्थविशेषलक्षणाय स्तात्स्यपदमि
सामान्यलक्षणापवादस्य परत्वाद्भवतिन्नपतिर्नमिपत्रं नस्यदेत्यो स्तपतंपन्नाध्वर्युपरिषदश्चेषत्यत्र नवतिदितेरपत्यमित्यत्रेतस्या:।
तिष्ठकूनन्नवतिडोलेयइतिइत्यादावेवनुवन्तिवानस्पत्यमित्यत्र अवितलक्षणापुक्तातन्नवति। आयूपिकादावकवनुकपंदेतयइत्यनुत
गम्यमानत्वान्नप्रयुक्तं यदित्युपाद्दयोत्पयं विशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वं विप्रतिषेधेन ढ्निर्वतिकर्पेनाहेतिदैतेयइतिनसीद्यतीत्यर्थ:।
शाद्वादित्यादिनन्नुज्ञातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापियहणमितिवचनात्पुन्नाद्यपित्युपएवत्नोतितत्राहलिंगविशिष्टपरिभाषानित्यति
त्रनोध्यवार्त्तिकयोरनुक्तत्वात्पुरुत्यासाधुरितितम्।। असाहित्योत्र।। तदपत्याद्यानानेवेतिडन्नादिनाम्।। बध्नयासइतिबध्न्यराद्वोत्तमुत्प ४४
त्ति। असममासइत्यपर्यः। इर्वाचार्यसंज्ञेयं। बध्न्यस्यापत्यंबाध्न्यय: असइतितदेनादपिनवतिअघन्तूनं। ति किम्। गोवघापियडताबताप्रा. ४३
दिकेनत्वदत्तविधिश्चतिषेधादेवात्रनन्नवीष्यति। ज्ञापनार्थेव। एतज्ज्ञापयतिन्नवत्पत्रतदद्वविधिरिति। किंसिद्धन्नवति। धेनुशद्वोत्रपव्य

५५१ तद्दन्तादपि नवति। अधेनूनां समुदाय आधेनवमिति। उदश्वानदेशइति। उदश्वानशब्दोऽत्र मुत्पादयति देशे वाच्ये औदश्वानो देशः देशादन्यत्र त्रद्व
दयाइति। न श्वन्दोऽनुत्पादयति। अशेवाच्ये पार्षकोराज्ञः। शादन्यत्राणो तन्नवति यौधी। त्रिपु विति। यात्रोदवता। अस्माइत्यत्र देशोवाच्ये विवक्षायामौ
४४ सगिकोऽणा नवतीा आषेनवत्यादि विशेषार्थे विशेषविवक्षायामुत्सर्गो वसिद्धमूनस्य ननात्राशेषिकरूपाणां वाधप्रसंगः॥ अर्थो विशेषल
क्षणानामचक्षलयानां पादि विधानात्॥ शेषपरशेषमात्राविधानान्न पर्यविशेषलक्षणावद्यातःस्राह संख्याकर्यं कालात्। अतो पवादतेस्यापित्रात्पणा
५५ द्वन्द्वे द्वन्द्वं गच्छन्तदइतियस्य त्रिपुवादययो विशेषवद्इति। तेनइति तेनवेद विषयेणा वृत्तोत्तिधेयेनः प्रतिषेधादप्यवेनवतिगेषु। त्रिपु वि
ति। स्त्रीपुंसाभ्यां तेन यो वननामू। स्त्री शब्दात्पुरुशब्दाच्चेति स्त्राधिकारविहितानां नावादीनां पुंसि संज्ञायां घइति घाधिकारविहितानां च प्रत्यया
नां च ग्रहणां न नवति स्त्रीपुंसशब्दयोः स्वरितत्वात्तेनापि स्त्रीपुंसाभ्यां ग्रहणं स्वरूपं शब्दस्येति वचनात्। योस्नइति संयोगान्तस्य लोप इति पुं
शब्दस्य सकारस्य लोपः तत्र कर्तव्ये पुंस्वारस्या सिद्धत्वात्सकारस्य संयोगान्तत्वात् अत एव संयोगान्तस्य लोपप्रसंगानन्त्ववातात्। स्त्रीपुंस ४४
भ्यां विधीयते। एवं तर्हि मा भूद्वक्तव्यक्रमं आगमप्रसतस्त्रैतावदस्तु स्त्रीपुंसयोर्ङेनौ। तत्रायमप्यर्थः स्त्रीति। पौंस्नीतिकारसिद्धो नवति नैव राब ४२
मिहत्त्रेणाः पौस्नाः यत्नयोजायेति बहुप्पलक्षणान्तिति। इद्वस्त्राणां संघइति। संघाङ्कलसत। पक्षत्व जिन्ना मामप्राप्नोति नेषदोषः॥ त्र

ाप मा श्रित्य व्याख्यातमिदानीं सामानाधिकरण्यमित्येतद्विशेषणं कथं पुनर्द्विगोरेव लुग्नन्यत इत्याह द्विगोरिति स्थाने षष्ठीति। ननु श्रेत्यादि प्रत्ययस्य
लुक् श्वालोप इति प्रत्ययादर्शनस्य लुगादयः संज्ञा विहिता ततश्च द्विगोर्लुगिति नैव मन्वयः कथं पुनर्द्विगो रेव संज्ञ मिति ज्ञावानुपचाराद्वि
त्यादि अतस्मिंस्तद्रूपारोप उपचारः परत्र परशब्दप्रयोगो लक्षणात् उपचारेण निमित्तेन यालक्षणयं द्वायेत्यर्थः॥ अन्ये तूपचारो वृत्यर
व्यविचरितलक्षणा ये तदित्यादुः अद्विगुरूपस्तद्धितो द्विगुरूपतया यथा वृत्त्यालक्ष्यते सालक्षणा उपचार एवेति उपचारस्य निबंधनं द्वि
निमित्तत्वेनवति दितिकारणेन कार्यस्योपचारः आयुर्घृतमिति यथा यद्वा द्विगुनिमित्तको पितद्धित्यादि॥ कार्ये वि कारणवदुपचारो दृष्ट
तेयथा पुरातनं कर्मनुजप तदिति तल्लब्ध द्विगुर्यस्य तद्धितस्य निमित्तं सोपि गुणकल्पनया गुणशब्देनोपचारस्य निमित्तमुक्तं पयोर्विवा
तःतन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना सा पुनरुपचारात्मिका बुद्धिः तया कस्माल्लद्विगुरित्युच्यते। अर्हत्य वायमप्येवं विधं वचनमित्यए
परिहारः तेन तस्येति तत्र द्विसंनिहितमपि गि द्विगुत्वं प्रत्ययोत्पत्तौ नापयुज्यते न च सो द्विगोरित्येवं विधीयते किं तर्हि प्रातिपदिकादित्ये
मित्यर्थः। इतरस्त्विति प्रत्ययस्य लुग्दर्शितः द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति॥ तदर्थे हि समासो विधीयते तस्य च द्विगुसंज्ञा तेनासौ द्विगोस्तस्य
निमित्तेय घवं मित्यादि। नन्वनयोरपि प्रत्यययोस्तद्धितौ घम्॥ नत्वत्र द्विगोर्निमित्तत्वेन संबंधात् तद्धितो नापि द्विगुनिमित्तत्वान्नुपचारात् तथा

प॰व॰१ नययापि गोत्र इति वर्त्तते लौकिकस्य च गोत्रस्य ग्रहणात् मूलप्रवचनं तर्हि लुग्विधानसामर्थ्यात् टिलोपो न भविष्यति यं विधिं चक्रपदस्योदनस्वकसविधिर्वा
ध्यते यस्य त्रिविधे निमित्तमेव नासौ वाध्यते। तत्र टिलोपार्थमेव तद्विधानं स्यात् नवस्त्रीराड्ढस्यापि नगदेव लोपस्य निमित्तं अन्यथा यस्येति लोपात् प
४५ रत्वाद्वृद्धिः स्यात् यथाग्नेर्देवतास्य स्थाय्यं हविरिति तस्माद्यथान्यासमेवास्तु योगापेक्षं चेति। स्त्रीपुंसाभ्यामित्ययं योगो वक्तव्यः त्वर्थे नञ्स्नञौ भवत इत्येवं ज्ञापने
शालार्थं नञ् स्नञ् च त्वर्थेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः। कथं स्त्रीलिङ्गस्त्रीतापुंस्त्वं पुंसेति आवत्वादिति न्नाच।। तत्र परिहारं वक्ष्यति। द्विगोर्लुगनपत्ये।। द्विगोरिति षष्ठी
45 तिज्ञानस्यार्थलक्षणा।। पित्रु पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः स्यादमेतदेवमा चक्रपालमित्यत्र। पिञ्चाग्नोतीतिनावः षष्ठ्यापि यथान्नस्यर्थं योगोऽस्मा
त्तस्य एव दोषः पञ्चम्यां तत्रस्य षष्ठ्यां श्रयणामनर्थकं स्यादिति मत्वाह द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तत्वेनेति यस्य ताद्धितस्यार्थे तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादि
ना द्विगुर्विहितस्स निमित्तत्वेन संबन्धीति। पञ्चकपाल इति संस्कृतं तन्न ज्ञाइत्यत्रार्थे विवक्षिते द्विगुश्च तस्य लक्षणे वेद इति। तद्धीते तद्वेदेत्यत्रा
र्थो द्विगुर्द्वेदे वदन्निति तिद्वयोर्द्वेदद्वयोरपत्यमतइञ्। अपत्यनादपत्यम्। यस्य पित्रादिषु द्वौ वेदत्वसंज्ञकौ सएवमुच्यते। यद्वा एकस्य त्वादन्य
पुत्रोपरस्य पञ्चपा ज्ञात्यः। द्विगुनिमित्तविज्ञानादिति। द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधानादित्यर्थः। पञ्चकपालस्येदमिति अन्नसंस्कार्येयः प्रत्य
युत्पन्नस्य द्विगोर्निमित्तं नत्र द्वितीय इति तस्य लुग् न भवति। अथवेत्यादि पूर्वं लुग् विधानेनापस्थापितस्य प्रत्ययस्याद्विगोरित्यनेन चैष्याधिकार

देशाहः। अत्र हि समाहारे द्विगौ निष्पन्ने पंचात् तद्धितः उत्पद्यते स च द्विगोर्निमित्तत्वं न भवतीति चोद्यार्थः॥ यदि हरत्निनेवात्र तद्धित उत्पद्यत इति। अनन्निधा
नाद्विनिनावः यदि नोत्पद्यते कृप्यं कतर्द्धि तास्मिन्नर्थे पंचकपाल इति रूपसिद्धिः तस्मादुत्पद्यत एव तद्धितः न स्वचलु त्वविधिरिद्धे इत्यत आह ज्ञेश चंहीति
त्र य एव शब्दास्त्रे शब्दं वात्र मोऽस्यं तेत्पर्द्दि दिहि हस्त्यस्मानिस्त्रे शब्दं साध्यं तत्व पंचकपाली शब्दात् तद्धितो त्पत्ति मंतरेणापि सिध्यतीति नास्मान्न तद्धितमुत्पद्य
ते नानेव त्रिशब्दं हृदयं यति सुपंचकपालेष्विति द्वयोः शब्दयोरिति य स समाहारे द्विगुर्यस्य तद्धिता पर्येह्नाव विसमानार्पौ तियोरेके ताश्चर्वै ता विग्रहः अ
वधारताम चतुःसेव्यम्॥ अविग्रह एव न तद्धितोत्पत्तिरनन्निधानादपरस्मा पंचकापालशब्दादुत्पत्तिसो यमव्यविकन्यायन्नातेत तद्यथा पावे मासि मितपवि
शब्दे न विग्रह एव अपि शब्दादुत्पत्तिविग्रहस्य आविके मांस अविकस्य मांस मिति सा व्यवस्थित विनाषेति एवं रज्ञलाते विद्यपंवनदः बाकुलद्र
तपञ्चा पिलुजनवति अपवादव यवाविद्यात्रिविधाशाकपार्थिवादितामधी ते त्रे विद्यः विद्यात्रयरूपस्याय समुदाय स्य विद्यात्वं विवक्षितं
मित्यर्थमनोपि मास्ति पंचानां नदीनां समाहारः पंचनदं नदी निश्चेति अव्ययिना च गोदावर्यां श्चैतपनद्यश्चैतत्समासांतः प्रंचनदेभवः पांचनदः अप
वाद्यनन्निधाने द्विसतिसमाडिगो मपि भवत्येव तद्धितः तद्यथा कथमू षण्मादिबुरषा तोज्ञलानि बकुलानि तत्र भवस्याद ज्ञल अव्यतिकल्पायां
तिस्रो विद्या अधीते पंचसु नदीषु भवः पंचकुलेषु भव इति विग्रह एव न द्विगुना पितद्धितः॥ ॥गो नो र्गुमते॥ पूर्वेणोत्त स्वचलु त्वविधा

पव१ नादीनां तन इञ्जकार एव श्लिष्यते यस्मात्काश्यादिभ्यो गोत्र इत्यादिने तिद्वादीष्यत इत्यपसंज्ञा व नायनावत्त्र प्रकरणोत्कर्षः। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्। अचीति य
षा परसप्तमी स्यात् तथा विधा वितरेतराश्रयं प्राप्नोति गार्गीयावात्सीया इति। तत्र परतो लुकाम्न वितथ्यां लुकि च सति हत्वाद्वेन नेवितव्यमिति ननु
न तत्परस्तु निधायते कितार्थेजादिमात्रे तत्र यत्र वाजादिसन्नवर्तिते त्रैव लुग्भाविष्यतीति तथा गागार्गा। गार्ग्यायनाः वाग्मदीयाता। तत्र परतो यत्र अस
४६ द्यतिप्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधः गार्गी इति न वर्तते। यथा प्रत्ययसत्त्वस ति वालुकि नास्ति विरोधः। आपत्यस्म वत द्विज इति यूलोप विधानात्। इह त्वत्र
रूपत्या निवर्त्तनिरूत श्यागति नरतिञ्को त्रिम्र विति लाकि स नेत्री गार्ग्याश्चात्र इति अत्रापि परतः प्रतिषेधः स्यात्त्रेया इति न भवति। असति प्रति
46 षेधे अत्र इति स्यात् स्यादेतदेवं यदि पुनरस्य प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावो विधीयते इह तु लुगिति वचनात् लुकः प्रतिषेधो विधेयः प्राप्तस्य चा
नि निवृत्तस्य प्रतिषेधे न निवृत्तिः शक्यते कर्तुम्। अयं घत्रा गार्ग्या जाति दिरन्निप्रेतस्यात् प्रागेव लुकः॥ प्रहानिरंमपगतत्वान्न पाहेद्यत्वाद्वे एव
स्यात्॥ लुक्पहचः किं प्रतिषेधक रिष्यतीयो हि नु शाव शंब्रयान्मा सूत्र पाद इति कितेन स्तंस्याहृतादि ह जादो प्रवृत्ते जादिना न वितव्यमिति
वक्त्र्यापि तरेतराश्रयम्। विप्रतिषेधाद्विसिद्धम्॥ लुकोवकोशो यत्र प्रोदीव्यतियोर्पन्न विष्यति गर्गवत्सा इति न स्याच्च काशः शालीय ४९
इति गार्गेय इत्यत्रा न यप्रसङ्गपरत्वाच्चोवन्न विष्यति तत्र परतो लुकः प्रतिषेधः। अन्तरंगो लुक् अपत्यबहुत्वमात्रापेक्षत्वात् बहिरंगः छ ४९

गार्गीयतायां शेपि द्वित्वात् । अंतरंगा बहिरंगा योस्याप्युक्तो विप्रतिषेधः एवं तर्हि द्यत एव दमजादौ परतो लुक् न भवतीति यद्यिवतावतावत्येव निमित्तमस्तीति वक्तुं बमात्रपे ह्यालुक् भव
त्वेति प्रतिषेधः विधानमर्थकं स्यादिति यावत् प्राप्ति गार्गीयती योजादि नोत्पद्यते ता वृद्धुड्-घवर्जितेह्हति कल्प ने ततस्य व्यवधाना द्वयोः तिलुकि प्रतिषेधो गार्गी या इति सिद्धमि
ति विषयस्त्रामयां किं पुनः किं विधत्त साध्यगार्गीयांगच्छाशति अर्थ विवक्षायाम दौ प्रत्ययो वक्तव्य तेषु द्विस्वे अनुत्पन्न एव लु किं प्रतिषिद्धे हृद्धलाछो न भवतीति हलाछो
न भवतीति तस्माद्विषयसप्तमीमाश्रित्याह गार्गीयतीय प्रत्यये विषयभूत इति । खारपायणीया इति । खरपस्यापत्यानि विद्ध निनडादिस्यः फक् तस्य यस्वादिभ्यो
गोत्र इति प्रहस्य कृत्वा प्रतिषेधकौ वलं बादरमिति उवली वलहरा शाह्वी गो रादि ड । बन्नावन्नौदा नौ तान्या फले विकारे नुदात्तादेशे तस्य फले लुगिति प्राप्त
स्य लुक स्त स्य हमित्यर्थे विवक्षायां मय प्रतिषेधो न भवति तेनाह वृद्धत्वात् व न भवति गर्गेरूप्यमिति । यद्यत्र लुक् स्यात् गार्गीरूप्यमिति स्यात् गार्गेय इति तस्मे हितमिति
प्राक्क्रीतात् छ विषयसप्तम्या एव फलं दर्शयति गोत्रस्येत्यादौ अस्येत्य गोत्रस्येति गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तावितिप्रवृत्तिर्यो न रसेको तिवकु
वचनान्तस्य सनाक्रांतर्था द्वरक्रांतो सत्यमित्यर्थे ॥ माह तिन वत्ति सत्रौ ति । बिदानमिति । विदस्यापत्यानि बहु वनिअनूष्यानन्तर्ये विदादिस्यो अविदाः तदौ वां मत्यं पुवा मुवा
नोवेति विन्नवति जादेरनावात् तहिसे प्रधा यं अञोलुक्रियतामयवालुगिति परत्वात् लुम्नवति इञो बुद्धित्वा तेप्यस्मिन लुकि वैदर्दादिविनवति । परसप्तमी
पक्षे त्वलुग्ऋन प्राप्नोति प्रहते पि । अयं पुनरलुगानित्यः । न हि प्राञो लुकि क्रते प्राप्नोति अजादेरनावात् ॥ प्रत्ययलक्षणं नेन विषया तिवर्ता येना स्ति प्रत्ययलक्षणम् ।

पत्र ९ नात्रवर्णो निमित्तं किंतर्हि प्रत्ययः तस्यैवतु विशेषणमिति तत्र यथा हलादौ विति सर्वधातुके विधीयमानस्य गुणस्य ङित्यपि न भवति। अतः यलक्षणो न तद्धिते ह्यपि नवि
ध्यति। सप्तम्या विषयसप्तमी पक्षेनेवशोभ्याशो नुभवनीयो भवति ननु नयोः पक्षयोरिह पिधाने तिविदानाम पत्यबहवो मा तावकाः विदा इति नैषदोषः अप्यत्र
४७ बहुत्वं गोत्रबहुत्वं तत्र गोत्रबहुलाश्रयस्य लुकः प्रतिषेधोस्ति न युवबहुत्वाश्रयो लुक् न भवाप्यति लुग्विधौ हि लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं भूयुवा पि वलोके गोत्र मित्यु
च्यते। गार्ग्यायणोसितगोत्रेणेति अथ पुनर्बहुलाश्रयस्यापि लुकः प्रतिषेधः कस्मिन्न भवति विषयसप्तम्यां तावद्घस्यामवस्थायां लुक् प्राप्नोति स्यामवस्थायां यदि
कविदञाति विषयभूतो लुकमन्वित पामिदमाजाति विषयभूतं तत्पन्नो लुङ्सस्य पश्चात्पा बहुषु संज्ञातोसत्या लुक् प्राप्नः न त्वास्थामवस्थायां कश्चिद्दञादि वि
47 षयभूतः इतिपुनः लुक् न विध्यतिपरसप्तम्यामपि गोत्रे वर्त्तमानस्य लुक् भवति अञादौ परतः कस्मिन्नञादौ प्राग्दीव्यतो यथा: तेषु योञादिः तस्मिन्नित्युच्यमाने
यस्मिन्नोत्रे वर्त्तमानस्य लुक् प्राप्नस्य तस्य व्यतिरिक्तो प्राग्दीव्यतीयेर्थे योञादि स्तत्रेति ५ मृतै रुबत्रेबज्ञादि स्मरत्रेवार्थे वर्त्तमानस्य यो लुक् प्राप्नस्य न भव
तियमर्थमुपसंक्रान्तस्य लुक् प्राप्नइतिध्यति पिध्यते प्रवरणेवे त्रैतविज्ञये प्रथमस्य लुक् प्रतिषिध्यति। अन्या पात्रे रपत्यं मि नद्या यं इति। प्रत्याप्त
स्य जत्यं बहवो युवान:। अतइञोपप्राग्यार्थ इति लुक् न कोविन्प्राग्विति लुक्। अत्रयः नरघाजादिवा घऋतापक बहुलयालुक्। अञो पियञ्नमोच्येति लुक्। अ ४८
त्रयश्च नरघाजाश्च अत्रियन रघाजातेषां मेयुनिकाद्वा घुन्स्त्र अत्रनरघादिका आत्रालुक् प्राप्नोति। कसाहश्यपत्रेणो त्रिगृग्विति लुक् कशिकाद्यत्वादि ४७

दिञोपियञयोश्चेतिलुक्। अत्रयस्कान्स्कौञय अत्रिभारद्वाजात्रेसउत्सिकावशिष्ठाकाश्यपिकात्रृग्विडिरसिक।। अथवागोपवनादिषु गर्ग्गार्गविकारात्ह्रःपच्यतेगार्ग्गवृद्धात्स्यबुवबहुलेशाङ्गस्य
लुक्कःघुतिषेधार्थं।। नविष्यति। एतस्यैवद्वितीयमर्थमुपसेक्रां तस्यालुगनवती ति नेषवात्रयुवबहुलेवर्तमानस्यालुकप्राप्नोति। किंकारणम्। गोत्रइत्यनुवर्ततेतत्रचयत्राधिकारादन्यत्र
लौकिकंगोत्रंगृह्यतेइत्युक्त्वापारिभाषिकस्ययहणंयुवशब्दस्यसामर्थ्यात्। अन्यथागोत्रयुवसंज्ञयोसमावेशप्रसङ्गात्शालंकेरपत्यंयुत्रिञोश्चेतिफलतस्यापिदन्यस्येतिलक्
शाल्ड्कःपुनश्छात्रइत्यत्रार्थविवक्षायांगोत्रेलुगचीति अलुक्प्राप्नोतितितत्रयस्निलुगितिनित्यस्यफकःप्रियोरन्यतरस्यामिति विवक्षाकल्पितत्वात्पक्षेश्रवणं ननुचयुवबहु
लाप्राप्नोतीतिसतद्वस्तुएवस्यादसमादेशोपिसन्नोलौकिकंगोत्रवाद्वालुक्प्रसंगात्।। तद्देवंगोत्रस्यबहुषुलोपिनइत्यादिनवक्तव्यमिति स्थितएकवचनद्विवचनांतस्यत्या
दिएकवचनांतस्यगोत्रप्रत्ययस्यद्विवचनांतस्यबहुषुयथेषुयुवसंज्ञकेषुप्रवृत्तोसंक्रांतोसप्तमित्यर्थः। लोपेहिलघुप्रत्ययलक्षणानवृद्धिस्वरौस्यातां ननुचयुवबहुत्वाश्रयो
यञ्जयोश्चेत्यत्राचलुक्सिद्धचत्रास्तिनत्रायञवकुषुत्पन्नइतिअत्राबहुषुययोबहुष्वितिविधीयमानोलुगसिध्यतीत्यर्थः। यदातुत्रयबहुषुयत्रतत्रबहुष्वितिविज्ञायतेतदात
स्यबहुषुयुवसुत्तेलौकिकस्यचगोत्रस्यप्रत्ययमात्रस्यवतत्रयहणात्सिद्धएवलुकतथाचगार्ग्यस्यवात्स्यस्य स्यगर्गवत्सवाजावेहश्चबन्चश्चनारवाड्स्यविद्योवैद्धरहाडा
इतियत्रञोपत्यन्निविक्लायामवहुत्वेपिनिर्द्धहृषुगदाधिकरणवचनतयायत्रंतस्यायतस्यबहुलोपदर्शनात्तुस्त्तवतिनवेवकारणपपस्यैकस्यबहुःप्रतीस्तदितिवेद्य
तिनताविति विहितस्यकनोडावीकापार्थेवापपाय्यइतिविहरीतदाबहुव्यानारित्तिवचनात्स्त्रवचनानादयत्रतस्यचबहुषुवृत्तेलुक्प्रसंगगोत्रबहुलेलुक्विधानात्

प ५१ दनित्युक्तं॥ अत्रापि यञवांतिपर सप्तमीस्यात् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसंगः यूनि प्रत्यये श्रूयमाणे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत् कर्तव्यः तत्र कृते लुक् प्रत्ययस्य लुक् इति तस्य श्रवणं
प्राप्नोति विषयसप्तम्यां त्वजादौ विषय कृत एव प्रत्यये लुक् प्राप्योयतः प्राप्नोति स ततो भवतीति सिद्धमिष्टं एतच्चोदाहरणेषु व्यक्तीकरिष्यते तदाहरजादौ प्रत्यये विवक्षि
४८ त मित्यादि॥ इञः अश्वत्थाम्नः भवतीति परस्सप्तम्यं ते इत्युक्तं एवस्यात् फक्वतिछ इति यमुष्णसुयावाचोयतिः पिता स्मृताः इति परिगणनं न वाच्य कारतानाश्रिते तेन तेको
यने रपिञ्चो भवति तेकायतीपा इति अत्र परिसप्तम्यामप्यदोषः न त्रियार्षे पित इत्यत्र तत्रिकारेणाणो लुक् उदाहरणं तैकायनि पिता यस्य नैयायनि पुत्र इति सप्रति
48 गणनापयेता दूष्या तदाचव तैकायनी या इत्युदाहरणं कपिञ्जलादिदा इति परिनाबिनार्इति परिनाविक स्वगोत्रं गच्छेत तद्यथैकावदिन्यागोत्र इत्यत्र तावदगोत्रे
ज्ञादिभ्य इत्यस्यगोत्रेस्याप्यनुवादः कार्ण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्यये विहितस्तदंतादण् भवतीति तत्र च परिनाविकं लभ्यते। तस्यैवत्वानुवादः तद्वच्चेय स्वप्रत्ययानुवर्तते।
ततः कृते युवप्रत्ययांतादणः प्रसंगः अवश्यं वक्तव्यं वित्तयंत्र न्यायालुकोपि पिप्रत्ययलक्षणेनाणस्याद् वक्त्व्या नित्यातर्थे चोदाहरणानि यत्तस्वकोति यस्काः अश्वसु
रा घटस्य असुरस्यापत्यं आसुर्यं तस्यापत्यं आसुरिः तस्य छात्राः इति अतो लुकि अश्वासुराः भाग्दीप्यते ... नवतिश्च सुरः अन्यथा ह्यदानुक् स्यात् स्वक्रोलास्वः ओलिनस्तस्य
पत्यंकौलिनिः तस्य छात्राः इत्यत्र लुकि कौलिनाश्वसुः॥ श्वस्त्राय तस्यापत्यं श्वायिः तस्य छात्राः इत्यत्र लुकि श्वास्त्रायाः घदाहरणानि अत्र ह्यात्ररामोत्रमात्रा घद्वप्रत्ययोप ४८
संख्यानमिति अतो लुकि तेश्च मुर्यः॥ पिताश्वसुर्यः पुत्रकौलिनः पिता कौलिनः पुत्रश्वस्त्रायः पिता श्वस्त्रायः पुत्र इति भवितव्यं॥ नव जाम्लगोत्रे कश्चिद् हृदिनि ४८

मित्त्रप्रत्ययः संभवतीति यत इति स्मृतेष्टं प्राप्नोति प्रवृत्तिनिमित्तं गोत्रप्रत्ययेनास्ति विशेषाय तथाप्यमालोऽपि त्रिधेनन्नवित्तत्वात्लुङ्नैपतस्मिनोत्रप्रत्ययांतस्यापि वृद्धत्वात्तद्धेतुर्नवित्तत्वात्तघप्यात्रपग
याइति तद्देवमिमक्रदारुणरोनसीभवतीति स्थितं । यदि तु इर्वसूत्रेलौ किकृस्यगोत्रस्ययलतीतदास्यादेवेजत्र दाहरणं । तथा हि धसुर्या देवमनुतलनस्य असत्यपोतपसंख्या
निकेतुकितस्यप्राग्दीव्यतीयविवक्षायां गोत्रेलुनवीतिप्रतिबंधनेपुनर्याउनोवादिन्मप्रयोवद्धाङ्कःस्यात् । यदितस्यर्यानिलुगितिलुङ्नेक्षिपेतन्नूतो स्मादिसनदारुणांच
प्रतापेघाहेवसायतेपादिरणा पिबंतगोत्रं पूर्वसूत्रे भाष्यकारस्याभिमतमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता दृनो पिगोत्ररूपे विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेनाभिधानात्तानि निर्बंध
न एव प्रत्ययेनाभिधीयते । अर्थप्रकरणादिना नयोपकविशेषासिद्धः अवयवश्चापि प्रकरणादिनैव विशेषावसायो भवति । इहापि सिन्नुसूत्रे शब्दस्य साधारणत्वात् । नहि
श्रूयते किंनागविन्नेछात्रानागविन्नाआहोस्विद्यागविन्निकस्येति । यदा तर्हि विशेषविज्ञानं तदा नागविन्नाएव यथा स्यात् नागविन्निकाया दितिज्ञातविन्नामूहिति तिथ्येवं
मर्थमिदं । फक्फिञोरन्यतरस्याम् । किमर्थं मियावतासुक रूपविवक्षायां गार्ग्यायणीया इति सिद्धे गोत्ररूपविवक्षायां गार्गीया इति अर्थप्रकरणादिनावविशेषा
वसावत्र आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रे गार्ग्यायणीया इति न स्यात्तस्मादितद्ध्यारंभणं गार्गीया इति शब्दस्य साधारणत्वादित्यत आह । इदं सूत्रेतो । यूनि लुगित्येताच्चावदारम्भणी
यमित्फञ्सूत्रं । तस्मिन्वारभ्यमाणो यदि इनोच्यते फकफिञो रविनित्यमेवलुक् स्यात्ततश्च गार्ग्यायणीया इति न स्यात् तस्मादितद्द्वारंभणीयमित्यर्थः ॥ तस्याप
त्यं । अर्थनिर्देशोयमिति प्रकृत्यर्थविशिष्टस्यापत्यस्य प्रत्ययार्थोनेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । तेन समर्थविभक्तेरपि बष्ठ्या निर्देशो दर्शित एव पूर्वैरुक्तं स्येति पूर्वे ।

पन्च १ सावर्णादिभिः संबध्यते असंयुक्तविधानात् अन्यथा तस्यापत्यमत इञ् इत्येकयोगमेव कुर्यात्। यतस्त्वसंयुक्तं करोति ततो ज्ञायते पूर्वैः संबध्यत इति तत्रैरेपि संबध्यते समि
४८ तत्वात्॥ साक्षात्त्वाद्धि तेषां तेषां तस्येति षष्ठीसमर्थादिति। तस्येति सामान्यं षष्ठ्यंतविशेषोपलक्षणार्थं समर्थानामिति वा निर्धारणात् षष्ठीतत्र तुल्यजातीयस्य निर्धारणाद्
मर्थसंपाद्यते षष्ठ्यंतात्समर्थादिति अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे इति प्रथमांतस्यापत्यशब्दस्यान्यथा संबंधानुपपत्तेरयमध्याहारो लक्ष्यः यथाविहितमिति यथार्थे यद्
व्ययमिति विप्सायामव्ययीभावः। प्राग्दीव्यतो॥ वाय मिषांयदो विहितस्तस्माञ्ञादित्यर्थः। इत्युक्तस्येति पुनर्नपुंसकयोरन्यतरेणाण्॥ निर्देशः क्रियते एकवचन
५१ नाद्देशवत नलिंगात् तदेकवचनात् एव नस्यात् सुमात्रस्यापत्यं सौमात्रः क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिः त्रयगोपत्यं मौपगव इति अपत्यमिति चैकवचने नपुंसकेन च निर्देशः क्रिय
ते तेनैकस्मिन्नेकपत्ये स्यात्। न च द्वयोर्नापि बहुषु नपुंसके वा स्यात्तन्नपुंसयोस्त्रिलाशंवा किन्त्वतदर्थे विप्रिषष्ठ्यादिप्रत्ययपावादि विशेषस्यापत्यस्य विशेषाप
लक्षणार्थत्वात्। अपत्यमात्रं चेति मात्रशब्दो लिंगवचनयोर्व्यवच्छेदार्थो लिंगवचनादिकमिति। आदिशब्देन लोकस्य ग्रहणं। अत्र दिव वर्तमानकालेन निर्देशः क्रिय
ते अस्तीति प्रतीतेर्यथा यत्र चान्यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानोपि गम्यत इति तत्र च तत्र कालस्य विवक्षायां कालसत्वात्तेन स्या
त्सर्वमविवक्षितमिति। नान्तरीयकत्वात्तु प्राधान्यस्य अवश्यं हि येन केनचिल्लिंगादिना निर्देशः कर्तव्यः। तस्येदमित्यपत्येपीति अणादीनां विधानं सिद्धमिति ५०
शेषः तस्येदं विशेषा अपत्यसमूहविकारादयः संबंधसामान्येपि सर्वविशेषाणां तन्त्रीभावात्तत्तस्येदमित्यनेनैवापत्ये प्यणादीनां विधानं सिद्धं। तत्क्रियागविज्ञा ४८

गेनापत्येणाद्यो विधीयते । न तस्यापत्यमतस्मिन्नित्यपवादे संयुक्त एव वाक्यार्थो निर्दिश्यते इति वोधार्थः । परिहरति बाधनार्थं न तं न वेदितिति तस्य दर्शितपनेन विधीयमानाना
मणादीनां यो बाधकः । तस्य बाधनार्थं मपत्योगादीनां विधानं न वेदितपूर्व्यः । ननु शाङ्ग शैषिकः । अपत्यादिष्वस्य बाधनार्थं पर्यन्ते त्योयोन्यार्थेषु शेषः न च प्रथम पत्ये
स्य घ संयोगेन तद्बाधनार्थमिदमित्याह । उत्सर्ग शेष एवासौ विनियोगविज्ञानमन्त्र तातस्यापत्यपमतइति त्वयोक्त तदा प्रकृतिविशेषसंबन्धस्यैवापत्यार्थस्यापवा
गोत्रान्यापत्यार्थे । शेष एव स्यात्तानावाछस्याप्राप्तिरिखा सवाप्राप्तिसेवाप्राप्तिविधेयस्य त्वे उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसंबन्धसामान्यभूतापत्यार्थे न उक्तः । बाधनार्थस्य प्रयोजन
माह दृष्टान्तस्य प्रयोजनमभूत्तिश्यामगव इति श्यामागावो यस्य स श्यामगुरः ॥ एको गोत्रे ॥ एकशब्दोयमन्यप्रधानसहायसंख्याप्रथमसमानसाधारणवाची । अन्या
र्थे यावत् एकान्यान्यो समर्थोन्यो प्रजामेकां रक्षाति सूर्ज समेकाः एकावंधुरुपरान्मनुजाति सा राशुः इत्येके मन्यन्ते अनुषंगे केषामिति केचित्तनयोः प्रयोग योके विद्धि रूप योय
एकराड्हृत्वाकुः एकपुरुषो धनुन्मनि प्रधानो घोर्जिघांत वेदक सिन्नएक हस्तादोए कहस्तान्मध्ये इति असहाया यार्थे एको दोवहरुव इति संख्यार्थे एको अल्पप्राणा इति
प्रथमार्थे ततेनादिरिति समानार्थे हि वदन्ति यज्ञ हस्तावेकधनाविति साधारण्यार्थे तत्र संख्यावचनः प्रथमवचनः साधारणवचनः प्रथमवचनो नागृह्यते अर्था
न्तराणामसंभवात् । गोत्रं च परिज्ञापिके न त्रिमात्रत्रिमयोः कृत्रिमकार्ये सप्रत्ययादौ । अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणा बालकिमर्थमिदमुच्यते पौत्रप्रभृतादपत्ये
पि वक्ष्यति मूलप्रकृते नैवपर्यादाहरे वप्रत्ययोपयास्यादौ पगवादेः प्रत्ययोयथास्यादौ पगवादेः प्रत्ययाता न्माभूदिति । तेन दस्ति प्रयोजनं स चिद्विधिवदेतउविषय

पत्र ५

५०

50

तिनघ्याधातोर्विधीयमानः सन्नसमेतान्नवति तकस्यदेतोः आज्ञतोपदार्थसमुदाये सन्नलक्षणां अवर्त्तितेनवस विधीयमाने समंतोधातुः संज्ञवतीति नद्विहाय्यप्रत्ययप्रत्य
यविधीयमानेनापत्यप्रत्ययपरंघ्नन्तिसंज्ञवदीत तिनावः प्रत्ययोननविषयत्ति। विषयनवन्यासः एकः सन्नप्रत्ययः विधायकेवलं लक्षणां मेकमेव। तत्र मुक्तं
नतस्मिन्विधीयमाने प्रतद्दत्ताप्रत्ययतिः संज्ञवतीति इहपुनस्तस्यामप्यतरन्न तथेति वहनिलक्षणां निप्रत्यया। स्ववहेदः तत्र क्वचित्प्रत्यये विधीयमाने प्रत्य
यातुरेण तद्दत्ताप्रत्ययतिः संज्ञवत्येव॥ मध्यायगुरुपादीनासतः। सः संज्ञनतिजुगुप्सित इति किंपुनः स्याघरं वतन्नारस्येन मुख्यतो इह वे विमन्यते। अत्रशब्द
पर्यायो यत्सराह्वाणि घटुपुतथ्यापाठात् लोके चहष्टत्वात् तथापितामहस्योऽसंगोदारकमासानंदस्वाकाश्चित्स्तु ख्यनिकस्य पुत्रीयमित्यकस्यापत्यमिति
संदेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्य विस्फुत्यादपितारव्यपदिशाना त्मानंततस्तथापितामहं घतिपुत्रोननवति तथापत्यमिति। न त्वारयते वैकोपत्येन युज्यतेन
त्रपितामहदयोदापिति अन्येमन्यते क्रियामन्यतेनिमित्तवोपत्यराह्वः न पतत्यनेनापत्यंधोत्राणां दिको यत्प्रत्ययांतः यस्यधेनापतनं ततस्त्वापत्यंतन्नस्या
पत्यंच पद्दितोपिपौचादिपितामहादेरपनहेतुर्भवति श्रूयते हि जायमानगावै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया ५०
पित्र्य एवं वा। अनृणोत्रिणो एतन्येन पुत्रमित्याघपित्र्णामनृणोपमवति प्रतिज्ञापादनात् पुत्रो त्वादितदा प्रजाया पितृमुपकारो दृश्यते समर्थे च पुत्रे
णलोकादृशीयती पौत्राणानत्वमश्नुते अथ पौत्रस्य पुत्रेण ब्रह्मस्याप्रोति विष्टपमिति इतिहासेषु जरत्कार्वादिषु माह तिव्यवहितजनितोधपर्यु

रुकरतिस्म ऽकारस्थश हृविदं ह्य वोन्निषिद्धो स्तत्रं ऽत्यपत्यं पौत्र प्रभृति गोत्र मिति ततो जायते क्रियानि भिन्नकोऽप्य पत्य शब्द इति। अनेन त्याद् त्वि तै वेति अत्रा
चेय चेनन्नारभ्येत तत्र तत्रापत्ये प्रात त्यिदृवव नोऽसंस प्रत्ययः प्राप्नोतितित यथात्रपगोरस्पत्य मौपगवस्तस्यापत्यं औपगवि स्तस्यापत्ये औपगवानः।
एवं शतः मेपत्ये स्कोन पुत्प रात् तमग्र त्य याऽत्यनिस्य निप्रान्न वेतित यथा शततमेन अभ्रोनवति ग्वेति एवं स्थिते ऽदमारभ्यते आरभ्यमाणे ऽप्येतस्मिन्य
दि प्र यमः पञ्चत्राख्या यते ततो विध्यर्थमेत स्यानियमार्थे वा क यं वेदं विध्यर्थं वा नियमार्थं वदि गोत्र शब्देन पौत्र प्रत्त समुदाये एकैकमपत्यं मभिधीयते
ततो विध्यर्थं नहि तु दा नियमार्थः संभवति एकैकस्मिन्प्रत्यये अतं तप्रत्ययसंग स्या ना वात न नायय य देकास्मि प्र योगे एकस्यायज्ञ तेरनके प्रत्यय प्रसंगः ए
के नैवोक्त तात स्यार्थस्यः नापि प्रयोगन्ते देवना ना प्रत्न तित्यो गना प्रत्ययप्रसंगः सर्वदा स्वपित्रव वनादेव प्रसंगादिति परम प्रज्ञते तृतीयादावपत्ये अप्राप्तः
प्रत्ययो विधीयते कथं पुनरेको गोत्र स्पेताव तिवच नपरमप्रज्ञते प्रत्ययो विधीयत इति राकां विज्ञानु या व ताय था पर मप्रज्ञ ते र यगादे श्वा प्तः प्रत्ययो
वी यते औपगवा क्ष दा दा कि विन विधीयते वं वम य त्रिनेदाव। एवं तत्र स्व न व्यजते गोत्रे एक प्रत्ययो भवति यत एक एव प्रत्ययं कं कद्द शासते ततः
प्रत्ययो भवती त्यर्थः। एक यस्ता सामर्थ्या च्चायम र्थो लभ्यते मनुविधीयमाने ऽपि प्रत्यये प्रज्ञाति प्रत्ययान्त संबंधौ स्यातां वचन सामर्थ्या दपत्यापत्यं स्या

प॰ ५१ पत्योपत्या राद्यत्ययोन्नविध्यतीत्यदोषः मुख्यत्वपत्वेत्येवंस्तत्तार्थे प्रत्ययो न स्यात् इति विधानमप्रचि व्यासिपक्षेन्यत्रे सर्वेष्वेगपगर, ति साध्यतीप्रत्ययमात्रा
प्रसंगदोषस्तदवस्थ एवन स्यात्तेन तल्लिङ्गवचनात् आद्य प्रत्यय इति विध्यते तथा च पंचमे पत्नेन्त्रयगुशब्द इत्येन प्रत्यये विहितस्यापत्यमिति प
५१ श्चाद्योपगवितिति स्यात्यदापत्यपौत्रप्रभृतिगोत्रमिति अपत्यशब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायं लक्षयित्वा तस्यैव गोत्रसंज्ञा विधीयते ए
केकस्मिन्नपत्ये गोत्रशब्दप्रयोगः समुदाये बहुत्वाः शब्दः अवयवेष्वपि तिन्यायात् अवत्येन च गोत्रशब्देनावयवधर्मता समुदायव्यपदेशात् पौत्रप्रभृत्य
51 पत्यसमुदायो विधीयते तदानीयं मार्ग्ये गोत्रसमुदाये एक एव प्रत्ययो न वति त्ति यघ प्य केकस्मिन्नपत्ये एकैकप्रत्ययः प्राप्नोतिति तथापि पौत्र एक
स्तदपत्यत्वपर इति सकलत्र्यपनिरूपणो समुदाये बहुवप्रत्यया वन्न तस्मादिति नियमन्नुपपद्यते आसान्न्यपक्षे पः अनंतरापत्यप्रत्ययांतात्स्व
तायेप्रत्ययः प्राप्नोति गोत्रशब्दो वोद्भावादे न हि नियमः क्रियते गोत्र एक एवेति तत्र गोत्रेऽनेकः प्रत्ययो मा भूत् इमं तरेकतृतीये वा पर इत्येवं
वमनेकः कस्मान्न स्यात् एवमपि गोत्रे एक एव हि नतो न वति अथवा गोत्रसमुदाये एक एवेत्यनेन क्रियते तृतीयादेस्तत्र्यादौ प्राप्नोति वि ५२
धयते यदि तृतीयादेः स्यात् समुदाये अनेक प्रत्ययः त्नतस्यादिति यस्त्वमंतरा तृतीये प्राप्नोयोसान्यनुज्ञायते एक एवेति इतरथा हृत्नोनियमे
पुनावत्यर्थेनेतस्य प्रत्यये क्रियमाणो समुदायेऽनेकः प्रत्ययेत्नतो न वतीति वचनार्थो न वति एवं वेत्रुघे स्यापत्यप्रत्ययेनानिघानं न प्राप्नोति हिता

घात्पन्नस्तृताय मेवावक्ष्ये। नवहृतायायोर्दुच्यत इति किंतु औपगमेरपत्यमिति वाक्येनैव पंचमादेस्का वाक्येनाप्यभिधानं न प्राप्नोति न हि तत्र पित्र्ववनः
वा स्थिरपत्य प्रत्ययानशत्रिं रोऽस्ति येन विगृह्यते मन्वते श्वहृतीयादौ नन्वच विति प्रत्ययप्राप्नोति अप्रयोगात् न देवमस्मिन्पक्षे परमप्रकृते श्चोत्प
त्तिर्व्यक्तवा अनंतरा वृत्ततीयादौ प्रत्ययस्य प्रवृत्ति षष्ठ्यो वाक्यत्वाः। स्यादेतत् न परमप्रकृतेरुत्पत्तिर्वक्तव्या अनेदोपचारे तो वे सिद्धः सूत्र स्यावैयर्थ्यं
नेद विवक्षायां प्रत्ययमाला प्रसंगनिहत्यर्थत्वादिति एवमप्यनंतरस्यव हृतीयस्यानेद हृविविवक्षायां हृतीये औपगवि स्यात् तच्चानंतरे हृती
या दौ च यत्र प्रत्ययो विधीयते यथा गार्ग्यादौ तत्राप्यनिष्ट प्रसंगः। यदि तावद्गार्ग्यो गार्ग्यपत्यं रेतदा तदयत्वमपि गार्ग्यायणिः स्यात् गर्गस्य अपत्ये। अथापि गा
र्ग्यस्तदपत्यस्य तदाभेदोपचारः एवमपि गार्ग्यः स्यादित्यादौ विषये दोषवानेवाभेदोपचारः तदेवं प्रथमपक्षे विधौव नियमे च दोषप्रसंगात् द्वितीयप
क्षे आश्रयत एतत्रापि नियमः क्रियते एक एवेति यथा कस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति तत्थाप्यौपगवः पंचमे इत्यादि अत
स्मात् प्रयोगभेदेन नानाप्रत्ययप्रसंगेनायमाक्रियते एक एवेति तद्विह मुख्येन नेदनप्रत्ययोऽप्रसंगे नियमः क्रियते। ननु तज्ज्ञायते के एको नव
नीति। यो वा परमप्रकृतेर्य विप्रत्ययान्तादिति नवेति उत्पद्यते। यदि वा प्रत्ययान्तात् प्राप्तः प्रत्ययः स्यात् अनेकत्र तस्मात् वा अनेकत्र तः स्यात् नमता
वत्स्वमेते हृर्वेषां प्रत्ययानामस्मिन्प्रयोगे उपपत्तौ तस्य विषयत्वात्। अपत्यगोत्रसमुदायाको सौ नियवार्थे तेन तावदनेन तद्धितोत्रे समुदाय

पा४१ ५२ 52 गोत्रग्रहणेन गर्गादे अपत्याधिकारस्थे तदेवमपि न ज्ञायते यो वा पौत्रप्रभृतेः प्रत्ययो वान्तरादिति यदि पुनर्गोत्रग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वापत्यमात्रपरं
विज्ञायेत तत्र स्यादेषः । अपत्यसमुदाये एक एवेति नियमात् अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणात् दोषो जायते नैष दोषः अपत्यमिति वर्त्तते गोत्रे एक ए
वापत्यप्रत्ययो भवतीति वचनोपपत्तिः यदि च प्रत्ययान्तात् प्रत्ययः स्यात् अपत्यप्रत्ययेनैको गोत्रे प्रत्ययः स्यात् सार्थेन वा प्रत्ययो विशिष्यते गोत्राधिकृते विधाने स
मर्थानां मध्ये एक एवेति यदि च प्रत्ययान्तात् प्रत्ययः स्यात् ज्ञात्वाभिधानसमर्थानेकः कृतः स्यात् प्रथमस्यापि समर्थत्वात् प्रथमे वा स्मिन्प्रयोगे अपत्याद
रे वर्त्तेत पंचमे प्रत्ययेपि सामर्थ्यं तावदस्ति । यदि वा तस्यापत्यमिति पाठे लक्षणोरेक एव प्रत्ययः कृतः स्यात् वा गोत्रे यस्मिन्प्रयोगे गोत्रमभिप्रेतं तत्र त्वर्थ
प्रत्ययान्तात् प्रत्यये तस्मिन्नेव प्रयोगे प्रवृत्तिरूपसंपादनायापि यतावदनेकः संतस्यात् यदि वा प्रथमवचनं एकशब्दं प्रत्ययान्तरं कर्त्तुं न शक्यते साधार
णावचनो वा । अपत्याधिकाराद्व यः सर्वापत्यसाधारणो वचनः स एव गोत्रे भवतीति गार्ग्यशब्दाद् घञ्जे न भवतीति गार्ग्यशब्दो घो यत्र चाह ॥ स एव न भवतीत्यप्र
त्यन्तेरस्यः प्राग्प्रत्ययकृत्यर्थः । तदाहु प्रत्ययो नियम्यत इति प्रत्ययान्तरं वार्यत इत्यर्थः । एतेन प्रवृत्तिर्नियम्यत इत्यपि व्याख्यातम् । अपि मन्यन्ते प्रथ
मवचनम् एकशब्द इति दर्शितं प्रथमा प्रवृत्तेरिति सूत्रे शब्दापेक्षया पुंल्लिंगनिर्देश इति दर्शितमेक एव शब्द इति । अथवा । स्मिन्नपि पक्षे सा साधारण ५२
वचनम् एकशब्दः पारम प्रवृत्ति सर्वप्रत्ययसाधारणो संख्यावचनो वा । प्रथमावृत्तिक्रमे वकारणान्नावात् परमप्रवृत्तिरेवैकशब्देन गृह्यते अन
योः पक्षयोः प्रथमा प्रवृत्तिरित्येव शब्दार्थतो विवरणं इदम् । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ अत्राप्यनारम्भमाणो ऽस्मिन्योगे यत्पादपि तयं प्रत्ययस्तेनो गोत्रसंज्ञा

याबाधितत्वात् इसति सर्वसूत्रव्यापारे कृतार्थीकृतायामपत्ये चतुर्थ्याविवक्षिते पूर्वमादित्यपत्यप्रत्ययोत्पादेऽपत्यप्रत्ययसंगत्वात् निष्ठमेव प्राप्नोतीति व्यवहिते वापत्य
मादौ यूनि इतीयाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति वंशत्वपनप्रत्ययत्वाद् इति न सिध्यति सर्वेषु प्रत्ययेषु पंचमे यूनि इष्टे वंशपरत्वे प्राप्नोति तत्र यदा तृतीयात् दाग
गीयाता इति इष्टं तावत् सिध्यति अनिष्टमपि तु प्राप्नोति प्रत्यन्तरे पि प्रत्ययप्रसंगात् तस्मादस्मादस्यते श्चापि यपि इष्टौ पञ्चत्वाश्रीयते ततोऽनिष्ट
पमतस्थानि नियमार्थं वाय यदि युवशब्देन कमपत्यमुच्यते तत् एकस्मिन् इह निगोत्राद् गोत्राद्वा प्राप्यमानाद्वावत्र तेन व्यवहिते पंचमादौ यूनि गोत्राद्विधर्थे
न वति अथ चतुर्थप्रभृत्यपत्यसमुदायो युवशब्देनोच्यते तता गोत्राच्चतुर्थे चतुर्थाद्गोत्रात्पंचम इति गोत्राद्वद् गोत्राद्वा यः युवसमुदाये प्रत्य
यप्रसंगगोत्राद्वेति नियमार्थं न वति। तत्र विधौ गार्ग्यायणादिति सिद्धार्थप्रसमाला प्रसंगदोषसादेवते ति पि इद्ववचनान प्राप्तस्य प्रत्ययस्यानिः सिध्य
त्वान्नियमेव चतुर्थादेः प्राप्तस्य प्रतिषेधो वा सा संपद्यते चेदिव चतुर्थादेस्या घ्वसमुदाये गोत्रादपि प्रत्ययः स्यादिति। ततश्च नानिष्टप्रसंगः किं तु प्रथम
दृगितैद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति प्रत्यपनपत्यत्वात् इति निषेधमस्य वाक्येनानिधानं तस्मात् गार्ग्यायणो गार्ग्यस्यापत्यमिति षष्ठस्य वाक्येनामपि न सिध्यति न हि त
त्वपि चतुर्थवचनोपपत्यप्रत्ययो तरा द्वाभ्यां नियेन विगृह्यते। तद्वमचापि ष्ठितीयपत्यश्राश्रीयते नियमश्चान्तदा तयमपि नियमपि गोत्रादेवेति यूनेवेति पवि
परितनियमानन्नवति एको गोत्र इति नियमायूनोऽन्यत्र गोत्रात् प्रत्ययस्य प्रसंगाभावात् न परमप्रकृत्यनंतरयुवस्य इति अन्यथा प्रयोगानेदं नते

प ५१ ण्यापि स्यात् विपुनरत्र प्रतिषिध्यत इति सर्वस्मिन् प्रतिषिध्यमानो विदोषदर्शनात्। अस्मात मेवदोषमाविष्करोतियदी नियम इति तदेव वाक्यसलात् प्रतिषेध
स्येतिभाव: स्त्रियामनियम: प्राप्नोतीति परमप्रत्ययत्वेन तरं गोत्रयुवलक्षणो प्रत्ययो: प्रयोगने देनपर्याये तास्करित्यर्थ:। अ युवप्रत्ययप्रतिषिध्यत इ
ति अ। स्त्रियामितियोग विभागेनप्रसक्तप्रतिषेधाश्रयतो नेतिभाव: गोत्रप्रत्यये वा निधानं न प्राप्नोतीति। वतघ्यणाग्यो द्विस्यो यञ् गार्गी गार्गायण्या
५२ त्री अपत्यसामान्यलक्षणः एव प्रत्ययः स्यात् किं कारणं अवातेन प्राप्नोतीत्यत आह गोत्रस्य संज्ञाया युव संज्ञाया बाधितत्वादिति यथ्यो व वाधकस्त्यात
चेव वक्ष्यते स्यादेतद्यत्र प्रत्ययस्य स्त्रियां लुक् क्रियते। कथं यूनि लुगित्यस्यानंतरं स्त्रियां चेति वक्ष्यामि यूनि लुगित्येव आगरी व्यतियइति नि दृष्टं यद्भाव
53 तेगचलुक् स्त्रियां यूनि वेति वक्ष्यामि लुक् स्त्रियां तयूनि वेति चैव वक्ष्यामि लुक् स्त्रियामित्येव। ततश्च गार्ग्यश्चाङ्गु त्यन्तस्यपालेस्त्र किन्तु तेलुप्तस्या
प्रत्तिरोहितीयइतारा स्त्रियाव तेमानात ङीप् प्रधानं विषयत इति। एवमप्यो वग व राह्ना दृतश्च ओलुक् क्रियते नुपसर्जनधीकाराद्यो नुपसर्जनं
इत्युच्यमाने इकारोन प्राप्नोति। आगायस्याप्रधानत्वात् यूनि संक्रातत्वात्। मा भूदेवं आपोपसर्जनमिति। अतोतादनुपसर्जनादित्येवं न विषय
ति नैवं रावर्थ इहाहित्रो व: स्यात्। अपिशालिना प्रोक्तं ग्रंथं व्याकरणं मित्र अपेशालं तदधीते अपिशाला ब्राह्मणी तदधीतइत्यणः प्रोक्ताल्लुकि ५३
अणांतस्याप्रधानस्त्रियां संक्रांतत्वात् ङीप् प्राप्नोतिदा। तस्माद्यप्युपसर्जन इत्येवाश्रयणीयं स्त्रियो याचितर्हितइति। वात पाव

सतो पगवाती कारो न प्राप्नोति यद्यप्यत्र प्रत्ययलक्षणेनेत्रवसंख्यानमस्ति कारःस्यात्तद्दूहस्तु सुकायने सत्यम् स्त्रियोऽस्त्रविकारी कस्यातोऽलुक्किडःप्राप्नोति र
तो मनुष्यजातेरितिङीपून विषयतिहृतदिरिकस्यापतःशिवादिभ्योऽणवास्यकृतस्यापत्यं स्त्री प्रत्तो ध्रुवस्त्रिइति फिञ्। स स्त्रियांलुकिकारो नप्राप्नोति। नयत्र
लुकः प्रत्ययस्कारस्य निमित्तं यस्य श्रूयते न सतस्त्रियो विहितस्योपसर्जनेत्वकारात दीर्गतिरित्याह। तस्मादितियुवसंज्ञैव प्रतिषिध्यत इति। न नूयूनियद
क्तेतत्स्त्रियानभवतीति युक्तेन वयुवसंज्ञायूक्तज्ञानं हियुवसंज्ञायाःप्राकृपुववसंसंज्ञाभिवस्थतुर्थ्यादिजेस्यास्यापत्यस्योपलक्षणतामुपस्तहृला याव
राहूत्यदोषः। अपरस्त्वाह स्वरूपपरत्वयुवशब्दः परिनिष्ठावेयत्र युवशब्दः श्रूयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इति जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्मिन्निति वा
वत्तोपठितव्यमिति। अनडुहः। अकारांतात्प्रातिपदिकादिति। अतसातत्यगोमनइत्यस्यावाधकहृता नावाइषदादीनांत्रैवा आस्त्रियांग्रहणान
नवतियदिस्याक्षिवादिषुयेआपस्योवाधनार्थः। वाकादिभ्यश्च। वविदिति। कविद्वायकवाधनार्थो। अजीवाणादिषुहृकशब्दपर्यंतेषुदंतलात्स
र्वेणोऽत्र प्राप्तस्यास्यपांधकहृष्टिञ्जरुस्यश्चेत्यतरखवाधकःप्राप्तअन्ये सर्वेनकारांतातेषु वाकुअचृतिषुवणोतेषुद्धरसद्दादिहलतेषु वाणप्राप्तः। वू
उग्राद्धा। इत्यवइतिपञ्जबलाकादिभ्यश्चस्त्रन्नामिकाणप्राप्तसिरसयोम्वतिन्निति तदन्नयोतौजसांसेलोप प्रत्येतपत्रवत्ता मृषयवृसलोप
ग्यति वेदवेत्तिव्यार्थेदवरतिपद्यते। तत्र नीयमुकारात प्रत्ययस्य। वितर्हि ननानूतात प्रत्ययानलोपान्नावनिपात्यतो। न दावोपर्यन्तिह वि:।

पा च १

५८

54

एतच्च सर्वं पैलादिवौदे विराड्भ्यं स्य पाणद्विज्ञायते। वाक्कादिप्रवृत्तिस्थितिप्रवृत्तिग्रहणेन वज्रामाणांमांश्च नादीनां ग्रहणं। केचिदितात्तौ किंकेशोत्रनाः एवं संज्ञा
कारित्वमाद्दिपुरुषत्वमित्यर्थः। एतच्च न्यायसिद्धम्। कानेत्रि अर्थग्रहणेन नवचर्यकस्येत्यर्थवत्। वाक्कादिकरादीनां ग्रहणात्। सवार्थः सिद्धो रूढिरिति प्र
तीयते। स्मृतिशास्त्रस्य चार्थेवृत्तोना। दित्वा घनानन्दनाघपर्यां। त्रिधा त्विनामेव ग्रहणं। न्यायेवा हुर्नाम कश्चिद्दिति। एवं भ्रजोनामनजेवा। तस्यादिम्भेवत्नवति
कौतिनो डिमित्ति। यत्तु कार्ये स्वरूपोपादानेन विधीयते किन्तु प्रकारान्तरेण। तदीदृग्नो तना प्रोक्ति न धर्मिमो पि नवति। अतएव देवदत्ति रिति सं बो
धिराह्वानांवेति। कार्यापेक्षया षष्ठी। सेवं धिराह्वानां स्मृसुरादीनां यत्कार्यमुच्यते तत्स्य नसद्रोष्ठ तिषेधो नवति। सज्ञा स्वसुरस्येति सेक्ष यात्स्य सुरस्य।
स्वसुरिति तिति। अत्र णो दिष्टुनाव रूपे क्तत्यन्ति कार्यं नवति। तेन शाव ग्रोराज्ञाविति क्तस्यन्त स्यापि स्वसुरशब्दस्यने घास्यामिसेष विधिर्न नवति। तथा मात्र
पितृभ्यां स्वसेति षत्वं धात्व्यमोत विन नवति इदमपि न्यायसिद्धं। सं स्वस्वसुरस्यादिमत्वा तस्य बधिराह्वस्यानादित्वात्। मात्रपितृस्यामिलक्षणात्वि प्रसिद्धव
तरत्वात्तज्ञेन निवार्त्तिनो ग्रहणं। नक्षवक्षत्री व्यक्तपदार्थ्ये स्वतंते त्रालोक्य विश्रुतः शास्त्रार्थस्ते सुकर्त्तव्यः राष्ट्रेषु नतदुक्तिरिति। वकारानुक्त्या समुच्च
यार्थ ऽप्राप्ति गतानामस्य घोतयति इति अपि तराष्ट्रपदे समुच्चय इति भावः। सुधानुरक्ष॥ व्यासवक्त्रेत्यादि। वेदात्पस्यातीति वेदव्यासः॥ ५८
कर्मण्यण्। तस्य वक्त्रं दशा व्यास इति। नामसनोति मरतीति च तत्त्वरूपदयो ज्ञाति विशेषात न द्विवचनं वर्चं प्रकल्पे तारात्पये वेना निस्वार्थिकी कन्युत्पयातो

नि। अत्र व्यक्तिव विकल्प्यायेन व कम्। र हिते वीकामैकेन्नवतिव्यासक राह्वाद् विवा विनो पिवाकादे राञ्चतिगता लादि त्र्नवति। गोत्रे कुञादिभ्यः फञ्॥ चकारो विशेषणार्थ इति यच्च
चकारेन क्रियेत ततो वा त फलोर स्त्रियामिति कवन्क्यां तन स्यास्वादिभ्यः फिञ् इत्यस्या पियह णास्यात् कौञ्नावन्प इति वार्थेञ्जे वहुत्वेन्यह यस्त ञाजा इति तर्ज्ञ नलान् ञज स्यबकुक्षि
त्यादिनालुक्। किंपुनरत्र विश्वरोन वतिकत्र विस्वरइत्यत्राह एकवच नद्विवचनयोरितितत्र हि स्त्र्यप्रत्यय श्रूयते सप श्याञावी ति। न निवंधनो त्रिस्वरः स तिशिष्टः वकुवव न तुञ्ञो। नि
इह्त सप्रसाधारणानिस्वरोवा विस्वरोवेति। तत्र परत्वात् त्रिस्वरः प्राप्नोति। विकरणसामर्थ्यात् विस्वरोभविष्यति। त्रिकारणसामर्थ्यात् त्रिस्वरः प्राप्नोति। अस्यस्य तत्रिकरणोपप्र
योजनं। किंहृद्धि। विकरणे पितपलात् प्रयोजनं किं विशेषणार्थ शब्दोत्र विशेषणार्थेन्यात्रुबंधश्रासञ्ञ॥ तत्र चकारानुरोधात् विस्वरोभविष्यति। हृच्छ्यपोपित हर्योनुबंधश आ
आसंज्ञो। तत्र जंकारानुबंधात् त्रिस्वरः प्राप्नोति एवंक्षितइत्युच्यते। परमपित्रिस्वरं वाधित्वा विस्वरं एवेष्यइति। एवमप्यते स्वरेयोग विना गःकर्तव्यः इदमस्तीति तो तत्र दाञ्ञोन
वतीनत स्तद्धितस्य वितरत्यवात द्धितस्य वितोनत्र दाञ्ञोनवतीति किमर्थमिदं परत्वात् प्राप्तस्य त्रिस्वरस्य बाधनार्थं। ततः कितः स्वतद्धितस्यानडुदाञ्ञोन वतीति। यदि त्रित्र
त्ययः क्रियेत तद्धितस्येति योग विनागः शक्योकर्तुम्॥ अपेवं कस्मान्न क्रियते गोत्रे कुञादिभ्यः फञ् वकुपुकष्ठेक्ला नडादिभ्य इति न वराकाङ्कुहिदोषः स्यात्। कोडायननाम पत्यं
मणावकःकोञादः कौञायन्यो कौनय शब्द श्रूयते। तद्दक्यो हि फक् विधीयते। यदा तु फञ्जताल्ञो विधीयते तदायून्यलस्यञोपञ्चत्रियार्थे तिलुकि सत तद्वाज स्येति यञस्य
लुकि प्राञात्वे लुवविति प्रतिषेधा घत्राहस्येयण्णान वतितथा कौञ्ञादन्यजा यन्यस्या पत्यानि व हृनि अतञ्ञोलुकितद्राञात स्यांतस्य वहुषूव तमानत्वात् तस्यलुकि कौञा

पत्र ९
५५
555

य नाइति। नडादिभ्यः फक्॥ शालंकरालंयेति। द्वे अपि वृत्ते अपि इ तातेर्य शब्दरूपा चेत्यान पुंसक निर्देशः। शालंक्रस्येकस्य द्वे रूपे शालंके भवति। तद्रूपेणोप परिणाम नतद्रूपर्थः॥ इत्येवान्य
न्यत्रेति। वा कादेरान्तितो ला दितिनावः अपेत्यादि गोत्रमात्रे पो विधानेपरिहारमाह। अथवेति। इत्रो नाव स्येति। शालंकेना वापत्येप्य पलक्षेणो मेतत्॥ सर्वत्रापि पहिस्मारेत
स्या सुत्व पाठो ज्ञापको वादितव्यः। अग्निशर्मे वृषगण इति अग्निशब्दः फकमुत्पादयति वृषगणोगोत्रे अग्निशर्मयणो भवति। वर्षगणो वृन्त अग्निशर्मो न्यः अमुष्येति पच्यते
तज्ञादः शब्दे प्राप्तिपदिकमात्रे पठितत्वे त्रिव्यक्तं तस्य पानात् गत्वन्ने विषलिल्लुङ् भवति आमुष्यायणः॥ अमुष्यपुत्रिकेत्यत्रालुग्विधानवस्य ग्रहणानकन्नेत्यव्यसस्मारतोऽज्ञन॥
वसिष्ठयोरिति। किंकाल्पायणो भवति व्रात्सयाद्येत काशिरिन्यः राणायनो भवति वासिष्ठश्येत। राणि नन्यः क्रौष्टुक्रो ष्टुवेति॥ क्रौष्टायनः॥ हरितादिभ्योऽञः॥ हरितदिन्योऽञ्ड
तिव्याधिकरणोपं चर्मो हरितादिभ्यः पयोयतदन्तात् प्रातिपदिकं दित्यर्थः। बिदादिका अपत्यहे वपेस्तत्तो व्यावष्टे हरितादिभ्यो ऽञ तत्परतिहरितादिभ्यो गोत्रेपत्ये प्रत्ययो न वे
तीत्यय त्वयनिम भवति। विदादिषु पाठसामर्थ्यादिति। गोत्रप्रत्ययान्तात् अपरो गोत्रप्रत्ययो न संभवति त्यतत्सामर्थ्यात्॥ तस्मादत्राकारेपि युनिप्रत्ययो विज्ञायते नैवं
गोत्राधिकारस्य विच्छेद इत्याह गोत्राधिकार इति किन्तरार्थं गोत्रग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्यर्थः॥ यञिञोश्च॥ गोत्रग्रहणेन यञिञो विशेष्येते इति मो त्रेयायत्रिओ विहिता वि
त्ययं नवेवं प्रत्ययार्थस्या प्रत्ययस्या विशेषितत्वाद्पत्यमात्र प्रत्ययमात्र प्रत्यये प्रसंगः इत्सास्यस्यन्येवायं प्रत्यय इति। एचकारः पौनर्वाव निकम्न केवलं पूर्वत्व प्रत्ययोपू निभवति ५५
अयमपियन्येवेति कस्मादित्याह गोत्राज्ञितिवचनादिति। शारद्वत्नद नडिगुप्यस्यायञत्यनेषु॥ शारद्वतादीनां भृग्वादि वरा प्रभवानां सन्निमा अपि अपि पुत्राः सन्ति स्त्ववशा प्र

पन्नवाअपित्वापत्यविशेषणात्क्रियते तत्र गुरुश्चवतोपत्यं मन्वति सर्वेभ्यो विवादय एवं शुनकस्यवत्सात्तस्मादाग्नेयअवास्यस्याग्रयणाश्वेति कृद्वयुगपदधिकारादवचनतयावत्रिपदस्यबहुषुइते
रत्रितृवितिवयअओम्बेतिगोत्रप्रत्ययस्यलुक्कृतदाहुर्भार्गवेच घास्यश्चेतिदितितन्निरितिहृत्ने शब्दस्त्र बिवचुनोनन्नवतिबाकादिषुवांपाघः।श्रोणाद वेतत्रीवंतादन्यतरस्याम्॥ ।
सर्वेस्त्रुकोगोत्राधिकारस्य शिवादिभ्योऽणि ति यावदिति दूलापत्त्यं गोत्र इत्येवेति तत्र चोदयति कथमिति नैवाजे ति यस्य ग्रहणात्सुवा स्त्रत्यपवानननानंतर्ये दोषमाह सर्वेवग्रस्य
तइतिएनशाब्दस्यार्थमहाभारते द्रोणात् महाभारते द्रोणाः अनादिरिति इदानीमेवयुक्त वाक्यादि प्रस्तुति स्थितादिनत्रवेद प्रयोगस्यात्पत्तमनुपपत्तिरित्यत आह। इदा नितेत
नानालितिअर्वाचां नादित्यर्थः न पुनर्भारते द्रोणाद्धात्रिकारेण समानकाल अनादिरिदानीनस्यवंद्रोणा इति स्मृतिः समानंतत्राणादि द्रोणायस्यये वणावश्वत्थामासमानवांत्वाः
तेद्रोणायनात्र्यांते तत्रयदृस्युद्रोत्रवंतदश्वत्थाम्यपि द्रोणात् शाब्दवाच्यं तत्वादपत्यत्वात् लिंगवुद्धयः प्रतिपत्ताद्रोधाद्रोपपत्तिनेनाधारोपणात् अश्वत्थामा तत्याद्रोणायन इत्य
कौत्रवंशे नप्रत्ययेण निधानमिति॥ अत्र ष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽत्र॥ गोत्र इत्येवेति। एतेन येत्र ऋषिशाख्या विदो वेअनृतयः। तेभ्यो गोत्र एवाऽपत्ययस्यास्यादिति गोत्र इत्येदितानुव
त्तेनीयमिति दर्शयति येपुनरित्यादि कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्ययमर्थो लभ्यत इत्याह अत्र ष्यानंतर्य इत्यस्यायमर्थः इति अनृषी ति पंचम्याः लुकारनिर्देशः। आनंतर्यः इ
तिस्वार्थेयत्र एवं वपौत्रादुत्पावनन्तर स्यैवा निधानं न गोत्रस्या नामतस्य स्त्रामान्यस्य वयचयम र्थ इति आसिनूह पौ अनृष्येभ्यो त सपत्यो सिपर्य्य र्थ मिस्त्र्नवतितत
तन्यत्रस घ्यपत्यने वत तर्यत्रु षयन्त्रेते अपत्या निरूप्यपत्या नि ते षांनैरंतर्येरणात्स रूपात्यपता नि निरन्तरा णि यत्र तस्मि विषये घ ति षेधो नात्रि सतियत्र तस्यात्।

पं.च.१

तत्र को दोष इत्याह तदेवेदमिति करणं पत्रचितस्य प्रथमस्य पि एवं संज्ञामैवं तर्ह्यनविधयन्ते षां संज्ञा मई इतः भौमतत्रकाश्यपानामिति त्रयो गोत्रोपपद्यते अत्रिसतियत्रि स्यैतिलुक
प्रसंगात् तस्मादत्र षष्ठ्या न्नत्यर्यावित्रः षिण्णामानन्तर्ये अवक्रकानेप्रत्ययोन भवति तथमर्या विषइतिभावः प्रयोग तावदुपपादयति अनन्तरापत्य रूपेण तिअपत्यसामान्यरूपेणेत्यर्थः
५६ नपुनपुत्रषष्ठ्यन्तरापत्यविधायत्वनयथा मूरूपइत्यादौ वस्कन्नभूतविषयेपि भूतसामान्यविवक्षायत्सुसवत्ता तितद्दत्त्वा पिवस्कन्नोगोत्रेपितद्रूपतिस्कारेणापत्यया सामान्यविवक्षाया
56 त्पष्यात्तिनविषयत्वीत्यर्थः किंपुनःकारणं मियंदि त्स्तवल्याणां शृय नेरपात्तत्ता अवश्यंतदेवंविज्ञेयमितित्रःषिणांमपत्याणां नोरनन्तर्य विषयो यस्य प्रतिषेधस्य सवयोज्ञःको
णिको विश्वामित्र इति उष्यती ति किंकरणां विश्वामित्रपुत्रस्ते नार्षिस्यां अपित्वृऋषिरेवस्यामिति तत्र भवान्दृषिः सपुत्रःसपुनस्तपस्तपेननादृषेःपुत्रस्या मितितत्र भगवान्नृग
धिरपत्यं षिःसपत्नसपुनस्तपस्तेपेनानुषःपौत्रस्यामिति तत्र भगवान्त्कौशिकोघत्रःषिःसपत्नःतद्दवदध्यानञ्चर्यं भवति परत्वी परस्युव। द्वितीयांत्र निर्देशादापघत इतिशे
षःपरस्त्री शाद्व इत्यपसुतादयति परश्रुवादेशः मापघतोपृ स्त्रियांत्र अपत्यपारशवः ब्राह्मणास्य शूद्रायामुत्पन्नः। सा हि जातितःपरस्त्री भवतियस्तापदिनायां
यामुत्पन्नःपारस्त्रैणेयसं भवति कल्याणादिरनुशतिकादिःपाशनइति उभयपदर्वो अस्पदसप्रमो हादत्रेश तिकादिकार्या नावः गानो दिनो अत्र। अपत्यसामान्येवा
नविषयतीति अन्ये तु शब्दस्य समुदाय एकःन द्वौ शब्दोपपद्यावितिवदंति। तथावबद्धव ब्राह्मणोमानुतंतत्र मुपासेप्रयोगः कालववनं वल्लमत्त लेत्रे कौशिकानामिति ५६
तपवरकष्यंमानवीति लोहिता दिषु पाठ निलिप्तनष्ठ्यात्तिन विषयतीतिव्रमितिभावःअनंतरापत्यविवक्षायांचेतिगोत्रस्यापिति योग्यत्वात यावज्जाम दग्नावत्सा इति प्रव
रेप्रयोगः वात्जासइति। वाडशब्दोयमसुनादय ति। असैयसमासइत्यर्थः प्रमासस्तु सोवाजिः यस्याचताप्रातिपदिकेनतस्यानित्यज्ञापनार्थमिति प्रतिषेधः॥ मधु

बंधोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ ऐग एवं एवं ब्राह्मणकौशिक इति वक्तव्यम् । एवं हि वृत्तनुयस्तानकर्द्धे अणं भवतीति यात्र नकृतमित्येवा कपिबोधादांगिरसे ॥ कपेर् इति कृतस्यानित्र इति क्त ।
बोधेरिति । अत्र विदादिवत्फिरावृत्ताराद्विवौ ॥ वितंडाच्च ॥ किमर्थमिति । वतंडाल्लुक् स्त्रियामित्येव कस्मान्नोक्तं किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नः । परिहरति शिवादिष्वपाठितवंडो नाम
त्रषिः । तत्रसुपि त्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठे गोत्रे गर्गादियत्रास समावेशार्थे । तत्र यथा अनांगिरसा समावेशो भवति एवमांगिरसोऽपि यथा स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थो
योगविभाग इत्यर्थः ॥ लुक् स्त्रियां ॥ वातंडायनीति । लोहितादिलक्षणो फंतांडतीति । न बिलात्स्यञ्ञ भवति । अश्वादिस्थ फञ् । येबच गोत्रप्रत्ययान्ताः पठ्यंत इति वैल्य
आनडुह्यच्चात्रेयइत्यतः । तत्र वैल्यशब्दो वृद्धो कौशलाञ्जादाढ्यिति यङंतः वलिनामजः । राजर्षि आनडुह्य शब्दो गर्गादिः यञंत अत्रेयह तस्यानित्र इति णा ।
तः शायच्चात्रेयइति शयशब्दं तत्फञ् भवति आत्रेयस्येत । शायायनः । आत्रेयादन्यत्र शायिः । अत्र बिल्वादिरूः ॥ वाकादिवो अन्ये तत्पणामेव प्रत्फदाहुरिति । पुंसि जातः
इति । हंसा तिरुद्रति विशेषणाङ्जातस्यापत्यं जातायनः स्त्रियां तु जाता अपत्यं जातेयः इति ढ्गेव भवति । अन्यथा लिंगविशिष्टस्य परिभाषया फ अघेयाय शेनवति । नारद्धा
जश्चेतन्नोरद्वजोन्य अन्यत्रांतरन्नोऽपद्ध त्रियार्थे तिलुक् । नारद्धजात्रेयइति । अत्रागोत्रजोयदा नरद्धाज गोत्रजेन पुत्रत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रत्ययः स स्यात्रय भवति
नारद्वाजस्य गोत्रं भवति नारद्धाज्ञायनः आत्रेवश्चेत । नारद्धजेन्यः विदाधञ्ञ भवति । शिवादिन्योऽण् ॥ यथास्वमित्यादिनत्रा द्वंद्वे घिकोपवादः मुनिसखि प्रभृति घिरस्ते घि
तयानियइति ष्क । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु स्त्रियाः ष्कू भवतीति प्राज्ञस्य ष्क ॥ एवंगंगा विपाशा शाब्दे यो स्त्रायासिन्नूपालो स्त्रि । सन्नन्नि कारेण कोऽजरत्वारुशब्दस्य तु पावे प्रयोज

प. क १ नवितयकेविशकुम्भवादिषूयं पठनीयजरत्कारेयइतियथास्यात् तत्रजरत्कासमावेशार्थोस्यापाठइतिराणप्रत्ययस्यबाधनेघ्यइतिअत्रहेतुःमुदिवामित्रणारेणुत्ता समुच्चयार्थः आत्त
तिगणानातामस्यबाधयतितेनगार्गकाडवेयइत्यादिसिद्धंभवतितदपिशायेणोक्तमुक्तं विश्रवणाशब्दपदप्रपद्यते तौ विश्रवंतशब्दशौणाप्रत्ययतरेवाप्रत्ययविषयेत्रतस्स
मानार्थेविश्रवसोपत्यंवैश्रवणोरावणः वृवानघाइतिनदिवचिनोयद्धवस्तुल्याप्रकृतयस्तोमस्तनला मिकाणोपवादेघ्यइतिकिंडाप्रेइवतित्रिवणोत्रिवणावेतित्रिवे
५७ तारणापत्यंत्रैवणः तन्नगमिकारोवसिद्धत्र्यादशार्थंववनंप्रयाएयहणांकिमर्थंनियथा विहितमित्येवोच्यतएवक्ष्यमानेइञादयएवस्युः तेन्योन्नराविहि
तान्ननरासनसामर्थ्योघो विहितोनवप्राप्नोतिसएवाणविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनं मृष्टिषेणाशब्दोत्रपक्ष्य तेतञ्चतथाविहितमित्युच्यमाने तस्यशब्दस्य
57 सेनातलन्नरणोपावाधकरन्नसामर्थ्यादिअसङ्ग्येतपुनरणग्रहणान्नवति॥ अत्रह्रस्वोनदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः अपत्यमंतर्हितंह्रस्वमिति शास्त्रांतरेणाय
तपदिनाभिनेतस्यापिग्रहणादडभ्यः। ह्रस्वस्यपदसंज्ञायाहस्वोयूनांतन्नहणाञ्च्यादेविशेषइति।द्वेउप्रत्यामन्तेरेतच्छाहस्वासिद्धस्येवह्रस्वस्यग्रहणामित्याहुह्रस्वदियेस्यात्
मादित्तह्रस्वमिति॥ अत्रह्रस्वइति ह्रस्वपर्युदासेसतिन प्रियपत्तन्यायेनतत्सदृशाशब्दस्येवतत्प्रत्ययस्यात्स्त्रिलिंगनिर्देशात्तनदीमानुषीभ्यइत्यनेनसामानाधि
करणयात्तकथंवहिनासामानाधिकरण्येअनेदोपवारात् अत्रहस्वशब्दवाच्यत्वान्नदीमानुष्यवाह्रस्वाश्रन्नानदीमानुषीभ्यइत्यर्थधर्मइतिस्वरूपग्रहणांनभवतिव ५७
कुवचननिर्देशात्।ह्रस्वपर्युदासश्चसंज्ञानघाअज्ञियहणंनभवतिलोकिकापर्यवह्निनामानुषीशब्देनसाहचर्यात्तन्नामिकाभ्यइतिप्रत्ययग्रहणाः सर्वनाम्नापरामर्शः।

इति॥ अतन्त्रा प्रकृतयेभ्या मानियासांनदी मानुषीणामिति बहुवाहितेदेवं त्रि निरपिपदैरर्थ एवं निर्दिश्यते तथा प्रत्ययविधानानुपपत्तेः स्त्रा विनी स्तथा विद्यान्यः अन्नतिन्यः प्रत्ययो वि
रा घ्नायते च दिरमुक्तं ते नान्ने दात्प्रकृतया निर्दिश्यत इति तेन। यं नान्ने दान्‌ एतदुक्तं न वति अत्र द्व शद्द वाच्याः या नदीः मानुष्यातान्यो ण प्रत्ययो न वतीति तिदेत दान दाह। अ
द्वा नियानीत्यादि ए व व स ता अ व द न्यो नदी मानुषी नाम न्यः तिपक्तव्यो तथा त्र सन्नत मित्य प्व ण्कोपवाद इति स्त्रि लिंग निर्देशात्‌ नि घोघ य्यशो णादि विषयविधिर्ने न वती ति
ना वः। वत्र प्यो ध के द्द लि ङ्ग णान्य स्थान षयप्रसिद्धाव सिद्धार यइति त्र षयोमं च द शिनिस्तो च अ सिद्धाः वसिष्ठाय प्येदयाद्दवतास्तेन स्त तेन परि ना प रिपा नाबतीयइ
तिनावः वंशाख्या इति एव केविद् शा आख्याय न इतिया वत्मध्यापवादाः पूर्वो विधायतो नान्तरा नित्यनिद्धाये णाह इओ पवाद इति अत्रा दिन्यस्त्विति अत्र त्र प्यणी
वकारः वासिष्ठ अत आ नि अ इति ठको वकाशः ह्ललेरपत्ये डो लेय इति अत्रि शाद्वादुपन य ञ सं गे परत्वाढ ग्न वति सेनांत लद्द णस्यात्‌ तास्याव का शः हारि वे ण्ये अ
वृद्धि पाति संज्ञायांमिति बहस्य सिद्धत्वात्‌ से नां तमे तत्र न वति रुष्या णः स एव ज्ञात सनो नाम रूपि बत समादुनय परत्व प्रसंगे रूपत्वा ण्यो न वति जात से न्यः अ
वे णो व का यो नाउ लः ण्पस्य सएवानीम सना ड्रामसे न्यः का कतात लीयन्यायेनेति यदृच्छया। अ सकेर णो तिशाद्वांत रे संकी णोइत्यर्थः॥ असंकालिता इति संगताः
सु बहवद्द इति क त्पत्तिपादयि षिताः सर्वे इत्यर्थः॥ अनित्यो पायाश्रये णापि नित्यस्या व्याख्यानं दृष्टं वीप्सयाश्रये णा कालस्या अथवे त्या दि त्रि पुरुषा णे वं र ना
मगाः। कं यो दितिन्यायेन सप्ता दि वंशा अपि नित्या एवा न पूयरा द्दा इति अधिकात्‌ द्विषवा घत्ले पि ये शाद्वाः प्रयुज्यं ते ते य इत्यर्थः। मातुः स्वसा॥ द्वैमातुर इति

पत्र १

५८

58

तद्धितार्थे द्विगुः स्यात्ततण्णिति· एकस्या औरसः सुत अपरस्याः कृत्रिम इति द्वैमातुरः त्वं सामांतुर इति आदि समासार्थे तद्धिते नाद्भमातुर इति विशेषणात् समासादण् एतेन त्य
दित्त्विलिंगनिर्देशस्य फलं दर्शयति धान्यमातुरिति। धान्यं यो मिमीते स धान्यमाता याजकादिलाक्षणिकः समासः धान्यमातुर्यो मातृशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः
तेन सममंमीमिते स संमाता तस्यापत्यं सांमात्रः तत्फलं न भवति न्यायानुवादश्चासं द्विलिंगनिर्देशः संबंधिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्स्यैव ग्रहणान्न्यायं संख्यासंनद्भ
द्भवो या इति किमिति न तावत्केवलान्न प्रसंगः मद्रमातुरपत्यमिति विशेषणान्न भवति। अपत्यस्य मातृसंबंधव्याप्तिविचारानावात् वेतदत्तस्य ग्रहणात् संख्यादि द्भव
स्येतावत सिद्धमिति प्रश्नः अन्यपूर्वस्यापि स्यादित्युत्तरं। सौमात्र इति। सुविदुस्यो नरयं य मुन्यादि पाठ द्वैमात्रेय इति तेन विशाद्भवान्मातृशब्दोल प्रत्य
दाद्भय तदिति भावः वयं तु ब्रूमः स्त्रीत्यो गित्यत्र स्त्री प्रत्यय विज्ञानादस्सार्थग्रहणान्न भवति एडविडादाइ त्यस्यानंतरम यं एवं पं· शकृत्तलं खके· घमा
दादि स्वितमिति॥ कन्यायाः कनीन च॥ कोपवाद इति ग्रवश्तिप्राप्तस्य कन्याया अपत्यं कानीन इति शास्त्रोक्त विवाहसंस्कार पूर्वस्य पुरुषप्रयोगस्याभावः।
कन्याशब्दस्य निमित्तनाद्धतयोनित्व। यद्व विवाहसंस्कारेण विना पुरुषेण संप्रयुज्यते न सा कन्यात्वं जहातीति तेन न तद्बाधनीयो यदि कन्याना पत्यं अयाप
त्येन सा कथ्या कन्याप्यापत्येचेति विप्रतिषिद्धमिति चापर आह मुनिदेवतामहात्म्याद्वा पुंयोगेऽपि कन्यावत्वेन जहाति। यथा कुंतीयथा सत्यवती सान्नोदा
हरणमिति तदा हकनीनकर्णः कानीनो व्यास इति॥ विकर्णशुंगच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु॥ अत्र वत्सादीनां मूलप्रकृतीनां विकर्णादीन् प्रत्ययत्वान ५८

योगाद्यपत्यप्रत्ययांतान्नोर्वास्यादिनाहंहे युगपदधिकारस्तावच्च नप्रत्ययात्प्रत्येकं वकुलोपनं ननातस्यैव कुलस्य लोपि नित्त्रिदेवन्न तत्वाद्वत्यप्रत्ययस्य खलु का निर्देशात्तदा लुवैक
तोन्नवतिवास्येदित्यादि॥ स्त्रियामणके॥ स्त्रियां प्रत्ययहृतानेत्यादिस्वरूपग्रहणात्तेन्नवति। वहुवचननिर्देशात्। अर्थात्प्रत्ययहृतानां न भवति द्विमात्रशब्दस्य अर्थस्य कृत्वादि
वुपाहात्। तस्यानुस्त्यर्थेवं विधवाराव सारुवयोर्हिज्ञेयं किंतर्हि रावृत्स्य हस्वरितत्वे प्रतिज्ञायते स्वरितेनाधिकारगतिर्निवर्तितेनरावादिभ्यो ऽप्रत्ययो न
नामेवग्रहणं तेयुक्तं। क्विन्नादयस्त्वेवंविधावर्तते। एङ्‌वि डे दारद्दइड विडरावृञ्जनपदशह्वात्सर्वियादम्। दरदशद्वाद्विमंगधेत्यणः। तयोः स्त्रियामेतस्यैतिलु
कृतनस्तदपत्येतोवन्नवति। द्वघेवाग्य इति। द्विघातेन वाच्ये न विशेषविहितेनापत्यलक्षणोप्यर्थवाधयते। नतापत्ये ऐ वेन्नवति वर्त्तग्यालक्षणोऽकृनन्नवति अवन्तुषा
घाविल्वात ताअऽभ्रेनेति। द्वन्द्व इतिमापेद्धतो अपत्यएवायं विधिः ञकोऽपवादः। ञ्चना वको विलादितिसमाहारद्वंद्वेन पुंसकत्वंरूस्वत्वं॥ घाबा॥ नन्नामिकातोपवा
द इति। अन्यत्र ङ्‌वेतोव सिद्धत्वात्॥ शुभ्रादिभ्यश्च॥ यथायोगमित्यादि तद्वादते श्रियोपवादः शालकेटिषु तन्नामिकाता विधवाशव्दाद्वत्सलक्षणास्यदुकः चक्षुष्या॥
घादिनस्यार्थत्रयाएनाशितास्य ञगोधाशह्वादगोधायाढृगितिवचनात्सोपिन्नवति क्वचिदोत्सर्गिकस्याणः पांडवेय इति ढलोपोवाढ्ढा इतिलोपो न न्नवति
केड्‌पर्युदासेन लिंगिकस्यग्रहणात्पांडवशह्वाघाप्रत्ययःलक्षणान्यामयोर्वासिद्ध इति लाघिणोयोन्नवति वसिद्धश्चेत्तलाक्षणोरन्परपामयोन्नवति
वासिद्धश्चेत्। रूपाभावतोत्यः अश्वादिपाठस्याः। ऊलराया वा॥ ऊलान्यट्ति ऊलरेतिमूल विद्राजादिषु दर्शनात् रकतरप्रत्ययः एधनं लभ्यते ऽकौ

प४१ रात्तनुपपदात्कर्मोपपदे विप्रतिषेधोनेत्यप्रसंगात् । यात्र कलान्पर तिष्ठिलं निनं क्लिन्नि एकरूनेषु विरूप स्वैर त्ति । याकलीतरमर ति साडु शालाङ्गाल टहस्त
र्थः ॥ कडान्यावेतिपरत्वादितिज्ञापकास्त्वंगहानाः शालहि । मस्था यापुनर्लिङ्गादासयासु शालापि कलान्पर ति तस्याइह यहत्तो । वर कायाए रप्र ॥
५८ स्त्रिलिंगनिर्देशासुल्लिंगान्न प्रसज्यइत्याहवट कास्त्र तिवन्नोव्य मिति । एवं सुपुल्लिंग निर्देश इतिव न्नोव्य ल्लिंग वारि स्प विना वयास्त्रि लिंगा
59 हपि नवति । तथात्रुन ज्ञत मित्येव स्त्रियामपत्ये लुक्व न्नोव्य इति । वट कावेरकापत्यं मिति वट कस्यापि ड स्व व्य शाव ति लुत ह्वि नलु किनि
लुकितते पुनरजादिसज्ञत्ता ष्टा । कर्तव्या ॥ आरगुदीचां एकासिहत्यादि तिलञ्लोम पदनपरत्वारात्रनुवत्यइतित्यव ग्रहेपि नास्ति विरोधः
ज्ञापकार्यत्विति । नाव प्रयानात्रज्ञापकाराह्व ज्ञापनार्थ मितिवापाव्युं जडारः पाडार इति । ह्रस्वातादयप्रत्यय इतिरकानसिद्धिः । कडान्यावा । अंगहानाइति
च्यणाद्यः शालहानाइति अनियवृपुष्यास्कादासाप्रकृतयः ॥ ठकिलोपः ॥ कथं पुनरित्यादि विधीयवादी । स्त्रिप्रत्यय ग्रहणात्त्वादि घस्यापाणव प्रसङ्ग एल दे
वेत्यादि नघसतो नि मि त्तनाव संनवति । माहघसुत्रापि न घसुरित्येवदत दे षेत्यत इति चकारेणानुसत्यत इत्यर्थः । तदनुवृत्तौ योऽर्थः ॥ सपघते तदशायति पित्र ५८
प्यसुर्यडुहामिति किं पुनस्तदित्याहस्त्वाणरप्रत्यययो ठकिवालोपकस्थ्येतितेमानंतरस्य विधिर्वा नवति प्रतिषधावे ति ठकिलोप एव प्राप्नोति ननु छणोनिनवा
हनायमितिनावः । वक्तव्या जोत्का । कमण्डलु शाह सत्रुष्पाद्वने हिकमण्डलु पद्म्याह धातेती जंघुनावं ॥ गव्याद्रिन्यप्य ॥ अणादीनामीति आदिशब्देन

ठकः वृद्धवचनं तु घञ्ञ तिनिर्देन तयोर्वैकुल्यात्तत्रात्र मित्यत्र युगायो गतो पवादः शो भ्राणामित्यस्यानित्रद् इति ठकः गणस्थिकाराद्वोयमिति स तत्र तन्ता प्रसू तास्त्रा सर्वे
वर्गः स्थिनधेचादि यत्तु व्या देवेतिन्नावः अपरह आह। सन्नत प्रसू तत्व साधर्म्याणां वन्न ष्यादृष्यगे णोयं गस्थि शद्दति। राजन्यस्य सुराघ त्र। त्र च्छियजाति स्येदिति।
प्रक्न ति प्रत्ययसमुदायेन क्षत्रियज्ञाति स्येङ्म्यतरस्यार्थः। राजन्य इति। येवाजावक्र्मत्तोरिति प्रन्न इति नावः राजन्योन्य इति स पुनर्वैश्यशूद्रयोरुत्पन्नः। अन्निति
प्रन्न तिनावः॥ न्नत्रा घः॥ घप्रत्ययो नवतीति घशब्द एव न तरस्य म पोऽन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरम्म तेर्ग्रहणात्तु प्रत्ययर्विकारस्य यादृशव्वन्
मनुपपन्नं स्यात् ननु अयुक्त घत्त्वौवेति विघन्न घवावचकाशौ तत्रापि संज्ञाशब्द एव स्यबुधस्यास ञ्ञो न तश इति संज्ञवान् प्रमुदाश्रित्य मिति वत्कि मिद घान्यो
वो च इत्यत्रापि तर प्रम पोरेवादेशत्वं स्यात्। विज्ञायते किंचजाति शब्दः एवेति राजन्यजात्यभिधानेभ्यो यो नवतीति वैश्यशूद्रयोरुत्पादितेति एवेत्यर्थः।
कुला ग्वक्षः। न तरस्य इत्यादि नवपदप्रतिषेधस्येतत्प्रयोजनं। आघङ्कुलादेर्मा हृदिति ग्रहणा वक्ता प्राति पदिकेन नन्दन्त विधि प्रतिषेधादाधकुलादेर्न
न विष्यतितत ज्ञापयकात्पावार्थः नायं प्रतिषेधः कुलशब्देन प्रवर्त्तत इति तेनात्र वदन्तस्य तावन्नदन्नस्य ग्रहणायेन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वरूपमित्यनु
वृत्तेयेन तस्यात्रि ग्रहणा सामान्यापेक्षया ज्ञापक प्रातिपदिकस्येति परीना पात्कुलशब्देन प्रवर्त्तन इति तेनात्र वदन्तस्य तावन्न ग्रुवपदशिवेजावोप्रा
तिपदिकोन तस्यात्र पप्रत्यन्ति कुलिन इति न तरस्येव। न्यतरस्या ग्रहणान्नेह नेवे वलाद प्यनेना पोनवतिप्रशस्तो वयाः। कुलं तस्यापत्यं तत प्रत्ययवस्था

पत्र ९
६०
60

पत्यमित्यर्थः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ॥ पूर्वपदशब्दः समासावयवे रूढस्तस्य कुलशब्दे प्रसंग इत्यत आह। समासवसंबंधिन इत्यादि समास
इत्यसंबंधि पूर्वपदं कुलशब्दस्याविवक्षितसंबंधि भवतीत्ययोरपि समासावयवत्वात्त्वव्यवस्थावचनं पूर्वशब्दो नेत्याशंकनीयं पूर्वपदशब्दस्य स
मासावयवे रूढत्वात् तेन देवदत्तकुलीन इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधाभावान्नकार्योविकल्पः पूर्वादिति अपूर्वादिति कथ्यमाने बहुकुलशब्दो बहुपूर्व इति तत्र प्रत्य
यो न स्यात् किंच देवदत्तकुलीन इत्यादावपि निषेधः स्यात्। तस्मात् श्रुतिपरिगृहीतार्थमपि पदग्रहणं कर्त्तव्यं। व्यन्सपत्ने॥ ननु च नित्यं सपत्न्यादि
ष्विति सपत्नीशब्दः एव स्त्रीलिंगो न्यायादिति तत्कथं पुल्लिंगस्य प्रयोगः तत्राह। सपत्नशब्दः इत्यादि इवोर्थ्य इति साद्रूप्येण यथा सपत्नादुःखं ददातीत्युत्त
प्या शत्रुपीत्येतत्सादृश्यं समुदायेन वेदितिएतेन समुदायार्थं सपत्नेन प्रत्युक्तं प्रत्यर्थेन प्रत्ययार्थः। सपत्नः सापि प्रवृत्तिप्रत्ययोपाधिरपि तद्दर्श
यति। अथ यत्नु दृष्टस्यापत्यस्य विशेषणतामेव सपत्नसरोवरमान्तं भवति। तत्राह अपत्यार्थविनाशे स्येवेति एतदेवोदाहरणे नस्य स्वप
तिपाप्मानामात्मोपोतिनहि पाप्मान्नां पुत्रो भवति अतः सपत्नमात्रेणात्रस्य इति सदृशयोगोपि व्यत्ययदंतयोर्भवति। अतः सुपुत्रो अपत्यार्थे
न नास्त्येवेति। एवस्योत्पादितं पाठेन प्रयोजनम्॥ रेवत्यादीनामव्यपादिश्व इति तत्र रेवतीशब्दो विषयतः अश्वपालिनीहारशब्दोपपदात् पालयतेकर्मण्यण् अश्वपालेषु
कर्षुकक्षाङ्गः पचपलंननेअस्मात्कोपपदात्कर्मण्युपमान इति ङीप् ङीन् तस्माद्धातुप्रत्ययशब्दोवा। शब्दोपपदाद्यहेकर्मण्यण्। अश्वेदस्यो।

३

रश्चिरज्ञात्रः। गोत्राश्स्त्रियाञ्जसनेत्यत्र। प्रतिज्ञापितस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह। अपत्यं पौत्रेति [illegible] लौकिकस्य लपत्यमात्रस्य ग्रहणं नन्वत्र यदि स्यात् स्त्रिया
इत्येव ब्रूयात् तत्र शब्देन ग्रहणं तस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात्। गार्ग्यइति। गार्ग्यशब्दो यं च श्वेति ङीबन्तस्य तस्याढत्न्द्वितइति युवशब्दे रूपा
त्तिदर्शनात् गार्ग्यशब्दो गोत्रस्य रुत्निधापिनः प्रत्ययेयस्येति य्य। आपन्नस्य वतद्धितनातीति अलोपयलोपो गनो गुकायन इति ग्लुचुकस्यापत्यं प्रावमि
दृद्धात् फिञिनबहुइतोमनुष्यजातेरितिङी प्रतस्यपुवज्ञावेन निवृत्तिस्ततः प्रत्ययः अणास्याप्तिकरणं अत्र वृद्ध्यर्थं गार्ग्या दोषन्नतेरवहुकुलात्
इत्तुवनंडस्यापत्य तोस्त्रः वतंडाद्यलुक् स्त्रियां वनंडी तस्यापत्यं वा तंठोन्नात्म्य इति पुवज्ञावेन ङि निवृत्तेः लुक् स्त्रियामित्यस्य गोत्रोलुक् यातिप्रति
षेधात्वातंअशब्दादेवद्रप्रत्ययः इहचगार्ग्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी अस्य गार्ग्यायणी इति जाते अत्रैव पुवज्ञावप्रतिषेधः सिद्धः मौत्रं च वर रोसस्य
त्र अपत्यमात्रं गरयते तेन वृद्धिनिमित्तस्येति पुवज्ञावप्रतिषेधन प्रयोजनं किं च गार्ग्याः अपत्यं स्त्रीत्वात् गार्ग्येनास्ति प्रत्ययः। अस्त्रियामिति युवसंज्ञा
प्रतिषेधात् गोत्रसंज्ञवाप्यवतिष्ठते तत्रैको गोत्रेइति नियमात् चगोत्रप्रत्ययो तादपरो गोत्रप्र[illegible]य संभवतितेन नास्ति गर्गा निरस्त्र रागन्नोर्गनि
र्यः अपर आह। अस्ति गार्ग्या कं यं गार्ग्यापत्यं यास्वान सामुर्वेनानां पि गोचेन हि सोगर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतेते अपत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदन्न
वोदको गोत्रइति नियमाभावः तत्र अणस्पनावाद स्त्रिगार्ग्येति येतु नास्तित्याकुस्तत्र मन्यन्ते माङ्वंशः पिङ्वंशे व द्वावपि वनस्पो प्रत्यय स्वनिमित्तप

पव १
६१
61

नवतिश्चयाहेतुत्वात् ततश्च गार्ग्यो ऽपत्यं यास्त्रि गर्ग्यस्यापत्यं नवत्यपौत्रप्रभृतिअपत्यग्रहणं चव्यवहितापत्योपलक्षणं तेन गार्ग्यपञ्चयातस्य गोत्रत्वा
देको गोत्र इति नियमात् प्रत्ययांतरानावड़ इति वृद्धौ कश्चित्पृच्छते मोजात्वप्रतीतियूवी प्रत्ययो नवती तितदा यासिन्नेव पञ्चे घटं ततदा हि गार्ग्यो गर्ग्यापत्यं
वा नवति गर्गो यो माणावक इति माता महादरूपलात्तु नाप्यार्त्यप्रयोग इति न स्त्रियुत्तसा॥ वृद्धाच्छञ्ञ सौवीरेषु बहुलं॥ अत्र वृद्धियस्याचामादिस्तद्
वृद्धं गत्य तेनत्वपत्यमतर्हितद्वृद्धमिति या स्यात्तरपरिनाषितं तत्र रस्तूचे हि वक्ष्यति। फिरिति फिञो ग्रहणं न पिनः वृद्धाधिकारादिति सौवीरेष्विति प्र
वृत्ति विशेषणमेतिगोत्रात्स्त्रियाइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवृत्ते गोत्रप्रत्ययांतात् यादृत्ते तितस्तस्या विशेषणमित्यर्थः। सौवीरगोत्रादितिशब्दमपिप
रिनाषिकस्यैव वृद्धस्यग्रहणे सति घटते अन्यथा सौवीरेषु यद्वृद्धं तस्मादिति पुनरिहस्त्रचैयग्रहणं। भागवृत्तिर्पदोवितिरितिवित्यंतशब्दं वृद्धस्व
पर्याः भागवृत्ति शब्दृ इति यावत् गोत्रात् छंग्वंकुलं भइ तिस्त्रियाइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवृत्तो गोत्र वव नात्स्वातिपदिकाल्वलंय क्षयुच्यते॥ ततस्तेस्य
एवं भागवित्तिप्रभृत्पती त्यस्त्रीत्व एव तिनान्येन्य इति परिगणनाओ का पर्येः नन्नु च गोत्रग्रहणमनुवर्तते वृद्धग्रहणं सामर्थ्यं याद्यसौवीर गोत्र
वृत्तिश्रयाति पृदिकं तद्द्वृद्धमेवं तत् किमर्थं वृद्धग्रहणमतआह वृद्धग्रहणं वृत्यर्थमिति। तद्धि गोत्रग्रहणं स्त्रियाविशेषणं अतस्तद तु वृद्धौ स्त्री
ग्रहणमनुवर्ततेयद्यसौवीरगोत्र वृत्तिश्चावृद्धग्रहणं सामर्थ्यात्तु गोत्रग्रहणमेवानुवर्ततेन स्त्रीग्रहणमिति घावद्धृपत्ते॥ अपत्यमंतर्हितं वृद्ध

मितस्य त्र्यह्नस्य यत्तोसमंज सोयंग्रंथः ऋौपगवि रितिः नन च परेषामानादेवा चन विष्णवो तितन्ननेदिसूत्र चकारो येवा विपरिणामनाश्रयेणातिप्रसंगः परिहार्यमन्यनेवाय स
णोकर्णयोर्व्यथवकुलत्वणो कृतंतस्य अयोजनेममावकुलयत्तणामित्यादिवेविक्ष्यमेवदर्शयतीतिगोत्रस्त्र्या स्त्रियाद्भुत्यारस्येति। तत्रांत्य सौवीरगोत्रयुः किमत्ता व्रत
नयस्मरताइत्यर्थः। सौवीरबुकुच्छायामिति पुनश्चकारो हृत्रस नं रुजस्य वकुलयत्तणासित्रोयमित्यर्थः। सू वेंद्र हलिसताद्दशिनिः। इदानीं स्त्रोक वा। हिनकारेणोत्पपो
नरूत्यो॥ सुयामुराद्देपितिकादिहृषस्यापत्यवाचोयत्ति॥ अयमपितिकादिरेवाद्दंकौसमकमांरत्नांडुलामहषाणायुद्धातिदि घस्येतिनन्ननादा यनाद्देडो युड।
गामः॥ फांटाहृतिमिमतास्यां णपिंजो॥ तेन यथासंख्यमिहननवतीति एवं वक्षलाणास्याणोकरणामर्थस्वतितद्विमिमतरा द्दे हृद्दर्थे। यथासंख्येन फांयहृते
हृद्दलाद्धिकरणामनर्थकं स्यात्। इ हृतुफांट हृतानाय इति गर्ग्यो नार्यादिवतडतिबघादिकं इहवायप्याउवार्पिकं तथाय थासंख्यमत्रेष्यतो यथा हृफांटोहृ
तेर्णस्याणोकरणामनर्थकं हृद्दलात्प्रा तिपदिकस्यापुवजावश्र तिबेधार्थमनुक्तं वेति॥ ऋविदिन्योणण॥ ननु वक्षणादिन्योणपइत्येवक्षेरारा ह्रासिद्धत्व
स्त्वित्र्यमिहपचते अतआह। अरुराद्बादपरोयीतिसत्वपपरोणपञत्वयो नवविष्यतिसउक्तवित्रियादितित्यतोर्थेनेदमाहतद्राजसंज्ञकइति अनेन
रुपनेदर्मरुतिकादिषुपारादिति॥ अत्र वौरव्यशद्वौवापत्यिपथनेकारितोसुरपकारादिति। कारिणशित्यिनः रपकारज्ञातिस्त्राशिल्पद्वाह्निनेनव तांति
नन्यतोतस्य पुवज्जावोननवतीति नस्याद्त द्विनस्य इति विधायमानं य दिहि स्यात्। नलुद्दितइति दिलोपः स्यात् तस्मान्ननवतीत्याह। स्त्रिप्रत्यय

पत्र ५१

६२

निर्द्देशसामर्थ्यादिति पुंलिंगस्यापि प्राठलिंगविशिष्टपरिभाषया केचित् निरासाद्वादपि सिद्धः प्रत्ययपुंलिंगत्वान्नजिघानान्नचविष्यतीति भावः । वामरथ्यस्यक
कण्वादेवरवर्जमिति निगणावाकास्याधेमाव ॥ वामरथ्यशब्दइत्यादि । तस्येति प्रकरणान्तरपत्यप्रत्ययांतस्येति विज्ञेयं कार्यादिवदिति । तेकेवलानां तेषां वस्य वि
कार्यस्याविधानात्यत्तांयकार्यं तस्यातिदेशः लुगादिकमपि मितिकण्वादि प्रयत्नते वहुषुमात्रस्यकार्यं स्यातिदेशान्नकण्वादिलक्षपुञ्जस्यश्रत एव
स्वरवर्जमित्याहतेनलुगादिकमप्यतिदिश्यतेमञ्जु कण्वादिभ्योगोत्रइत्ययमेवप्रत्ययविधिः ॥ वामरथ्याइति । यञिञोश्चेति बहुषुलुक् यत्र स्यप्राचामितिदि
तः ॥ यूनि तिञ्ज्रिञोश्चेति पक्ष ॥ रौ चिकेध्यर्थेषुच्छप्राञ्जिका घादितोगोत्रेसचाकलङ्कातो चितिवान्नवतिसम्राजः न त्रियइतिसम्राजोन्नवतिञ्च त्रियम्यतसम्रा
जोन्यःसिनांतलक्षणाकारिस्यस्य ॥ लक्षणोतस्वरूपग्रहण ॥ मित्यासलक्षणाराङ्घादिति । कारात्पर्यग्रहणामित्याहकारिववनेन्यथ इति । साधुत्वंवंतीति । रालि
नःकात्रिणाजात्पित्यइति आस्याम नेपादाहृतान्नदावाञ्च पूरत्वातन्नदाव्या वृद्धादिति । पित्रेवन्नवतीना चितायनिरितिनद्दिचामिनशातीद्धाश्इतिपञ्चवी
वन्नूघतयजामनोत्पन्नोपः तांञ्जपश्इति । यवान्नावकमणोरितिघन्नितिभावः ॥ इहसेनांनलनञ्जताकारिस्यावतिवक्षाव्यांनानोनोनत्रवचननन्माचि शि
वादिषुतन्ननरा इ स्यपाठापदिविवादिलतपञ्चेयायतञ्चाम्नोतिसवलानवतीति तद्धः ॥ प्राञ्चदाम्यतांणा ॥ अन्यम्पश्तइत्यनविष्यतीतिमेव ॥ इत्यादिलक्ष
णेषुप्राप्तोति । तिकादिभ्यफिञ्ञ ॥ ञ्जत्रिपववनइतियञ्चकुरुनादिस्योण्यइत्यत्रव्याख्यातादिनः श्रौरसः शब्देनेति । नरस्पासतो नस्ञात्रियइति । हयादशादित्य .६२

दूपं तस्यापत्यं यद्दरास्यष्ठानन्यादराष्ट्रौ ञञियादञ् । किं पुनरेवं प्राग्यसेनस्याग्रयत्तोरव्यायनइत्याह । तयाचेति गर्दाहतमिति द्वर्वेष्टालिकारौ । तिल्केतेगुपधा वि
स्तोतिपतवः वृद्धोदराद्रिसे प्रवोज्ञानारैशतस्योपसर्गेइतिकस्त्रियां टाप्संज्ञा ॥ वालो र्द्वा शिखापस्थसवालशिखाः । कौशाद्वा चिन्त्यमेताव्व्यतेदयालतस्य वा
लाशिखाशद्वेनतधन्नालक्ष्यते शैखायनिःनरशाखेयवत्स्यादितः अतञ्जसायांतपवाच ता । ततोगार्गादिलाघव । शाघः ततोल्म जिपिञ् । सिधुराद्वाद्यञ् । मग
घेत्यादिनाम् । सैधवः तत्राप्यघुनि षिञ्यम त्रएत्पत नत्री तियमुञ्ञ शकघादिः । पशास्तरुपमस्याश्रेरुपादारुतधसरायर्यप । ग्राम न वोञ्ञायञ्ञी लवर्ती
युगपद्घादि नालवर्तीः ञ्ञोणा द्विःपुत्रः ञपिञः । गोकञ्ञगर्गावादीयत ञ्ञ गोरस्टवस्येव यद्योयस्यदेवरच्छः । तत्तेतिलात्तिलतः ष्षोदयदिः । ततो
मञ्चणोयइ तिस्तिलोनपत्यं ञ्ञास्तर्गिकोण ॥ नस्ताद्धितइतिटिलोपः । तेत्तिलः ञ्ञरुणादिर्योपमो रव्याञ्ञ तिञ्ञस्यास्तिनूरिकः । विल्वादिकः नस्येवापत्येक
पिलकादिल्वालत्वंमूलिकः मास्यवमतइञ् । नौतिकिनौदि किंचुपमदायांतोरपतात्वदशञादेः तस्यापत्यं वो पायतः विटपरडेयो । एपतात्वदशास्यांवादेरा
तस्यापत्यं वेदयनः सह्वानेजतिएवंवतयतः शोवयतः द्वितमावद्वाद्धियतस्याञ्ञतयतघञोस्यास्तिघञ्जवानितस्यापत्यंघातुवतः शाद्वथ्यापस्यञेज गतो ए
तात । पंचा घत्तघञ्जवनो व दिआह्लादनततारम स वत्तञ्ञ माञ्ञस्यापत्यंञ्ञमसायनिःषु शोन्नतेसो ऽश्रुतः । इगुपधात्काः गम नं । नगगाशाद्व ऐस्य शो
रानेःपरतासर्वधातुन्यामनिन् । याजंयामाशो मनं यामास्यसुयामा । ह्न पोलो मानिकार्थेति अस्त्रो वतःमजनपदस्तलोपत्यंजानपदरशाह्नातञ्ञ

त्रियादन्त्र। अमघं॥ वस्यकरतां वर्णमिव वत्सकरवत्यास्वत्त एवमारवतिलदृष ब्रह्मणोऽश्वेति यत्रवसेचनेऽशुपघात्पः श्वेलोमा। निकार्यतिलोमकांदकमि
प० ७१ कपोतान्तादत्या। अरानायोर्दन्याघानायेतितफक्कस्याकृन्नावततःपवा घतय ञ्यो गाधञ्ञः एतेतिकादयः। कौसल्यकार्मार्याभ्यां च। कौशलत्यराद्दृहल्या
लाशलाजादान्यडकर्मारशब्दात्किरिलद्वाणोरण्यः। एतयोरित्युहत्। मिङ्। पाकरोति परमप्रकृते वृद्धेवतिकेयंतर्हि विज्ञातं प्रकृतिरूपं श्रूयतेतद्वारा। प्रत्ययस
न्नियोगेतच्चितिनवेनस्वमनिपात्याहतयावेतिमुद्रादिषस्येतिश्रवोत्करणोदागव्यायनिः॥ वेगुणोनस्यात्। अनःपरादिकरणाम्। औदिषस्येतिनतयन्ना
६३ द्रासेत्यर्थः। एतस्मिन्नुच्यमाने अनऋ... तवाघतिनतञ्जनादिवादायमादयोनस्यात्। अतो॥ कार्त्र्यायणोरिति। वृद्धेमिएवलमिल्लाणकार्यतनोयद्गिनि
नतस्याब्राह्मणगोत्रमात्रादितिमुञ्जवतिविधानसामर्थ्यात्तथपरञ्चापूर्वकृञ्छात्रकार्तस्यापत्यमित्यादावगोत्रवदिनात्पर्यवृचनमिति। अपरञ्चा
63 दो अप्रत्ययग्रहणमावह्नतेतत्र केराणविशेष्यतेञ्चपरणाप्रत्ययार्थोनिर्दिश्यतेतत स्यापत्यस्यागोत्रग्रहणाद्गुवनसामर्थ्यमिति। नदीवांहृदादगो ६३
त्रात्रौ। कार्त्तिशवाहदपिति। कदिरायहृत्र अपत्यग्रहणमावहतेतत्रैकेना। विसोदीनामिजोवकारः। तत्रेवत्सिनिष्क्रियावकारो आमुगुन्नायनिःनापितात्
बुनयप्रसंगो। पिञ्जनवतियाञ्जहत्तिरिति। वावनामधेयस्येतिहृद्धसंज्ञापन्नेयाञ्जदन्नायनिवृत्तिर्भवत्येव॥ वाकिनादनंत्रकायदिहृद्धगोत्रमिति॥
वाकित्तगारेधेकाकोऽत्पतत्रयः। वदनवाकःसोस्याग्निवाकिनः। वर्हिपावदुपपाध अगोरधेति। गारधः श्वबादराद्दित्वादादिलोपः शकंघ्वादित्वात्पर

पररूपं क्रियते क्रौञ्च्यः ॥ अन्येषामपि तिकः कर्करस्यापत्यं कार्केयः गर्गादिः नुर्वादिः लंघ तैलं घीका ।। असमादेव निपातनाद्घस्यादेशः वर्मैवमशङ्कौञ्जीघादिरित्राय
पचाद्येवमिमघमित्याह आङ्गः केकारश्च आद्यवश्यतिहन्ना यञ्जताघन्नियोर्थे तिपक्व ।। शेषेयस्य ताशआङ्गः वमेवत्तिमित्तो नलोपश्चेति आदिवृद्धे प्रातिपदिक
स्यानकारान्तत्वान्नलोपान प्राप्नोतीति विधीयते । पदिद्युनरयं क्रत परादिः क्रियेत आयनादेशो न स्यात् फक्स्यानादिलात्ययदि वलिगविशिष्टपरिभा
षया वृ मतावर्मतो प्रत्ययो न वर्तते तदा तस्मात् इति युवञ्जावो न स्यात् ।। पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।। इवेतो वप्रत्ययः सिद्धः इति तेनासाविहनेविधीयते
कप्यतर्हि पञ्चम्या निर्देशाः स्यात् पुत्रान्तादित्यादि ।। प्रावामहलातिसन्चक्कलं ।। विकल्पार्थ इति विप्रकल्पयोजनं तत्र वा यो पादानेमतान्तरे प्रत्ययस्याभाव
द्योतयति ब्रकुलग्रहणं त्वचित प्रकल्पादिकं ।। अन्यतरस्यांग्रहणात्तु विकल्पानेव तेषामेकेनैव सिद्धकल्पतालि प्रकरणात् द्विविकल्पइति गम्यते । किम
र्थं तर्हि सर्वेषां ग्रहणं तत्राह तत्त्वेति बकुलग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति पारिशेष्यादन्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थमित्यक्तो नवतिवैचित्र्यमेतद्दर्शयति क
विदिति ।। मनाजातावञ्चतौ षुक् ।। तथावेति । अपत्यार्थे प्रत्ययत्रयार्थेति वकुपुलुकञ्चसञ्ज्ञेत । लौकिकस्यतृञ्च्यग्रहणात् । अपत्याऽसितइति अप
त्यक्ता नितः [illegible] नात्वाविधानार्थमिदं अणः सिद्धत्वात् ननन इति दण्डवा तवासिद्धिति निपातनात् त्वासिद्धिः । अर्थविशेषस्यानिश्चयात् । अनधातुर्वद्धा
म [illegible] करतान्त इति सिद्धस्य वचनाद्धिरिति तत्र । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं तत गोत्रसज्ञं भवतीति । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेष

प ७१
६४
64

गोत्रशब्दस्य नियमार्थमिन्नाधेयं युञ्जानसंज्ञेति वत्तानलिंगावतीपरिभाषा न भवति यथोक्ता गुणाभवद्भी॥ विधानस्य शेषभूतावाययाप्रतिषेधपरं कार्यमिति।न
वयन तथा किंचवृद्धादयो पि सर्वा अर्थप्रत्यायनयोगाः सन्तीति शबरस्वपवच्छेदन नियमपञ्जो अथ वनासंज्ञाः स्तस्यैयमपि न विघ्यति।उक्तं च॥ व्यवहाराय नि
यमसंज्ञानां सन्ति निबवित निल्य एव तु संबंधोडित्थादिषु गवादिवत।कर्त्रादीनां न शास्त्रेस्मिन् सर्वस्याविपत्ति राज्ञावच्छेदलक्षणाः।अञतिमोहिसंबंधोपि
राघवत। विरोधवदिति यदि पौत्रकृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा क्रियते गार्ग्यस्यापि प्राप्नोति सो पि हि कं विदू प्रति पौत्रो भवत्येवा तत्र को दोषः गोत्राद्यन्यस्त्रिया
मिति यूयचविन्य प्रत्यय प्रसंगः गार्ग्यरा ह्वादेवञ्जूनि प्रत्ययइष्यते नैव दोषः बाहृत्यपत्यग्रहणानकर्तव्यं॥ अतोपत्यरूपेण पौत्रस्यापत्यत्वात् प्रकृतेपरत्वसो
वयहणा सिद्धम्॥ ननु क्रियतेपौत्रप्रकृतिप्रत्यरूपेतौ च प्रतिनासमानस्य यथास्यात् वस्तुतोपत्यस्यमाभूदित्येवमर्थम्॥ अतोपत्यरूपेणाप्रतिनासमान
स्य न विघ्यति।ननु वास तस्य स्यपत्यग्रहणोपोत्ररूपेणाप्रतिनासमानस्य संज्ञा विधानात्तेन रूपेणाप्रतिनासमानस्य गर्गस्य न न विघ्यति।किमपत्यग्रहणे
नायद्येवमो पगवस्यापि न स्यात्।सोपि वंपत्यरूपेणाप्रतिनासतेन प्रकृतिरूपेण अपत्यमात्रे प्रत्ययविधानागार्ग्यादेरेव तु स्यात् यत्र गोत्र एव प्रत्यय ६४
उत्पद्यतेपयर्योलत्यंतेपौत्ररूपेणाप्रतिनासमानस्येति।तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत।सर्वस्यापि यन्निवितप्रति वस्तुन पौत्रकृतिवाह्वेन्निवारात्पौत्रप्र
कृतियहणं न कर्तव्यं न भवति तद्ग्रहणसामर्थ्यात्पौत्रत्त्ययं तेइति।तन्न॥ सन्निनिर्देशार्थत्वात्।अचेतनव्याननविघ्यतितत्संज्ञात्प्रत्ययार्थंवाद्गोत्रमित्येता

वतिल्कनोकस्य संज्ञा स्यात्तथाहि गार्ग्यवत्सातोपि पौत्रप्रभृत्यगत्या त्वं राज्ञि अतो वक्तव्यं पौत्रप्रभृतेर्गार्ग्यस्य मा भूत्। अपत्यरूपेण प्रतिनासमानास्यैव यथास्यादित्येवमर्थमपत्यरूपेण कर्तव्यस्य
संबंधिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोर्थ प्रतिपौत्रप्रभृतिलपपत्यलं तनमेव गोत्रसंज्ञा विज्ञायते तेनोस्मिन् गार्ग्यस्य पौत्रगर्ग्यस्यानन्तरे न भवति गार्ग्यादिभ्यो यञ्। तदेत
स्तर्वमुक्तं संबंधिशब्दत्वादित्यादिवस्य यदपत्यमिति प्रतिसासत इति भावः। तच्चयमत्र सूत्रार्थः वक्तव्यः पौत्रप्रभृति पत्यरूपेण प्रतिनासमानाथोर्थ अपत्यरूपेण प्रतित
सतेयं च प्रतिवक्तव्यः पौत्रप्रभृतिर्न प्रतिगोत्रसंज्ञा इति। अपत्यमितिव्ययेदयेतिसंहितन इतिरोधः। अपत्यरूपेण प्रतिनासमानास्य संहितोऽपदेशो यथास्यादि
त्यवमर्थमित्यर्थः॥ इह कस्मान्न भवति गर्गापत्यस्य तृतीयादेरपत्यमिति अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गार्ग्ये प्रत्ययेरूपेण प्रतिनासमानस्य वक्तव्ये पौत्रप्रभृतेर्गर्गी
प्रतिगोत्रसंज्ञायां सत्यां गर्गवद्भ्यो यञ् जीवद्वंश्ये गोत्रामुनीतिन गोपत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति नैष दोषः संज्ञाप्रकरणे एवास्मिन्कर्तव्ये अपत्यप्रत्ययेषु विधायमाने
बुमध्यसंज्ञाकरणं प्रत्ययवाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहणार्थं यदि इदं तस्यापत्यमित्यात्र प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमपत्यं तद्गोत्रसंज्ञमिति। तेनापत्यशब्देन प्रति
नासमानस्यापत्यस्य संज्ञा न भविष्यति। नन्वेवं तेन इनाजाइत्यत्र तद्धितेनानन्तरापत्यमेवप्रत्ययग्रहो यथा स्यान् पूर्वेषां मा भूदिति मध्यसंज्ञाकरणं स्यात् प्रयोत
वत्प्रयोजनं स्यात्। अत्र द्वयस्तद्धि इनाजाइत्येव ब्रूयात्। तस्मादुक्तमेव साक्षात् तत्प्रयोजनं तस्मिन्प्रकरणे संज्ञाकरणं स्थिते एवं चोक्तमपि प्रयोजनं भवत्ये
वे अत एव तत्र वद्धे पतिगोत्रयुवसंज्ञाकोडेनव्यवहितत्वादिति। जीवती तु वंश्ये युवा। अभिजनप्रबन्धः वंश इति अभिजनात्पितृरादयः अभिजनाय तेयेन्यः

प॰ च॰ १

६५

65

पुत्रादयः इति । तस्य प्रबंधस्य वंश्यसंतानं तत्र ज्ञातो वंश्य इति दिगादित्वाद्यत् । पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठीसमासः । यत्रापि पूर्ववत् पौत्रप्रभृतीत्येतत् सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषये-
त् । तृतीयस्यापि युवसंज्ञस्याजीवद्वंश्यस्य युवसंज्ञा स्यात् । तच्च को दोषः युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधितत्वात् । गर्गादिभ्यो यञ् न स्यात् । न कश्चिदपत्यप्रत्ययः । धिकरणं
गोत्रादेव प्रवर्तन्ते इति नियमान्नानंतरान्मूलप्रकृतेस्तस्माद्धा क्येनैव विधानं प्राप्नोति गर्गस्यापत्यं गार्गिरपत्यमिति । एतेनोपगोः स्मृतीयोऽजीवद्वंश्यो व्याख्यातः । तस्माद्धेया
विकरणो षष्ठी विशेषणानि स्यात् । पौत्रप्रभृतीति षष्ठीविपरिणामः स्यात् इति अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । तुशब्दोऽवधारणार्थ इति । अनेकार्थत्वा । निपातानां मूसवल्लि
ल्लक्रमो शब्दानन्तरं इ स्वः दृतदाहृ युवेचन गोत्रमिति त्ववधारणे एव । संज्ञाधिकाराद्गोत्रसंज्ञासमावेशात् फगमात् तत्र अपत्यसंज्ञाना मिव युवगोत्रसंज्ञयो-
समावेशः स्यात् इह यस्यापत्यं गोत्रं विवादिभ्योऽण् तदंतात् अन्यणोऽपत्यं इति पिन्न ॥ जीवति वंश्ये तिल्लोपे ज्ञतेयास्याय नि रिति बकुषुयस्वा दिभ्यो गोत्र इति पित्तोलु-
क्ष सञ्जपत एवादेश विन्न तस्यानन्यताघ स्यादिभ्योऽनंतरस्य गोत्रडात्यस्यालुगुच्यते न वा जनन्तरः पित्र । शिवादिभ्योऽण् इत्यत्र तन्नक्ति एकवादिभ्यः परो यस्मं
तैर्यस्येति लोपस्तस्य पूर्वस्याद्पि निषोस्तानि वज्ञवा घस्कादिभ्यो विहितस्येति वा विज्ञा स्पलेर हवकाविस्यापत्यं कौप्यानस्यापत्यं युवा का एवाय नन्तस्य स्वाजाः ।
वाण्वयानीया इति कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणनं वति कण्वादिभ्यः परा योनं तरयोवातो स्या गोत्र विहितस्तदंतादित्याश्रयणात् इह स्तु वोपगवस्यापत्यमौपगविरिति गोत्रा
द्यनंतरेति प्रतिपदं विधानादेको गोत्र इति नियमो बाधिष्यते । यद्वा स्यते औपगवेरनोपत्यमिति विवक्षायस्य तु न गोत्रत्वात् पत्र मेव तु निफञ् प्राप्नोति । नैष दोषः पंच मेयु

५५

विवक्षिते वक्तुर्येन त्वयन्नस्येञो यूनि लुगिति लुक्क्रियते औगवश हाद न्ना नातत्वानरपिञो ऋवक्रविष्यति इह तर्हि दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः तस्यापत्यमित्यर्थे विवक्षायां फक्फिञो
न्यतरस्यामिति फको लुग्भावाय प्रत्ययेतरता दिक्षु प्राप्नोति किं च औपगवस्यापत्यमित्यत्रापि लुङ्गोपी विप्रत्ययलक्षणेन फक्प्राप्नोति एवं तर्हि गोघायूनीत्यत्र एकाय ह लाम
नुवर्त्स्यिष्यते तेनानेकः प्रत्ययो न भविष्यति तर्हि गोत्रे लुग्भवित्यत्र सौत्राणां यूनां छगाइत्यादौ प्राप्नोति यूनोऽपि गोत्रत्वान्न प्राप्नोऽतत्तं वा घिलापरत्वाद्यूनि लुग्भवति
विष्यति । तेवशं त्वंफकपिञो हिदो बास्यात्वथ लवर्व रपत्यं शालंकि पैलादिषु पाघदिञ् शाकादिषु प्रवताशालंकोरपत्यं युवाय त्रिञोऽस्येति फक् तस्य पैलादित्वन्ने
ति लुक्त नाशालंके र्वनः छात्रा इति प्राग्दीव्यतायार्थ विवक्षायां गोत्रेलुग्बावा तिपैलादिषु प्रतिषेधासति यूनि लुके निवे प्राप्त फक्पिञोरन्यतरस्यामिति फक्षो फल
श्रकः प्रवत्ता प्रसंगः । प्रसत्योऽत्र यूनो गोत्रसंज्ञायां लुग्भावीत्यस्याप्रहन्नो पैलादिषु न्नवत्येव फक्पियोरन्यतरस्यामित्ययं तु विकल्पो यूनि लुगित्यस्यानन्तरस्या
न्न पैलादिस्तु को व्यवहितस्यांतरेगस्यतत त्यत्रस्यै त्यणेत्र आलंकार इति न्नवति न घ्यापीलाया अपत्यं पीलायापे त्यणपैलस्तस्यापत्यं युवा अणोऽद्वच इति फिञ्
तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । पैलस्य न छात्राः पैलीया इति ॥ न्वान दिज्यायसि ॥ कनायान्वाते तिन्याद्ज्यायशब्दयोः संबंधिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते । अवकारलो वा
दिति ॥ यस्याज्ञापरं वरतायां वाकारस्तानवति सतो लोके वरपदत्फ च्यते गार्गजीवती तिन्चा नरिज्यायसी सतीत्यर्थः एव वात्स्यायनदाव त्पिङ्ग सत्वोऽवान्या स्मिन्न सत्वि
डेख विरतरेजीवति । सञ्जमपुरुषाबवयय इति आत्मनः प्रकृतिषु पित्रादिषु वा गम्यमानेषु सञ्ज म्या पुरुषो वर्धिर्यपां तेतयोन्ना ॥ प्राप्यप्यन्तु इरतां प्रत्ययो नपुंस

पच १
६६
66

तेसप्तमपुरुषावधयःसपिंडाइतिपठ्यते तत्रसमीचीनमर्थंनपश्यामःसमानःपिंडोयेषांतासांपिंडाः निपातनात्संज्ञावासार्थेनशतितच यासपिंडताचपुरुषसप्तमेविनिवर्त्ततइति।सप्त
मतोतेविनिवर्त्तइत्यस्यार्थः।नत्वत्रापि।तिजनने मरणोचेत्यर्थः।एवंमादिकायांक्रियायामिति।आदिशब्देनदानप्रतिग्रहोमःस्वाध्यायस्यचनिवर्त्तनभृत्यादिका।क्रिया
गृह्यतेजीवदेवेतिवक्तव्याख्यानमेतत्।स्त्रत्रजीवतिव्याख्यातपदं।तदेवंपदस्त्रजीवतीतिपृथमार्थेवारातादेतासप्तमीव्याख्यानविदेशइत्यादि।अन्तिमसतितस्मिन्सूत्रवि
रशब्दाद्वायःप्रकर्षमात्रंगम्यते तरपात्रस्थानोत्कर्षोद्योत्यतेस्तनस्तदुपादानसामर्थ्यात्।यथागोतरोश्वनइत्यादावपिग्रहत्तिनि मित्तभूतस्यपिवाहदोहादेग्रह
संबंधिनिप्रकर्षेतरपूर्न्नवतितत्पात्रापिस्थानपदंचित्र्यवाद्दिकंस्थानंत्रयोन्यूनइतिस्थानेनवयसाचन्यूनइत्यर्थः।नतुवयायसीत्यत्रहत्रेरेवानयप्रकर्षात्लभ्यते।
प्रशब्दस्यअज्यचदस्यपत्येनाह्रयोदशविधानात्तन्नहिसत्रहत्प्रयुक्तःशब्दोनकमर्थंसत्तिधातुसमर्थः।एवमपितरनिर्देशोनकर्त्तव्यःज्यायसीत्यनुहन्नैरेवग्रस्थानप्रकर्षल
लाभात्।सत्येतदपिनास्तिस्थविरइतिसपिंडोमृत विशेषणंतुतरेषुपाददानेस्थतिज्यायसीत्यनुवृत्तेर्पूर्वोज्ञानलाभः।जीवतीतिकिमिति।मृतेप्रनत्तवोन्यमस्थिविष्फितयन्नप्रश्नः।
क्तप्रवानयः।प्रयोजनंदर्शयतिमृतेमृतोवेतितत्रशतिसपिंडेमृतेपौतिपौत्रप्रभृतेरपत्यमूनोर्थः।हादश्यस्यस्त्रजायां।।अपत्यमंतर्हितमित्यादि।एतत्र्चपत्यप्रहणेनह
स्यविशेषणादिदमपत्यंजितंस्यशब्दात्मकस्यापत्यत्वासंभवात्भिन्नायतेस्त्रजायांगम्यमानायामिति।कापुनरत्रस्त्रजापूर्ववत्यमेव।यद्यपियुवशब्देनपेक्षितप्रह
त्तिनिमित्तएवसंज्ञातथापिआयेगात्मवयवस्पंजीवद्रूपत्वंसंभवतीतितद्ध्यारोपेसतितत्सहचरितंवयोपिप्रत्ययितेनववत्तीतिप्रज्ञानवतिसंस्त्रन्नामपर्थ्योदि

तिगोत्रस्यस्त्रेतोयुवसंज्ञा विधीयते मोत्रसंज्ञाबेस्वहेत्वा एको गोत्र इति नियमः प्राप्नोतीति तत्र परमेहतनेरेवोत्पन्नेनासिद्धित्वात् योविप्रत्ययोस्माद्वचनाद्भवतीत्यर्थः। पूर्वेण च सामानाधिकर
ण्येन संज्ञाविधानात् प्रत्ययमाने दायतये एव संज्ञाविधानं युञ्जाकार्यं ह इत्यस्यैतिवचने निर्देशाः इत्याह। ह्रस्वस्येति षष्ठीनिर्देश इति इ तिकरणो हेतौ वा ह्रिके कार्ये वेदं सूत्रं हतिका
रेणास्त्रे प्रदिष्टा एतेनानंतरसूत्रं व्याख्यातं॥ सूत्रस्य अत्र सायो निर्हृत्ति प्रधानो विकल्प इति न पूर्वः प्रवृत्ति प्रधान इदमेव प्रवृत्तत्वात् यदाह सूत्रस्येति निर्देशेन सपूर्वे सूत्रयोंत
स्यमेन निर्देश उपपद्यते पत्नि निर्दिष्टा याः शक्यतेन कर्तुं योग्यमुत्तावतं पद्म्या मान्द्रकाइ इति कितनेन तस्याच्च तस्माच्च न स्येति निर्देशो युवसंज्ञा विषयो लक्षणार्थः॥ ज्ञावहृय
स्य च त्र पौंद्रिरनु युवसंज्ञा विशिष्टा निर्देश इति कर्तव्यं। एवं च प्रवृत्ति विकल्पोप्युपपद्यते सात्र प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे लभ्यत इति मत्वा निवृत्तिप्रधान इत्युक्तं। ए
वसंज्ञायां प्रतिषिद्धयेमिति तस्य अभावपक्ष इत्यर्थः। गार्ग्यो नाल्य इति का पुनरत्र असागोत्रत्वारोप एवाजीवद्वंश्याहि गोत्रसंज्ञकाः तेषामेतासरनवयव सोम
वतीति तदारोपेन वर्तिन्नसा॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्॥ जनपदशब्दोयं क्षत्रियवाचिन चेते पंचालादयं शब्दाः क्षत्रियशब्दा एव तत्संबंधाच्च तस्य निवास
स्वित स्थितेजनपदेलुपिजनपदेवर्तंते तत्र कथम परकाल योजनपदशेतयनित्यात् क्षत्रियशब्दानांलभ्यते कं पुनराह क्षत्रियसंबंधाज्जनपदे वर्तत इति तत्र
चारस्त्रावत्लुप्यागोप्रस्याख्यानादितिपठता ज्ञाक्षत्रियेपिवजनपदे प्रजा। विकल्पपंचालादिशब्दप्रवृत्तिरित्याह पांचालपंचादयः शब्दाबहुवचनांतात् क्षत्रि
येएकवचनांतत्पाशाति पदिकस्याविशेषणंजनपदानसुवंतस्य एकवचनांतादपि प्रत्ययो न वर्तते वर्षेत्राक इति ह च्चाजराह्रस्य दांडियनायनादि सूत्रे

पत्र १ द्दिलोपेनियतित्त्रौपादवइति क्षत्रियवचनं वायनजनपदशब्दःब्राह्मणस्यपवालस्येति वाक्यादिप्रकृतिषु येषां दर्शनं निष्फलत्वात्कथमत्र प्रसंगइति चित्रस्य क्षत्रियसामानस्य
६१ शब्दादितिसमानशब्दोयस्यससमानशब्दः क्षत्रियेणसमानसशब्दस्तस्मात् जनपदात्तस्येतिषष्ठीसमर्थात्राजन्यभिधेयेप्रत्ययोभवति। अवृद्धादपीतिव
67 ग्रस्यबुञोपकवादःकश्चित्तुवृद्धादेवायंप्रत्ययः पठ्यते मागधइति अत्र मगधेत्यण्॥ वृच्कौशल्याजादाञ्यङ्। पाञ्चालोऽअणञ्वकवाडकारदिलोपार्थःणकारोवृ
द्धिनिमित्तस्यवत्तिवज्जवप्रतिषेधार्थोऽन्यस्मादितिगुणवचनात्सुघिष्ठिरपितृवचनेनावपुरोरणवक्तव्यः पौरवइति। कथितत्र्यते। तत्र कुरुशब्दस्यजन
पदशब्दत्वात्साल्वादिकत्वाद्योण्यसिद्धत्वाजसंज्ञार्थेवचनंजनपदवाचिनस्तत्र मगधेत्येवसिद्धम्। कुरुनादिभ्योण्यः॥ आदिशब्देनकारेणैवसंप्रत्ययेनेनकु
रुशब्देनतदादेजनपदस्यांचावात। तदाह कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्चेति अणयोरपवादइति कुरुशब्दाद्यञ्मगधेत्यणोपवादः॥ नादिभ्यस्त्वञनूनेत्यञ्
तिकथंनैषदाहतिवदमितिस्वर्द्धस्वावचनेषय:कथंतर्हिसनोषधस्यार्थप्रतःस्ततायामितिनिरुक्तशाक्तपशोर्दोषविवक्षायांवानयञोप्यसमर्थनात्। ॥
साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। साल्वेयोपाङ्गान्तामिकेतिवचनात्कदाचित्तस्मात्मिकाण॥ प्रत्यग्रथ्येभवशाल्वायनावृत्तिरत्स्यजाति
इति शाल्वात् सकलेर्वेप्रत्यय:अणापोष्यतइतिशाल्वोप्यकवच्चप्रदेशोसाल्वादितिच निर्देशात्। न च निपातनेनठकोपवाद:शाल्वेयगान्धारितत्पयानिर्देशा
ता। तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इति जनपदशब्दान्क्षत्रियाद्वृत्तिभ्यइतिजनपदशब्दान्क्षत्रियादित्यनुवृत्तेरतलभ्यते। जनकबना। कैतलकितव इत्यादिस्तोमइदर्शना

र्थः। तेन वुध आजमा आजे वं ह इ तो तेन्योपि न भवति तथाच भाष्यन्दा हृतं वौधिः आजमा दिभ्य जके हि ति रिति। शाल्वावयव संज्ञिता इति। साल्वावयव इ तो वं शा द्वि ताः
त्यर्थः॥ तत इञा॥ तत्याचे वादो हृत मि ति तत तत इञस्य बहुषु तेनैवा स्त्रियामित्यत्र कार्याच्च संश्रुयं समुदाहृतं। इह तु वकर तो लू पास्ययो कं बोजा ल्लुक॥ बोले शकः
इति चन्द्र मगधे त्सूत्राणां केरल इति। अनंतरस्य तत्रा स्त्रियाव भवति ऊति ऊ त्तां स्त्य अवतीं कृतो तिलु किं नतेश्तामनु व्रजाते रिति। ऊ पृ कुरु रिति ऊङ। तः। अतश्च।
तकारा विसृष्टाय इति। असति हि तस्मिन् लस्येति निर्देशस्यात्तत्र तस्य ससंदेहः स्यात् किमत्र तास्य निर्देश आहो स्विदिद्रमः इदमस्य निर्देशे अनंतरस्य इञो लुक् प्रसज्ये
त। तकारे लोपदोषान्न भवति। न पर निर्देशस्य वर्तोध्वव प्रसिद्धत्वात्। तपर त्कालस्येति संज्ञाकरणाच्च कथं भाड्रा सुतो मम कृदृति। स्व छंद वाक्यप्रयोगं मद्रा सुता वित्य
व वा पञ्च अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति। यद्यत्र तद्धित विधिः स्यात् अवंत्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यात् तेनैव सिद्धत्वात् द्व विधौ तु स तकार मात्रस्य यद्दत्ता
न सिध्यति अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमर्थकं भवति। नञ्जाष्ठ भर्गो दियौधेयादिभ्यः॥ यांचालि व्यादिष्वत्रा लादयः प्राचो जनपद भर्गो दि गृह्णता मद्राग णेन्द्र ओगः भर्गः।
त्रैगर्त्तः। उ ऋ तं पद्धि प्ल विद्वादि त्याद्रुः। अरूशा विनापञ्चो दस्य कवचुलवव ना हि संज्ञाभावात् कयं नरो मार्गः वाश्मी रः शाल्व वदा वरा हो ननिश्चा सत्कराग्ने
ना नि नाम्यस्य स उत्तानन द्रमा शा तत्र शं उ ऊ र्णादिभ्यो लुग्वचनादिति त प कौरव्यः। यौधेयी सादि सु धायाञ्चपत्यं स्त्र आया अपत्यं स्त्री आयाश्चापत्यं अवडति
वृ राद्यात् स्त्र अचादित्य भवतो वत श्वार्षपार्थौ दियौधेयादिनामित्यन्न षष्ठ्या लुक् स्यात् ७ लब्ध गोऽपि सत्ति द्वो हन निह नित्यरः स्यात्तत्तु विद्यति सिद्धे राङ्क

प०वं१ वाचम इति सूलपुष्पत्याघ दासत्वं न व तिकस्य त्यजनरिति यस्य वन्द्यमाणोति प्रायः तमेव प्रकाशयति अथ पुनरि तिपरत्नारितलत्तद्वे वि पर्यय इति पशुरिति पशुमुञ्जो
वियोजनपदेन समाम शब्दस्तस्यात्यं पत्यंसंघः स्त्रिविविशिखो वृत्यते घञ्ज मधघत्यणात स्यात स्येति लुकि पत्कनव श्यो दिलञ्ज णास्यात्वि कोणरवस्या पितुलु क
एवरजाइति रजसञ्ज क्रियस्यापत्ये खिलविशिष्यसंघः झर्वंवदेणद्व्यस्यापितु क्रअवत्ससंतस्य वि ति दीर्घः । आसुरि तिजनपद लञ्ज णास्यात्रोलु कि पश्चा
६८— दिलञ्ज णास्यात्रोलु कि पश्चो दिलञ्ज णास्ययोलुक्जाति लञ्जणोऽ॥ श्रू ज्ञापकेल मवइज्यति तथोवान्कवा स्त्रिके कोरणेतद्गुक्लो योधयादि पुत्र पुत्रयो नित
रुक्तोऽक्तज्य यंसाणात्वा पोयस्यसज्या वरणात स्यापत्यं साञ्ज्ञावाणो यञ पलेयेत्यन पठति । तत्रञ्जैवा याप्यानांयस्या साज्यापानूंरन घन रा हृद्ध मातोरत्तो पूप
श्चा म्यांत्रि जंतामितितम्बानियत्र इति ष्ठशचार्तेयो धार्त्रेयः द्वराद्धेयायालयपान्तरा स्त्रेपोत्रेयो गत्रोरुषपातिपि स्त्रिगलोदृञः अनर नतरः यस्केकम ति
किमग्निरिश्वयः नरानरायस्य सुनयानरः॥ अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः॥ ॥ इति हरदत्त मिश्र विरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमन्त्ररता॥ ॥ ० ॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥ ० ॥ श्री॥
श्री॥ श्री॥
श्री॥ व॥

68

प० ब २

६८

69

श्रीगणपतयेनमः॥ ओंनमोभगवतेमंगलेश्वरश्रीमद्दिव्यतत्त्वसिंहाय॥ तेनरक्तंरागात्॥ रंजितद्रव्यमस्येवास्तिषष्ठ्यंगेनोऽण्मेरक्तइति॥ अस्तिवर्णविशेषेरक्ता
गोलोहितेत्यर्थः॥ अस्ति[redacted]युक्तस्यवर्णांतरापादनेरक्तंपटइतितत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणोरूपे॥ लाक्षायांरक्तारक्तकोपेमुखमित्यत्रापिप्रसज्येतेतिमन्यस्मृती भानर
यार्थमाश्रित्याहशुक्लस्येत्यादिएतत्त्वाभिधानस्याभावेप्यन्यतेरज्यतेनेतिरागइतिप्रत्रिवइतिभावकरणयोरितिभल्योपःभावसाधनस्तुरागशब्दोनभवति॥ नहि
ज्ञानक्रियैवरंजनंक्रियायांकरणंभवतिरागविशेषवाचिनइतिस्वरूपग्रहणंतुनभवतिभ्रमरचलाक्षादानांरागग्रहणेनविशेषणात्रागादितिकिमितिअन
भिधानाद्देवकर्दवाविनोनभविष्यतिदेवदत्तंवस्त्रमित्यादौरक्तस्यासम्भावस्यैवसंप्रत्ययादितिप्रकृत्यर्थानोकेवलवर्णान्तरोत्पत्तिप्रत्युतमहत्तीलत्तरंकार्यमितिन
स्यचवर्णांतरमाहितमितिप्रश्नःउपमानादितिरूपसादृश्यनिमित्तात्॥ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्॥ शकलकर्दमयोर्वावृत्तिकिदर्शनान्मूत्रेग्रहणेपनाल्या
इतिक्रोधद्विविशेषोनीली आवाधनार्थंएवनंनीलरागरक्तंतुणवचनंलादेवनीलीरक्तेवस्त्रेसिध्यति॥ पीतादितिरागविशेषवाची पीतरागःहृदयपि
वचनमप्यत्रापिधनार्थमेवस्वार्थिकस्तन्न्यलयान्तेतुणवचनोवस्त्रेलभ्यते॥ नक्षत्रेणयुक्तःकालः॥ इहपरमकालेक्रियात्मानमिच्छति॥ यथाहमादित्यग्रह नक्ष
त्रपरिस्पंदसमयापरे॥ निर्नमाहादिर्नेदेनकालेकालविदोविदुरितिवैशेषिकास्त्व॥ द्रव्यमाकाशादिकल्पंनकेचन॥ व्यापारव्यतिरेकेण[redacted]कालमेकेप्रवक्षते॥ नित्यमेकंविभुद्रव्यंपरिमाणंक्रियावतामिति॥ द्वयोरपिदर्शनयोर्नक्षत्रेणकालस्ययोगोनसंभवति॥ किंकार

लुप्तेनकालाद्वेः वां:२

तां अथ शिष्टैर्विकाशानियोगः कालविशेषा वधारणार्थेऽस्मिल्लोके पौषादिशब्दप्रयोगः एवंविध एव योगः कालविशेषावधारणोऽहेतुर्नवर्त्तिद्रव्यपन्नेतावद्ये ।११२
नपिनक्षत्रकालयो र्नित्यत्वात्संबंध तत्कालान्तकदाचिदयोगः क्रियापक्षे पिनक्षत्रगतायाः [redacted] ख्यायाः समवायलक्षणो हियोगो व्यक्तिज्ञाना हविशेषवतां
सूर्याद्रिगतायाऽस्तु अ संभवाद्विशेषणत्वाय द्रिक्षयव्याकवचं वियोगः तदाव्यभिचारान्नावः नहिसो [redacted] स्स होराचेनेयः पुष्येणा तस्मान्नक्षत्रेतां
युक्तः काल इत्यप्युक्तो निर्देशः कथं तद्धि निर्देशः कर्त्तव्यः नक्षत्रादेर्युक्ता ताधक्ते [redacted] काले प्रत्यय विधानं युक्तकालापत्तेः पुष्येण युक्तं चंद्रमा पुष्यः
पुष्य युक्तो न युक्तः काल इति पुष्येण चंद्रमसि वर्त्तमानः प्रत्ययः युक्तशब्दस्य च लोपः पौर्णमासी वि पौषमा एवं सर्वत्र तत्र युक्तवद्भावे दोषः मघायुक्ता
शब्दात्प्रत्ययः क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यतः युक्तस्यैव तु चंद्रमसो लिंगवचने स्यातां ॥ अत्रानक्षत्रवाचिन एव प्रत्ययो वि
धेयः नच तद्योगेऽपि नवनीतिमलाप्रवर्तिकल्पं पुनरितिनतु चंद्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रत्वं ज्योतिर्मात्रवचनत्वात् येनु पुष्यादीनामाकृति
कीमक्षत्रता चंद्रमसा योगेन वर्तते तावृकृतेषाम यद्यप्यपवृत्तः पुष्यादि समीपस्त्वइति मुख्या पर्यासिनवेगौणास्याश्रयणा संभवेन वर्तितत्र मघादि
यः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिंगसंख्या एव चंद्रमसि वर्तंते यथा मघा स्वातिः पुष्येति तेन युक्तवदभाव विषये पिदोपानावः [redacted]
[redacted] पुष्ये समीपस्थेन चंद्रमसा युक्त इति [redacted] यथा पि चंद्रमसा कालस्य योगो नित्यः चंद्रमसो नित्यत्वात् पुष्यसमीपस्थेन तु कादाचित्कः पुष्यस ।१८

पत्र २

७०

७०

श्लो २ यांतेमः एतदेव ४ ६ पि २ नआ।१।४

समीपस्थतायाः कदाचित्कत्वात् पौषीति स्वार्थे तिष्ये त्यादिना यलोपः। लुबविशेषे। यद्यविशेषे लुप् न वर्तिताऽपि प्राप्नोति पौषी रात्रिः पौषमहरिति
रि अत्रापि युद्धचेति विशेषो न गम्यते अपरात्रिरहरिति विशेषावसा[redacted]यात्। तदाश्रयः अत्र निषेधो न वर्तिष्यते तर्हि लुमस्या
त् अधपुष्यः एषं ज्ञप्तिके ति। अथवा दिवि विशेषावसायात् पुष्ये पायस मश्नीयादित्यादावेव स्यान्नयत्र न मनागविशेषावसायं च्य
तश्चाह नवेदित्यादि आदित्यग्रहेन मुहूर्तादिग्रहः विशेषोत्ति धीयन इति प्रत्यस्य सूयत्ति यावानिति क्रियाश्च कालेन च्छेणायुज्यत इत्यहोरात्र इति
वष्ठि नाडिकात्मकः इत्यर्थः। तावतः कालमेकस्येव नक्षत्रस्य सम्भवेद्भमा वर्तते तद्द्वयावान्कालेन नक्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्यया तेना
ऽभिधानात् मविशेषतदेकदेशस्याभिधानं विशेषः एतच्च प्रत्ययान्ते नानुप्रवेशात् तरंगत्वाल्लभ्यते प्रसज्य प्रतिषेधश्चायं तेन पौषोऽहोरात्र
इत्यत्र समुदायेनापि प्रतीयमानो वयवद्वयात्मकः प्रतीयत इति तदाश्रयः प्रतिषेधो न व ति। इह पुष्येणायुक्ता पौर्णमासी पौषी मघाभिर्युक्ता मा
घीत्यादौ लुक् प्राप्नोति ज्ञापकात् सिद्धम्। यदयं वि[redacted] जाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्त्तिकी चैत्रीभ्यश्च इत्याह। तत् ज्ञापयति पौर्णमास्यां लुङ् न
भवतीति श्रवणा राहात्र[redacted]न वति श्रवणा कार्त्तिकीति निर्देशात् कथं तर्हि आयतस्यां पौर्णमास्यामिति प्रवाधकान्यपि निपातनानी ७०
नि भवति। संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्। विशेषार्थोयमारम्भ इति न च संज्ञायां नियमार्थं विधिः सेत्स्यति नियमायोगात् श्रवणाकार्त्तिक्योः संज्ञामपि

रात्रिरित्यत्र निपातनादिति॥ अत्र असपत्नत्वेऽनेन न भवति॥ अर्पोकान इति विज्ञानात्॥ ॥ द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्॥ नक्षत्रग्रहणमनुवर्तनं षष्ठ्यंत तयाविपरिणम्यते तत्र द्वंद्वस्य विशेषणमित्याह॥ नक्ष १

दर्शमा [redacted] यत्तु पिसुलवजावकस्मान्न भवति॥ अवलारात्रे द्वंद्व इति राधानुराधीयरात्रि रितिल्एकदेश द्वा रेतारात्र्यादे न तत्र द्वंद्वयोः॥ अघराधानुराधीय
द्रीमी [redacted] त द्विशेषणास्य नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वात् लिं
गस्य॥ अ घ्येत्यस्याव्ययस्या लिंगत्वेपि सति [redacted] यलुप्यायोर्युगपत्प्रसंगः॥ अत्पयादर्शनस्य हि लुप संगतस्य कयं छ प्रत्ययेन सह प्र
गस्य लुपं परत्वाद्वाधते छ इति न युगपत्प्राप्नयोर्विप्रति षिद्धं न खलु छ यो युगपत्प्रसंगः॥ अत्पयादर्शनस्य हि लुप संगतस्य कयं छ प्रत्ययेन सह प्र
संगतस्मादयमत्रापेभ्यध्येपवादः॥ पूर्वान् विधीन् बाधंते नोत्तरा नित्येदमयलुवा॥ एवं न नवति नो स्य छ स्यात् तेनाच्छोलुपो विषये श्रूयते एवं देव य
लुपं प्रतिवाधक [redacted] त्वं परत्वादिति यता यं परस्तेन लुवस्य न भवति तेन तद्विषये प्यसौ श्रूयते इति॥ संसामा॥ यस्य सामो विधीषु कार्यं वि स
षयविनियोगाय न ज्ञानः तत्तेन द्वंद्वसमुच्यते॥ कलेर्ढक्॥ सर्वत्रेति॥ न केवलमग्नेः सास्य देवते त्यास्मि न्नेर्थे ना पि केवले द्वंद्वसामे त्यत्रैवार्थे गा॰
कलेर्ढकु अपि तु सर्वं घापिशादौ वालीये त्वितार्थः स ग्रहस्नो वेजातेच द्विराण्ड वाविधायत इति पाठः जात र्थयो द्विरण विधायते तत स्यव
उ रस्य वितीत्यर्थः॥ न [redacted] विघाय इति विघावाविनइ कङ्ग्मव [redacted] ती त्यर्थः॥ गोत्राद्दकवदिति गोत्राद्दकवदिति के योद्दस्यः प्रत्य
यस्सत्वो तिदिशयतेन त्वं ङ्क्प्रत्ययो विहितः तस्मेनेनसं घा कलत्रो॥ घित्यस्याणो गोत्रचरण्ण हु [redacted] जित्यस्यवात्रातिदेशः॥

मर दव अंव

पत्र २

७१

महति॥ अननुबंधककग्रहणेनसानुबंधकस्येति२ तोऽष्यातदर्थ्यइत्येतत्तत्संलक्ष्यते॥ ...विधीयमानेऽसमर्थः॥ ॥पवित्रेतोदथः॥ चार्थाद्गृहति अन्निति ...भावः

वामदेवाड्ड्यौ॥ पुष्करतां किमर्थमितियस्येतित्लोपेन सिद्धं मत्वाद्य अन योर्यदुतांमाभूदिति॥ अथक्रियमाणेऽपि ड्करस्रोकस्मादेवानयोर्यत्

तांनन्नवतितत्राह॥ अननुबंधकेतियग्रहणेऽस्तु ग्रहणेन नवति एकानुबंधकपरिभाषयात्रयतु ग्रहणेऽसतोग्रहणा [redacted] नाव अत्रवामदेव्यमिति अ

त्र सर्वं पदंस्वरेणाद्यदात्तमेवमवति संग्रहे श्लोके अतदर्थ इत्यनेन ययतंमवस्त्रादावेव नवति इतुरप्याख्यात्रादावपि प्रसंगइत्याह समंत

द्विवितइत्यादिवृत्तौति वैषम्ये परिसरवर्तौनावे। यस्याः न कश्चिद्वयवइति बाकुत्यापि प्रायमेतदनं चत्वामि च तयत्नम णा विधीयतेनाय्यंदर

वययवृतित्वारीपदाड्ड्छाचे परिद्दतइति [redacted] तद्दक्षीचयदोहासमंताद्धेवृतिइत्यादिना [redacted] तत्कारी औ पत्वात् [redacted] कोयंप्रयोगःपरिवर्तइव॥ पांडु

२ वकंबलान्तिः॥ [redacted] मत्वर्थीयेनैवसिद्धेइति। यो हियेन [redacted] प रिवृतंतस्यसंनवति अतोऽनिमित्तियवतन्मात्

त्येतपरिवृतोरथइति विवक्षायां द्रवैणाणपूर्वडपता॥ दूप वैयाघ्रो रहीपि वाघ्रयोरिति। विरूपाणामपिसमानार्थानामित्येकशेषः व्याघ्री

त्तित्वावांतरजातिनेदेनिलाप्यत्वान्नविष्यतीतिसमाधानं मेणोवरथस्यापरिवरणांसमवतिन विकारमात्रे तिवमणी युक्तं चोपिव्याघ्र

[redacted] चापंद न न तयं म तो द्वसर्ग

राद्या १ पुर

१ न्यां प्राप्ताि रञ्जतास्मिन्योऽनु इत्यञ्ञ प्रत्ययः क्विपि नष्टिलोपः॥ कौमारापूर्ववचने॥ अपूर्ववचन इति॥ अपूर्वशब्दो भावप्रधानः। अपूर्वस्य वचनमपूर्ववचनं तस्मिन्न पूर्ववचने कस्य पुनरपूर्वो
क्वचित्तत्राह। पाणिग्रहणस्येति एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते॥ उभयत इति॥ आद्यादित्वात्तसिः। स्त्रीपुरुषयोरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यते। उभयोः [redacted] पक्षयोरपूर्वत्वे स्त्रि
या एव चापुंस इत्यर्थः॥ तत्र कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणात्प्रातिपदिकमात्रनिर्देशादवसीयते। उभयोरपि निपातनमिति [redacted] सुस्त्रि प एव यद्यपूर्वत्वमिष्यते तन्निपातनसामर्थ्याल्लभ्य
ते। अपूर्वपतिं पितिय स्याप्याणिं न वचनं विक्रुहृत पूर्वः स अपूर्वपतिर्न विद्यते पूर्वपतिरितित्वात्तामुपपन्नं प्राज्ञः सा यौवनेन स्त्रीकृतवानित्यर्थः स तु पूर्व इतो वा हो न
वक्तुमावाच्यता। अपूर्वपतिरिति अयमपि बहुव्रीहिः अत्रापि पुरुषः पूर्ववत्वं निपात्यते। अपूर्ववचने किमत्र निपात्यते। [redacted] कुमार्या अ [redacted] भिधीयते। कदाचि
पूर्वत्वं पदातस्यायं दाज्ञ यो अपूर्वत्वं न पुंसस्त रक्तदित्यर्थः॥ कुमार्यां भवतीत्येवेति अनेन योगः प्रत्याख्यायते। कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवतीति दायतत्वाद्भोग
ग रत्वादेः तत [redacted] तत्र भवइत्येवात्सिद्धं यत्पित्वाध्या [redacted] दिकमपि कुमार्यां भवति त [redacted] घाप्ति सत्यां विधाने तत्र भवइति सवत्यं च सञ्जायते। पिनाशोदेवारितं एवं तावत
कौमार इति सिद्धं॥ स्त्रियां कौमारस्य स्त्री कौमारी। तित्र त्यां सत्यायस्यामसौ भवतः कौमारव्यपदेशं लभते से कामिधीयते न स्त्रीतरं एतत्तु स्तत्रावेते व्यवस्थैवाख्या॥ त मंगी
त्रोक्तमम [redacted]॥ अत्रो इ रतिरुवराणा पूर्वकेमिधा भवन्तीने सप्तमी समर्थात्तत्किर्ननो व व घते नु कोछिद्रमिति शिष्यमेवौषधंय यो छिन्नाछेन सर्वं गुरो तातित्तुन्न
तिरिक्तमित्यर्थः। यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिरिति तत्स्य त्स्पुटो बहुलमिति कामे ति कृते त्यक् ॥ शारावे [redacted] सु उद्धृत इति। [redacted] नद्वाप निहितइत्यर्थः॥ स्थण्डिलाच्च

मपितृ ते चित

तथापि पु   तृतीयासमर्थाद्विधा

मुन

पत्र २ यितरिङ्गते॥ शा खितइतिसंज्ञातशा स्त्रइत्यर्थः यद्वा शा स्त्रशब्दोनैर्थ ज्ञातिपदिका द्वात्वर्थ इति ति च कर्मणि॥ कः शास्त्रेण विहितइत्यर्थः॥ छंडे लेशयितुं त्रू तमस्ये तितुं त्रवत्नव्वाःइ त
स्य क्रियारूपत्वात्। संस्कृतं नक्ताः॥ संस्कृतमित्येतत्कर्मसामान्ये क्तत्याद्यतेनन नपुंसकलिंगमेकवचनंच। नक्ता यित्येतत्तुज्ञ भूपाद्यस्य वहार्थ्यविशेषक्तत्याद्यतेतेनपु
७२ लिंगबहुवचनंच। तत्रवाक्य गमस्यार्थस्यपदसंस्कारेऽपयोगात्संस्कृतंइत्येत [redacted] भवति। अतएव विनज्यसंबंधदर्शयतियत्संहातंनक्तास्ते चेद् [redacted] वंदु
तिअणीयवामणोचेसकलरिाध्यानन्दुतिवतलब्द्धस्य घतिनिदिश्यमानलिंगतास्वर विशदमिति खरं कठिनं विशदं विनक्तोनरुशद्धोनाच्यत [redacted] इतियद्यपूनक्तो
वायुनक्तइतिनक्तायतरमत्रापिभूयोनुःनक्तराद्दृष्कात चेवपसिद्धइतिमावः॥ शूलोखाद्यत॥ शूलोखादितिसमाहारद्वंद्वः एता पात्रविशेषयस्त्वो गदावातुषामा
द तसेह यहणान्नंतिस्वांगेसं कर्तव्य नक्तस्या नावातकयमुखोग्नि शितिनघ्नसोनक्तः॥ नवार्थे द्विगादिलाद्यज्ञइव्यः दघ्नष्ठक॥ इरुत्तद्धि केवलमाधारभूत
मिति। यथा शूले संस्क्रियमाणस्यमांसस्यशूलंयद्यप्यत्रदध्यपिसंस्कारकंतथापिनतद्धिवहितविलुतद्धाधारस्य द्रव्यान्तरेणायःसंस्कारःस एव विवक्षितइतिना
वः॥ उदाश्वितोन्यतरस्यां॥ ओदश्वित्कइतिइसुसुक्तान्तात्कः॥ क्षीरादृञ्॥ अत्रसंस्कृतमितिवसंबध्यतेनतुनक्ताइति तेनयवाग्वा [redacted] मपिनवति॥ ढंर यतिदिष्ठाण्। तिति ७२
उप॥ [redacted] सास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञायां॥ ततश्चेद्विवक्षेति। नतत्प्रत्ययांता लोकस्ययदिविवक्षानवतिचेत् एवंप्रत्ययोनवतिनान्यथेत्यर्थः संज्ञायामितिसमु
दायोपाधिरिति एतदेवस्पष्टयत्नयात्तेन चेदिति। पौषीपौर्णमासीतिलुबविशेषइतिपौर्णमास्यांलुप्तननवतीति पूर्वमेवोक्तं चैत्रकमासनवति चैत्र एव चैत्रकः

ष्पतिः   तांत्र   से

कर्मकरास्तोषां यो मासः कर्मकरतादास्य विवक्षितो न तत्र यदा पौष्या पौर्णमास्यां तत्रानुसंभवति विवक्षितश्च न मासादिव्यपदेशो नान्न तत्रेत्यर्थः इति करणास्य ज्ञापयि
तुमिति किं पुनरिह ज्ञाप्यं साध्यं तत्राह तस्याप्य मिति ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति संज्ञार्थत्वे इति संज्ञाशब्देन तुल्यफल इत्यर्थः प्रहायिनेदेन वा यामर्थो ज्ञाप्यते इति संज्ञा
यामिति द्वितीया प्रहत्विरिह राशत्रे संज्ञायामिति तस्यार्थ इति करणो वेदितव्य इति परिज्ञाप्यासंपद्यते पूर्णमासादण् इति पूर्णमासोऽस्यां तिथ्याविति बहुव्रीहेः प्रज्ञादे
राकृतिगणत्वात् अस्माद्देवता निपातनादण्। म इति वक्ष्यते। इति वृद्धम शब्दैकदेशप्रयोगः सत्यो नामा नामे ति वत्। अयन्नाया। अयन्नायनमस्याः इत्ययहा
पि प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्। अस्यदूर्वे पदासंज्ञायामग इति गुणात्वेऽन्यत्वेन युक्ता पौर्णमासी अस्व निपातना पौर्णमास्यामविलुप्ता। सास्य देवता। या
गसंप्रदानदेवतेत्यपि देवशब्दो मनुष्यशब्दवज्जातिशब्दः स्वाभिकमिनत्। तथापि समुदायशब्देवताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासौ देय द्रव्यसंप्रदानत्वेन
चोदितं तच्च सर्वत्र वर्त्तते न जातिविशेषवृत्त्यर्थः। देवस्य पुरोडाशादेः स्वामीनि ति दिवेः ऐश्वर्यकर्मणो देवतादशब्दकल्पनिर्दश्यति। एवं वक्तव्या वाच्य प्रहृते चि
दृशासो यत्कालेऽन्यो मन्त्र इति वचनमुपपद्यते न हि रुद्र उपसिवा जातियोगोऽस्ति तथापि देवस्य देवत्वमिति प्रयेता एव मेवोपपद्यते। कथमिति।
पुरोडाशादिकस्य द्रव्यस्याग्न्यादिद्रव्यसंप्रदानता स्तनास्तीति प्रश्नः। मन्त्रस्तत्समर्पितादिनानेनोपचारिकत्वे प्रयोगस्योच्यते। अयमपि मुख्य एव प्रयोगया
गसंप्रदानं सर्वलौकिकप्रयोग इत्यर्थः।। सेति प्रकृतत इति। सायकृणां प्रकृतं संज्ञायां संवत्सरमिति तदनुवृत्तौ संज्ञायामनुवृत्तिः स्यात्।। कस्येत्। किमो

पत्र २

विभक्तौकादेसंबुद्धस्यकस्येतिनिर्दिष्टमितिशंकामपाकरोतिकशब्दइति।एवंचसत्वाकायात्त्रब्रूहीतिसंप्रैषः नकस्मात्रनुब्रूहीतिनकस्मैदेवायहविषाविधेतित्र्च
दसः स्वाद्दनावयदिध्यइग्नी अवमस्यामित्यादिवत्कार्यमितिइत्वेतत्तयस्येतिप्रलोपाग्रहत्रैः परत्वादादिहघ्याबाधते देवताद्वन्द्वायमितिवेसोमाधाताल्पत्र
७३ कश्महत्तोक्रियतेयस्येतिलोपापरत्वादादिष्टइत्विवतिमत्तायामपिदृष्टत्वोयमस्येतिलोपस्यात्।अपोनप्त्रपानप्त्रांघः।।अपोनपादपानपादितिदेवतानामामधे
यइतिष्टस्वादयादित्वानयोःसाधुत्वंतयोस्तुप्रत्ययसन्नियोगेनेतिअपोनपातेअपानपातेत्रूहिप्रैषोनवतःदेवत्वपेनमुस्पाहात्यपामनप्त्रेस्वाहेतिस्वाद्दः
73 सप्रयोगः।।छवः।।योगविभागइत्यादि।इर्वत्स्तजएवकचयइहतोसतिघञ्जेवाह्वोडतस्योअप्रवृत्तिरुयापिकदएवेतिसंख्यातात्रदेशः प्रप्मोतियतरुइयमितिरा
तराद्योनतनयमन्नशतंरुद्रादेवताअस्येतिघञ्जेतयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्यइतिलुग्नभवति।।महेंद्राघणौवा।।महेंद्रादेएवेत्युच्यमानेअनंतरत्वा
एवस्यमुबायत नच्यवत्तोघइतिपुनर्वचनं।।सोमाघरत्।।सोमितितिद्धिलाडीपू।हलस्तद्धितस्येतियलोपः।।वास्त्वृतुपित्र्यशसोयत।।वायव्यमितिगु
णः।वान्तोयिप्रत्ययेपित्र्यमिति।।याडन्ततइतिङ्यस्येतिलोपः।।द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ।।आपोणपस्यवाप
स्वादइतिवास्तोष्पतिरागुह्यात्प्रत्ययरूपदर्पस्योयवादः।रोषेस्योणः।द्यावापृथिवीउतिदिवोद्यावादिवसश्चपृथिव्यामितिद्यावादेशःशुनासीरावितिं ७३
देवताद्वंद्वेचत्यानङादेशः।।शुनोवायुः।।सीरआदित्यइतिअन्येत्वेकमेवशुनासीरस्यमिन्द्रस्यगुणमन्यतेयथाह्वलायनः।इन्द्रोवायुःशुनासीरइति

मत्रालिंगत्तमवतिइंद्रमुनाराीरम स्मिन्यज्ञेहव्यामरुतिमरुतोस्य मरुत्वान्निंद्रः अग्निषोमीयमितिइदमेसोमवरुणायोवास्योपतिर्वास्तोष्पतिः। अस्मादेव निपातनात्।
साधुः गृहस्य मेधशब्दमुकारांतं वद्धंचाधके अधीयते मेध्यलान्यो गृहमेधे भवम्नगरे त्यण्च नगरमेधावास आगृतेतिमंत्रलिंगं गृहमेधीन्यः सर्वा साधु
न्यः सोमर्षेमादन इति अश्वरीयकं तत्र नकारांतेन नकारांत इति॥ कालेभ्यो भववत्॥ कालविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययविधे अर्थदे॥ कालेर्ठञ् इत्यत्रोक्तमर्थे स्मारयति। प्राग्दीव्य
तीयेष्विति॥ कालेभ्यो भववत्॥ कालविशेषवृत्तिभ्य इति स्वरूपग्रहणं भवति बहुवचननिर्देशात्॥ वक्षरागारागामित्यादि असति वचने कालेभ्यो भववदूत्स्य
माने यदि तावदेवं संबंधः कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विधास्यंते ते सास्यदेवते तत्राप्ये भवतीति देवताप्रत्ययस्तिर विधो विधास्यान् ततः कालाधत्रिति न त्रिपादेव
पिष्पाप्नोति॥ अथ पुनरेवं संबंधः भवेये प्रत्यया विधास्यंते ते भवति कालेभ्यो देवतास्य इति एवमपि एवं प्रत्ययानां विधिषेतास्यात् तत्र दिगादिभ्यो यदिति यत्प्र
त्ययो पिभवे विहितः कालवाचिभ्योस्मिन्नर्थे प्राप्नोति अथाप्येवं संबंधः कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवेनावेव कालेभ्य एव देवता यद्इति। तत्र सत्त्रचकस्य कालय
स्योन्नयसंबंधः एवं तावद्बहुलमथापि लभ्येत लभ्येत एवमपि यः कश्चित्कालात्प्रत्ययो विहितः स कृतश्चिद्देवतायां स्यात् तत्र भवो मुहूर्त्तादेरपि प्राप्नोति
वेति निर्दिशेत्र सति सर्वसहरूपप्रतियन्ते भवति तेन याः प्रकृतिभ्यः येन विशेषणेन ये प्रत्यया भवे विधास्यंते ताभ्यः प्रकृतिभ्यः स तेनैव विशेषणेनत ए
व भवतीति न किंचिद्दनिष्टं॥ महाराजप्रोष्ठपदाद्यंठञ्॥ महाराजो वैश्रवणस्ततामहः पितामहः॥ पितृमातृशब्दाभ्यामिति वैश्रवणः प्रोष्ठपदशब्दात्

पा०व २
७५
७४

वैणानक्षत्राणिात्राह्मेवचनं नवयद्रोति आदित्यियगणात्याकयणिक स्पर्णमासादतीति। अस्मिन्वर्त्तत इत्येव पौर्णमासी तिपोष्ठ्र्णमासोध्यां वितिवियहः। पितुश्चमा
तुलमातामहः पितामहः॥ पितृमातृशब्दाभ्यामिति स्वरूपपदार्थकत्वेनाम्य हितत्वाविशेषानावालक्षरस्य पितृशब्दस्य पूर्वनिपातः अयोनिसंबंधवा विलक्ष
दानडनावध्याडामसंज्ञितिकथन्नर्थकोरवग्रहः मातामहः पितामह इतिनस्मान्महत्प्रत्ययः पितृमातृमारशब्दाभ्यां निपातितः निपातयोनडादेशइतिके वितह
त्तिकोरस्त्रासदितापूर्वस्यैवन्नित्यत्वान्नोलक्ष्रणेनपदकारावनुवर्त्याशीतिन्यायेनाअवग्रहणेमाकारीतिमन्यतोमातरिषिद्वेतिव्यार्यमुपसंख्येयमित्यर्थः। नपु
नःषकारानुबंधःकर्त्तव्य इत्संज्ञाभावात्मातामहमध्येपीमूत्रेरश्पते। अवकुइतिकुगंधनारसोछादादीनामादेशाचस्ययोरितिषत्वं नभवतिसकारोच्चारणसाम
र्थ्यात्नि षकत्वान्निलादितिसस्यावस्थायांफलरहितत्वान्तेषान्यवस्थायांप्रयोजनशून्यता मितायो॥ मतसमुह॥ सर्वस्यैवविषयस्यापवादेरवस्थ ञ्चलाद्द्य
तिकिमिदाहरणामितिकान्नेषु कष्टुशब्दाअघूदानःश्रा णोनांतुस्वीणामित्यननासार्थं वाधिकरणेषु योग्यत्रयादि प्राकशकटेरित्यनेनुवृत्ते। षष्ठीबहुवचनांतंवि
परिणाम्यतत्राणिवाचिनां ये आदिसूताःकवर्गात्सर्वेचः ते षामुदाहणो न वती तितत्र शोकमित्यनुदाहरणांबडिकादिषु पाठात्वकयहस्तोदाहार्थः। निह्लादिन्यता।
अयहणं बंधकवाधनार्थमिति निह्ल शब्दोगुरोश्चहल्लइत्यकारप्रत्यया घोदाहः। अतोनुदात्तादेरणोबाघव॥ घाञ्जोतितस्यबाधनार्थमायहणेनृञ्चयथ
चान्नस्यात्पुनर्वचनसमर्थकं स्यात्। नानर्थकपरत्वादविज्ञलक्षणेघव घाञ्जोतितबाधनार्थमत्रपुनर्वचनं स्यात्। पुनरायहणाद्दाोव घाञ्जोतिनाजिनिणमिति ७४

नस्यादेरीङ्कितइतिपुंवद्भावेनङीप्रत्ययनिवृत्तितोसिद्धेनएपनपस्यइतिचेत्तन्निमावान्तस्तद्धितइति ङीलोपाभावः तस्यगुरुत्वासामर्थ्यात्पुंवद्भावोनभवतीतियदिस्या
त्सिद्धस्यप्रत्ययविधावितिवचनात्तत्रत्यन्नएवातद्धितेपुंवद्भावेनभवितव्यंयुवशब्दाच्चकनिन्यत्प्रत्ययितन्निमित्तप्रत्ययान्तूलादाघातइत्यौत्वस्मिंका
एवासिद्धइति।तस्यरूपाणेनर्थकस्यात्।यावतामितियपात्रवाह्निकतयापुंवद्भावइष्यतेआह्विमिन्नाद्विपुंयुवतिग्रहणानर्थकंपुंवद्भावस्यसिद्धत्वप्रत्य
विधाविति।गोत्राच्चोच्छोरन्नराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्यञ्।।अपत्याधिकाराद्व्यन्यत्रेति।यस्येवराजन्यमनुष्ययोग्रहणादनमर्थकोगोत्रइत्येवसिद्ध
नैतावपत्यप्रत्ययान्तौ।जातेप्रत्ययार्थत्वात्।ञ्ञकहिराज्ञोपत्येजातियरुरामनोर्जातिवञ्जतोपुक्तेतिकितक्रियतेप्रत्ययात्वाकोमनुष्यराजन्यमनुष्ययोयुव
नइतिलोपेनभवतीतियावतानापत्येभवतीतितेनयत्तलोपेनभवतिसर्वथाप्रत्ययात्वाकराजन्यमनुष्यत्वाद्यवानइतिवचनात्चलोपगवकमिति।यथात्रप
परोप्यनुदात्तादेरन्नभवतिवयाषडिकादिस्त्रेवद्भवते।।व्रालत्तमाहिववाडवाद्यञ्।।नकारस्वरार्थइति।ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्।किमर्थं
व्राह्मणादिस्थायविधायतेनप्रत्ययतोयत्रैवविधायतेनहाद्वृद्धेयुयञोयनोवाविशेषोस्तितदेवरूपंसएवस्वरः।अस्यस्वरितत्वात्रतुवृत्तिज्ञापनार्थंएतत्
ज्ञापयति।अन्येत्वोप्ययंभवतीति किंसिद्धंभवतिहस्त्राजपत्समानवादेयिष्यतितन्नवक्तव्यंभवतिप्रतिघ्नासंसजूहतिग्रह्यहस्तितिवनञ्जप्पसजुहुङ्
ति।तद्भवतितदुपवारणासवक्तव्यइतिसकारपदसंज्ञार्थः।।तेनपार्श्वमित्यत्रभत्वाभावाद्गुणोनभवति।। अनुदात्तादेरञ्।। अवित्यात्परत्वात्चकाभवति
त्रा

पत्र २ तथ्यमिति विंशत्यनन्तरादात्तात् करोतममूरशब्दौ प्रथावन्न इति मघोदात्तौ शुपघान्तःतरिति: सन्धाकिप्रयात्रास्तिति रिशाद्द प्रत्ययस्वरेणानोदः॥ सञ्च आदेनाकदा
त्तलेन न वति स्मादयो वकुलमिति वकुलक्वमात्। खडिकादिम्यश्च। ज्ञाउ कश्चेति ज्ञात्रकस्यपत्यानि जने भद्दा शाह्वादिति विहितस्यत ज्ञानस्य लुक् मालवस्तुद
दलत्तत्तास्य न्यङ्‌ सर्वत्र सिद्ध इति समासान्तोदात्तत्वे सति शेष निघाते न्मुदात्तादित्वात्। ननु च परत्वादिति अत्यपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तं न वति वद्द्वन्नास्तात्
७५ दृवद्वरोत्र समुदायो गोत्रमिति। तत्र यथा जन पद समुदायो न जनपदस्य तो नगरस्य इति यासिकोसलीयाइत्यत्र शब्देन भवति न जनपदलत्त्रणेन तद्वापि
75 गोत्रलज्ञणो लुक् न प्राप्नोति इति भावः स्यादेतत् मा भूत् समुदायो गोत्रमात्रं व शृङ्ग सुन्नवति गोत्रं तन्न्यत दृत विधिना समुदायामपि तु त्र प्राप्नोति तत्रा रुनयोति
यन विधिस्तद्द्दतस्ये त्यत्र हि समासप्रत्यय विधौ प्रतिषेध इत्युक्तं एवं तर्हि ताद्दिक यः पुनरस्य केनये स्तेनोनयं शक्यो ह्यापयितुं राका मितीयाह त्रान्यथानुपप
त्त्या ज्ञापकं न वति नयेन च विनानस्मद् सन्निधानवोपपद्यत इति किमत्रानुपपन्नं। तत्र पूर्व विप्रतिषेधज्ञापनस्य प्रयोजनं मोपगवादिकाः पटकमिति पुत्रो
वकाशः यदाघदात्तं ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनि प्रावमहे रुद्धत्विगते तेषां समूहो ग्लौचुकायनिकमिति श्रयस्कको पोतमित्यादि गोत्रमवकाश। गोत्राद्दनु
दात्तात्तमय प्रसंगे परत्वाद्दञ् स्यात्‌ प्रसावापका ज्जोवमभवति तलृत विधिज्ञापनस्य प्रयोजनं वनहस्तीनां समूहो वानहस्तिकं गोधेनुकमिति जं गल ७५
धेनुपलज्ञातस्यत्फज्जरपदद्दद्धि विकल्पः पुनरस्यैव नियमनार्थतां वर्तयिष्यन्‌ कथमेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं ज्ञापनं नियममश्चेत्याशङ्क्याह तन्त्रस्यकृ

मालवादित्येतावतेति योगविभागेन यन्नद्वयमाम्नायतत्स्यर्थः। औडवमालवाभ्यां ङ्मालवकलमिति तिङन्तयत्रापि मालमाङ्गुतत्स्य यङ गोत्रेलुग् विति लुकि प्रतिवि
डे अपत्यद्येति यलोपः। असिद्धिरित्यादि अनुदात्तादेरिति ङ्गुणैर्विशेषणं यतो यञ्ञ ङ्कमालवशब्दोनुदात्तादिस्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्यसिद्धिः सिकोर्थ
स्तस्य गणेनेनेति शेषः। ननु किं विवित प्रयोजनमित्यर्थ गोत्रक ज्ञाणो युञ्प्राप्नोति अतस्तं बाधितवानार्थं पाठ इति चेत्तत्राह गोत्राद्वुगिति गोत्राद्वुञ्विधीयते न च त
दन्ताङ्कमालवेति शब्दरूपं गोत्रमित्यर्थः॥ तदन्तादिति साल्वसशब्दस्य गोत्रत्वात्तदन्तविधिना प्राप्नोतीवनससर्वेय तद इति आद्यादिलासंज्ञप्याता तसि मत
दन्तविधिः सर्वत्र न नवजात्येर्थन्तदन्तत्वइतितदन्तविधिरस्ता तास्मिन्नर्थ इस्यर्थः॥ तथाचेति धेनुनलि कमुत्पादयती त्यापि शाले स्त्रचं अत्र हृषणो नुवधो
मृगपक्षुवत्स्येव वसुसुक्तो त्यरस्यावादेशाऽस्याः अर्थमात्रं वा न पिकारत्ता निर्दिष्टमिति कल्मित्यर्थः। धेनूनां समूहो धेनुकं अनत्र इति किं अधेनूनां समूहश्चा
धेनवक्षसादि पाठाद्यञ्यघपि धेनुशब्दस्तत्र पठ्यते तथापि बहवा पस इति लिंगाद्धेनुशब्दादपि भवति तत्र यदि सा मूलिके सूत्रदन्तविधिनं स्यादनञ्ञिति
अतिषेधो न घेकस्यात् प्रयोजनाऽतरमप्यास्सेनाया मिति त्वयति सर्व विप्रतिषेधनवुञोबाधायथा स्यादित्येवमर्थं तस्य गणपाठ इत्यर्थः॥ नलुक
शब्दोत्र प्रत्याव ह्यवलघाव त इति मद्योदात्तं छेदस्तिङयत्रलूकोवदतियात्र मेतितल्लश्वाजलूकस्यापन्नन्ङतियदाह्रवं तस्मादसङ प्रत्यनाबाह्यां त्क्रम
द्याद्दांतत्वो मेवात्रः सर्वलोकासिद्धं तस्मादेवं वक्तव्यं औलूकि शब्दो ङ्गार्गादियञन्तः। तस्य यञव यव्ह्वद्धुलुकितत्यद्वलुके तिरूपनदि द्द पद्मन

प. च. २ इति श्रुतिरिति तस्य पाठे गल्लुका नांसमूरुद्रुमार्थः विवक्षायां गोगवेलु गवां तिलुकः प्रतिषेधादेश कराहाकोत्र्यायो युञ्ज घानोति कराहोत्र पञ्चते तस्य
समूह इत्यत्र तु यस्यत्र नान्यत्वे प्रतिपत्तद्विधानमस्तित्पर्ज्ञो नो कदोहतं काकसोकवाक मितितस्मात्तत्र्छोकमित्यस्यस्थाने वाक मिति पठितव्यं । वक
७६ शङ्खधाणीनां ताङ्खवीणामित्याद्यदाहरणं युगवरत्रे तिप्रश्यते तत्स्यात विग्रहोयं तार्यमिव्छे तियोगवरत्रं योगवारत्रमिति तत्र संघातपक्षे जाति रप्राप्ति
नामि तिदं द्वैकवद्भावेद्वन्नपुंसकत्वस्यवलं युगवरत्रे तिदीर्घ निर्देशोनुपपन्नस्तस्मात्कागसन्तिवरत्रामुगवरत्रेतिसमासः कर्तव्यः एकवद्भावानावः ॥ च
76 रणेभ्यो धर्मवत् ॥ गोत्रचरणाछुञ्जित्यारभ्य प्रत्ययावप्यतइतिननु वक्तव्य धर्मस्य चरणामस्तितत्कार्यं धर्मवदित्यतिदेशायुज्यत इत्याहत त्रेदमितिइदमेव
धर्मचवनं लिंगमस्तिवत्रवरणोधर्मोम्नाययो रितिसर्वसादृश्यार्थमितिप्रसतितस्मिन्नचरणेभ्यो धर्मइत्यच्यमानयदितावदेवसंबंधः चरणेभ्यो धर्मेय
प्रत्यया विधास्यन्नवतिस मूह इति समूह प्रत्ययतिरविशेषितास्यान्नन्यकाकादिभ्यो पिवुभादयः प्रसज्येरन्नत्र्यपुनरेवं संबंधधर्मेयप्रत्ययाविवि
धास्यंते तेव रणोभ्यसमूहेभवतीतिएवमपिधर्मप्रत्ययान्विशेषितास्युः ततस्यैतेदमिति विधास्यमानातादयोपि केणदित्यआपद्येरन् । अन्याच्ये
वसंबंधः चरणेभ्योधर्मेयप्रत्ययास्तेनवतिवरणेभ्य एव समूह इति तत्र सन्नक्ष्यतस्य चरणाद्यस्यैव नुनयः संबंध एकतावद्कुलेत्तन्यापि लस्यते ए ७६
वमपि याकश्चिद्धर्म्यो चत्रज्ञत्र विचरणाद्यस्यात्कोपाजनहोक्तियदादत्ताकगादिभ्यो पिस्यातवतिनिर्देशात्प्रसतिसर्वसादृश्यपप्रियतानवति ।

तेनयामग्रतिस्योयेनविशेषणतोनयेप्रत्ययाधर्मेविधीयन्तेतेतेभ्यःपितृव्यएवप्राप्नुवन्तिस्यकेनैवविशेषणतोनतएवनवनातिनकिंविदनिर्धाकाशवंकालापकमितिगोत्र
चरणात्कुरुञ्छोदोगमितिष्ठदोगौष्ठिकेतिशःआथर्वणामित्तिअथर्वतीकस्येञ्इकलोपश्चेत्पातिकलोपश्च॥अविनहस्तिधेनोष्ठक्॥आत्पोरपवादइतिअवि
तार्येषुयेननाप्राप्तिन्यायेनाणोपवादःकपालादिषुविनवसुचरितार्थस्यानोविपरलाघइत्यर्थःहस्तिधनुशब्दयोस्तुप्रत्ययस्वरेणैवनोदात्तत्वयोनुदात्तादिलक्ष
णस्यायोपवादःहस्तिशब्दोहस्तशब्दात्शब्दानाविघ्निनांनिप्रत्ययान्तःधेनुशब्दोधेटोनुक्प्रत्ययान्तआधेनवमितिन्सादिपागदस्त्रङ्गलधेनुबलजा
तम्येतिद्दङ्गनावः॥आदित्यायःपाश्येतिप्रत्ययान्तस्वनावास्विलिंगवातशब्दात्रपचततवानानांसमूहोपातात्पचन्तवानादर्शनायूनोत्रसमूहःतस्याष्ठी
घ्रत्वेप्रत्ययोवक्ष्यःनैषदोषःएकस्यापिवातमयपिनादिमिद्रादिद्दनतूदाघ्यारोपतदाश्रयस्वरूपसमूहःअथवाप्रतिदिशंवातेष्वयविनएवनिघते
तयाचप्रतितासःपूर्वैतासर्वतावातिवातइतिस्वावायोवायुसमूहोनेमातत्वंस्वनावाल्लिंगमिति॥खलगोरथात्॥अथकस्मात्खलादयोपिपाशा
दिषुवनपठिताःएवंदिविनानिःक्विनाघारयितव्यानवतितल्क्वारूपाशादिषुपाठइति।इतित्रकघवत्रा।योविनागायथासंख्यंघश्रम्यथाइतित्रकघ
वस्वयधवाराघवतिवलारःप्रत्ययाप्रत्ययस्तुतिस्वइतिवेषम्यस्यात्खलादयःप्रयोगतानुगतव्याःएतेपिप्रत्ययाःस्वनावरविद्याममेवाविषयादेशो
न्नुववविप्रयस्यदेशात्वाच्चनितारादेशाइतिविशेषणांच्यामितपतिव्याहविपयरारशाहोयथमितिअत्पततरीतिनोत्पंतास्वःतत्रदेशायरुगामसमुदायप्रति

पत्र २ पृथगर्थमिति। एवं देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणं नैवं शक्यं देशशब्दोऽपि नानार्थो देशानदेवदेश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् शिबीनां विषयो देशः शैब इ
ति। अथ पृथक् यदि विषयो देश इति निवासविवक्षायां तस्य निवासः जनपदे लुबिति लुप् विध्यति न च पर्यं तदोषो भवति शिबीनां निवासो जनपद इत्यत्र स्वनामिभावान
प्रत्यये अपवादे अपि जनपदे निवास संभवात्। शिबीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिनाचः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति। तथा वसतामपि स्वामित्वमात्रार्थे शिब
७१ इत्यपि न वर्तते एवं वसातीनां विषयो निवासः सततान्तेषामेव निवासो वासातयः तथा गान्धारयः विषयो गान्धारिः निवासो गान्धारयः अंगा वंगाः सुह्माः पुण्ड्रा इति
निवासरूपत्वे विवक्षिते न विषयः तत्राप्येवं राजन्यादिभ्यो वुञ् इत्यत्रापि विषय विवक्षायां राजन्यकं निवासो राजन्याः तत्रैव देवयातादिष्वपि विषय विवक्षे
न वैत्यविवक्षितं। अम्बरीषकपुत्रमित्यत्रैव भवति सर्वत्रानभिधानशक्तिस्वरूपं तदा विषय निर्भाने जनपदे लुप् वचनं विषयता कांधायी वा वुञ् वेत्यत्र
नादिभ्यो वुञ् नित्यं वक्तुं तेषां निवासविषयत्वान्निवास विवक्षायां लुप् विषया विवक्षायां प्रत्यय इति। सोस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु। छन्दः सद
मिनच्छरूपग्रहणं नापि मंत्रब्राह्मणयोः कस्यचन्द्ररागमियत्तावचनं छन्दः शब्दोऽस्त्रियस्य न गत्यादि यो विशेषात् तद्ग्रहणं प्रगाथानामादौ तस्यैव संभ
वात्। तेन पंचनयादिशब्देभ्यः प्रत्ययः न्यायच्छन्दवरोतिस्त्रः क्रियते इति वक्तव्ये पदोपादिते प्रगाथ पुनरन्यासमिच्छान्तरयोरस्य त्यस्य त्यवामिति अकारे तात्पर्यं ७१
यज्ञायज्ञावज्ञप मंत्रमिसप्रयमिच्छन्नसरिषग्रान्नोपान मितियमुबारताऽकारे अपनादिति प्रगाथ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति प्रयुज्यत इति प्रगाथः अ
नेन रिवकारक इति कर्मणि घञ् प्रपो हरादित्वात् पकारयोर्लोपः। संग्राम प्रयोजनयोद्धृभ्यः। प्रतिवचनसंग्राममवाविस्पष्टः प्रत्यय आ इति प्रयोजनयो।

हृन्यस्य निर्दिष्टे स्य इत्याशंक्याह सोस्येति समर्थविभक्तिः प्रथमासमर्थविशेषणमिति तेन विशेष्य द्वारेण प्रयोजनयोर्वारे इति निर्दिष्टा प्रत्ययार्थविशेषणं संग्राम इति
तेन तद्वारेणास्य ग्रामस्य रमनिर्दिष्टः घञ्सास्मान्क्रियेति नः अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिंग इति एतेन लिंगस्य विवक्षितत्वं दर्शयति घञन्ता क्रियावाचिन इति भावे योघं
त इतादित्यर्थः ॥ पिन पाते पातनं पातः श्येनानां पात इति घञ् इति वस्या समासः तयोर्नयोगः श्यन्तिलस्य पाते ग्रह इति सुखाकाम इति स्थ्यवचनोपक्रमेत्ति घञन्तः उपसर्गस्य घ
ञ मनुष्य वहुलमिति प्रगन्तस्य दीर्घत्वं सामान्येनेदं विधानमित्यवदेवोदाहरणोनो न दर्शयति दण्डपाता तिथ्यिति ॥ तदधीते तद्वेद ॥ इत्यार्यं प्रथमधाते सतत्स्वरूपतो
वर्तियथा चान्तलोवरूपमधीत इत्यपृतः रोपादानेन सिद्धे किमर्थमिमाघ नावयूथो निर्दिश्यते तेनेतराराववरपदसमावेश अध्ययने शब्दपाठः वहनमर्थाववोधः नव
तिवकश्चिस्सपाठं पठति नार्थो वर्तिवान्निद्वा यथैवर्तिन संपाठं पठति छिस्तरूणामित्यादि । तदधीते वेदेत्युच्यमाने समुच्चयो विज्ञायते तदधीयस्तद्धीते वेदेश्च न त्रैव
स्यात्सस्ततवयत्तमधीते वेत्तिवा तत्र न स्यात् ॥ छिस्ततयहणोत्तु वाक्ये दंन धापान विदुषोऽप्यत्र प्रत्ययविधानं सिध्यति ननु वर्तस्य दास्मिन स्यादित्यत्र नानार्थे सि
देरीघत्त्वं समर्थविभक्तिसंवर्धनायेति छिस्तरूणोन यान्यायो पि दध्यं दधि घाते अतएव तेन दावानीत्यत्र प्रत्यर्थं प्रत्ययो न भवति नन्नम इह च छिस्तरूणा
धायान विदुषोऽप्यत्र विधानार्थमिति कितार्थि अक्रत्छि सत्त्वोसन्तादिन्यगा छत्वत्र किं चकाराणांनस्याकृत शङ्कः कन्नामधेयं वसन्तायो पञ्योनन्तधाम ध्ययने
सन्नवतिन स्पशास्थर्मत्वात्तस्स दाचरित्त्वेयप्रसंज्ञवत्ति गोणत्वात्तु नरसेने सुखएव तत्पर्यावदनं संभवतिते । मो पिसुखाए वस्यान्यन्नाधीते तदिपुनस्ताड्

प र २

७८

78

हृता घञाक्तो णत्वाद्यपि ग्रत्तत्रापि नभवति॥ का स्थादिसूत्रांतावुत्र्॥ कान्तु विशेषवाचिन्य इति स्वरूपस्यग्रहणं न भवति यदि स्यात्कत्वादिष्वेव पठेत्॥ कात्तु सामान्य
वाचिनामपि सोमयागादीनां पर्यायाणां न भवति ग्रत्वादि सूयशब्द स्यपाठात्॥ तस्माद्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं॥ स्वोमुख्यार्थ ज्योतिर्दिनरिव त्ययस्तत्प्रति
पादन परत्वाथ स्त्रिपस्त्वध्येतरि वार्त्तिकसूत्रिकइति स्त्रो साधुकौ वार्त्तिककथादिग्यष्वक्व वार्त्तिकवत तत्र चवेति कर्मधारय प्रत्यय एवं सय स्तूत्रिकर्म
धारयस्समाहार द्वंद्वादायज्ञायात्परत्वोतिनपायोगे पेरमा एनषपिपर शाद्धात्का दिवाःयतद्धि द्विघावुत्तयरदद्भिदा णादाती तिमात्रु वन्तीति दिकराद्दस्य नवता
न्यधायाने प्रत्यय इष्यत इति नकच्छ्र णपाव प्रत्ययमपि नेष्यते तेनन्छान्य धात इति वाक्यमेव नवतिच्छ त्रवानत्रिधानमेव मरत्ता सामलन्नाणाअतिसंख्याम
कयइति त्रिकानामाम्नायं इदमर्थं चंद्रो गौच्छिवो तियच्छि वराद्वाद्व प्रत्ययो न नवरत्नाति॥ अत्प्रत्ययइत्यर्थः॥ त्रैविघइति ज्यवव चर्मिघवत्रवा घातामघी
तोस्मेविघति स्त्रोविघाअघात इति द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुकर्थवमः यावच्चातिमधिनितन्नतमाख्यानं यावन्नातिशब्देनोच्यते॥ एवंप्रियंगुमाधीतस्सव
त्यमधिकारात्स्वेयंगवसुत्यतेवास वदतिकइति वासवदत्तां अधिकृत्य आख्यायेको अधिकृत्यकृतेग्रंथइत्यत्रा र्थेहि त्वाछःतस्याति को ज्यो वकुलमि
तिलु ततोनेनठक् एवंधौम इतिकइति हा सिकइति इतिहआसीदिति यत्रोच्यते सइतिहासस्तद्वोदरा दित्यासाधुः सर्वसादेरिसकंदेसादेस्य वि
गोस्त्रतमे न च स्यण्ठक् प्रत्ययस्यलोपो नवति लुम्न नवतात्पर्थः॥ अथवत्तःसशब्दस्य ग्रहणं॥ सर्वशब्दः प्राग्गुपान्नः द्विगो स्वनवने न गा लुपनपत्यइ ७८
त्ययमेवलुक् स्मारित सर्ववेदइतिवसर्ववेदानधीतइत्यणोलुक सर्वात्रिकलु इति॥ वार्त्तिकसहितमधीतववनसहशब्दस्याव्ययिनावः॥ अव्यय

चावेवा कालइतिसंबन्धः। ततोगोलुक अनुस्तरिति अनुस्त्राज्ञकसप्युत्पादयति लक्ष्मलक्ष्मगोशब्दो चेत्यर्थः। अनुसुकइति। अनुक्रमधातुइतिठक्। नस्येसुयुक्तां ताकइति
कादेशःकेता इतिह्रस्वःपदोत्तरपदादिति पदशब्दउत्तरपदेयस्यसतयोक्तं सर्वपदमधाते पूर्वादिकएवमुत्तरपदिकइति शतषष्ठेरिति शतशब्दाद्वपरोयःपथ्ये
न्रराहृतदृतात्पीकनूछत्पयोऽन्त्वतिषकोराडाघर्थः॥ अनुज्ञाहलादिनि॥ ज्ञालताऽसह्रशाइतियप्यार्थेयदृश्यत्तितिसाहरूपेण्यायालावःवादयमत्वर्थइतिप
निहुरलितत्त्वेतस्यादितिइप्ययति अनत्तिधानादितिसाक्षात्परिहारमाह अणो निहत्पर्थं तुवचनमितिचाविन्नुमत्वर्थइत्यादिनापद्यते॥ वसंतादिभ्यष्ठक्॥ व
संततसस्वरितइति यत्रवसंतोवतपतेयोववसंतसंतसाहचर्याक्षाछहूलनतेत्रछादिघेततेपद्यतेवासंतादिषुन ज्ञतमित्यत्र अपर्वत्व राज्ञोत्र प्रद्यते सत्र
पवारहव्यर्वेताज्ञान्नोयंयेवद्रीते अपर्वेतावद्गते अपूर्वताकजंदाङनापनादिषु निपातनोन्नस्तास्तद्धितइतिटिलोपाज्ञावः॥ रोकालुक्॥ ङ्योतसरित
इतिअर्थस्यप्रोक्तत्वात् अर्थेनवप्रत्ययस्य पोवीयर्यायागान्मुखाप्यांसत्नवा ङोगार्थेस्ययहत्तामित्यर्थे अपक्षमाह प्रोक्ताशब्दाद्रहस्वयतेनतद्धिका
वानविहितप्रत्ययोग घतइतियदिवा प्रोक्तोऽव प्रोक्ताइति सोत्रयं तद्धितनिर्देशःपाणिनिर्युमिति पणोत्यास्ता तिपणीतस्यापत्यंपाणि पाणिन् स्याप
तपातिनोयुवापातिनो ततस्तेन प्रोक्तमित्यर्थे विवक्षायांयूनिलुक्तिन्नेप्रत्ययलक्षणेन निस्वेत्याद्यानोति॥ नृषदोषः॥ ते तयोत्यन्त्रवादिभ्योगोत्र
इत्यागागाद्युग्रहणामनुवर्ततिनेयत्रं विशेषपरिपामःगोत्रयत्रि विहितस्तदत्ता दितितत्र चपादिपानाणिकं गोत्रग्रहतेतेनयूनो न्नावृष्यती ततोवृद्धाच्छः
आपिशालिशाब्दादि अप्येतडन्नयनाध्यक्षप्रत्ययलुकनतत्त्वहु विसत्यसति चातदेवरूपमितिनास्ति विशेषस्तत्राह स्त्रियास्वरेव विशेषइति अ

प स्व २ सति स्लुकि स्त्रियां टिड्डाणञ्द्वयसजादि नञ्जाप् स्यात्॥ अस्वरेताश्चोदात्तत्वमस्तु विन्नुसतिरापन्नवतिछ्स्वरःतामध्योदात्तत्वमपि शत्ले ति स्वरेणनास्ति विशेषः यथा
उक्लुकि सति आपिशलेनाढ्यगमजन्नवतिति याजु वस्तर्जनादित्यत्रसयादि। अत्यय स्यत द्रताके इ यादिति कत्त्वमित्यर्थः कालापकमधीते कालापकानि
तिकनाविनाघोन्नमधीयते कालापाः कलापिनो तत्रोतस्य टिलोपे स ब्रह्मचारीलौ च संख्यानिकाद्ये वाप स्तत स्ततधीतघोकालच कालापोनामाम्नाय
इतिगोत्रवरणाक्षुन्न कालापकं नत स्तदधीत इत्यणात स्य लुङ्न्नवतियदि स्यात् त्रिस्वरेणाद्युदात्तस्यात्॥ लुगन्नावेत्य एवस्वरेणान्नवति स्त्रियांय
ङीपन्नवतिवञ्चुस्त्रियाइतिवृत्त्वारोवयवाश्रस्यसंख्याया अवृ य वे त्वयपूरु ख्यातादौ तद्धित इतिहु स्तर्द्धेये॥ छंदो ब्राह्मणानि तत्तद्विषयाणि प्रोक्तायः
हणोनुवर्त्तत इतितघनुवर्त्तमानमेवइवस्त्वन्याः नसामर्थ्योतिनस वधने कसे सिद्धाः सणानिवेतितद्व विनःशब्दाइत्यर्थः स्वरुपग्रहणांउन्नवति
बकुवचन निर्देशात्प्रोक्तप्रत्ययान्तादिति प्रोक्तादिति पंचम्येकवचनं प्रन्न त प्रथमा व हुवचनं च विपरिणाम्यते छंदो ब्राह्मणानामन्येन सामानाधिकर
ण्यादिति नावच्छ अध्येत्तृवेदितृ प्रत्यय विषयाणीति अनेनेन दर्शयति छंद अध्येतृवेदितोः प्रत्ययविधानगुणान्नावादिति किं सिद्धन्नवति अध्येतृवेदितृ ७८
विषयमपिवाच्यं निन्नवति अन न्यत्रन्नावो विषयाइतिग्रामसमुदायादि ह्वित्तिक्त विषयशाह्व सन्नवतीति गरहोतेत्रय घधातेयदस्यानुवर्त्तते नततोध्येतृ
वेदितृविवक्षायामेव तद्विषयता विधीयते ततस्मात्तद्विषयमेव ननिवर्त्तयेत न क्रियान्तरविषयेनापि स्यात् त्वामुपाध्यंतरयोगततदाहतत्रयथा

धिकाराद्विषयत्वसंगतिः तस्मात्प्रोक्तप्रत्ययान्तमेवानुवर्त्तते नाधीतवेदेति तद्धि हेन्त्वप्रत्ययः पराङ्गरूपतेविषयशब्दान्याख्यार्थताभावार्थी तेन सर्वमेकवाक्यता तद्या
दि निवर्त्तते सिद्धं तन्ताधिकारात् क्विप्यानादि ति तस्मात्प्रोक्तप्रत्ययान्तमेवानुवर्त्तते नाधीतवेदेति तत्पर्यायवितर्पर्ययस्योक्तप्रत्ययान्तस्य बहुवचनकारान्तरता
तादृरूपतेरुक्तात् त्र्यादिति तु माध्यंतरयोयागोवाकामधप्रेत्वे दितिः प्रत्यय इतिस्यात् तत्र पाणिनीयमिति प्रोक्त एव वृत्ति पाध्यंतरयोगोमत्वात् तानि
यमितिवाक्यपातिनां यमध्यात् इति प्रत्ययपाणिनीयाः छात्रा इति छन्दोब्राह्मणानि नां प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नियमः छन्दे वेदिः प्रत्ययं तेवध्यतेनत्वात् तच्च
दितद्वर्थीमिदमारभ्यते तदा स्नियेति एवं छन्दोचार्थरूपस्थापितन्त्रोणिविषयत्वं व्यइति दर्शयति कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इति वैशंपायनान्तेवासि
त्वापिविनितावत्तस्य कठकराकालुगिति लुक् तस्तस्यदधातरुपाणि तस्य प्रोक्तात्स्लुकातिलुकसु पिप्पलादराद्यान्यां प्राक्तार्थे ओत्सर्गिकोगन्नवति
रा षंयृपायोगं पूर्ववत् नवातो वैशंपायनान्तेवासी एवं तस्मिन् निवाजसनेयशब्दोनडादिः ताडिन इति आपत्यस्येति यालोपः नाह विशाद्व इ शाह्व या
ज्ञाङ्गो दियत्रताधस्त्रिओपकटतरय शाङ्गाश्रुव्यादि गताः एते न पुराणप्रोक्ताच्छिति णिनिः । सर्वत्राधेन्द्र प्रत्ययस्य लुक् ब्राह्मणद्विशब्दप्रतिपत्त्यर्थ
मिति ब्राह्मणस्ययोविशेषणपुराणप्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यानि तियज्ञवल्कशब्दः कण्वादिः सुलभादेश्छगिकोण् अत्र स्यात् त्वं नवति पुराणप्रोक्तेषु इति याज्ञवल्कपाति
याज्ञवल्क्यादयो न चिरकालप्रवृत्ता इत्याख्यानेषु वार्त्तिककाश्यपिनः कौशिकिनः इति काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः पाराशरशिलालिभ्यां इति पाराशराह्व

पव २

८०

80

यत्रवा द्वात्र गर्गो यत्र तो यारा श य स्त्रिगाम्या॥ मितितीनि ह्र्यवध्लोप चमंदि नरतिनन्त द्विवि षयामकदा विकेन वि संकेतिनि तुवध्य रुा रानुयातिनत्र द्विता यस्ववरियरु ऽर्थमित्तिकरता:

त्रियते हमादि विराधपरीयरुता र्थमवपवाद विप्रतिषेधादि ति एव स्यात। तेन विद्रता॥ निहन्नरत्यतर्जा वित एप या द्वतेन मर्ती क्तः। तन्नाम्ना तेन तुना मध्ये यमाव विवाधिनो वु क्तिय

सो पिद्यत्य पानि पाधितु अन्य यानात्राइ म नुष्याजा स्याय वाधकस्य दपवादो स्ति विच मादि निःसहस्वप्रसार णायात स्या॥ तजुना वामि ति र न्वा नो र्थ पांत्ते णा मित्यर्थः। अह

र नवस्या॥ अह र्थिक र तत्र नवती त्य हुरजवः निपातना समास विदिशा यारति हूरा ति कार्थे बध्यन्प तर स्या मिति षष्ठा वकार इ सादि अ स र्तता सिन्नान्त तयो ह्यमेवा र्थत्र

तर स्तत्रयुसंध्यते॥ उरक्ता॥ आरडूह्रा त्र्य विरो धमघापर लादि ति आरडव मित्यादि ति र यो एकाराज घाम मनु नि मस्य नडु चरा वती त्यादि॥ मतो यव रुल्लं हृ ज नात्॥

चतुर र्थि का इति चतुर्थ्या र्णा नां समाहार अनु र्यतित्र नव आत्मा मादि रावु क्तात द्वि ता येगु तो ह्वि गो द्यों नोक्तुइ स्यात् अगग्र हत्तां कि मि तिम ता स्ववक्त चद त्य वा स्त्व वाधिकरता

पच म्यो वक्त चो यो वि हितो म्ड प्र तद्दत्ता दि ति विज्ञाय माने सिध्यत्य व विवक्षित मि ति प्रश्न य इवं त विशेषणो मा न्नृदि ति अ मा प्यासा माना धिकरणे संभव वै तिवे यया धिकार

णास्य युक्तत्वा न्नस्ये व विरो धणां स्या दिति ना वा अस्ता वेदा नाव विवक्षय हणा स्यात् अस्ता त्यादि स्या न उरव विचार॥ मह तो स्त स्ये न्नि केति एवं नामस्वरे प्प हित आचार्य

इत्या चार्य प्रसंगः॥ सुवास्त्वा दि भ्योण॥ अथ इति अग्रह तार्य हि तं ह्रचं मि ता त्रि प्राय मत त्वा नु स्य तु प्रयो न नं स्वय मेव व क्ष्य ति आयह तांन घा मनु पो वाधना र्थ मि ति न व क्तात म

तु यो प्य यम प वा द अ यात्य रुणां कि मर्थ सुवा र ता दि भ्यो यया दि हित मित्यत पुनर्व क्ता द्विचो वि हितो न व व धा प्नो ति स एवं न विघ्न ति स वा तो त वा द आय रु णा मि ति अ ८०

साय रुणा म ध्य प वा द या चा नय या विहि तमत्य मानो णा अ ए व वाधक स्यात् नदा मनु पा तु प रत्वा द्वा ध्य ते। पुन र ए य रु णा त्तु मत्र पो पि विषये न वता त्य ष्ठः॥ किंच तु र न्नि त्य

स्यनेधा मनुष्यस्त्याद्बाधकस्तस्मात् तत्र सत्यपि ग्रहणे यथा विहितमित्यत्र एव बाधकस्य तत्ननीमनुबोध्यमानेन घ मोरन्नेन स्यात् वक्तव्यं तु मन्तुयोधनार्थं स्यात् तस्मादेतद्यमग्रहणं

कर्त्तव्यं। तो णा॥ केवलस्तदंतस्येति। अन्यथा ग्रहणंगता प्रातिपदिकेननन्दंत विधिर्ब्बतिबेधात् केवलादेव स्यान्न तदंतात्। गोतीति पेड्डेन निर्दिशन् याध्यानपेक्षलामित सूच्यतऽति

परिभाषया नपेक्षणात् तदंतादपि न भवति ननु च गौरतीति नदंघाति पदिकेत्वि प्रत्ययान्तस्य च ग्रहणं नावस्यतो प्रातिपदिकत्वे तदंत लिंग विशिष्टस्यापि ग्रहणं न स्यात् ये नस्ये त्यथाते

नतदंत विधिश्च तिषिध्येत स्वरूप विधिविषया परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिंग विशिष्टस्यापि ग्रहणं न च नीत्यत्वात् सत्यप्यस्मिन् परिभाषा तिपादिक

ग्रहणे लिंग विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति। तेनाषाकारस्य पक्षे तदाश्रयणेन तदुक्तं एवं च इतिकारस्य पस्य अयमपि पुनश्चा स्वचेत्तु प र पक्षो दर्शित इति गम्यते किसिद्धे न

सतिऽमारीमा व हेऊ मारय ति नाविभक्त्यादिति टिलोप। सिद्धो भवति॥ वुन्ऽ लुक् ठञ्जिल सनिरठ त्य यपा क्वि मि अकी रव गौराद्रा ऽ शास्वयी सर्प अमुद्र का शहृता

पङ्क्षा। अमस विसंकारावस्त पक्षे के तौ सुरगामप्रगद्दा चूरा हऽ अमुदादिसू सू चेऽ मुदशाद्वी द्विरुपादीय ते तत्रा रोह हो रा सुश्च मुदच्च कारऽ गोद्रयच्चेतिरुह्यो हं

हकार गोदकेशोषा नावाञ्ज मुदादिष्विति। अस गिको पि तदस्य तइत्यादि यदुक्तं तद्दवो न प्रयोगो गाहु ष्य ति तथा नात्र मिति। त्रपियुक्ते वध्याऽवः वनेनइत्पन्नमो

वाकारो वितइ त्रोच्च स्मात प्रयोऽ नाविरोधविहितानामेव पक्षे तु स्म भवति तस्मान्नो त्पन्ने तदाबाः न वक्तुं सर्वथा वा। रूपमेव न: समिहिहतं। तर्क गयावा। अमुदादिष्विति

त्रिष्वपनन्तर सुधान् सामर्थ्यादिति नित्य हिलुपि गतायारस्य पाठेन र्थकस्यात शर्करा इति। अत्रोलुप शार्करमिति तस्यैव अर्वणे शार्करीकमिति तः मुदादिलालुप

पं व २ शार्करा वमितिशराशब्दिलोकरा शार्करी शार्करीयमिति॥ अत्र स्त्रत्रोणऊ॥ न घोमत्रु प तदस्यास्तस्मिन्निति मत्रुपि सिद्धवचनमिदं तदस्मिन्निति शाप्तस्वाणोवाधनार्थं
८१ निवृत्यर्थंच॥ स्वविते तत्र पर्वते इति देशस्य विशेषणं यद्यपि विशिष्टत्वमिदं त्वचोक्तं नदगृह्णाम देशवान जनपदाहि दराइति दस्तुम घोदशइति सर्वधसामर्थ्य
दजनपदेदेशयर हीनगस्य तदे पर्वतर्धवित्रात्रु यंकोनवतित्रयेत्राकु न्येत्राकु घपिदेश एवलवेअसिद्धिविशिष्टलिंगइत्यत्र तुनदाय हतां यस्यइ हस्यसर्वएवावन
८१ सौभूदोवचनस्तत्व येयहणाणेयत्रकश्चिद्वयवानदावचनद्यचिदन्यदेशवाची तत्राभामानूदित्येवमर्थमिति॥ उवरावतात्साद्योवत्रुवानजोरादानामितिदाधेमाल्लि
स्यैति॥ तेन निर्वृत्तमित्यणोऽत्र मुद नउ वेत सोम्पोअत्रुपा॥ नड्वलादौ माडुपधायाश्चयइलिवत्वेअयवकारादिद्वयकस्मान्न विहितज्ञापनार्थंपतशाप्यति अन्य
न्याप्ययनवता॥ ततनमोरहम्भा इति सिद्धत्ववतिमदिणा बेतिनवत्वं नवति एतेनेनंदपि निरस्तं प्रज्ञत सर्वमत्रु पेइत्यपि देशेन सिद्धमिति नहि डित्वातिदेशः वो
लोपः पनेसमप्येनभवति॥ नडशादाङ्वलच्॥ शादशब्दो दोपधं वंवोस्त्रारोकर्दमा विति॥ शिखाया वलच् शिखावलं वं वत्यतिदेशिखयनोयोमिकित्रुके विवृ
सयोदशादशानुपपायिञ्छस्यादत्ययत्वादियोदेशोन प्राप्नोति॥ रोषात्रयत्र्जान्य रोधरतिशत्वार्थंकथन मूलत॥ तेषवप्रकरणाद्दाग तंविशेषतापाद्दापतादिभवति
एते सर्वोपयुक्ता चतुर्थपर्यंतम् प्रइतिवत्वारोपान्तदस्मिन्नस्तीत्यादयः पर्यन्तेयेषामिति त्रिपदो बहु॥ डा॥ इ॥ चातुरर्थान्तेष्वइतिपाठेसमाहार द्विगोग्रामा तुर्नर्थाणि ८१
त्वास्त्वार्थयत्रपठतियात्रु घप यंतेस्यशतिततुप्रजाहे शत्र तिगतात्वादणामिच्छतिमर्थ पुनरोषवद्वनं शोषर्थेच्छादयोयप्यास्यपस्त्वादो मात्रु वरेविरनिर्देशा
२।
~~रुर्थानां॥ निर्दिष्टस्य नपदिभायधाचार्यस्य सिद्धेइतिलम वैव~~ ७ तत्क्षत्र्जोपश्चेति

अपत्यत्वादयमत्रार्थेषु तर्हि मा भूवन् अस्य चार्थस्य जितादयोनडादानां बेये त्वमेताय थावत्सु अर्थेषु भवति तत्र घादयो पि तिद्ध ना पूर्वाद्यपराह्णत्वा मिथेव म
त्रास्त्रैवस्यान्न एकस्मात् प्रकरणात् छिद्यते विधीयन्ते तर्हि स्वस्वरूपार्थ अस्वरितत्वाल्लिंगाद्वा यद्यपि स्वरादिषु कोष्ठि वृद्धाय भवति अकाले ति अन्यथायः प्र
वेयत्वयत्राप्नोतीति इहाप्येवस्यादित्येवं सिद्ध्यत्स्वार्थे तर्हि घादयो मा भूवन्न अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे एवस्यन्नामिश्र अनिर्दिष्टार्थता दिघ येषु घादयोस्व
वर्तिष्यते यथा तु वर्तियायाः पराप्रवृत्तयवान्याः पूर्वप्रत्ययवान्नाप्नोति नार्थनिर्देशं प्रत्ययोरन्योन्यसंबंधो भवति लिंगाद्वा यद्ययंविवक्षार्थी प्रवृत्तं समुद्दि
तोतिरेकारनमनुष्ये एवेति तज्ञापयति न पूर्वपरस्याः प्रवृत्ते न भवतीति लोकिको धिकारोपेक्षालक्षणान व घादानां प्रवृत्तापेत राप्येक्षाना पियामादीनां प्रत्यया
तरापेक्षात् तस्मात् प्रयोजनमतस्वार्थे मा भूवन्निति । तदेव तर्हि प्रयोजनमपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति न भवान्नि विरह निवृत्ता अपत्यादयश्चत्वार्थीस ना पेक्ष्य
तरतिनत्ययः अपत्यादीनामत्र सवध्यते किं तर्हि तस्येद मित्यनन्तपवत्यं दिघवि प्राप्नुवंति कथमित्याह तस्येदं विशेषात् विशेषान्तरावादे घिज्ञापत्योन्यो
त्यापदवा ग्रुंहाय तीत्व ज्ञो तिङ्न्याये तितज्ञापत्यादि विशेषसंनिधानुपात्ततस्येदमिति सामान्येय प्रत्यप त्यादि घेवपर्यवस्येत् समानो पादने ग्र्यर्थे स्यादि
ति विशेषांतरस्वपर्यवस्यति किं च यदि पत्यादि प्रपि घादयः स्वार्थस्य त्वाग्रहीष्यतानि तियविनादि सह विधायेरन् लिंगाद्वापत्यादिषु घादयो न भवि
ष्यति कि लिंगपदं च त्यत्र फर्वत्यावच्छिवधाम्नः चंकर्तव्यमुनोव [illegible] त्ये वक्ष्यसिद्धः । तदेतद्विधानलिंमनापत्यादिषु घादयो भवतीति तया गोत्र

पत्र २ तरावुञिति समुद्रदम्पर्यतेवुञि सिद्धे गोत्रोक्तो युद्धेति युनर्युविधानं यपि मुक्तो लिंगमस्यार्थस्य तद्यथा राजन्यादिभ्यो वुञिति राजन्यादिषु देवयशब्दः पठ्यते स च देवया
त्तनामस्ततानि दैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्ताः तत्याह अराहपा दवुस्वायाता दिशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते तत्रापि गोत्र इत्यतावुञित्येवे सिद्धे तदेतेति गो
८२ त्रपत्यादिषु आद्यो न भवेति इच्छतिलदेवमेतत्प्रयोगजननोपपद्यत इति प्रयोजनान्तरमाहा किंचेति असति श्रवग्रहतो प्रथमेनैवार्थेन संबंधमनुनयतां नतार्थे
तावि ज्ञायेतेति हितीयादिष्वर्थेषु आगरा व तइति राज्ञा दे विप रिछिने ह्यर्थेषु विधाय मानात्प्रादयस्यव स्यः यो वश ह्यरूपयु न वि षया दन्यतया जगतादानर्थे
यारी कृतो घपत्यनिधानमिति सर्वत्र घादयः। सिद्धे तिञ्च साकल्या मपि शेष व वनं कर्त्तव्यं तत्र गणं बाधिकारस्येति तत्र तस्येदमित्येव वा अषादय सिद्ध ति दाष
दादयस्तत्र सन्नस्कृतेन ञाशतित आज न ता तं ना ती वा य्युज्यते॥ राज्ञा वारपाराघ वो॥ विगृह्याता द विष्य तइ ति सूत्रे ड संघातस्यैव य ह ता मम्प्यावे शम्या
संख्याता न हृशो वैषम्येन स्यात् विप रिताद्वेतोइष्ठि खवयं॥ आमाद्ये खयात्रो॥ आम शब्दे कत्रोदिषु पठ्यते तेन अभिवन्नवति॥ कत्तो दिनु न्योटकखा॥ कान्वेय
न इति अस्मिताकत्र यबकुद्गी हिर्वा चास्मादेव निपातनात्को कड़ावे तेनेकड़ा वे त्र कुपसंख्यानमिति न वत्ता व्यं न वा तिञ्जआयो वत्तो पश्येति के तु इ तीय
वर्णो लकारं पठे तिञ्चन्य तुकारं॥ ञलज्ञ क्रिय वान्य स्यल वादिषु। अयं योगः शवो वत्तु क पथ कोल्य य वा वा य ह ञ श ह ञालव र्तेति तदात स्यात्पत्यामि ८२
तिशेपय एक न वति तत्राप्य पूर्वपदान्त्य नरस्या मिति छकमा सिद्धञायी वा शब्दान्यो रति ञ ञि कल सिस्य पस्य ह ई ञि ति ढ ञित्वतो। स्यलकार

रयोस्स्वार्थिकत्व निर्न विध्यति। नद्यादिभ्यो ढगागतो नन्दादि स्वरूपस्य ग्रहणं संज्ञाग्रहणमप्यादानोद्य यद्ग्रहणात्तायो येयमित्यादिषु रिन्न वंव नेनवं तित्वमित्यादि दिद्यिह न्त न
यमपिट् शनिंधमात्रामितिन्नयया यार्थे त्रशिष्यामो ऽप्रतिपादयितलान्तादन्निता पश्चात्पुरस्स्त्यङ्गादन्निगारहादन्निगादाञ्जिला जतो व्यर्थं स्यतेपश्चात्पुरालो
ताहनरावंगतस्य अवाणाभावी नेष्टत्तु। कापिस्यापकवान्तदिति अहस्तादपि तिव् च्चिधा प्राक्सुदने॥ रंकार मनुष्योणवा॥ रं अनीमज्जन पदेत तः शारदी व्यतोण्डा
प्राप्ता तस्यावृद्धादपीति वुञ्ञवाधकत्वं स्यद्दश ज्न्त ताकोपधाद् एण्प्राप्तः॥ कब्रादिभ्यश्चैत एण्प्राप्तः॥ तततः अगतो विधायन्न को पधात्वादेवाणि शाहे सिद्धे रङ्ग
रं शूद्रस्य कच्छादि पाठो पन मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्ञ विधाना र्थे सत्रपाठः स्यात तत्तद्व्यतिरिक्तो दिषय अगत्व स्यात्। इत्यत्राध्यायत तेत दप्तिक सब्धादि पाठस्यैव न
वाऽर्थत्वे कानावान्त्विवयुन्नन्यायेन मनुष्य सदृशप्राप्तानि निप्रतिपद्धिः क्रियतः इतिपक्षमनुस्यशब्दोरक्तो यिशावादिषु स ढं नस्यैव तत्र ग्रहणं मनन्निधानादितिमन्यते
अपेक्षकस्मान्न विज्ञायते परत्वादेव वुञ्ञ सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधोज्ञापयति मनुष्यतत्स्थयोरितिपक्षमाप्यताष्णगणो वाधका विति तेनतत्स्थे ष्णगता विधीयते किं तर्हि वु
ञ पराकत्वमिति पक्षण्यवतिय पातुवान्निर्विकल्पातत यान्नष्णन्तिमनुष्यप्रतिषेधन्याघता स्थाततः य या हरंकारमनुष्यग्रहणात् यर्थवां मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्ञ विधा
नात्तत्स्थ ष्णगतो ज्ञापकमिति वेभाविन्नि सत्वात्। अत एव ग्रहणान्न यथैवपक्षक छ्रादि विधानादितिविशेष विहितनष्ण वेति अन्यथा कछ्रादिपाठ स्याप्राप्ति नि

८५२ वरितार्थत्वात् स्थानिनि घ्यगेवस्यात् घञागपागुद्दवद्भतावयत्॥ घ इति दिवचत्वेननार्दे रा:घ राद्यस्य ग्रहणं तान्न व तिव्याख्यानात् अपाघ मिति अपावीद्दवि
णा दिव। अव्ययात् सुकाल विनश्यति अथाव्ययावात् घाति निष्क्वे गवस्यात् काल वा विन:। कालाद्यमि तिष्ठन्न नवतिन्यायस्यत्र त्यत्वात्॥ वतौ सुक्॥ तसमी द
८२ शावणु द्दिति॥ अङ्कु रन्नवङ्कत्व चार्थेसुब्राखा द्दिस्यो णाव्यरलस्यन न पदसुङितिलुप्तात् तद्विषय पूर्ववाविनश्यति वर्णादेशो विषयो यस्य प्यस्यतद्धा विनश्यत्यी
विषयहणो नवर्णाविति विषयसञ्ज्ञामी दर्शयति॥ अव्ययात् लप्॥ अमेहेतिवाघ्यप्यात्यविहद्दितस्यामादित्वएवस्मृतस्त्वर्थः॥ अमाह्वद्वराहः समीपवाचि
स्वरादिसमापे जवामात्ङ्औपरिष्ट इति पारिश्चाङ्ड्यइत्याणान्ते अव्ययानां नमात्र द्दिलोपइति द्दिलोपः परश्चद्दे विषापराव राम्यामित्यतसुडां तन्त्र नवः
पारतः आरातीय इतिवहिर्षा टिलोपश्चात्यन्तित्यत्वज्ञापनलोमार्थत्वाद्दि लोपो नाव॥ तन्नञ्चवइति निराद्यात् अवेला आतोस इति टिद्वाणोरत्यादिनाडीप् वि
धीयते॥ इरादित्यइति तत्रागतइत्यत्रार्थेत्यर्थः तेन ङराहेति अद्यादाद्यार्थेववनेऔत्तराहिमि ति ऊनराबेत्यादि प्रत्ययः ऊ त्र हि शाद्यातरमाणानेन त्यपो
मावादणोसितिसिद्धंनिद्यः॥ एषमो द्यश्वसोन्यतरस्यां॥ कम्र पिद्दतीयो नवती तिविधिवाक्य पदान्तृतीयलं प्रत्ययपेक्ष्य यात्तत्र॥ सुबन्तपूर्व: स्वशाद्धत्य
त्र विकल्पाधिगाराद्यधलावधिनवत॥ तीरदृष्योत्तरपदात् अञ्जो॥ अञ्जोः स्त्रियां विराषा कावेरीति दिवारणोरुष्यावद्दृष्टवन्नि माघ्मान्हदिति अथावकुतार ८३
राद्दादपिस्यात्॥ उत्तरपदस्य तु समास विषय नियतत्वात् आस्तिवङ्कुइनोदप्रसंग:॥ दिशश्च सर्वपदात् संज्ञायां॥ असंज्ञायामिति मवेवसंज्ञायारतिपंच

83

स्यान्निर्देशः विषयस्य सम्प्यायितद्‌र्थलम्नादित्यात् असंज्ञायाविषयादिति पौर्वशाल इति । पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे समासस्ततः प्रत्ययः पदद्वयस्ता मित्यादि पूर्वो
त्पद्यमानस्य स्वरूपग्रहणात्स्यात् । ततश्च दिक्पूर्वपदादित्यादौ चैवस्यात्पदद्वयग्रहणे तु सति दिक्विशेषवाचिनां ग्रहणं न भवतीति कथ्यत्वाधिकरणात्वपदो बहुव्रीहिः दिशः पूर्वपदम्
स्मिन्निति दिग्राइ इतिवाचकापेक्षया बहुत्वा दिग्वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥ मद्रेभ्योऽञ् ॥ मद्रपद्दशब्दो जनपदवचनबहुवचनेन निर्देशो जनपदवाचिनः परिग्रहणार्थः स्ते
न पगत्वेन पौर्वश इति मद्रेणादेशे मद्दशशब्दस्य वृत्तेतेन दिशशब्दसामानाधिकरण्ये पसतितद्धितार्थ इति समासः । नदीद्वयामापिक्तानौ चोदितात् ॥ सेव पुरमिति । अस्तुपुरवृत्तान्ता
दिति तत्र कृतीत्ति ॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ स्वरान्ता चेति वुञ् वाञ्छयालज्ञास्याञोपवाद इति प्रस्थ इत्याद्यावेसादि सिद्धे नेल सूत्ताको दोचन्न हादकेका
देकेति खोन्नवति तस्माद्वुञोपवाद इति प्रस्थकोत्तरपदग्रहणं तिहवादकेतुञ्ञ रमादिकिञ्छः तस्मिन्नुबाहिकयतात्ये तिञ्ञिप्ये बाधिते पुनर्वचनात् स्वस्या
ततस्माद्बाधकमपि पक्षे बाधित्वा अण्ग्रहणात्पादिभवतिपक्षे ञोमशब्दपवतयस्तोमिनवयान्न ह्नो म अलितिद्यत्ति नावेन नवतिगणो नलो क निपातना दित्याहुः ।
कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ गोत्रमिह न प्रत्ययार्थ इति शाखाधिकारस्य बाधप्रसंगस्यापन्नवयत्तेति विशेषणामिति ॥ कण्वादेर्नाम प्रत्ययांतानां गोत्रे चेहगोरस्य नयात्कण्वादिभ्यो
गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति शतिपदविहितो यत्र वर्ष्यते एवं दत्तागोत्रमिति परिज्ञाविवंग्रस्ततेन लवपत्याधिकारे न्यत्र लौकिके गोत्रे ग्रहितेत्यपत्यमात्रस्य
ग्रहणं स्यात् वतास्यैति नचैवमाचार्यादिन्यत्वेवात्यस्यमानेकथं पांतातेग्रसेगः कण्वाय अंतप स्याद्दोनेषं तावत् सिद्ध्यति एवमन्यतेके वल्लेन्यः कण्वादिभ्यः अ

प व २
८४

सर्गिक एवानुवर्त्तते स्मिच्चपतीति छपवादत्वा। धोग स्यकएवाघवयतवेतह्नितेकएवादि राह्नोवर्द्धि ष्यतइति॥ इत्यत्र्य॥ गोत्र इत्येवेति सर्वत्र पारिभाषस्य गोत्रस्य ग्रहणा
मित्यक्तं इत्यादिपितदेवानुवर्त्तते नोत्रापि पारिपत्रा बिकस्यैव ग्रहणा। बिहुन भवति पातिने सर्वछात्रापातिनीया इतिसोतं गमेरिदमिति सुतं गम राज्ञाधुनरबा
प्रादिसूत्रेणावाउर्णिकइत्र। तत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतराम गोत्रत्वात् भवति प्रत्ययहणा। नद्यरः प्राच्य भरतेषु। ननु सरतापाच्या एवं तातू किमर्थ्यते प्रास्वया
नयहणत्राहज्ञापकादन्यत्रेति वंकुच इत्रः प्राच्य भरतेषिल्यत्राषयमर्थोज्ञापितः अन्यत्र प्राच्यग्रहणं भरतानां ग्रहणं न भवति। अपर आह ज्ञापकादन्यत्रेति अवयत्र
न्यायस्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः॥ वृद्धेवाढ॥ अव्ययतीरत्यादि। अव्ययात्पविधेरेवकाशः कारवती रकस्य सप्रवावाय सीतिराढोभवतीछायसती रियरू पे
त्तरपदविधेरवकाशः वरूप्यकस्यस एवामा॥ रूप्याकप्रात्ततस्यापियापधलत्त्वो पुत्रबाधकमति॥ रूप्यकाप्राग्निमात्रा ग्रयणाउक रूप्योत्तरपदत्वत्त्वात् आस्य
अस्यवविप्रतिषेधशेषः नदीच्यग्रामलत्तणास्य विधेरवकाशः। शिवपुरंवाडवमुअ इत्र न भवति बाधकत्वकर्षय कोपधा विधेः प्रक्तोत्तरपदत्वप्रादिको
पधादतीत्यय विवक्षित एतस्मादिपरकः एतस्यावकाशः। नैलीवकनेलावकेन लुकाधस्मिन्तूसंति नदस्मिन्नचेतीत्यण्। आलुकोनामग्रामस्तत्र भवतस्माद
भवति आलूकीयः अस्यकोपधादतीत्याण्। सत्र न पदवुओपवादः तस्यापि द्विधाढकेकांनेत्यत्र कोपधग्रहणं। यस्तौसुकाधर्वेक्त्री बाधकोभवति। भवतप्रकरण ८४
सो॥ ढकत्र सेक इत्येतावितिसिकररणाद सायतेकसोयं इतिग्रामसिहित्वादिपदत्वेनैवसिद्धकारपदसंज्ञार्थ इतितेन भवदीयत इत्यत्र जरत्वन भवतिग्रति

यालाघवार्थेकवि विधातव्येठग्विधानं स्त्रियां ठाबर्थे निवत्की अहघञुन्नाव इतिशब्दे तात्लक्कृत्विन्नवतिशातरिवे त्येवपाठः ।। काप्याद्दिन्यघाक्विबो ।। हृद्धादित्ये
वे तिव्यर्यंतर्थे हृद्धेस्यो युवराजादित्तिः प्रत्यय इत्यादत्ये विति यघ हृद्धेस्यो वचनग्रामाण्पात्प्रत्ययो न वति । किमर्थे नार्दि हृद्धा घिकास्कृत्याहव आ ह ठ देवदत्तराद्धृत्य
दि कथं नाष्येनदाहृतमिति यघ पितत्र स्वयमपिक्ष प्रत्ययमुदाहृत्येत ज्ञाष्यकारग्रामा रपेन नस्वाज्येते तिना घ्यइत्पन्नं औपादिसर्वपदादिति । आपदादिरितान्न ति
गतोः कालांतादिति कालराद्रोतादित्यर्थः ।। वाह्रिकयामेनेपच ।। छस्यापवादे वे तित्वं वे ब्नैव वाघित । अच्छब्ययनी ररु पोत्तरपदेद्दि व्यग्र मिनोपध विषया त
द्विषये श्तादेव न वति न वेद्द्येन वाधनघ प्या । आरान्नाहीकवयाम आराकी आत्यरा वाइत्यत्तातंनचोन्न यारुरस्तारं नाम वाहीकग्रामका स्तिरिकास्तीरावां
रदत्तुदाराना रूप्यं नाम वाहिकयामधच्चयोपधाभिदितियुञ्निनैवाधते दारारूप्यकं तथा शव्केलान्यास्मिन्नु सति शाकलं नामा उदाव्य्यामः ततः त्रो ठञ्चिनो च
वतराकली इहत्तु सोसुनामावाहिकयाम प्रस्क्षेत्ररपदादि स्वच्छो णा प्राशोको पधलल ज्ञा । मणिपरत्वाच्छो बाधते तमप्यपद्धाह्लाठञ्चिनैवाधेते तत्वान्यपव द
त्याहवाहकोकादत्तत्रकोपधय रुतामौसुकाघयं मितिकाघलज्ञणाच्छे ष रुघतसौसुकीयाः ।। ओद्देशे ठञ् ।। नेघाहृत्रुर्षशाघड्गंप्रभुक इति निपातरु कर्वे
राबरजबृ राहान्या ठञ्ञ इसुसुतस्के प्रोगा इति रुस्वत्वं ।। हृद्धातरु आवांहृद्धादेवदावामिति विपरितस्तो नियमो न न वति ग्राच्यमतवृद्धादिति प्रागृह्यरा
वाविनाहृदस्ये वर्णाति स्याजाव्रातप्रश्नहृवे हृत्वस्यातिप्रसंगस्यात आन्तकंजंतुक इति सर्वतकादेशः । रुस्वत्वं ।। धन्वयोपधाद्वुञ् । धन्ववाविन इति धन्वि

पस २ रोषवा विनः एरावतादित्यर्थः स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति ह्रस्वाधिकारात् परिघरुकइति पारमध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। अनश्चेति टसमासांतः कुत्रिय
८५ यस्येति लोपस्य द्विधत्वराज्ञोनपुंसकलिंगः तोनपुंसकादन्यतरस्यामिति टज् पूर्वावपन्नेबुधिन स्तद्धितइति टिलोपः सांकाश्यकपित्थ्यशाद्वाबुञ्छणादिसूत्रे
तत्पातो।। अस्कंधुरवहाणाद्व।। रुष्ठादितिवर्त्तत इतियथेवमन्नग्रहणमनर्थकंपस्थादीनां महद्गलोद्ववत्तंतद्धिधार्न विधातिनेतदक्षिवानामधेयस्येति
प्रस्थादीनामेवपञ्चेद्गुलसंभवात्।। अपाधेवनाम्नोदेशस्यानावतप्याप्रियपास्तुचेधच्चा विशेषणग्रहणां तयोहा प्रिसंबंधेन नादापुरमामवाहिकया हमः तत्रवाहा
८५ कायामजङ्गणोठञ्जितोठस्यापवादो अयमपिवुधस्यापवादः उरुत्वपवादविप्रतिषेधे नवुञ्भवति एवं नपाकोप्रस्थकः कोञ्जीवस्क इत्यइत्यचापिवुञ्नेव
भवति।। रोपधेतोःप्राचां।। इकारांतान्नेति इस्वस्य ग्रहणं न भवति तदंतस्य प्राग्देशवाचिनोस नवानः एकचक्रनामप्राग्देशनगरी तत्र भवादेशादिति वृद्ध
संज्ञा।। काकंदनानि र्देशानगरीकाकंदीस्त्रीपुंसोविरसात्वद्राह्निततञ्।। तपरकरणं विस्यस्यान्येमितिन स्तात दुस्वातुर्यानि ह्रत्यर्थेतदस्य प्राग्देशवाचिनोस
नवात् इकारस्यानएत्वेनतयोर्ग्रहणं च असतित्वकारे रोपधइत्युच्यमाने किमत्रग हितमितिविस्य स्थानज्ञायत तत्कारे तु सति वर्णनिर्देशात् निश्चायत
तैवतस्यप्रसिद्धत्वात्कारेरोपधयोरितिनिर्देशगौरवप्रसंगः।। जनपदतदवध्योश्च।। तववधिरपि जनपदएवगृह्यते इतिसवासावधिवाधिरिति कर्मधारयत्र्यो ८५
प्रायकेन उत्तस्यावधितस्तदवधिरितिप्राप्ति समासस्त्यर्थः तथाहिल्मतिमोजानांवाहीनामवाधिकतेयामः तत्रभवो मौंजी यस्त्यत्रापिस्यात्।। कस्य पुनः सावधिवाधिरित्यत्र संनि

धानष्ठिनायूतेगर्त्तोत्तरपदाच्छे बाधितत्वे तिअन्यथात्रिगर्त्तोत्तरपदाच्छोन वर्त्ततितस्यावकाशः वृकगर्त्तीयंस्याविवर्त्तीयजनपदस्वबुञोवकाशः आगके त्रिगर्त्तशाद्वानुनयात्र स्योपरत्वाच्छः स्या
त्ततत्त्वगर्त्तोत्तरपदाच्छविधर्जनपदात्स्वर्वुञ्प्रतिषेध इति प्रतिषेधपठितव्यो ननवक्तीतिवैग च्छेत्तरस्स्वे ।। कुरुएतेनोसरवृत्तनरवधियरुतास्योपयोगेऽर्थ्य इति । अ वृद्धादपि बहुवच न
विषयात् ।। च ।। द्वयोरपवादइत्विञ्चावृद्धाद्योपवादः वृद्धाच्छस्य विषययस्तामनर्थकं स्व वृद्धादपि बहुवचनादित्य च स्क्रियै । णिकोबहुवचनेशब्ह्वकुनामयोनांबाधकेबहुवच
नइतियदिवादावयहृबवनोनारित्यर्थः । तयोविषययस्तानन्नाहविषययस्तामिति । जानपदैकदेशो वङ्गलइति जनपदस्यैकदेशाषवशेनयवङ्गबवनंतत्रेत्यर्थः । वर्त्तिनिपइति
अवयवजनेहमाश्रित्यैकदेशनाय नित्यबहुवचनात्तद्वयोरपि दर्शनात् । तत्रकौडिन्यन्यायेनेति पूर्वसूत्रे हिजनपदसामान्यवुञ्विहितः यथावाहता सामान्येदाधिदानेदृह
उबहुवचनान्तविजयेविशेषेहवत्रकुत्स्यथाकौडिन्येत्यावच्च वचनादपि हसवुञि प्राप्तजनस्या मिमाह्ववुञोनवसस्याद्विपत्यापि शब्दनसमुद्दीयत इत्यर्थः । बहुवचन विषयार्थ
इत्यावर्त्ता सिद्धमहाभार्षीयमारन्नः हद्धधिकार विछेदार्थमेहद्धादपीति वचनो कष्ठापिअशिवश्चमत्रोत्तरपदात् । कथशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणं तांसहितेनैव लोपित्रकूलारवेहरावन्नो
ते इतरेषां दावला नोदेशेहतपसंनवादेवतद्दं तद्विधि सिद्धः कथाघंवाहितात्यमानबहुव पूर्वस्यापि स्पष्टरपदग्रहणं ।। धूमादिभ्यश्च ।। अ णादेशपवाद इति । छत्रसंधूमो णोपवा
द इके प्रस्थस्यमद्राद्यपयामस्पस्वत्र वाह्ह्यामस्यघत्रिके कला सौवीरे हिलिकौलकोनवतिस्मो । विरभूकोलमप्यत्र । नगन उसनपावी एयोकेनायत्र पितइति
प्रसंस्कृनगरेमनुष्यतत्स्थ संनवत्पनामत एतदित्यादि सर्वतिर्वचनसंज्ञानगरपर्व्वत इत्यादि माहीष्मती साहवर्मासज्ञानगरसंज्ञाच्छोनगरराट् इत्यर्थः । अरण्यान्म

प.स.२ नुषेः। अोपसंख्यानविकल्पोतिह्राणाणो वक्तव्यः इत्यपसंख्यानग्राहकस्य मनु [illegible] इत्यल्पमिदमुच्यते इत्यादिपक्षाध्यायेति आरभ्यकोध्यायइतियोरल्पोधियतेनुपनिबद्धागः सत्
यातेत्यगारस्याग। विनापाञ्चरात्रं गंधरात्र्यां। कुरुराष्ट्रकचादिषु पध्ययनं इतिकथ्यते तर्हि विनाधायाग्रहणं एकारुरराष्ट्राद् इत्रं॥ आह्निरुक्ता ताभ्याम हृद्गादपिति नित्यबु
मिथाकृ इति अधून्यधाद्यनिधायणातदुक्तेनपुनर्योगेन विकल्पेनवाध्यते इति हृदतिप्रायणापिये पवं तिवुत्रे सिद्धइतितत्र। पिआध्यस्तूर्यः। यथा सिद्धस
८६ त्यारत्नो नियमार्थइतिविधायहणंकार्यमिति इतिपादयिष्यन्न् आह। कुरुराष्ट्रःकच्छादिषु पठ्यत इति। ततः किमित्याह तत्रेति किमर्थं तर्हि विनाधायग्रहणं मित्य
हसेषतिनत्सुयुगंधरस्त्राद्रहृदादपिति नित्यबुत्रे सिद्धेतदेतापि विनाधायग्रहणं पुनर्वचनात्त्व विकल्पो विज्ञायते नैवशक्यं विपर्ययोपि स्यात्। युगंधराच्च
८६ निरस्य बुञ्ह हृद्गादपात्यननत्र विनाधितइति पुनरारम्भो ह्येवमप्यपपद्यतेमनुष्यतस्थयोस्त्विति एतद्वक्तव्याद्विकपादिकसामर्थ्याह्मन्यते। न्यायानपयेव विना
पयाबुञ्णाः सिद्धत्वात्स्यापाठेन एकस्यात्॥ मद्रञ्जपोऽकन्॥ मद्रराष्ट्रस्थायितविति प्रत्यज्ञानं॥ हजिद्रजनेऽर्णुवधा विधिरिति किप्रत्ययांतो हजिराष्ट्र
ननपदबुञोवाद इति अहहृद्गादपीति निग्राहस्य॥ कोपधादण्॥ किंपुनरदेशावाविनोयमल्पतपलोदेशग्रहणमनुवर्त्ततइत्याह॥ अन्यत्रेतिषष्ठ्योत्तरपदादित्य
त्राण एववात्ररार्थं देशानुवृत्तिनवदेशानिवृत्त्यर्थं॥ आदरावांचिलःधर्महीव्यतिरएवाति सिद्धत्रस्थोत्तरपदादिस्त्रवेत्रुद्रीयायाम ललत्त्वाणस्याञ्जोवाधनार्थंत ८६
विसुचेतः अन्यत्रसर्वांतावेतिसत्ता। सत्ति लवयेतस्यारत्नेचतिपदविधानञ्यायग्रहणं किमर्थंकोपधाद्यावि हितमित्यवाच्यतआरसामर्थ्यादिक्रियोविहितान

वप्राप्नोति सस्वनविषये तिप्रत्यधाहाण्यह॥ ॥मिति। कच्छाग्न्यशब्दादिदेशे ठञ् आहृत्तस्मिन्ननपदावुञ्जाह्लानेप्य घग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनान्यस्यात्। आ॥ धन्वयहणं भवति
कच्छादिषु इति दाडिनायदाडि सूत्रे॥ टिलोपः एवं चात्र यहणाद्वायमोऽर्दशेऽञ् बाधकोऽलपरत्वात् कच्छादिभ्यश्च॥ गुवौयादेरव वादइति यजन पदवा विनावुकुवव नविष
यास्ते नोवुञापवादः सिद्धुर्वेति शब्द्धार्यं मेदिदेशः। शाल्वराज्ञ पञ्च तेजनवदलङ्गोवुञमान्त्यादिति अपदानागोवर ग्वैरवेति एवमपि इद्धा लक्षणाज्ञोति॥ अपदां तो श॥
साल्वात्॥ ॥ यादान्त्यामतती तिपादस्य पदाजातिगोपहते विति पदे देशः नपदाति रपदातिः अपदातावेवेल्पादिः अपदातावेव मनुष्ये तत्स्थे च वेति कद्द निर्दिष्टसूत्रे
नतस्थेवेत्पत्ते ननु तस्थस्य पदातेः सन्नवो क्तिअवदाताववेति अपदातौ साल्वादेवेत्यघनु विपरीतनियमान्नवतिगोपवाग्वोम्बेत्याग्नात॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥ वाहिक
ग्रामलक्षणामितियच विवाहिकयामेभ्यश्चेति ञिठै विहितो तथापि स्त्रु स्वनुबंधयोस्तयोच्छ रूपाविशेषाद्वाहीकग्रामलक्षणा॥ मित्येकवचना निर्देशश्चाविरुद्धी
यइति अविरुद्धोदयान विषयतीय घः किप्रसंग सारात्तानहिह्वञी तिदार्घेञाविधांगर्त्तेश्चाविगद्गत्रा॥ गदादिभ्यश्च॥ अणुञोरपवाद इति तत्र मात्रं हि कि अस्य शब्द
प्रस्तुपुरवहोता वेति वुञापवादः॥ वाह्लीकि॥ प्रकृतिः स्पष्टयेत्यपर अत्यत्वात् शाक्रम्नोसर्गिकस्यात्॥ सन्नवापेक्षमिति यथादेशा ह्रातृसंनवतिरुद्दानां तेषां यव
विशेषतान्तर्योस्थ पूर्वपञ्चादोनामित्यर्थः पृथिवी मतिदु पिवी मध्यवाय्यव मध्यमा हृाद्याह्यः न मध्यान्तरचानीत्यर्थः वरणसंबंधेनयाग्नी यितत्आदवरा॥ स्य
नेनसंनिवासेलक्षतोऽद्य सन्धः। निवास इत्येवार्थे तवतीत्यर्थः तेन हापि विमध्यं निवासएकांकद्भादीनां वरणा॥ मित्यत्रार्थे मध्यमाः इति भवति मुखपार्श्वतसोर्ल

पञ्च २ परतिमुखपार्श्वशब्दयोस्तसंतयोश्चत्वयसे नियोगेन लोपो न भवति सचालोपस्य तत्र सतेयत्रे तिलोपं लोपं पूर्वत्वनमच्चयानां न मात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं मिदं तेना
नातीय इति सिद्धं भवति॥ ह्रस्वादृकेवगन्तपंश्वोपधात्॥ अरीहणाकीयं द्रुहणाकीयामिति तेन निर्देशमित्यचार्येषु अ॥ सूत्रेणयोर्युक्तत्वे तास्यो त्यये द्रहृय
णादियमकोहास्य दर्शिता॥ ह्रस्वादिइत्येकवचनं सिद्धं तो जनपदवा चिनो यन्नोपधादणसंप्रसंगस्यात् इदवाचो उदाहरणं द सर्वं ब्राह्मणादीनाम् जनप
८१ दस्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः ब्राह्मणको ह्मिके संज्ञायामिति निपातनात्साधुः तत्र जातः ब्राह्मणकीय इति अकेकान्तग्रहणं कोपधाग्रहणमिति। सद्वके
कान्तग्रहणमपनीय कोपधादिति वक्तव्यं व्यापकत्वात् हस्येत्यप्ये॥ कंथा पलद नगग्राम ह्रदोत्तरपदात्॥ अंतग्रहणेनैव सिद्धेनार्थे उत्तरपदग्रहणेन व ब
87 ह्रसर्वे प्रसंगः स्यवं संदेह इत्यधिकारात्॥ विप्राशा मनुष्यो यच्चत्वनयं स्यात्॥ असंदेहार्थं मनुष्यविज्ञापनं तेव ज्ञ्याव लाघवे विशेषणता वादि
तिमत्वाच्च मनुष्य निधय इति च मनुष्य राह्वोयौ गिकाग्रयते मनुरुदः पिशाचादि पुरुष इत्युदाहरणं न दर्शयति पर्वतीयानि यानि फलानि लक्षणोप
णार्थं रद्वाजगोत्रराष्ट्र इति ज्ञातइत्याह अत्र तिविशेषणं चेवदि ति च राष्ट्रादिराष्ट्रार्थः॥ इति रुद्रमिश्रविरचितायां परमंजर्यां चतुर्थाध्या ८७
यस्य द्वितीयश्चरणः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ षष्ठीनिर्देशस्त्वार्थ एते त्रयः प्रत्यया भवन्तीति ननु चान्यतरस्यां ग्रहणेन खञ्छयोः पक्षेऽनुत्प
त्तेः स्वविपाक्षे तदनुत्पत्त्या ज्ञानाबाह्यस्वनेशास्त्रेऽत्राग्रहणं व्यर्थं तद्रूपेनैव वरासव ति तन्नुतो नेन प्रत्ययत्रयस्य विधानं छोपि तर्हि नान्येन वि
धीयते तस्यापि हि विकारो न्यनुज्ञाए क एव । यद्यन्योपि कश्चित् प्राप्नोति सोपि भवतीति तदर्थमेषापि छो विकल्पशास्त्रेणाह ना छ इत्यनेन न भवति एन एकत्वे ऽद्व खञ्
धीयते अस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्येऽस्य सर्वो नेन विधीयते इति छस्यानेन विधानं यद्येवम् आद्येनेन विधानं न हि खञ्छयोरनुतापि मात्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं तस्य तात्पर्यं तस्य महता
विनाप्येव सिद्धत्वात् विकल्पार्थता च वाविधि । तस्यां तात्पर्ये तत्त्रय एते प्रत्यया भवन्तीति तत्त्रिप्रत्यये के प्रत्ययत्रये विधीयमाने इति वाच्ये यत्र योगे भवत्येव नेन खञ्
र्वाऽस्वस्य विधानमिदं दर्शितम् । अथान्यतरस्यां ग्रहणाद्यद्यप्राप्ते चैतयन्न नाल्पनुज्ञानं तद्घटनाद्यस्मदस्मदोर्छ प्राप्तस्य नापि छस्याननुज्ञानं ॥ नाधेनु योगवि
भागे न यथासंख्याभावप्राप्तिः स्यादिति युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्येको योगः अत्र गत्वार्थं पदान्तरमिति छ इति चानुवर्तते तावत् स्वतिद्वितीयो योगः ॥ तस्मिन्नणि च युष्मा
कास्माकौ ॥ साक्षाद्विहित इति । प्रत्ययेनातो विहितस्वरूपोपादाने विहितत्वं पर्यवसानं न गन्तव्यमित्येव विशेषणं । यतः साक्षाद्विहितात् अपि निर्दिश्यत इति तस्मिन्नि
तत्रैव कृदिति प्रत्यया भवतीति वाक्ये तत्र इति वकारसमीपवर्त्तिनस्सरूपता मा ख्यायते निवर्त्तते तत्र सरूपस्यानिर्द्देशात् तत्र ... नाविन्वेषणां । न त्रगत्वे न
रदात छ इति यावदन्वेषणात् छस्य प्रतीतिः स्मरणात् भवति तन्नासौ न प्रत्ययमर्शाद्दिः यदा तु यथासंख्य निरासाय पूर्वसूत्रे योग विभागस्तदन्विय एवका ।

88

२ रेणाकृस्याउत्कर्षेणामितिनतस्यपरामर्शोसौकोनिमित्तयोरित्यादिष्वादिनिमित्तत्वस्यतोनिमित्तिनावपिस्थान्यादेशेततश्चसाम्याद्यथासंख्येनभवितव्यमितिअथाप्रत्ययः
योगविभागेनकरिष्यतइतिवचयोऽसुभ्यांकस्मात्सकोविवितिवृत्तकथनेनासिन्नाणेयेतिवचनाद्यकारेणावापत्तेदस्यस्थ्यवनादादेशायोनिमित्तान्योप्रत्ययमतिसंबंधइए
ष्व: तवकममवममकावेकवचनेनना॥ इतिमान्तीतिमयोः त्वन्मिसप्रत्ययस्यैवचवचनस्यग्रहणात्तस्यचरतान्तत्त्वप्रसंगित्वेनसुपाद्याउप्रातिपदिकयोरितिलुकिकृतेषु
युष्मदस्मदोरेकवचनपरतानसंभवतिप्रत्ययलक्षणेनसमर्पयितव्यातदपिप्रत्ययलक्षणोविदारयन्नाहुतु चेतिवचनादितियदिपुनरेकवचनपरत्वे
नात्रोविशेष्येयाताः।कादाषष्ठ्येवस्यात्।युष्माकंछात्रोयौष्माककीणेनइत्वेनस्यातांतवकच्छात्रस्तावककीनामच्छात्रोमामककीनाइति।तस्मात्पूर्वस्त्वेवरव
प्रपरतयाविशेष्यतेयुष्मदस्मदेकवचनपरतयापिनैवामात्राति यते॥ ततएवचवनम्।अस्माकानः प्रत्ययलक्षणोऽभविष्यतितथैवगतिः प्रचयंग्र
हणमिति।एकार्थग्रहणतेएतनतदेकवचनम्।अत्रचपक्षेएवचवनेइतिप्रथमाद्विवचनांतंनसहसृतम्॥ अहार्योघन्॥ केस्यर्थेवस्तावाल्येयत्तस्यमेकरू
स्तत्र्युनेवबालयाह्निके॥ परार्धेवराधमीनूरपूर्वात्रपवत्साव्याइत्याप्सरव्यानिकेवलिश्राह्ववचनश्राद्धोदिनिवर्त्ततइतितन्नप्रपरावराधूरोत्तमेस्यःपरो
यार्थराहृइत्येवविशेषतोसामर्थ्यादिवार्द्धराहृस्यपराद्यादिपूर्वतोविड्रोस्यतेततःकिंपूर्वग्रहणानत्पूनरार्धस्यचाधस्यचेतसमर्पणम्।परिहरति ८८
परावरराद्धाविति अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्वप्रत्ययएवभवतीतिपूर्वविप्रतिषेधस्त्वनेनधारमतिनयः॥ दिक्संख्येपदाद्धिच॥ अतोपवादः

ग्नौ त्रि प्राह्निम त्रिग्रेषु गमकभ्मास ह्वर्धवंक्ते व्यङ्त्कन्नोला तपदद्यरुत्नामित्यादि। द्विक्सूर्वौदि त्यच्च मानेस्यरुत्प विधिस्यात्ततत्रगृदि गर्ने जातः त्यश्चैव स्या स्य पदद्यह तेतुसत्ति प च्य तेतेने
तिपद्दः शिदृच दं इर्वमस्यादिति निपात नोसमासः यामजन पदोक्ट्रराव्यञ्ठञौ। पौर्वार्धाइति। ग्राम स्य इदं स्यास्मिन्नर्धेन वाइ ति तद्धितार्थसमासः ग्रत्य यः अध्यर्धद्वरास्तुध्य
म पदह्नृतोतथाप्यस्यति त्यसापेक्षत्वात्प्रधान त्वाद्दृत्ति द्वयं विरुद्धं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिश्चार्ध्यस्तां द्विमर्थनाय्यत्कत्वेतन वैवमुच्यमानेयतो पि समम मुह्य ग्र
संगःपूर्वे सूत्रेनातु न्यक्त्वात्तत्समाद्वित्रिपश्चार्धेभ्य॥ असापतिकं। साह्रतिकं यु न्नेन्याय्यमुक्तिसमम मुच्यत इतिकस्य विकल्पितत्वासिद्ध इत्यनेक शब्दोपादानं संव तिश
वृद्ध्यदानामित्यत्रार्थप्रसिद्धेनाप्यायो पि वत्स्वेतिदृश्यते। अना द्यन्तत्रुव्यञ्चो विरिद्धश्चाने तिस्सिद्धं गागत्रास्वार एव संघतियद्दोषम्प चवरत्रेति ननु रूनो नातिरि
ति रिक्त समस्यपर्व॥ सत्व ग्रह्वाद्दोषश्च तातन सांप्रतं संप्रती तिपर्याया। द्विप रुन्तु समुद्रृष्ट्य। अनुसमुद्रमित्यत्र्युर्येस्समय यथा या नावः स ह्नमपतं वैत द्विप विशेषा तो
तद्वत्स समुद्रस समीपयोद्दीपइति॥त्रोडञ्॥ कालविशेषवाचिनइति। स्वरूपस्य च पर्याया णांच ग्रहणं न भवति संधिवेला दिसूत्रेणा संधिवेलाद्ययादृत्य नव तिन्यो
न्विधानात्। तद्विशेषवाची नाप्येक अर्थग्रहणेच तेङञःप्रसंगःरुह्नगोणामुख्यामुख्ययोः प्रत्यकालवत्त्वेतमासार्धमासश्चेति तत एवायं घत्त्पयः स्यान्तुगोणा हत्या वा लह
ह द्वे कर्तव्ये मुख्यसाहचर्यात्कंदव पुष्य कालः श्री हि पत्तालसाहचर्याद्वीहिपलालःकालविडूत्यादेरित्यारोक्ता ह्यय्यान्वय्यवि द्वितियनवो न चिरघकारेता। तद्वस्य
स्यति गुणाह्रत्वापीति परपेराहृत्वरा ह्वे तें यति बंधनं स गुणात्तन्निबंधनाद्वत्तिगुणाद्वत्तिः। एतच्च संबंधिवेलादिसूत्रेनानकालयसत्तान नत्त्वाति यद्विशिन

प.च.१ हित्वतोऽलक्ष्यतेनहिमुख्यार्थकालयाह्रोसिद्धलक्षणासंभवति। पुष्याद्दिसमीपस्थेनहिचंद्रमसायोगासंभवति तल्लक्षणायायाह्ञानाकालित्वं लिंसेव विशेषइतिकुधानोत्तत्वेनाप्ये
चाख्यायते। यो प्राप्तिनिमित्तत्वम्।। तत्वतावत्कालस्तथांमुखोप्ये।। शिद्धशारद।। सार्द्धमितिकथंकर्मणपत्यतइतिश्रुचाच्चास्मिद्धिघनइतिघञ्श्रावतिमित्यर्थीयो।।ः श्रूयासंपा
द्यमित्यर्थंकर्मण्याइशाद्दनोपतइत्यर्थेनद्वचविहितंतत्र नवमितिन वेत्रप्रत्ययः।।स्वरात्काद्य।। तस्यवेतिवञ्न ।ननुशब्दस्य कार्यपुनराह्वयाधारणेप्रय विशेषोलभ्यतइत्याह
८९ नानियमादितियारद्दिकेण्याद्दमितिकृतएवंकृत्वो विधेयत्वेनप्राधान्यात्समस्तकुडागमेऽकाद्दशास्तत्नवर्ततीति। यद्दितरथानऽनुस्वंनगलादिकादेशानप्राकृतञ्चस्त
प्राप्नोतिस्कादेशत्वंगाधिकारविधानादंगसंज्ञायामनिमित्तायां घञ्जयनूवहिरंगात्तुरिति तत्प्रत्ययकादेशविधानाय्याकर्मइत्यत्रनअंगेनभवतिएवमञ्चापिनस्या
यदिपुनरयं पूर्वतिक्रियतानवरावांइसुनुनांतात्वारतिकादेशःस्यात तस्मादयंपरादिरेव। कथंमिकादेशज्ञापकात्सिद्ध। यदयंकुञ्छगादिषुववाणिकरणेकरो
तियत्तज्ञापयति। अंतरगोत्थापिपूर्वमिकादेशोनभवतीतियदिनस्यात्प्रत्ययसंहासंनियोगसिद्धप्रत्ययस्वरत्ततोप्यादिपादेशइतिसिद्धमतोद्वावतस्यात्र घाघलावन
वतइति। सायत्तूर नित्यादिनाशाह्नोव्ययकाकत्वाद्विवेतिस्तसात्सोवक्तितिहारादिलाद्दद्धप्रतिषेधएवानागमस्था।। संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।। आराग्रहणं कृता द्व
स्यबाधनार्थमितिउ असत्ययत्नतोसंधिवेलाद्यायप्यात्रिहितमिलक्षमानेयवृध्यारंनसामर्थ्यतकालाद्दञ्जननभवतितथापिसंधिवेलादिषुपठितत्वतोतेमासीरह्यात्रते टाप
ष्वायादेशमहदाहःस्यातवचनंत्रवालयोबाधनार्थंस्यात्।। तस्माद्यहणंकर्तव्यंहठाकःस्यबाधनार्थंसोवात्तमिति। उत्तसादयगमनोस्यत्नकोदितिन्यावतात् प्रत्यय

खात्पपुत्रकालइत्यण् तस्य लक्षविशेषइतिलुङ्गततोऽनवादावर्यनिनात्॥ नया स्यामिति ह्रिङिघति यधूएञागमस्य। जाता पूर्थप्रविद्यापल्गुनी तिलु किस्मतिरितिनव
ति। अत्रापि सर्वव्वहुकानविलप्यामिति नवा घस्य: तिष्यति पुष्पयोन्नक्षत्राणि यत्र लोप संवत्सरात्फलपर्वणोरि तिसांवत्सरंफलं पर्व वा। सांवत्सरिकमन्यन्नु षाढ़षए
एषः। धवर्षं तो तिहृट्। क्षिपिन स्त्रिवतात्यादिनादीर्घे षाढ़षे एषकेतिनावार्थ प्रत्ययः जातेत्रषाढ़षधापवन्नातिरषान्यामितोव सिद्ध प्रत्यूये एकराखार एं षाढ़ षत
इति षाढ़षे ज्ञापयते। क्षि यिल्लोपाल्लोपयर्षवेली तियत्तो पषाढ़ वतीत्यन्नापलोर्थ: अनुपयोप दातस्ये ति जाति वधा स्यात्॥ वर्षोस्य छ्य। कालसापुच्छ प
च्यूमानेक्षितिसाधुत्वनित्यके॥ छंदसि ठञ्॥ ननञ्चननस्यञ्चनापिका ह्रस्व इतितस्य दिमित्यर्थे प्रत्ययः सन्तु तत्त्ववयवमासेवर्चतीत्वर्षेदे रेतो मासावयवा विल
य:। तस्य हमत इति सर्वत शब्दस्य समुदायलोपतद्धान्निति घञीति नावान्तस्तद्धितरति यिलोनानवृत्ति। दयदान्ततकारमात्रस्याने नलोप: एकारस्य तुय
स्येतिलोपतदा सिद्धवदत्रानादिस। सिद्धवत्स्थानिवद्भावाजावाघटिलोपाजाव ननुछंदसीतिनानुवर्तिहिष्यत इति। अस्वरितत्वान्न। सेव त्वादियासावस्वरितत्वा
तहनकूह्निः स्वेउ सर्वत्र ननशब्देनाख्याते किमर्थमित्याह प्रयत्नाधिकाननतिननुवततएवास्वरितत्वात् सर्वसर्वेति छंदसीतिनानुवर्तिष्यते। तस्माद्धिस्यसाथ्ये
मेवपर्वगृह्णाम। नाद्यायामपिठञ्समर्थेति नाष्यत्रैनेतद्धिष्यतेतया हितत्रसूत्रमिदं घतास्यख्याते मू। कप्य हे मंतपर्यायो हेमन्तशब्दास्ति ममन्नागति
रीतिवा। तस्मात् हेशोहमाम्रुमत: पर्ह हेमनप्रधायते हेमतोनवतीति। दर्शनात्। तत्रनाप्रयोगो हेमन्तहेमन्तशब्दयोस्तत्वति हिमनहेमतमिति रूपद्वयं सिद्धं दसि

पत्र ९०
उहमनोहेमनंतः मंतस्यते मंताडेतिहेमे तिका सर्वविधयः छंदसि विकल्प्यंत इति हेमंतशब्दादृवा तो हेमंतमितिरूपद्वयं सिद्धमि तिसूत्रकारेणाऽननाशायामेतद्वृत्तिविवया
दन्यत्रेहरूरादृस्य प्रयोगानावात्लोपो विहितः यथा ध्रातन्वलाति तिऽअतएवऽन्नसर्वत्रयत्नास्य प्रवेचाच्चयेनैव सर्वत्र सिद्ध इति नाश्नौ समुच्चीयते । कपुनरयोविषये।
विरात्र इति नकोपि दितिज्ञावः चिणिरूपाणि नवंतिह्रवे गाढयेकं अनेनाएत लोपयोर्हित्तीयः खलुणीच केवलं परमिति त्रितीरूपाणि । सायं विर प्राह्ने प्रगेप्यये प्यघ
द्यत्ले नुट्च । इसम्बंधेनाक वित्ययमगाधिकारे विधानादादेशो बहिरंगस्तुडागमस्तु प्रत्ययसंनियोगेन विधानादंतरंग इति तेनैव तावद्विलाप्यम् । तत्र तृतीना
देशो न प्राप्नोति । कि कारोऽगस्य निमित्तं योयस्तस्योना देशः यो । द्वि दिवसतिलका शब्दागस्य निमित्तेन युवशब्दमात्रं ततश्च यथा मृत्परित्यच्चाना देशान नवति तत्राकृपि
नस्यात्तयद्दिमुनरस्ये भूतौ तः क्रियते नैवरावर्णापातस्तेन मित्यत्रापि विसर्जनीयात्तस्यात्तात्या दातलात् । तस्मात्पद्दृष्टिरवापरादिष्व्यायंव कर्तव्यं ततवसा नादेशान प्राप्नोति
त्त्याहतयोत्वा निर्दिष्टयो सुडागमानवतीति ॠ दीसयोत्तवतीतिरितिन तादिवयोरित्यर्थः । एवोर्थ आदिसशब्दस्यार्थ घत्रउत्पयोर्नखालत्पते आदि श्यते
इति आदिष्टसयथा रात्रिनावादिष्टासयारादिष्टयोरितिकथं पुनरेतल्लभ्यते एतद्वकपालवन चितिनिर्देशा लभ्यते न यदादिष्टस्योस्तत नशब्दत्र पप घतं प्रातस्त
मितिं अत्र छदछांनारलात्तइति नृजेयस्यवाधूकवाधमानयोरुदेन चवलत्वाडुर्वतेन कंड सयधारणानावात्समकारांत मव्ययमिति स्वारदिवुपठितम । अ
तकमोणामिति । अत क्रियस्यपांतक मणीलिस्यताघः । यघघसवव सानमात्रवाची घत्रंतस्ला सायशब्दो दिवसात तवा विनइति न कालाधिकारस्यवाधनं शंका । प्रत्यय ९०

सेनिपायोगोनेतिजन्यत्रस्वकारांत एव यथा सायाङ्गः सायसइति। आह्वसाद्याविसाय पूर्वे स्यान्यस्येति। एकारांतत्वमिति निपात्यत इत्यत्र योगः पूर्वसूत्रमध्यो मालित्यात् सोत्यादौ
तदर्थनिपातनं जगणादिको पुघकाल तनेउत्पलुकासिद्ध भूविस्यततपरादिर्न्यइति विरशाद्वस्य सूत्र अपादानात् बघलावप्निवतः नत्र क्रियत्तु वकुपतात्रो द्विधान ति तत्व
स्त्रचस्यबाधः। परत्वपूर्वेस्मिन् संवत्सरे परापरारिष्ट्वेतरेसवत्सरे अत्र शाद्वपुराणावचनः अयपक्षाद्विमजिति। के विद्वत्रादिशाद्वं पठे। तो भूयादिपक्षादिति ते म धा
मइत्यत्रादेश्यतिकृत्तौ चुनमितिनपदं तिडिकरणां प्रथिममितप्यत्र इत्लोपार्थो। अव्ययानां न मात्रे इत्लोप इत्यस्य च प्रपत्तार्थं॥ विभाषाषा इव गौ परा इत्या मूः सप्तम
अलुगित्यिज्ञाप्रातिपदिकादित्यत्र निरणायिसुवतान्नद्विज्ञातपन्निरितितत्रैव इष्यम्। यदि सुवतान्नद्विज्ञात घतकर्णस्वौङ तनइति नवति तत्राहुयालिति॥
त्वजातः। तेषामतः अत्र तत्पर्यासमर्थविनत्र यानिर्दिश्यंत इति तदिदमुनर्यानिर्देशपो। कृधंरा इति लङ्गणांवाधिकाबेस्मात्तो तत्र लङ्गणग सवाजेस्य रूपमित्यादावि
वजातादिपर्यघणात् यः सिद्ध अधिकारतयायइत्यर्थोऽस्तावन्नदिनिर्दिश्यप्रत्ययार्थनवाविधानस्यान्नावन्नसमर्थविनत्रयोपिलभ्यंत इति विनन्ति निर्देशापि
नकर्तव्याच नियमार्थो इति च न्नानिस्त्वलात्। तत्र तस्याज्ञातादि घवत द्वितयथा स्यात्तचास्ते तत्र शतइत्यादौ मा भूवन्नित्यादि। जातदयोर्याभिनुक्रम्यंत इति। त तवने
वमनिस्त्वलात्। अन्यच्च। पिहितहिता इत्यतेवाङ्गपरूपं थावणो शहः वृद्धिरातः इक् सूत्रवइति। यत्र तुनेष्यते अस्ति इत्यादौ तत्रान निधानान्न नविषय तियथावु
त्पाखनता त्यादौ तस्मान्नार्यो जाता घनुक्रमणोन। अपवार विधानार्थं वाह्यपच्चवित्यादिनामपवादो तत्र न त्रासकरणोवह्यान्ती। तत्र स्य मे षित वा अर्थाः

तेनाचार्यैः संतो योगविभागेनाादिनामम्यर्थो निर्दिश्यं तेनिस्यष्टार्थेयनियुनरसावादानापि दियनानियथा हतल क्रीत आरालाइति तानिराकान्यवत्तु म्। श संज्ञाया यारदे
वुञ्॥ समुदायेन चेदिति प्रत्ययसमुदायस्येत संज्ञा भवति। त्यर्थो हृतल क्रीत आरालाइति यावादिति। यावद्यौ छत्रोव विद्योतको निपातनम्। अमावास्यायावु।
एकदेशविनितस्यानन्यत्वादिति अमावस्यदन्यतरस्यामित्यत्रामाहवस्य वसो ापितियज्ञे वृद्धयावो निपातनात् तत् इत्याह एपत्वात् उपधाया इति सामान्येन वृद्धिवि
धानादमावास्याशब्दस्यन्यायत्वाद्वृद्धापधस्तस्यैवैकदेशानिकर इति नावक्येलिह स्त्रुसंधिवेलादिषु च ऊस्योपधमधायतते बांदीर्घत्वघान्यन्नस्यात् उत द्विका
रलात। अच। किमर्थो योगविभागे नामावास्यायायेतत्कपत्तसकदारास वचना उनयोरन्नावृता नविष्यति सत्यमुच्चरस्त्र विकल्प्यतु छात्रि शंकेत योगरविनागेउसंघि
वेलाघ्णो मनुज्ञानायपूर्वेसूत्रेवाग्रहणा सामर्थ्याद् विकल्पति द्विरिहृवायरस्तानानुवर्त्यमिति व्यवधानादुच्चरत्रविकल्पना हाकि सिद्धानवति। आम्रावा॥ योगवि
नागयाय यासरव्यार्थः मृदि छा फाल्गुन्यनुराधा स्वातितिष्य पुनर्वसु हस्त विशाखा पाठ नकुलादयश्॥ इति वाकपर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र द्वंद्वैकवद्भावे रूस्व
न निर्देशान बहुकृर्थादिनमि मिहस्य बहुलशब्दस्य अथ विशाखादि तिसाल्वयात् विचित्रतिलुप्ताद्वितस्य लुकीताल तपुनर्वसु। गोरादित्यान्नङी विति षती न नक्षत्रेणो
हता॥ नक्षत्र इति तत्वप्रत्ययेन मान नक्षत्रवाचिनो लाता घर्ष्य हात्रि लोत तस्य आराद्रिपुपिप्पलादयश्चेति पाठात् प्रांचा हृतल नलाडीति त्यर्थः॥ रानौ वक्ष्य चिति
ह्वियामित्यपक्षन्तटकारोडावर्यै॥ नकारस्वरार्थं विधा न सामर्थ्याद्वानयोऽनवतिलता विवक्षा बहुइति। अत्र च प्रियामितिनापद्यते॥ छानांतगोरालखरथास

ञागोशालेति विनाघासोऽतिनपुंसकत्वेऽऊस्वत्वं। तस्मादुवर्यास्वशालस्यापिनपुंसकस्यऊस्वत्वं नहूं नैवावजावेनऊऊस्वत्वं एकादेशस्य पूर्वेप्रत्यत्नवज्ञावालिंगविशिष्टपरित्वा
षया स्त्रियालुग्नवतिवेत्यद्यपि टालतयोरपिवापावएकदेशविज्ञतस्यानन्यत्वान्नपुंसकान्यामपि लुक्सिद्ध तिलाघवात्पूर्वेऊस्वत्वं तस्य पाठः वसशाला निजिद्व
पुकृशतनिषजोद्वा। वसशालेतिऊस्वत्वं तस्यद्योतस्ववायहता। वकुलयहता। स्यैवायंप्रपंचइति। आबध्युत्तरावलतिबज्ञानिषेधे वंदवमुत्तमः। इतरयोरनक्षत्र
चातिलात। अनिजितिनक्षत्रमपमप्यस्ति। अनिजिन्नामनक्षत्रमुपरिषाढषाढनामितिमूहूर्त्तमप्यस्ति॥ नक्षत्रेन्योवहुलम्॥ वावयरुणानुवृत्ते व्यवस्थितविषा। वि
शानावलुग्व्यवस्था सिद्धायां बहुलवचनंवावित्यनुवर्त्तते तदर्थम्। तेन नौवत्तव्यावित्यादिसिद्धंभवति। राहिसारोहिणाइति चित्रास्वतीत्यः स्त्रियामुपसंख्या
नमित्पतत्तु स्त्रियां नियमेनलुगर्थम् ननु स्त्रियामेवलुगर्थम्॥ नतलब्धजातज्ञशलाः। यद्यत्र नतेजातमापि तत्र नवतीति। यद्यपिज्ञातं सर्वत्रतं न नवती।
दानादिनापित्वात सन्नवात्॥ जातंतुलब्धमेवज्ञायस्यापि नात्ननहेतुत्वादित्यर्थः। तन्निमर्थं निर्देदानोपादानं क्रियतइति। जातलब्धायामेवगतमिप्रश्न
शब्दार्थस्य नित्यत्वादिति परेव्यापारो पहिषतरूपंततमितरव्यत्वेयंत इहितंतुजातमिति। तथाप्याप्त्यप्रधानरूपोयः स्वांकर्ष्यावपारस्तदुपहितंरूपंजातमि
तव्यतेत इहितंलब्धमिति तित्रययासिद्धेदेहनपक्षके हनउति शब्दार्थनेदस्तथात्रापीत्यर्थः। एतदेवस्य सूचयतीवक्तमात्रेणेति। वक्तांतरत्यर्थः। एतदुक्तं। नचति
जीतवस्त्वतोलब्धंनवतीत्येवा तावत् शब्देननुरूपतरमपिधीयतएवज्ञातमपि वस्त्वतो जातंभवति शब्देनतुरूपांतरमनिधीयत इतिद्रष्टव्यं। नपसंहर

पव३

तिशब्दार्थस्तन्निघत एवेति तत्र क्रियत्वेस्याद्यानेयथा कथं घटः न तत्र ज्ञातो वेति तस्येस्तु घेन्ना तोलन्त्र इति वोत्तरं नप्रयुज्यते तथा तद्धितोप्यिनस्यात्तस्मात्तल्तन्त्रौ तयोस्त
द्धितनान्निधानाम नदृनापादनामिति ॥ प्रायनञ्चप्राये तोप्रनवः कर्तृकारं तोत्तताव कुलमिति समासः तत्र नवेनन्न तलादिति यत प्रायनवः लस्य साध्यं तस्य तत्र न
वृद्दत्तनने वसाधितलादित्यर्थः ॥ योहि प्रासे प्राये तोन्नवति तत्रवासो नवतीति तत्र तत्र नवत्वे इत्यव सिद्धं ॥ यावता तेनित्यं नवः प्राय नव इति वेदिति यस्तत्र वदाति ज्ञ
९२ तिकदा विन्नस प्राय नवः यस्य त्रुनीयत आधाराधेयभाव सतत्र नवे इति श्रेयगुपाद नसामर्थ्याद्वदप्राप्राय त इति यच्च्यते तत्पर्णो निराकारोति मुक्तः संशयं नत्तुल्यं
इति यनवा मुक्तो संशयनाय्यं तत्र नवत्वदाहरणं मन्यते ज्ञो प्राद्दवदत्त इति तेनैव तुल्यं सोपि हि कदाचित स्माकुद्दत्तादृ करा व्यतिनिश्रामति तत्र वे पक्षातत्र नवतां इ
हाप्यियुक्ता दृश्पतां त्रुषे नदपि प्राय नवस्योदाहरणं स्वोघ्नो देवदत्त इति तत्र नवनस्य तर्हि किमुदाहरणं तत्र नित्य नवा प्रोद्य आकार इति यथैव तत्र नवतिपन्न
त्वज्ञिकामुलांगुले ड्वो विधायतेस तस्मिद्धस्ना पवारे नस्याहरणं तत्र वानयो हि महानागेहृ सोरामस्य धर्मतः रामरानामं कितेन्नवेदृप श्यदे वंगुलीयकमिति तानस्मात
त्र नवसामान्यप्राय नवस्या विशेषस्यांतत्नो वाहन यथेव प्राय यस्तां इदं तर्हि उ याज्ञनेनपज्ञाहुकरणोपनावय सङ्गाय नवयथास्यान्नित्य नवे मा । त्रु लव पज्ञात्र
नवरोहिति त्रुपदा जानुसमीप स्थशरीरावयवावाचिनः पज्ञानुशाद्धा तत्र नव इति यत्र तपशरीराव यवाद्ध दिति यत्र कस्मान्न नवतिः प्रन न्निधानाया ठगविशेषत्वे तत्र धनिवि
धानादेवनन्नविष्यतीति तदेवं स्थितमेतत् प्राय यहणमन र्थकं तत्र नवनन्नतलादिति ॥ नपज्ञानुपपत्तेर्नि पनी वेद्दक ॥ नपज्ञान्नाद्यसमीपव्यपीनावाः समाहारदृहात्यासो

नपुंसकलिंगनिर्देशः ।। संभूते । अवतन्निःप्रमाणातिरेकश्चेति सम्भवस्त्वयमत्रास्याधेयस्य कार्यत्वमविरुद्धं त्वाधाराश्रयाणां दितिनावः । तत्राक्तमानि संभवप्रांइमेवं दितिबुद्धिप्रमाणानति
रेकत्राधारपरिमाणादाधेयपरिमाणस्यानतिरिक्ततायस्यां तत्कारणस्य कोशस्य पराहतत्वात् नवकोशांतरवस्त्रस्य संभवः नवत्वेष्यतेतस्माद्विकारेकोशादन्यः संभूते सपर्यानु
पपत्तिरितिवाहिकमेवशरणां । तस्यविकारइत्यत्र प्रकारेण घटात्तस्यानंतरं कांकोशाद्वेतिकत्वाप्यमित्यर्थः । अर्थोनुपपत्तिरितिकोशेयशब्दस्यत्नो विकोयायस्यस्त्ववस्त्र
लज्जणास्यानुपपत्तिस्यात्स्वलोकाकोर्थः । शास्त्राणानानुसृतस्यात्त्रिमिरवच्च त्रिधेयः आप्नोतिसरिकोशे संभवति किंच विशेषाविधानात् । स्वकोशादपि प्रत्ययस्य सज
इत्यनत्राप्सरूपिरेषतिरूढिशब्देषु नावश्यमय यथार्थत्वेषु प्रयुयातेत्त्वपरिकादिष्विति मन्यते सूत्रकारेणास कार्यवादा अयेणाणासंभूते प्रत्ययो विहितः तत्र विव
रणादशायामपि कार्यस्य सत्ताशत्वसंभवति । तदनुपपन्नं कार्यकारणयोरर्हितादात्म्यसंबंधानत्वाराधाराधेयभावः ।। कालापुष्पलक्ष्यमानेषु ।। कालविशेषवा
चित्वइतिस्वरूपग्रहणांजुनन्नवतिनुत्तर आयुष्मादीनामिनवकालशब्देनविशेषणात् ।। उप्तवा ।। अत्रभूतकालस्याविवज्ञांदर्शयति स्मतेनप्यंतइतिक्तरायं
इति ।। नन्वनयोर्योगयोरत्र एकत्वयोर्यथास्यात्पयादिषु मा भूत् ।। आश्वयुष्मावुत्र ।। यूआत्रकारःस्वरार्थेनत्वरत्वद्यद्वद्धयेत्र । अश्वयुत्यायुक्तेतिपाठः अश्व
युक्ते हितात । अश्विन्यां अश्वयुत्या मितितिदर्शनात् आश्विनेपर्याय इति पाठः । तत्र अश्वयुगश्विन्यनीत्यमरसिंहः । अश्वत्थपर्याय इति प्रसिद्धपाठः । ऋवादितो
रणादिकप्रत्ययः अघोरादिकस्तत्प्रत्ययः । अघोरादिलादाहेरुच । कलापस्यच्छयवपुसाठत्र । मयूरादिषु प्रसिद्धानां । कलाप्यादिशब्दानां कालेघ्नितिसंभव

प२२ तितकार्यं कालविशेषवाचिभ्यइत्यन्नामतत्राह। कालाप्पादयश्चइति। अस्वच्छेनद्वन्द्वेण कालस्य संबंधो व्यभिचारसंभवाद्विशेषणमिति फलेलुगिति लुगंतो स्वच्छं इत्याह यस्मि
न्यच्छा फलंतातिः॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ वरशे संज्ञायामिति समासो न स्यात्। अवरसमकमिति आगामीनां वत्सराणामाद्य वत्सरद्वयमित्यर्थः॥ अपर आह तं
६३ तं वत्सरद्वयंयच्छ्यपिन्नद्वन्द्वं तदावरसमकमिति॥ संवत्सराग्रहणायणिठञ्॥ वृतिचक्र्यश्चतिवृत्तिविकल्प्यते पक्षे यथा प्राप्तं घञेव न विधास्यतीति मन्यतोठञ्ग्रहणमित्या
दि॥ असतिठञ्ग्रहणे संविधिविलादिवुफलपर्वतणोरिति पाठात्फलेभ्यः त्वन विवक्षितवुञामुक्तेणव्स्यात् ठञ्ग्रहणात्तु ठञेव नतु वुञ्॥ व्याहरतिमृगः
९३ व्याहरतिशब्दायते॥ तदस्य सोढम्॥ अस्येति नेयं सापेक्षयाकर्तरि षष्ठी नत्ववकार्ययेति न घातिक्ति तृस्विवाद्वरवसंबंधिमात्रविवक्षायां शेषलक्षणा षष्ठी। निशा
सहचरतिमध्यनयनमिति। कालस्य रूपणसोढत्वान्नसहचरित द्वितीयस्त्वेत्युग्रहणमिति दर्शयति। तत्रभवः॥ कालादितिनिवृत्तमिति तत्र जात इति
प्रकृतं तत्रग्रहणाकाला विकारणं संबंधमिति तदनुवृत्तौ कालस्याप्रवृत्तिस्यादिति पुनरिति तत्रग्रहणात्पुनः संसामान्यपर्यमात्र वे तत्रकालसंबंधवि शेष
संबंधसामान्यपर्यमित्याधात्र्यवमर्थमिति ज्ञापनमनुवर्तन्ततत्रग्रहणं श्वसेचेतदिति प्रथमासमर्थविभक्तापाद्यवहितं नत्याह शारीरादिति तदन्यत्रापि १०३
पठितम्॥ दिगादिभ्योयत्॥ सेनामुखमिति यदांतस्य सेनाशब्देनषष्ठीसमासो ऽनुसेनामुखशब्दात्प्रत्ययस्त दृत्य विध्यनावमः। शारीरावयवाच्च॥ शा
रीरं प्राणिकायइति। व्याकरणस्य शरीरमित्यादिकस्तुप्रयोगो गौणः। अणोपवादपरत्वाधितो पादेभ्यवपद्यंपरत्यतदर्थ इत्ति प्रजावः। नासिकायानां वं

नस्यमरान्तस्मासिकाव्यमस्य सुब्लुको ऽच्छिति संज्ञान्तः कथं वेगोरस्य इति कथं न स्यात्। अवयवा शरीरावयवेन शरीरावयवसमुदायः॥ शरीरावयवयवयहतोन
गस्य तेन वतदं तविधिरस्तीति ऋशावयवयः इति ओदिव ठदिव त्तस्य देदं त्रः॥ इति येमे विकारः शरीरावयववशा द्वेधः मादि वस्तिनान्नैरस्यः शरीरावयवयवआ
घेयं विषादिः आस्त्रिशब्दघातिपदिवं मिति विनान्निघ्र तिरूपकं ला॥ निपातसंज्ञम्ः तिङन्तेन समानार्थं अस्त्री नारागो वि तिधनयनं वास्मिमानिति। नावोन्योन्यत्वा
धर्मनावचनश् तिघमानी संघातइत्यर्थसंवदो बहुतावयवनूमे दसंघातेवर्त्ततेतदावकुवचनं। यदा तिरोहितावयवभेदं संघातेवर्त्ततेतदेकवचनांतः प्रयो
योगः॥ गतो राजाः॥ वहिर्देवपंबजनेभ्य इति वहिर्भाव्यमिति प्राग्दीव्यतः प्रत्ययो नंदे वस्य यञ् औ बहि षष्ठीलोपश्चेति तद्धावश्यपवर्गो यं प्रावतिरेव पिय
स्यादितितस्यैव अपवादार्थमित्युक्तं बहिर्दिवयोः ग्रहणं॥ अव्ययानां वाचे। किं बहि परिमुखादेरिति कथं पुनः सामान्योऽनावयं विशेषोक्तमेतदित्याह परिमुखा
दीनां वेति। वशाब्दग्रहणादिगादेरनं परिमुखादिगणपठ्यते तस्य नान्यत् प्रयोजनं संभवति अव्ययीभावग्रहणस्य परिमुखादि विशेषतया चायं संभवा
त् तस्मात् परिमुखादेरेवन विप्यतिन सर्वस्मादव्ययीभावान्न यथैवं परिमुखादेरित्येवं वक्तव्यम् तुल्यार्थस्तेषामेवेति परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरु
षेभ्योऽपि प्रत्ययस्यात् अव्ययीभावग्रहणात् अतन्येनवतिग्रहणार्थव्ययशब्द मव्ययीभावग्रहणं केवलं तत्र यो परिशब्दो वास्तव यदि वर्जनं गम्यते ततो परिवीहि
रेव च पवग्म्येति अव्ययीभावश्च यः सर्वतोऽनावस्ततो स्मादेवनिपातनादव्ययीभावः पञ्चवर्षेषु सामीप्ये अनुपूर्वे अनुयेऽसमयाय स्यैवप्रपंचस्य इत्याह नसमा

पत्र३ नार्थेन्द्रर्धशब्द इति स चैतत्प्रवृत्ति विषया एव अपस्यादा अत्र सं नियोगेन दंशब्द अन्तर पदे अर्धशब्दस्यैव मो तत्वं निपात्यते इति न घदि हाञ्चे ति नात्र मातत्वमुए ए ह लो ह्निष मिति श्च
६४ वेवड्पद्ह इमुखपार्श्व तीय मिति मुख पार्श्वशब्दात्यां सङ्गम्यतात्यां मा घादि लाञ्जु सितन्त ड्यिः अव्ययत्वा दि लोपः । अयगा हा दि पाठ स्यैवे घपवेव एव परत्वार्वा
वमतो मिति । गुहा दिषु मध्यमध्यचर तो इति यन्ना ठितं तत्र दिमध्यवाचा मध्य शब्दा गठ्यतर ला नाम । नवा यं तु तत्र अन्यत्र पिमध्यन्नीव मिति यथा त्यादि ति तेन यप्रत्यय प्रवचनं
९५ जनादिषु दूधि मध्यावा विन एवं न ध्यायी वइ तित्वति मध्यम तरवा विनयथा हरादि पाठे वहिम ध्ययाम् एव मित्यासिन्न वार्यमाध्यमा इति सिध्यति मध्यांत र वा विना पिना वार्थे
यथास्यादिति प्रत्ययक्रमा मध्यादिति मध्य शब्दा मध्यंतावभापघते दिन्न मासस्मात्प्रत्ययो नवती तपर्यं स्फ्ड इति ख्वा मत रा द्वांतादि त्यर्थः । घञ्चामे ति अन्यस्येय मञ्चामस्य
तिवद्बुव्रीहि एषोदा दित्याम्स्वा कस्तते नवार्यं ख्वान्मो वा मझ्ये काव्त स्या न नलुङ्वक्काडिन इति । अतो लु व समन्स्य्य तदादेये ति सान तयेल ञा ग पञ्चे अध्यात्मादि
भ्यवित्ति विषय सघमाग्रर्हहिता घेति अर्धराहद स्यान्द्रस्येत्पर्यः । नर्धद्विवादे वं च तातादत्पयो अत्रं हि ग्र गुहर्दि रु हर्दि हिवा इति ख्वान्तो लुगाजिना तप्येति पाठः ॥
जनयत्रा पितद्वत्तविधिः । अराद्द्युतरवा घव्यतरस्यो ॥ वासुदेववर्गीय इति हद्गा वइत्पस्या परत्वा घन रवो वा घनावि ति हृद्गादव्यनेन परत्वा दृषितव्यः ॥ तस्य व्या
ख्यान इति व्याख्यातव्यनामन्नात सस्य ति षष्ठी समर्था दा तिनहु वाधिकार र्यो यस्मि तिविन्यतिा न व्याख्यान यो युगपद्धिधाकार अपवाद विधानार्थे । तस्मिन्निर्दिशो हि ६॥
ताय घा विहित विधानार्थं स व्याख्यायते न च्यते । तात्पर्य पवाद विधानायाधिकार स्यानु षंगि वा ग्रादि विधानाकोदा घइ तिम न्यते गं मतिकागतिरिहि विरा घविवद्धा ।

यांतस्येदमिति सामान्याश्रयः प्रत्ययः अत एव सतलक्षणात्त्रयाताइत्यादीनां न रवादार्थान्यदर्शनान्निवर्तते तत्र न वेलेति एवं स्मिन्नेव विशेषे तत्र न वर्तितव्यादितित्वात् न
नुचव्याख्यानस्य प्रत्ययार्थस्य समीपस्थयमातोऽयं शब्दः समानजातीयस्य प्रत्ययार्थस्यैव समुच्चयं करोतीति न सर्वविज्ञानोऽयं प्यावैदारायस्थेति प्रत्ययसमीपवर्त्तिनाश्च
सर्वस्यैव समुच्चायेनेन इतितावाप्रार्थे प्रत्ययशर्माभीति प्रत्यक्षयाप्रयोजनं तत्तुल्यजातीयस्यैव वार्थस्य समुच्चयेयं व्याख्यादित्येतदेवेनिताकमेव बव्यायंदर्शयि
तेश्चर्वे तत्र नवेत्यनुवादः तत्र तद्व्याख्यातत्वनाम्न इति किमिति नाम्नव्याख्यानशब्दः सर्वाधिराहृघातञ्च इति व्याख्यानं तद्वत्तस्येत्यनेन निर्दिष्टमिति गम्यत इति गतार्थमः ॥
पाटलिपुत्रं सुकोसलया व्याख्यायत इति नियंकते रित्राकृता या कितर्हि करोति सुकोसलयाकरता कृतयापो रूपव्याख्याय तद्रूपं कयमिताह एवं सन्निवेशाइ
तितादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिसंनिवेशा यादृशः सुकोसलायतेन न तथा तद्व्याख्यायते यद्येवं तस्य पाटलिपुत्रो न प्रसज्यते तत्र यं व्यत्ययादाहू रणमतत्र्यो न द्वितीय
श्चिद्व्याख्यातमाशुतं तस्य नामज्ञवतीत्यर्थः ॥ विपुनरिह निवृत्तं यद्व्याख्यातयाल्लोके प्रसिद्धं यथात्मकं यतदर्थमिवुनव्याख्येयं युगपदधिकारासुपवादविधायार्थं इ
तिश्चर्वेमधिकारत्वस्य व्याख्यातत्वात्तस्माद्बुव्याख्यानयोर्युगपदधिकाराये नत्वाणादीनामर्थविदिशइत्यर्थः ॥ धिकारस्तत्राहापवादविधानार्थमिति आगादीनांच
यमर्थनिर्देशः कस्मान्न भवति तत्राह भत निर्देशाहितावितिपर्यस्तत्र एव इति अपवस्तस्यादिमित्येव तत्र निर्देशो हितावत्पर्यं तस्मादर्थमिमेतन्न भवति सर्वत्राधिकारात्तया
रस्यावर्तव्यस्यानुषंगिकार्थनिर्देशार्थमिदमिति व्याख्यातम् ॥ चकुवोऽसौदत्ताहृत्र्च ॥ अणपवाद इति इत्याद्यपरत्वाद्बाधते स्यमस्त्वं नामशास्त्रं तस्य व्याख्यानमस्ति

प्र३
९५
95

विधायकं शास्त्रं पदसिद्धिहेतोश्चातेन तेनैवदांतस्य प्रयोदात्तः प्रकृतत्यइति उदाहरणयोर्द्विलोपे चं जातीयकार्यस्य प्रसङ्गलोपे ह्येवकुर्वचनानां लाद्यप्रतिस्वरो तो तिगतिरनंतरइतित्वां
दांतइति वर्णग्रहणं तेनसिद्धं तद्वृत्तं विधिर्यथावर्णात्स्वनुदात्तत्वादित्पचानस्माद्धस्वग्रहणं विसर्गार्थौ। उद्यज्ञस्यत्व॥ अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मंच बाहुपाकल्पेषु वर्त्त
नात्प्रग्निष्टोमादिराष्ट्राड्दाहरणं। अनंतोदात्तार्थं आरंभ अग्रराजसूयवाजपेयराष्ट्रोद्ध उत्तरपदस्य इति स्वरेण मध्योदात्तो राजासोतव्य राजावासूयत इति राज
सूयेति क्यप्। ततएवनिपातनात्समासः षष्ठीसमासोवापाये तस्मिन्निति पेयं नत्कल्प यवकुलामित्यधिकारयत्। वाजायवाग्रदहः तस्यपेयो वापायो वाजपेयई
स्तमितिस्तानमग्नेयास्तोसिन्निति वकुङाहि पदादभ्यपरात्पपेतृंदादान्न वेदा दिर्जिजानंनवयज्ञः आयहूपंकर्द्दंकरणोसतावकुलमितिसमासस्तत्रउत्तरपदप्रत्यं
नावनेनकुस्वक्रोयतिद्यतइयंतोदात्तं अल्पपर्यायपाकयासोयस्यपाकयज्ञसमाससूरेणान्तोदात्तः स्यात् एतस्मिन्नामन्तोदात्ताद्दपि सर्वदोषतं समाक्षोणामु
परिग्रहार्थमनयोरुपादानम्। अध्यायेष्ववर्षे। नविंशद्वापवर्गनामधेयानां निहतत्वाद्युणाप्रक्रियत इति प्रधराप्राह पतद्यथा नार्गव्यवनाज्ञवान ओवंजा
न्येतिहोता। जमदग्निवद्वेवदासवनवाच्यवनवकुसुवदित्यद्युपुः एतेन यद्यपि वराध्यायपठितानामेवग्रहणमिति निर्णयति जसिद्धस्यचाख्यानइति वृत्ति
नहस्तोमं वनपवारायसिद्धइत्यक्षोवासी। छिविर्थतः एवकारः सर्ववाक्यानां सावधारणं लक्षापनार्थं। पोरोडाशात्पाद्युरोडाशाः पिष्टपिंडाइति दाशृदाने कर्मणि
घञ् पुरोडाशांद्वषादादित्वात्समासः दकारस्य डकारः एतेनैतदाह। आतिवचनः पुरोडाशशब्दो नरूपाहवनीयादिवदस्यम्हनिमित्तइति। तेषां संस्कारको मंत्र

सवस्यसारोसात्येवमादित्यपुरोडाङ्ःसहत्वरितोमंत्रसमोऽशनामंत्रएवदित्याख्याननोनपरोऽसा ता छंदो सोयद्दा ॥ अत्रनविद्यानोद्भावर्थीयदापाठप्रत्ययोहोतथावयया
सत्वंनन्नवतितस्यव्यानइतियदा ननवतःनवशतवत्पवेसमुबयात्तद्य वऽतिकिपा इतान्न तरस्तत्रे ह्यज्ञाहृ एनच्छ्किंशास्तरत्पर्थेः॥ अजंत्रात्त ाषर्षेत्र यम
घरस्यरएानामाख्यातळ्न॥ अपादेरपवादइतिआदिशब्दोम्न॥ तत्रसप्तराद्वद्यान्त्र॥ ापवादःधुरस्वरएाशब्दोपित्यडतत्त्रुदुत्तरपदप्रत्ततिस्वरएामध्योदा
तत्रान्तिमयत्पयोः सहम्यंताडुल्यधतेऽति। पुरुषशद्वकरकेपुवान्मितिगतिः तेनतस्मादप्यताएवापवादःत्रात्तना दिघंदात्तेपुळ्ञोपवादःत्तकारांतेष्यया ापवादः
वद्भयान्नोदान्नातेषुपरत्वादयवाधकनामाख्यातय हृएाशिन्नावाहृत्याघत्रलक्नाठत्रोपवादव्याकरणाशद्बाव हाछस्परोधावकृवातोदातास्तत्पघ्नत्र।अथा
युहृतां किमर्थंनत्रगयनादिन्यायया विहितमेवोच्यतवक्तनप्रामाएयाघोविहितोनवप्राप्नोति। अन्येनवाधितत्वातसएवाद्यवक्ष्यति अतआहयहृएामिति॥ असत्य
गसतायद्धृद्मतोदातवक्वचयावासुक्तविघति। तस्माद्वदाछप्राप्नन्नावायितेतत्ववनासर्वतस्यात अयहृएालएोवनवान्तिम्गयनमिति। हृर्वपदासंज्ञा याम
गरतिएालनत्तवतिअगइतिःतिषधातः मयंशद्वघनावसाधनोत्नेदापनासत्वयंपेक्षति अनोनावक्त मेएोववनेइत्यंतोदांतःपदव्याख्यानशद्वोमन्त्रहितन्न
यासवतनेसतादान्नस्छंदामा नरशद्वत्तगयनशद्वेनव्याख्यातःछंदानावेपित्रत्र्र एातोदात्तःछंदोविभितिशद्वामन्त्रकिंन्वानेत्पन्नोदात्तःयुवतत्रशद्व
छियादिस्वरएानिमुक्तशद्वःसत्तयामनावितादशामितिनिगमादशद्वागोचरादिस्तेनअएाघत्रतोनिपातितःसयाघात्दिस्वरएएतोदात्ता वाववधा

पत्र
९६
96

अगविवेति। समासस्वरेणान्त्यात्। नराद्योयाया दिस्वरेणां स्वरवसेसं पूर्वो विदितिसंवत्सरशब्दोतोदांत मूर्द्धनि मित्रशब्दोपतिपादिकस्वरेणा अपनिर्द्धासदेः विषय अप
विषयकः। अस्वरेणांतोदात्त॥ तत आगतः॥ ततइतिमुखंयद्यपादानं तदिवकि तितदित्यरूपत इति। मुखोखादुवा अपादानसंज्ञानंतरीयकस्यापिभवति कान्कप्रकार
तोद्भिगौणामुख्यन्यायेनाश्राश्रयते॥ ठगायस्थानेभ्यः आयइतिस्वामिभ्यावोनागइति एतेनस्वामीस्वामीनंवायमेतोपिहलो॥ शुंडिकादिभ्योण्। आयस्थाने ठकोप
वादइति। उपलक्षणमेतत्। ठकाणाद्व्यातस्य काणापणांजारखानइतिस्याप्यपवाद इतीर्यशब्दमालक्षणस्मकाप्यपवादः। अपादानग्रहाद् ठकोपवादः अध्यायहरणं
किमर्थम्॥ शुण्डिकादिभ्योयस्याविहिते मित्यपवाद्यते। वदनसामर्थ्याघोविहितोपिनप्राप्नोत्यंतेनबाधितत्वात्सएवान विध्यतिति। अओत आस्त्यहरणामिति
अपदानशब्दोन्यपर्यतेसर्वासादि तत्रअसत्यग्रहणे आयस्थानठकंवाधित्वासादितोणितियत्रैवस्यात अग्रहणात्वतोकनवति। धायोविसंबंधेण्योवृन्। विधा
यो नित्रतवकुत्राहैगतार्थत्वात्तन्नतराद्वस्याप्रयोगः॥ संतच्छत। उदाहरणे विसुसुन्नालावश्वशतिएवंचप्रक्रियासाधवायकत्वायंविधेयस्तयाछन्तत
मित्येव। पितृर्यज्ञा। पित्र्यमिति। राडतप्यस्येतिलोपः। गोत्रादंकवत्॥ अंकग्रहणेनतस्येदमर्थसामान्यंलक्ष्यतइति। कथंमुख्येसंभवतिलक्षणाश्रयतेव्याख्या
नमत्रशरणाम्। अपत्यअंकेयहेष्टंतद्दवविधीयतेनअंकेविहितंगोत्रचरणाद्वुञितपिकृतस्येदमितिसामान्यविहितोप्यवादिभवति पितो विषयेअंकेपिहस्तइ
ति। तस्मात्पतिदेशइति। ऽपमवयइति। वुञ्उदाहरणं। अत्रावैदगार्गघज्ञामिति। वतिःसर्वसादृश्यार्थः कालेन्योमवत्तवरणोन्यायमंवदितियथा। हेत्रमनुष्येभ्योन्य ।९६

रस्यां रूप्यः। समादागतमिति समासे तो गतमित्यर्थः। तत्र हेताविति तृतीया प्राप्नोतीति ज्ञापकात्सिद्धम्। यदयं पंचम्यंताद्धेतोः प्रत्ययमाह तज्ज्ञापयति भवति हेतौ पंचमीति। नैतदस्ति। तावद्
यत्र विना बाधुताऽऽदिति पंचमी तदर्थमेतस्मात् ज्ञापकादिति तस्माद्विना बाधुताऽस्तत्र विना वेति योगविभागाद्गुणवचनाद्विति पंचमी भवति। मयड्। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थो
इति विकल्पार्थेनान्यतरस्यां ग्रहणेन रूप्यमयटोः पक्षे न ठावः प्रतिपाद्येतदनावे स्वशास्त्रे ... प्राप्तः प्रत्ययो न भवति निरूप्यमयतो रेवानेन विधानादस्ति नागो स्यादेव यथा संख्यमिति विनावः। प्र
प्रभवति। प्रकारान इति। न त्वाविवचनेस्मात्र वर्तिनगप्त्येतेतत्त्वजातः तत्समेन गतत्वात्। विरूपात्ज्यः। ज्यस्याक्रोयं निर्देशः। इत्याहानुवृत्तो वालवायो विदूरं चेति वालवायशब्दः
प्रत्ययमुत्पादयतीति विकल्पं चादेशमापद्यते। सूत्रे त्वादेश एव निर्दिष्टः तेन ऽणः ज्ञानं वा वालवायशब्दः आक्षिप्यते यथा शिवादिषु विश्रवतो त्यादेशा ... पठितान्यादि विश्रवश
ब्दः। इत्यङ्गतां तवमेवति विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्याभिधायकः नचैवं चेति वेदितिवेत्तराद्धोऽन्नमायां। पर्वतवाची विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद् ब्रूयात् स जित्वरिवदुपाचरेत्
... यथा वणिजं मगला पर्वताः ... सा जित्वरीति व्यवहरंति एवं वैयाकरणा एव वालवायं विदूरमुपाचरंतीति नियतविषयापि प्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थः। तदाह भाति
प्रत्ययविदूरतयोः। धात्वि फले परिस्पंदे न निर्वर्तते॥ नच पयो परिस्पंदोस्ति। तस्मात् पुरुषवर्ति गमनं पर्युपदत्याहातत्स्थेति। अध्येवेति प्राप्ते वपि गमिवर्णेनो यथादे
ककुभं गत इति। अभिनिष्क्रामति द्वारं। निष्क्रामकरणभूते द्वारे धारापारमेव विष्क्रामतीति सूच्यत इति अभिनिःक्रमणं द्वारमिति अयं चेत्तोन्त्रमात्रादिति द्विती या
धिकारात् तत्र प्रत्ययो गतत्वाद्णो षष्ठी प्राप्नोति। अथ धिकृत्य कृते ग्रंथे॥ आख्यायिकादिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। आख्यायिकाभ्य ... विधानयः प्रत्ययः त्वन्

पचर
८७

न्तस्य वकुले लुग्भवतीत्यर्थः। न चेदेवं तस्य मत्ते दोपचार द्वारे णाताद्धस्यला नाम्। अनिघालङ्गणत्वाच्च वितद्धित्त्वप्रघते चक्तिन्न। शिवुकेद्दयसममहे देवब्रजननादित्यन्तः॥ इंद
जननादित्यत्र त्तिग णाइति किं द्वंनजे तिमध्वायवारवारव्वइत्यादि सिद्धं नचत्रिा सोस्य निकारः इदयस्यायो निवासोऽभवति सतत्त्वभवतीत्त्र तच्च नवइर्थे चसिद्धं अने दात्तु इत्य
गुदाहृतं। अभिजनस्या। अभिजनाः पूर्ववांधवाइति। अभिजायतेतेस्मइति तत्पूर्ववांधवाः पित्रादयः सिद्धुराजप्रजादि तत्संवाधा देशोपी तिय व्याया हि संवधा घविराहं पु
र्ववर्तीतेन था भिजनशब्दोद्देशोकः पुनरसौदे राइत्यास्य स्मिन्निति तत्द्दिहत्यादिं तदिति वाक्योपन्यासेक यपुनर्मुख भिजनेसंभवतिगो णाद्द प्रत्त त्ययोऽभवतात्पादः निवा
सप्रत्यासत्तेरिति प्रत्यासत्ते नानन्तरनिहितेन निवासशब्देन जनस्य दोदावविशेषणादित्यर्थः। इह निवासोऽयो भिजन इति विशेषो ततस्माद्दे शवा त्तिन एव प्रत्ययः निवा
साभिजनयोः को विशेषइति अभिजनस्यापि निवासत्वात्स्ययहणान्ना स्येवविशेषइत्यर्थः। अत्रेति यत्र स्वयमस्ति स तस्य निवासन्यत्र त्र पूर्वैपित्रादिभि
षितं सोऽभिजनइत्यर्थः। आयुधजीविभ्यः इति तादृर्थ्ये चतुर्थी सादियदित्यायुधजीविनइति पंचमी स्यात्त पर्वतादिति कर्मणि नलोपे पंच यावाख्येयास्यातत
वायमर्थः स्यात् आयुधजीविभ्यः पर्वतमुद्दिश्य पर्वतेनिवेयोलोऽभवतीति तत्रसोस्याभिवायहेत अणादेरपवादइति आदिशब्देन छादेः। तत्रयद्दिशं डिकादय
पर्वतशब्दात्तत्वतः पूर्ववागात्प्राप्तः अयजनपदशब्दात्स्व थाहृक्रादपिवकुवकनविषयादितिवुन्नाशंडिकशब्दात्तकोपधाद्दपर प्राप्तः। सिंधुतक्षशिलादिभ्यो
ऽणजौ॥ सिंधुतयइति प्रकृतिशब्देन मधुमन्तं बांजसात्त्वकयमी गांधारइत्येतेगच्छतो धादिन्यर्त्तमर्याहिकादिति वुञ्ञाप्तेववनं तक्षशिलादिपुवहेत्तेऽन्यः

६७

आमः। शेषस्य प्राग्दीव्यतो ॥ ॥ अविज्ञाते देशकालादौ ॥ अविज्ञाते विनष्टे स्वरूपग्रहणं नतु तद्देशकालनिर्देशोय कालप्रतिषेधात् । साहचर्याद्देशकालयोरपि स्व
स्वरूपग्रहणं न भवति । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् । छ । णोरपवाद इति वासुदेवशब्दः संज्ञेति वक्ष्यति तेन तत्रोत्तरस्य वुञः प्राप्तिः एवमर्जुनशब्दादपि योद्धृत्व विशेषवचनो वा
न तत्र वुञ्ः प्राप्तिः क्षत्रियवचनात् पितृकृतवचनकूं प्राप्तिरेव तिन्नावः मनु चेत्यादि यत्र देहस्यापत्यं सम्बन्धवक्तृ हाप्तिर्न ान्यत्रेत्यसामर्थ्यादेवेति । न तद्दृष्टो विशेषज्ञा
गवद्वकलात्यो पिहाङ्ग निमित्तस्यदेतिपुवञावङ तिषेधः संवुच्यापिनको पथ्यादत्यर्थे संज्ञैषा देवताविशेषस्येति । वस त्वस्मि सर्वमिति व्यात्यस्या परमात्मनो
एवासंज्ञा नक्षत्रियाख्ये ते । न पत्र ज्ञातामतत्त्वना विगोचोरवेत्पाविड् छयं आसां गिके योजनान्तरे वासुदेवस्य दर्शयति । अजात्यतमल्पाजद्वमिषिति वति
वृत्तिकारा ॥ अत्र एवमन्ति सत्वच्च तय घर्थे तज्ज्ञाप्यते तथापि अनुवमघोनाम तद्विद् इतिनिर्देशात् वक विदन्यथापि भवति ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वु
ञ् ॥ गोत्रक्षत्रियाख्ये भ्य इति आद्वर्योस्वायते मूल विनुजादि लावकाः अस्याख्यायतः ॥ मिद्वि आर्जुवस्य ख्यातेग्रहणमित्यर्थः । यत्पाकपर्यवदि त्र क्षत्रियशब्दसामा
नाधिकरण्यपाद्येषां न क्षत्रियदेक्षत्रियपाक्षत्रियइति । ते ज्यामा दृष्टि लक्ष्णे ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ जनपदिनां जनपदवा
विनाशब्द मिव जनपदेजनपदवाविनाशब्देन समानश्रुतीनां बहुवचनवत् कार्यं विधाने । तद्धेरणाष प्रत्यार्थ इत्यतिप्रसक्तिप्रत्ययस्येति अनेन सर्वशब्दस्यार्थविशि
तः जनपदिनो जनपदस्मान इति स्वसामिनाव संबन्धेमतप्रायं दर्शयति । अंगा जनपद इत्यादि नाद स्मातेन हन्ति त्रकारस्माहा । त दविदित्यादिनादहरा

पं २ सर्वत्र बहुधा यथा बुधाजन्मगधेत्यादिना विहितस्यागत्स्यजातस्यव्लुपुचलुविन्नतेसमानराब्रलादस्य दर्पिविरवेञ्ज विलञ्चितेगोत्रेलु गनितिवचनाद्वाशाहाद्रुञ् । पंचालाब्राह्मणा
इति अनेदोपचाराब्राह्मणाबु पंचालेया हृस्य वृत्तिः तत्रातिदेशानावाहलवत्तवति । सर्वेग्रहणामित्यादि सं तृ सर्वग्रहणप्राधान्यात्प्रत्ययस्येवातिदेशः स्यान्नप्रकृतेलिंदे
शस्तु जनपदेजनपदिनस्तेषांजनपदप्रत्ययस्त्वयणास्यात् जनपदान्तरस्यप्रत्ययोमानूत् इत्येवमर्थं लस्यात् । नत्वनेनप्रकृत्यतिदेशोलभ्यते । तस्माद्वर्यं सर्व
१८ ग्रहणं क्रियते यथाऽव्ययोप्रयोजयतो । तिपोत्वेनसमापृथिवमर्थं सम्पाम वृद्धिनिमित्ते इत्यादौ तत्राप्यतिदिष्टो पिप्रकृतिरूपेपुनर्व्याप्यमितव्यमिति नास्ति विशेषः । म
दहृद्धोकन्तिविशेषइति । तत्रवृद्धसंज्ञवातप्रत्यतिनिर्देशमसिद्धतृइति । निर्दिष्टोवचसोल्यत्वमित्यर्थः ॥ मर्य इको हृत्रिकइति । असतिप्रज्ञातिदेशेमाद्वेकोइतिस्यात् । बहु
१४ वचनग्रहणामित्यादि समानशब्दतयायोविषयस्यलहृद्ग्रहणं प्रदर्शनं तदर्थं । अथाह । तियद्विबहुवचनग्रहणं क्रियते यत्रेवेतिबहुवचनेनत्रेवहिनञाउस्यन्ते सम ।
नशब्दतानवति । एकवचनानद्विवचनत्समासःसर्वग्रहणोदेवयत्रत्रविसमानशब्दानां सर्वत्रातिदेशः । अस्यैवार्थस्य विस्पष्टप्रत्ययं बहुवचनइत्यपलक्षणामु पाद्दि
तेनग्रोक्तं ॥ प्रकर्षतोवामिति अध्यापनेनावाप्रकर्षेणाद्दर्शितमित्यर्थः । प्रकर्षोतिवचनाज्ञामवपिकादिकोदेवदत्तादिति । प्रोक्तेन यावि तस्यः प्रत्ययोन नवतिमनु
प्रवत्तमिति चपूर्वाविचकरणोपिव हेत इति नावप्रधुरायोनावोमाधुरततोहिच्छाशेषाशेकल्प । पित्राणीयगुणादधिकविधानाद्वृत्तप्रत्ययः पाणिनियमितिस्वयमन्ये १८०
नवाहृतं मू ॥ तत्वातितिनिनानो वततकुच्यते ॥ तितिरिवरतेन पडिकोठाग । छंदसिनायमिष्यतइति छंदस्य निषेधइत्यर्थः । तितिरिणाप्रोक्ताः श्लोकास्तत्रेऽनन्त व
लिनेके वलेन तावप्पिलणाचिनत्तवत्यानत्तिधानादिप्रायो त्वाकुः । केचपुष्य न रिष्यमाणापिछंदसिलस्यतइत्याह शौनकादिभ्यइति ॥ काश्यककौशिकाभ्यामृषि

न्यां णिनिः । पाकारवज्ञरहस्यार्थ इति उक्तत्वं पूर्वमेव प्रदर्शितत्वात् । योपि छन्दोनिमित्तस्येति प्रतिषेधः सोपि न प्रयोजनं णिनिजंतस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रिया मह्र्स्ति ब्रह्मावपि
जातव्यतिसिद्धत्वात् चरणत्वेन ज्ञातित्वात् यस्यापि इति । कथं छन्दो ब्राह्मणानाम्प्राप्तमानं छिषयः ताकेत्यस्य नवतित्वात् शौनकाद् इति नन्विह शौनकेत्यादयस्य योगस्य न कल्प्यः
छंदो भवतिनापि ब्राह्मणमतस्मात् छंदोधिकारविहितानां चेति छंदोब्राह्मणानि त्यच्छंदोदयरुणार्थं तेस्य चरितेनात् छंदोधिकारगतिर्न वर्तते । तेन छंदः प्रकरणमार्हिनास्य
छिषयतान्वतीति च्छंदो ब्राह्मणानि वतयत्त्वचरकारस्यात् उक्तसमुच्चयार्थत्वमात् क्रियेफकल्यादेतद्विषयत्वं प्रतिपादनं तत्सप्रकाशमांतं इत्यर्थ इदानीं न तेन गोत्रकाश्यप
दनतिन्वसाहृषिरमंत्रदर्शित्वात् । कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च । कलाप्यंतेवासिना मित्यादि सूत्रे त्वं ने दोषप्रत्यासत्त्यो निर्देशः कलाप्यंतेवासिनश्चत्वार इत्या
दिन शिक्षादिषु पठमाना लोके हृष्यत्वे तवैशंपायनवत्ति नियमस्य प्राग्भ्रत्ययत्वकापि णाडु ति क्रियासामान्यवचनः करोतिः प्रकरणादिहाध्ययने वर्तते । कलापिखांडायन
यरुणादिति एतद्वचविद्यातोस्ति तत्याह तिवैशंपायनान्तेवासी कलापियखिवांते यास्यंतेवासिनो गस्यरनू कलापिग्रहणमनर्थकं वैशंपायनांतेवासित्वादेव सिद्धेः
कलाप्यंतेवासिनामपि वैशंपायनांतेवासित्वात् । तथा वैशंपायनांतेवासिकठकलापांतेवासी उपनः तत्र व्यवहितानप्यपि ग्रहणं तौ वैशंपायनेवासित्वादेव सिद्धे शौ
नादिषु खांडायनस्य पाठो निष्फलः स्यात् उदाहरणोपु छंदो ब्राह्मणानि तद्विषयत्वं अध्येतृप्रत्ययस्य प्रोक्तालुकि इति लुक् ... पले नवन्ति एवं नेति सहयोगेहेती
याकलापिन इह कालापकं गोत्रचरणाद्वुञ् तत्र उधर्मायय्योरिति पच्यते तस्मादि हो प मात्र सम्रूह्य योगः आलेविधूरकप्रावा मिति आलंविर्नामिशावादेवा

प ४ ३

६६

त्र सान्न सरस्वाः तस्य शिष्यः एवं फलिंगकमलवुऔंचामेवयरतत्त्वात्कसनसाः वाचकेकाप्यिनतिकाठ्वरकौलुकिति लुगुकः कलापिशह्रो पिकलापिनो तित्यत्तोतः पुरातासो
केसुवासानाकल्पेषु। न त्वि विनइत्यादि नलराधासान्यायनवावयन वैलरेय पिंगुआरुणापराजस्यपेते स्यो ति नियज्ञवल्क अरयशद्वो कोणवादीतान्या अपत्यस्येति यलो
पमनुयाज्ञवल्क्यादि च पिपुराणप्रोक्तान्यावाशा ह्यायनकादिनिज्ञासताम्रस्त्वत्यकालललादित्पतच्चाहयाज्ञवल्क्योदयोहातितिआरख्यानननिनारताहोनिव्यावार्त्यायावाव
रूपलीतिनावः प्रतिपदमितिएतलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिनाषयालभ्यते। एतदर्थमेववतच्चालणालदत्वादेवसिद्धः कल्पसुतर्दिकसान्नवतिय घाकाश्यपिनको
शोकिनइत्यत्रत्यतत्त्वाहनवामभितिपुकतत्रछंदोविकारे तस्य योगस्यानुवृत्तेः। अयं तु न भवतीति वचेपिनतद्विषयताभवतीत्यर्थः। नवात्र तत्रवाधो वेति सिद्धस्तु
घपक्कर्थेति निपातनादेवसिद्धं सुघा वचवोवदतिवचनंलिंगमवाधकान्यपिनिपातनापिनिभवतातियथा सर्वादिसूत्रे नाप्यमूतयान्यपेपिनिपातनानिवाधका
न्येवेतिस्थितम्। कल्पापिनाएरः। यथाविहितनेवोच्यवेतितच्चवचनसामर्थ्याविस्तितोनवप्राप्नोतिएवमादौति अदिशब्देन मोदपैलइत्येतषांयहणं। अत्र दापिप्पला
दशाकपुराणप्रोक्तेष्विति तानि रवादोइत्येतान्नभवति॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। तदर्थछंदोयहणमनुवर्तमितिमनुतदनुवेद्धावपिकथं इतिच्च
नसूत्रयोश्छंदस्त्वतत्राह गुणाकल्पनयावेतिअपवास्यनिमित्तत्वतोधर्मो गुणागुरुशुश्रूषाणोदितन्निमित्ताकल्पनागुरुकल्पनापाराशर्याइति। इह वेदवचलाच्छः पराशरस्य
किनइति शिलाममलतिशिलालिअलनन्तराणापत्यो लिवारराः छित्यस्यासुपूज्जाताविति मिणीतनो सिताणिनोरिलोपः। पाराशर इति करावाशैलाणालमितितातस्य

रिलोपश्चादिना द्विना रिलोपः। तेनैकदिक्॥ सोऽहमानितिसुदामा द्व्यः पर्वत विशेषः॥ तसिञ्च॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति तसिञ्चन्नेवार्थे विधियमानस्याव्ययत्वं लिङ्गसंख्यानुपादा
नमपेक्षानाविवेवेदितव्यं॥ उपज्ञाते॥ विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातमिति। उपज्ञ्वर्वाजानातेश्च सिद्धत्वात् अकालकमिति। आनाय्याद् पुञ्ज्ञानादिपाणादिकास्पदिस्ताधार्यहितामि
त्यथः गुरुलाघवं नायत्रोपायानामगौरवलाघवे दुषित्यर्थसंकेतशब्दोयत्र क्रियते तथापाणिनीयेषु रितितद्यकरलाकरलाकामसस्त्र मित्यन्ये। ञ तेयश्चेति तिरिवरतलि
त्यादिनिरस्त्रालापत्र्यकरलोनकरलापठितन्नियदियो दिक्षोऽहसाः प्रवक्तादेनित्यानि हिक्षेदासिनकेन विकल्प्यते॥ संज्ञायां॥ अयं पायामिदं। द्रो डुन्नमस्वदरवात पादत्र
अणापवादइति। वाकुल्यदेवमुञ्जम्॥ परशाविश्व आस्नोति अन्यत्रपादरावृस्य स्थानेपदशब्दं पठति॥ तस्यसादे। तस्यापत्यमित्यंत्रोत्तामेवार्थ्यस्मारयति प्रजातिप्रत्य
योरित्यादिप्रसतोपख्यार्थेमात्रं विविक्षितप्रयोयोपि तवंधिमात्रयद्योगात षष्ठी तस्मिन्नतिधेये प्रत्ययमात्र शब्दस्य व्यवछेदं दर्शयति यदपरमिति इह शब्दः प्रत्य
ञवचनतद्वहुः पराञ्जवचनः आदिशब्दे न सामान्यविषयत्वं गम्यते। सर्वमविवक्षितमितिनवति अव्रकारणात् तस्यापत्यमित्यत्रैवोत्तामा महत्त्वातिद्रनवा सामान्येनयत्
सांवदिजमिति द्वित्वादात्मांमसिद्धत्वात् स्वर्वमिदिक्षुते निमित्त्वावते पांमनाव। अग्नाधरति। अग्निमिधरतिथिंक्षि अग्निदलिशेषनिश्चायतइतिद्वाद संज्ञस्यत्वं
शत्त्वागत्स्वक्षोनेय शय्याधियं धिधंताश्लात्मंत्रानासति तिवदालिंजिप्रयोगः कल्पस्त्रणावलांघलायवयेदायीधुआग्ना अपूर्वजसागोरतिकप्रत्ययः ततश्च
रसोज्ञावंति। अग्याधीय वकारांत्ज्ञरलायी धीपदिलेति। अत्रनुवादात्ावव नाङ्कःसमीघामाघामइतिय पासमिध्यतत्तिसामसमित्र। संपदादिलांकारतोक्विप

१४२
१००

समाधाराधायतेयथासासामीधेनिविलाङाधूःहलस्तक्षितेघिस्येतियपालोपः।रथ्याचन।रथांगाइएवेष्यतइतियत्कारथस्थवोपरध्यइतिवोढ रिथयोगःसाहस्रति
रणधामंगंइतिडुष्वाःस्यादेवंतत्।।अयंमेवयस्त्वोप्येपीष्यतामम्।तद्धकुलीत्पत्तरथ्ययहर्त्तांमाकाविः।नेतदेवंशवोइदघोरपोवदतिद्विरइतिद्विलोगोलुगनपत्यइति
तुकुआम्नातियहुतूयोरथ्ययोरंगोलंद्विगुरथ्यमित्येवनवति।।पत्रइवेदन्त्रा।पतंत्यनेपत्रमामितिदाम्न।शासेत्यादिनाष्ट्रुशोअध्ययुलोरथःअध्वरथ्यः।प्रघासमासे
हलिस्वनावाधप्योवगतिस्तस्यांगमाश्चरथ्यम्।।पत्राद्युपयेदस्त्र।पत्रलयंयहणांइतरयास्वरूपयहणं।ष्यास्थानंवाजरथरणांम्।।देवावाहुन्वेरमेपानेकयोः।।एवंविरोध
वीराणामिदमितित्रिलत्।।मिष्फनकर्मध्यमेष्फनाकामनोनादिलाकुञ्ज।मिष्यानरपतीकर्मक्रियानिषादेवाग्वयशालंकायनिकेतिवुयंतस्वनगराख्रियांवक्षते।।गोत्र
वरणावुञ्ज।वुनिप्रक्तेवुञोविधानमनपेक्षंद्वेधुबुनिवुञिक्तेविशेषानास्तितदेवरूपेस्वरः।।पुंवद्भावप्रतिषेधोपिनकोपधायाइत्यनयोरविः।।संघाकलक्षणा
धन्यञित्रामण।।हवंस्यवुञोपवादइति।गोत्रयहणानुवृत्तेरआदीनांगोत्रप्रत्ययांतानांतत्रयहणमितिनावः।घोषयहणांतत्रकर्तव्यमितिघोषआत्वीवरूलानं
तत्रापिप्रत्ययोयथास्यादित्येवमप्यस्यघोषयहणास्यानुषंगिकप्रयोजनांतरमाह।तनवैवम्यादितिअथकेलञ्ञायोकोविशेषइतिनिघंटुषुपयीयतया
पाठेनास्त्येवविरोधइत्युत्पठेः।इष्यगुपादानसामर्थ्योविशेषञाम्रियतामित्याहगोत्रप्रत्ययांतालञ्ञांलञ्चप्यस्यैवति।स्वमात्मसंबंधीत्यर्थः।विदविद्या
स्येतिविदानामसाधारणीया।विद्यासायस्यास्तिसावदीविद्या।शालंकाना।।वुञोपवादइति।शाकलशब्दस्यचरणशब्दलात्।।तदर्शमितिशाकल्पनप्रोक्त

मितिकं देगोभिवयुल्लिकं कनतान्यां ॥ वुञ्गोत्रे च वा इति शंकरगणादेत्यो वुञुपवादस्तरादावेते संगिकेस्यात् ॥ नडादेर्माता स्यात् ते वासिषु च प्रधाना मा ॥ वा इति अर्थे कथम
ये तत्स मासः क्रोकामम्बारय सदा दण्डधारगणादेर्यादो मा ॥ वके भुवत्ति रेवतिकादिभ्य ष्टु ॥ स्रुवं गौ ॥ इति गोत्रवरगणादु अल्पनीभ्रा रेवतीकाय इति रेवत्या अपत्यं रेवत्यादिभ्य ष्ट
कु ॥ रैवतीकि तत अन्ये इत्ययमान्यायानतत्सूत्रात् प्रतिषेध इति अनुहाञ्जिष्यतो रेवतिकादिभ्यो वुञ्प्रतिषेध विज्ञायमानयञापवादो नास्ति रैवतीकाय इति तत्र हेतुर्वा
च्इत्येवसिद्धः हेवदृहद्विगुहा हा इगिकादिलाञ्छ सिद्धे अन्ये विधितत्ते विभ्यथेतयस्यात् तस्माष्ठञ्यहणं ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ गोत्रवुञापवादः इति ञ्यात्
इत्यादि गोत्राधिकारादि तिको पिञ्जल इति ॥ ठ पिञ्जलस्यापत्यं अस्यादेव निपातनादद्दण् ॥ तद्तात् फनूरण् ॥ हस्तिपद इति ॥ हस्तिन इवपादावयस्य हास्तिपादः
तस्मादेवपत्य अस्मादेव निपातनन्नाहण् ॥ पद्भावचहास्तिपदः स्यादेपुनरण् ॥ अपत्ये कृतो किमर्थं असत्यप्रत्ययानन्तरं छञ्जाप्नोति सिद्धावचो वुद्धावु
इतिन सिध्यति गोत्रवुरणावु जिति छञ्जाप्नोति ॥ एव तर्हि यद्यत्र तत्त्वो छञ्स्यात् ॥ रैवतिकादिषु मवो पत्तत एव हि विनश्यनु ज्ञारणाला यन्नवति तस्माद्
यगारनादवञोनानविष्यति अन्यस्त्रायो विहितानुवप्नोति सत्वनाविष्यति ॥ एवं तत्त्वासत्यप्रत्ययत्वायचवुञ्जाप्नोप्रति षिध्यते दण्डमाणवान्तेवासिषुत
त्रवुञाविधानायमेतत्स्यात् ॥ तस्मादग्रहणं विशेषार्थं ॥ वतिञ्करणांह घर्णपुवत्त्वञावप्रतिषेधायेवाकौपाञ्जलो क्रियत्वस्य कौपाञ्जले क्रियाइति ॥ अ
पर्वतेणोकस्य कलापश्च ॥ ञ्यणावुञोपवादः इति ॥ अपर्वतेणोऽञोप्यहेञपवाराद पर्वतान्तमपोतिवसन्तादिर्वाणो शब्दस्यापि वस तादिषु पाठादध्येतरिठञ्

तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताक्रमितिलुङ्नभवति॥ आथर्वणिकः इर्वंवसृच मिदं च वार्त्तिके दर्शनात्स्त्रेषु प्रतिज्ञम्॥ तस्य विकारः॥ प्रकृतेरिति पादानकारणस्या
पञ्च पत्र अवस्थान्तरमिति अन्यथा लक्ष्यं पवादेन नाप्तः तस्य विषयत्वेन त्वात् प्रश्नः विमित्युदाहरणमिति अप्राणीति आणी न्यायं वक्ष्यामि आयद्दामिति अनुदात्त
देरप्यहं वक्ष्यति अहमिति वक्ष्य अनयं वक्ष्यतियस्य वनान्यदिति॥ यथागपयसोरेदिति॥ नित्करणाति॥ अश्मनस्मान्शब्दावलिन प्रत्ययो तो वृद्धिश्च कराणिका
तस्य प्रकरणाइति। तस्यदं मित्यासिद्धं पुनर्वचनमिति प्रसक्तं हितस्य ग्रहणांशो बिकेवादिति संबद्धमतस्तदनुहरतोऽशे प्यनुवर्त्तनन्न उदं लक्ष्ये वेतस्या
१०१ ग्रहणाद्यादि संबद्धस्य निवर्त्तेवाद्यादी नापिनी वयशेयतिननुच विधेयतया प्रधानभूताद्यादयोनस्तेगुणभूतेतस्य ग्रहणो निवर्त्तमाने पिनिवर्त्तिम
दितिनहिगुणानुवृत्तिः प्रधाननुवर्त्तगुणासत्यां तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानभूतानाम विधारीनांनिवृत्तिःप्रणादयस्तान निवर्त्तते डागदाश्रुतःस्यादेतद
मानुवर्त्तनदप्राप्तवनादितिच विशेषणविधिपरिग्रहे नाधिक्षितलात् विकारावयवयो रितिषुरस्तात्प्राग्वतः चेद्ब्रातादितिप्राधिकाराद नेणावष्टलादे
वचादीनां निवृत्तिः सिद्धेतिनावः स्यादेतत्॥ पूर्ववन्नेनन घादयस्तस्य ग्रहणोन निवर्त्तितत्वात्॥ तस्येदमित्येनेन प्राप्नुवेति। तस्येदं विशेषवला॥ द्विका १०१
पूर्ववद्यवाणि इति॥ तत्राः तस्येदमित्यपवदिणारावयवयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तो वाप्यदर्तांशो विकाणांवाधनार्थमेव। कितर्हि च्यतेतस्य तिपुन
र्वचनमा षष्ठेकानिवर्त्यर्थमितियावतास्तत्र प्रवृत्तिरेव। शो विकनिवृत्त्यर्थासत्यम्॥ तस्य ग्रहणोत्वसतिस्र च प्रवृत्तिः॥ दिशो विका विषयांञ्जयोदि

स्येवायं नारः यद्युत वैरो षिकाका निवर्त्तते हाल्लसैरइति हलयाहेनाद्विषयस्यानिसंतस्येत्याघस्तात्तसायाद्द नुप्रत्ययोतत्त्वानित्वे
यमाणस्य पवादस्य वितप्रसंगइत्यतोणव तिइदंच योग विभागेनानादिविधानस्य प्रयोजनं दर्शितं यदित्ति तस्य विकारो विल्व
णल्यादिस्यादित्यपवादविधानार्थमुरवेन ततो हलस्य विचार इत्यत्र तस्येदमित्यनेन प्रत्ययो विधातव्यः ततस्माणं बाधि
तेठञ् प्राप्नोतिपत्यान्यस्मिंस्तस्येदं विशेषयोगविभागेणलणोदानां विधानादणोवृत्तं भवति तस्य ग्रहणं तु घादीनानि
नांया कारोवाजे इति हृञिशहस्य फिञ्चेषु विकल्पेनातोदावत्वविधानात्पञ्जे अघ्कादात्तलेणायदिवत्पतस्येदमित्य
वानेनलणोवड्ञ् भवतितथाचागर्तानां सविकारस्त्रिगर्त्तादितित्रिगर्त्तशब्दो बह्वादिषु र्वपदः पठ्यते एवरेणाघादासः अत्र प
त्पयोजनपदलञ्जणोऽकुन्दीतीयः गर्त्तोत्तर पदलञ्जणश्छं स्तीयः तदविधेयस्तोनविदितो वुञ्स्तत्रयर्थाः अनेनलणोन भवति त
नेनवइति अत्रपादेशी व्यतोणप्रथमः तदपवादयोरहदाद्पीतिर्टीदव्यमनितिवुञ् स्त्वकल्पोत्तुल्यपवञ्च योरन्पतरो हित्वा यः को
छादिपाठा द्वाद् × ग × तीयमनुष्यतरछ्योत्तु स्वर्तुर्यः अनेन तपणप्राप्त्र्यः आवाधितवोपधाद्वेतिञ्जतिप्रसक्तेनयय दिनार्द
इन्योनत्रवतिपाटलिपुत्रस्त्ववयवाः पाटलिपुत्रकाप्रासादाइति तस्येदमित्यचार्थेरोपधेतोप्राद्बमिति वुञ्प्राप्नोति

तो वः प्रातौ षष्ठ्य हन्ने भ्यो हा घा दा ना मवयवे निह्नाह्नि: तत्र कः प्रसंगो यद्बातो पषिद्व हन्ने भ्यो वयवे निद्धिन्नि: स्यात्। अवयवे च प्रातौ षष्ठि हन्ने भ्यः
प मिति पूर्व शब्दस्यु तांघानान्यां च षष्ठ्या मि ति मित्या घ कदाजः स्वादिर मिति खदिरा ह्ने किं स्वविरे तीव प्रत्यया तो निपा तिन सेर्नानुदात्तादित्वज्ञ तो सु
गोति। यदि त्वाति। ष्यते। विल्वादिषु पठितव्यः। च बव निर्देशो हि ता वि ति। तस्येद मित्यनेनय घ प्रिय पि त्यो विच निह त्पर्यं द्र वे यो। य स्य प्र योग
तथापि विष्टन पेच्छ नासन न मा र्हिक मि त्या दोता व द त्ताद्वयः सि. द्वाइत्य नि सेधा येद सु जम्। विल्वादिभ्यो ऽण्। ऽन्। अत्र मय ये र पवादः इति
९ उपाटली शब्दान्तां त्तृ ह्वलद्ध ता स्यमय टो प रो घे न्यस्त्वनुदात्तादि नद्व ता स्या नः। विल्वशाब्दस्य विल्व विष्ठयो स्वरितत्वे दशो वी ब्रा हि मु
गोघृत्वा तादि त्वादे तादा तौ मस्मू रगो ध्मग विवुक शब्दाल घाव ते ह्न यो ष्येति मघो दात्ता: प्रत्यय स्वरेणान्तो दा त्तो र मयवा घना र्थ मिति
च्चेतयो रित्यादि ना घाञ्ञ स्य मयटे वा घना र्थे। शेषेभ्यस्त्व ह्वे भ्य शब्दे ऽ मयञ्च व त्पेव। अयूह णां वाधक बाधका र्थ। विल्वादयाय प्या
मित घ्यमाने पि दिपाटली शब्दाद नुदात्ता दि त्वद्व ता स्या यो मयटो वाधे प्रा त्रेषु निर्वचना दय वा स्यात्। आग्रहणा त्वणो व न वति। को १०२
ा अत्रो पवाद इति। ऽन्। अनु दे शेति दात्ताद भ्यति घा द्र स्यनि मि त्ति रि त्वि का द्रयो ले घावत इत्यादि नाम घ्यो दात्त:। त्र पुं जत्वनो:
अधाणपा दि त्वादि ति घाणो पो ष धि ह्न न्ने घन्यत मत्वं स्यान वादि त्पर्थः॥ ओरञ्। वेददा रु नज्ज दात्त शब्दो। पितर्या ना मित्यादि ना घादा

नोवितसोवनश्यति॥ विवितसर्पोयि षांते षांमाहि दान्तोनवतीत्यर्थः॥ अनुदात्तादेश्च॥ स्थाधिष्ठं कापिष्ठमिति दृश्यते तिष्ठतीति सुपिष्ठोन्नपपदसमासः स्थ बोदरादित्वात्सकारस्य
तकारः॥ उत्तरपद अन्तिस्वरेण॥ तां दान्तत्वा पलाशादिभ्यो वा॥ न त यत्र विनाषेयमिति कथमित्याह पलाशखादिरशिंशपास्पन्दनाशब्देभ्यो घृतादित्वादन्तोदात्तः खदिरस्य
ह्रोजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः शिंशपाशब्दो घृतादिस्तिंत्प्राग्बादिति वर्तमाने पाताद्दीनां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः स्यादिति विचिबललने
अनुदात्तत्वस्य हलादेरिति पुपुक्षिरतेरिरज्ञुकरारम्भाक ईत्यामित्यादिमिषनूशद्वत्यां विश्विशोरासम॥ शषेनिस्वरेण॥ घ दान्तावेलो किंकातपुलोरायवार्ष
शाब्दायामाद्यनावेत्यादिनाघदात्तः॥ शम्याष्टञ्॥ अत्रोपवाद इति शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः शमी लेस्त्वगिति धातुर्मोस्थेवरुणघघास्पेषु समीमप्यस्तवान्
वन्नोतिष्ठतामयडेतोतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोगः॥ मोऽङ्ः रूप कापोसमाच्छादनमितितु न यत्र विल्वाघरार विकारावयवयोरित्यच्छादनयोर्यथा
संख्यं न नवति विकारावयवयोः समासनिर्देशेन प्रत्येकमभिसंबध्यतेद्विषये पिययास्यादिति यथेतयोरितिनो ब्रेतन नत्ते विशेषप्रत्ययेस्त्वादि त्रिसंख्यधार
णाया परत्वात्एव स्यार इवेषां विरोधप्रत्ययानां मयडनावप्युत्सावकाशात्वान्मयडेतेपरत्वात्मयडिति आतोरजतादिभ्योञ्ञाद्यप्रत्ययं एतयोरिति वचन
पुनर्विधानं संघपतइतिपरत्वामपि विषये मयडन्नवति। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ नित्यनेयप्रत्ययोजवतीति प्राग्दीव्यतीयानामपवादः आग्निकापथलं
णाममेव परत्वाद्यतेगावमयं आम्रट्यमात्रयां मितियाम्रशब्दादीर्घस्वितिरन्प्रत्ययांत तदेव न क्रियत इति निवर्याद्वेतः च्यमानःसूत्रवाक्यपठितस्याभित्य

शब्दस्य समासः इति भावः। एवं च पृष्ठच्छदस्य घारादिषु पाठोऽस्त्येव घनं च योऽर्थः गव्यं पय इति। कथं पुनरत्र प्रसंगः याचता विकारावयवयोरिति वर्तते तयस्यन विकारे पुंसि चैव
पर्व २ विकार इत्यादि। अत्रायमाशयः। रोचनादौ प्रसिद्धमर्थमेव तस्येदमित्यधिकारे मोगार्मयडितिस्मृत्यं वर्तव्यं तत्स्वात्रापि प्रसंगः तत्र पर्वः पिष्टादिव। पिष्टमयं भस्मेति चे
द्वारेति तु सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यात्रय याप्रयता दारारण्ययाम्येयिल्लिति वत प्रसज्यत इति लयवाजमाया वकरति यवशब्दाद्विकारेणात दत्ता घावादिन्य इति स्वा
१०३ र्थिकि च। नात्र द्रुद्ध विल्वात्। मौञ्जमिति। मुञ्जशब्दात् तापान्यानां च मयमित्यापदातल्वादौ सगिको गार्ग्यस्ता मैतिमुंगोरुति। जो गोमु के त्वतिप्रत्ययो नलादितो दा
तद्युक्तदातादेः यत्प्रक्र। कयंतर्हि तस्माएवं प्राजोपत्यंगास्मुतिवरं निर्वेदितपतो दातत्वं सर्वं विकल्पानांच्छदसि विदात्येतलवादाणार्मविष्पतिवाङ्गीतिवद्वृशब्दोलया
१०३ वंतरत्याघादानस्तरमाहेणाटिङ्गाणाइतिडापमन्निर्दिश्यादित्यादि असतितास्मिवणाग्रहणासवेत्रवदतविधिप्रयोजयतातितदतस्यविधिस्यात्वणविति विल्वादि योगारम
यडादीनामवादइति आदिशब्दोनाम्नेयहतोंवकु वचनेनुतयोरविप्रश्नतिनेदेन वकुलात् नत्रताल्लस्यामाकान्यां द्वलासयट् नाम वाद्देणाविकारोवाद्देणाद्भाताजरतादि
न्यन्नतस्मात्याद्दित्पक्र प्राप्तिरोधेन्माङ्गदातादिलक्षणास्य त्तिरितन्यामिदशब्द न पपदद्वले विन्नुजादित्वावः अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घं वसां लनेपवाघञ्
पीयूक्षाशब्द लघावंतरतिमध्योदात्तः तत्रापिषड् इत्यधिकारात्प्रागेव दापः स्वरः प्रदृष्ट्विः इ त्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः तालाद्धनुषीति प्रत्यत्रतात्वमयनित्ये १०३
वन्नवेति आयहतोंबाधकवाधनार्थम्। अन्ययापाययाविहितमित्यच्यमानेवाद्देणाशब्दोद्भवलक्षणोमयडस्यापवादवचनं तन्नित्तत्प्रत्यायादित्प्रत्येवाबाधनार्थेस्या

स्यात्। जातरूपेभ्यः परिमाणे। मयड् दिना मिति आदि शब्देनाणो यद्दत्। घकुवनं तु र्वव त्वत त्राधकदात्ते स्य प्राप्तिशब्दे त्याणोपवादो ह्वदेभ्यो मयड्। रजतादिभ्यो ध्वपिय दा घरदा
न्तंतस्मादणोपवादा। अनुदात्तादेसुमयट्। का यातेमाशरं तैत्तिरियमिति। तित्रिरिशब्दत्तरेसवबास्यासस्यतिदिं प्रत्ययो तोदात्तःशेषो व्यधावतेरतिमध्योदात्तो परिशिष्टानि हि
दा हरणामिति चोक्तम्। तस्माद्धकवपकव्यादयड् हेदाहुर्ये अकवकशब्दो प्राप्तिनात्रे र्वाणोमिया से घदात्तोण्ड्राशाद्ध वत्प्रत्ययांत आघरात्तकयं तर्हिकापोतामिल
घदाहृतमासत्कदा हतपाणिग्रहणानुदात्तादेरपि प्राप्तिनः पर त्वाद्दनने वास्नव त्तिउ मर्हुतितिमन्यते आहवानुदात्तादेर ञ्प्राप्ताञ्चवि प्रतिषेधनति। कः पुनरत्र विशे
षस्तेन वा सतेनन वा सापवादकः स वि येमुरा परत्वाबाध्यते अयं पुननिरपवादः। अनेनैव हि परत्वाम्मयड् बाध्यते किं सिद्धं भवति विधौ विकारः शौवाधिमेश्वतिसिद्धं भवति
आनं विध्यतीति क्विप न हि वृतीतिदीर्घः अर्हि घादिसंप्रसारणे। लकुत्तरपदः यत्र तिस्वरेणांतोदात्तत्वात्। अनुदात्तादेतचानुदात्तेलञ्ञा। स्याओघकमयट्परत्वा
दमयमेवाप्नतोदिलात्ह्रि प्रत्यात्तिषधं एजागमश्च। जितश्चतत प्रत्ययात्।। तयोर्विकल्पेनयः सबंधाद्यत्प्रत्यः षष्ठीसमासः विकारावयवयोरस्वेति यदि तु यत्प्र
यातः धातोर्षधिहन्त्ववादसेन वतितत्ता वयदेपितवातिअयनसंभवति अवयवास्ते न हातायोनविष्यति। नाप्यो नित्याशंकमाह मयरो पवादइतिसत्वमस्तियथावयं
वि द्विष्यतिद्विरूपाप्यपिहाघतलड्राणोमयन्मातमान्तदिलवनमप्यमेवान्विधेयः अन्यथानेनैवहेत्रने तथा सं भवति देवदारवस्य विकारः श्यामलस्य विकारस्तेनै
वमयड पिस्यात्। विकार्यं तेनैव हेतुनामयअपि प्राप्नोति। अनभिधानान्नं भविष्यति। तद्वत् तर्ह्यनभिधानं विधानेन प्रतिपाद्यते ये द्यघरद्ववम्। तस्य विकारः नञ्च

प॰व॰३ कुम्भ ओदुम्बरं कृत्स्नमेतस्य विकारः नैल्लकिको पानं दितिश्चान्नेतिन वक्ष्यते एवं हि सोममामाः पठति सत प्रसंगत्व तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द इति तेन तन्नलद्रोणेना
हयोन्तविष्पति अनभिधानाच्च विकारावयवप्रत्ययान्तान्नयास्मिन्न विष्यतीति तदेव संघ्रतिर्बैल्वचमसमपि मि तियत्नोपलनं नं मयड् सूत्रकारो निवर्तयेत्। अन्यतो यस्मि
मयट मिति ह विकृतो भतनाध्यवार्त्तिककारोपुनराह तु स्वाभानभिधानं माश्रयितव्यम्। अभिधानेन च यतोपि मयट् प्रसंगविल्वस्य विकार इति॥ क्रीत वत्परिमा
१०४ णात्॥ चरणेभ्योधर्मवदित्यनेन तुल्यमेतत् संख्यावपरिमाणे न गत्यत इति वक्राणुल्यानंभ्मानच्चा। परिमीयतेनेनेति परिमाणम्। मितियोगः परिमाणात् आद्दृस्यर्थ
तदाहृनरुदि परिमाणमेवेति नैष्किपन नैष्त्यमेतत्कृहृति असमासेविषादिभ्यति ठञ्। सत्यः शतिकरति शाताब्वन्यतावशतेसाहस्रमिति शातमिति मान विंशति
104 सहस्रेवसंनाद्वाए। वति सर्वसादृश्यार्थ इति किमेवेसति सिङ्गुक्तवति तदाणार्धभ्र्वेत्यादिश्वादिशब्देन प्रकृतिप्रत्ययोआयनेसंख्याभ्वंपदोत्तरपद्स्ययरृता मनु
गितिनदतादिधेश्वपीम्यरुः एतद्गुक्तेन वति। वास्यः प्रकृतिन्यायेन विशेषणोन ये प्रत्यया विहितास्तात्युप्रकृतिस्फुतेनैव विशेषतो न त एव प्रत्ययविकारो नवतिद्वि
साहस्रमिति पञ्चेत्लु कुसंधौरव्यायाक्सससंख्यावे लफ्त्वरपूदद्रङ्कि द्विनेष्किकमिति आगृह्यतीयस्यान्नो द्विविशूवोम्नि षादितिलुक्। परिमाणान्तस्य त्पाशर पदहाद्धि १०४
क्रमोणोर्वा। क्रमारद्धि स्मृणाधान्यानांचे लाघवाद्धस्य णोराद्वप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तःतास्यांवुक्तनावेपभाचर्मभमात्रो॥ एणपाटन्मा। स्त्रिलिंगनिर्देशस्य प्रयो
जनमारुपुसस्वसभ्रवत्त्ववतिगो। पयसोयत्। मयद्धितपाह्नोतिद्रव्यमिति। गुणोतेत्र एवत्वेनप्रातगुणासजा वा। मानेवयः। मीयतेयेत तन्मानं प्रस्थादि। फलेलु

कान्तद्विशेषण इति। विकारावयवयोरेव। नदा ह्नस्तोपुष्प्यामलीशब्दात्मयटोलुकं इतरयोगोराद्वीत्वाडाभूतात्यामनुदात्तादिलक्षणास्यास सर्वे खलु ञ्चिलुकितिस्त्रीत्वप्रयस्य
लुग्ञानञ्चनफलं वृक्षस्य विकारसत्त्वेद्विविधोनाद्यतियोवाफलतिमुद्रतिपादिरतसोतियावाघञ्चतेघे पदे शान्तरंकरोतिखादिरः स्ताव इति फलतिनेवं विधमिति
वृक्षेतमपिशाकादिवन्नतस्य विकारत्नापावयवकश्च नास्नेवकालात्कुत्पन्नेदिवृक्षेपश्चात्फलमुपजायते। तच्चोपि विकारावयवयोरत्यन्तस्य चतुप्रत्ययस्य लुग्विधीयत इति
त्याल्फलितस्येतिफलशब्दत्तारकादिसूत्रतरवस्थात्। विकारस्फोतोअफलितावस्थायस्य फलितावस्थलेनवत्प्रवर्त्तते हेत्वन्तं न यन्नानुवर्त्तते सर्वत्र लोतराणस्था।
विकारः सर्वश्चावयवश्चोत्पन्नः प्राजोप्रकृतिः नास्याएतत्कयत्वाश्चगादि अथवावाटे मवयवोजवतितद्देतद्विलोपसमुत्ताम् फलपशाद्धोद्ववादिपालेलुग्वि
धानमनर्थकं प्रसञ्जत। तत्त्वात्। आमलकादिशब्दफलेवर्त्तेतनयोगिकआमलक्याः फलमितियथानफलयो वृक्षेआमलकीशब्दः आमलकफलस्येयमामल
कीतीयथागादियाद्दृश्यजनियतनेपद्दचतुष्पय निवृत्त्यर्थं चयपेतधावां नवति आकमलकविकारः अवयव विकार इतितत्थाहतयो विस्यात्। प्रश्नादिस्योण। अत्रो
पवाद इति। शेषे गृद्दा वा जन्तुशब्दात् प्लासुवर्णात्तल्लक्षणास्य शेषमयन्त्वनुदात्तलक्षणात्तवज्ञशब्दोपि विरवतोदात्तापि वितिपातिपदिकस्य नामान्यथाधरब्दोलाववद्धतिमध्योदात्तः
अवद्धशब्दघृतादित्वाद्दत्तोदात उगुदी हुतीशब्दोगौरादिङीषन्तौविधानसामर्थ्यादितियघस्यलुक्स्याद्विधानमनर्थकं स्यात्। नस्याणो वालुगित्युच्यते वक्ष्यमिदेविशेषः। नेयथा
धमितिन्याषेधस्यवर्ववलस्यप्रजागमः॥ जंवावा॥ अत्रस्तूनवत्यंब्रतिन एषो विधानसामर्थ्यात्फलस्यश्च पत्राश्च नाणलाम्। जंबूनितिः फलस्यानिधेयत्वात्पुंसकत्वेन्नासिरासा।

सेः से। नु सर्वनाम स्थानेचेति दीर्घः। लुग्वा युक्तवज्ञावे विशेषणे तिलुपि स्त्रियामिति लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति युक्तवद्भावे प्रयोगे लिङ्गवचने भवतः। लुकि तु अभिधेयवल्लिङ्गवचने स्यातां। फलपा

प॰ २ कस्तु षामिति। फलपाके नमुष्यतीति फलपाकशुषस्तासां योनिः योगः इति विल्वादिघात्। लुक्। यव माष तिल शाल्यादीनां धान्यानां च ग्रहणमित्याहुः। तासां विकारे अणि लुकि स्यात्। लुक्। म

लिकाशब्दो मासान्तिमिति मध्योदात्तः अस्यापत्ये अव्दितीयः ओत्सर्गाद्धि इति। अत्रामितिवर्तते। मकारादीनां च्यवादिवृद्धियमन्त्रमुदात्तः भवति। नवमालिकाशब्दो लघावन्ते इति मध्यो

१०५ दात्तः नाति विवरागेश्च गोराकृतिषु उपगतौ अमूशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। ततो मनुष्ये शरूप्य नञ्ज्ञो मनुवाघदात्तः तद्देवम स्वर्व का शब्दात् पार्वतानीति लिलादि वाघदर्या

त्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। क्वचिदन्यदपि भवतीति। लुपो मदपि बालिकार्यं रावतीति न लुनलुक्। लुपो नाव सावादेकमित्यादावन्तुदात्तादिलक्षणः स्यो मोलुक्

के दृवदूद्यः शब्दा लघावन्त इति मध्योदात्तः वैल्वानीति अवोत्तयानावः। विल्वा घट। हरितकादिभ्यश्च। हरितक्यादिषु अञ्जाषः इति स्योमय नेलु प्रमृदा शाद स्या। अनु

दात्तादिभ्यश्च। कंसीय परसव्ययोर्यञ् लुग्वा। प्राक्क्रीतादेनकंसीयः इति। प्राक्क्रीताच्छः इत्यधिकारे तस्मै हितमिति छ प्रत्ययो नकं सीयच्छो नलुका घत इत्यर्थः। अथ वृत्तेन निकं प्रियक

मितः सइति यः कंस शब्देऽपि अलयाश्च वराश्नोतीति पर स्मृत्यो स्वास्व निमृत्यां तिं बेति आघ लयो लुक् स्यान्नभावति तत्र प्रातिपदिकाधीकारादिति प्रातिपदिकाधी

कारादिति ततः परयोः छतयो लुग् न भवति न धातुप्रत्ययस्य एतद्वज्ञा प्रातिपदिकस्यानु स्वप गतं प्रयोजनं दर्शितम्। अत एव ज्ञा प्रातिपदिकादित्यत्र नेदं हि ताता १०५

दृदरितिमू। तावत् स्पमुणादि पुक्तात्यशिकायेत्तवती। तितनकंस परस्मुख्यो लुगङ् न तविधाति। सत्वं दृत्तेश्चोदृद्धावणास्वरवज्ञानां प्रत्ययविधौ तस्स प्रत्ययार्थं प्रा

तिपदिकग्रहणमव श्यं वक्तव्यं तत्र च ज्ञा प्रातिपदिकस्यानुषङ्गि प्रयोजनमिदं दर्शितं। अत एव ज्ञा प्रातिपदिकादित्यत्र नेदं तत्त्वं ज्ञातादर्शितं। इति पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य एतनायस्यारा॥

छू ५

श्रीगणेशाय नमः॥ प्रागवसेतेषु नासाहेति। ● वाक्याद्देतत्प्रत्ययविधानमिति न वक्ष्यतीन वचनात्। द्वितीयासंभवति। अत्राशिपादिकानु तेनलदिरितिकमिमात्वं निर्दि-
श्यते। न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः॥ मासाद् इत्याहेति। आ उषोमाकारो माह इत्यर्थः॥ संतर्गत्त्रपस्य वाक्यार्थस्येति। करणोनअत्य समर्थो साति प्रत्ययवचनं क्रियाप्रतिक-
र्मविसंभवति। नान्यथेति मे वैषयिकहः॥ वाक्याद्देतत्प्रत्ययविधानमिति। एतवाहिअनूता दिप्यः पुनर्वचनाल्लभ्यते। अयथा अभूनादयो पिमाशास्त्रादयएवम
न्तु किं छथ्यवर्णमासविति। आसतिपस्यधूतमागसागतुकेनेकारिणादमनुकरण। तत्रशब्दकार्यस्यासंभवादयं प्रत्ययविधिः॥ क्रियाविशेषणा चाहिति
नदभिधायिनइत्यर्थः॥ इत्यनाविति। तिङन्तानुकरणमेतत्। एवं गच्छतीविति। तिङन्तार्थानुप्रत्ययस्मात् इष्यतीति। तिष्ठत्स्नातं भवतः। अस्नातो भवानित्येवं वा इष्यतेत्यर्थः॥ सोऽस्व
रात्रिकरणिनास्तुरवरात्रि। इष्वायुपेवयः। इतिस्व एव इष्टः ॥ ५ यतो एतेनसौ खसायनिको व्याख्या। तथा आद्यतिकादिचाडभयपदइष्टिः॥ गोरूतन्यिकड़ानि। तन्यशब्देनमायोलक्ष्यत॥ ॥१
तेनदासमितिखनतिजय तिजितासवित्रकरणानायेति हिव्यतादिवृभिहितार्थीकर्तरीतनायानसंभवति। नोपपद्यतइति तत्राह यथा जितमित्यनेनापियोगकरणायवकर्तायतिस्व
कर्त्वाद्यर्थः। तेनदेवदत्तेनजितमित्यत्रनसंभवति। हेतुकर्तायातुनाशिकर्तायाअनभिधानादितीन हेतुकर्तायालीडतव्यमानेनतका वियदवाक्यस्याभिधानमस्ति। प्रत्ययार्थइति। निर्धार
रणाइष्यसमभ्यासामान्यापेक्षमकामवनोइदी यतीपादोतिपावहव्यर्थाः॥ एवंचेत संख्याकर्ममानकालोपयुक्तस्यस्मात्तिरेकइति तेषुमध्येइत्यर्थः॥ तदेवदर्शितं संख्याकालयो

रविवक्षितेनानान्तरीयकत्वान्नु अवश्यं यया कयाचित्संख्यया येन केनचित्कालेन निर्देश इति तयोरूपादानमनुक्तयोः विवक्षा न त्वाह्निको ह्यनिक इति द्विवचनं चोरपि विरहं भवति। अह्नैः रात्रौ सकालो नरे ता निवृ
१०६ त्ति। न्यायसत्त्वं नुत्या तानु रूपस्याप्यविवक्षा। तेनाह्निकश्चैत्र माह्निको भूमिस्त्वापि भवति। यथैव संख्या कालस्वरूपाणामविवक्षा तथा कर्तुरपि प्राप्नोति। एकवचनं यव ॥ युष्मवक्त्रू ॥ ॥ नैष दोषः ॥ ॥ कर्तु
रविवक्षायामाख्यातोपादानमकिंचित्करं स्यात् विपर्ययमनुभवति। कर्तुरविवक्षा कालादीनां विवक्षेति। किं कारणं कर्तुः प्रधानत्वात्। संख्यादिविशिष्टो हि कर्ता आख्यातानां प्रधानभूतोऽर्थः तेन न सतो विव
वक्षयेनाह्नेषां नान्तरीयकत्वाद्विवक्षा। किं त्साधनस्यापि विवक्षायां जात [illegible] सोपादानेमनर्थकं स्यात्। इहाख्याते तु क्रियाप्राधान्यभूता गुणभूतः कर्ता अत एव विकारो निर्दिश्यतेति क्रियाप्रेषणे प्रेपवतीया रवि
नेनान्तरंदीयतेन तु क्रतेन पावककमिति तस्य कर्तुः प्रधानत्वात्। किं च कृदन्ते प्रत्याख्याते प्रापि कर्ता प्रधानभूतः स्यात्। यथा पावकस्यापि त्यभिस्तपस्या दृश्यिये भवति। तथा ख्यातवाच्यस्यापि स्यात्। पूर्वपक्षमिति।
क्रियाविशेषणस्यात्। यथा पावककस्य त्रिपिनितिस्यात्। क्रियाप्रधानमाख्यातं। तस्य भविंगदर्थे विधीयमानप्रत्ययो वि क्रियाप्रधानस्वरूपस्यादिति तदेतत्सापत्य माह्निकं। प्रत्ययानित्वं च क्रियाप्रधानभूतो चेपि वाख्या
स्यति। आख्यातेन क्रियाप्रधानभूतेन माख्यातं तिङ्ग तकुल्यख्याटाव कुल्मिति करणेकः स्वभिकाय यापि हिरवा स्वभावात्विनिलयात्तेन वादि [illegible] सिद्धे तेन एवभिक [illegible] सन्नर्थे विधीयमानयोः स्यून स्यार स्वयभूताथि
भिधापि च विपर्ययश्च श्रोदामिनी विकै [illegible] । मुहम्मापीत्या हिमिनियात्रा विनाहि स्वभावः पर्यन्तयोगमर्हति। संस्कृतं ॥ ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरोपवादः संख्यत एव यथा स्यात् कुलन्य [illegible] धाद्यतु ॥ ॥
कुले तिष्ठति कुलत्वम् कादेवनि पाम [illegible] कारस्य नकारः केचित्तु न सकारमेवाधीयते ॥ ॥ नाम्न्यनशक्ष्ये इहाधीयमानेपि का [illegible] सोह्न्ये [illegible] हितिकषकार यथात्रैव [illegible] १०६

षर्यः ॥ किं साहित्रि कष्ठकिंवा तुवेध इति। तत्र संक्षेप रिगणनं करिष्यन्त्रौ श्लो कवार्त्तिककारः सर्वानेवं श्रितः परिगणयति। आकषादिति। यदित्यपत्र संदेहः। नैवोपपा द्यये ता वतिष्ठन्ते धिकारोपि तं तु वच्यते।
आकषादिषु प्रत्यपस्य विचस नाषमतुप्रश्नाते कुसीदसूत्रा दितिकुसीदादिकं सूत्रं यस्य तन्नकुसीदसूत्रं कुसीदशा प्रश्नो का दशशा श्रुतं यन्तु समैनैते नवै ति। कुसीदा दित्यूत्रेणहृयोः षिला विधान
दित्यत आह ॥॥ विधिवाक्यापेक्षमेव प्रक्रमेति। सत्तानां प्रत्ययानां विधिवाक्यापेक्षमोपवा किं षद्भुमा श्रित्य षितष्ठ पठेत नित्युक्ते। आकषत्यल्लू ॥ ॥ श्रा[redacted] यो नित्रिलोविधा कादिष्यत
श्रमः। कषाणि कषइतिंतु सैं। संज्ञा यो प्रायेणोति। अधिकरणेघञ्। पाणादिष्वष्ठन् ॥ ॥ पर्यादिषुपादस्तपद्येनिपतनेन पादः। प्यविरात पादिकिप्रपघर्तदेध्य इत्यत्र व कृपनि। पञ्चाकेवरलाहु
पसंख्यानमिति तिसा ष्टेवं प्रपेवठ ॥॥ श्रापणाकृष्य ॥॥ खगणिकइति। नतु प्रश्नत्यादेछायादिष्पुपत्ते। नदादिविविष्ठतत्रेषानेन कथंश्वागणिकइति। तत्राह स्वादेरिञ्मत्ये ति ॥ ॥ वे
तनादिभ्योजीवति। धनुर्दण्डग्रहण संघात विगृह्यनाहोतार्थमिति। तत्रादित्यर्थः घोषणाम्न्यतरस्यामपणात्। वंशक्रयविक्रयाद्वुन् ॥॥ वस्तेनेठवस्तं मूल्यं क्रयविक्रयग्रहणी संघातविगृह
तार्थमिति उक्ता यहेतुः। क्रयविक्रयेणो तिममाहारद्वन्द्वः। आयुधाच्छ ॥॥ श्रा युध्यते तेनेन्यायुधं। ध्येपर्यकर्थविधानमितिप्रत्ययठ। हरत्युत्संगादिभ्यः ॥॥ हरतिनयमुपादेहत्रवे। भस्त्रादिभ्यष्ठन् ॥ ॥
मरूप्रवमविकारः येनलो हादिर्भ्रष्ठध्मायते येनवा धान्यादिकंनीयते तत्र यामामनुमसिप्यत्रिकिशिनि करणेत्प्रन्। शीर्षेश्चारदयतिपश्याते। निपातनाच्छीर्षभावश्च प्रममासमासम्प्रानहुरुषे कानव
उल्लनितिसहप्या अलुक्। विभाषाविवधवीवधात् ॥ ॥ पक्षहारेवेति परितश्राहियतेनेनवस्तुनौला किं। धरतिमध्येहारस्थउन्नयेता वहशीर्षावयठ स्कंधवाहय। काष्ठविशेषमुच्यते दि
विचरणीछावनिकिदर्शतो। प्रत्ययेप्रहितष्ठ ॥॥ अण्कुटिलिकायाः। व्याधानामुपकरणं कुटिलिका। संज्ञायोकः डत्याक्वतः। तसेन्यपादिषुवर्त्ततेतत्रयोगुणावस्तनमहकलकाबधाज

राद्विग्राहं विद्धनिषेधाववाचात्वेव द्वव्येष्वृत्ति सिद्धं॥ द्रव्यस्य धातुर्द्वैधं सोपाधि निरुपाधिरितं वैधा द्रव्येवर्तमानोयद्यपि प्राग्विप्रवर्तियष्टयप्रवेश्यत्वादेवं यथा रश्मि सापेक्षं विश्लेषोपवर्त्तते दृष्टं तथापि मे
रानस्यापि छपैते ए षुस्मा मदृष्टी यष्टिमत पुरुषानिति तस्माद् थवा यवलवणाद्यादेव तु कंप्रयोजयन्त्येव॥॥ वं तनेत्तुपसिद्धे॥॥ यथा नेत्रसोदना दिषु रसो येन तद्यजनी। वद्र ववनानि दृष्टा४ वद्रूपवि धिनि
तुपसिद्धाः संवलेन मूल्तौः। रुचय एवोपसिद्धिं तेन स[illegible] दृष्टं भवति नत्रससृष्ट[illegible]नासिद्धनियमार्थं ववने। वंजनेत्तु पसिद्धा एव संसृष्टेयथा स्वाम्ससृष्टमात्रमा भूत्। दध्ना संसृष्ट स्थाली ति। कच्छम
वापक्वले॥॥ क्रिया विशेषणमित्यादि। ग्राख्यातं हि धात्वर्थस्य कर्तृर्येतयतामष्टवत्तेत वर्त्तते करो विसृष्यते स्वापः क्रियते सो मनमोदने प वाते अदनकर्मक ४ शोभनं ४ क्रियत इति। सेवध्वा चैर्थः कर्त्ता व एवासिद्धे
मसंपद्यते। तस्य च समानाधिकरणं विशेषणीत दपि कर्मैव भवति। प्रातीपिकः आन्वीपिक इति। प्रतिगतो आपो सिद्धि तिवहुव्रीहिः समासान्त प्रत्ययः समासांत। अंतत्तुपसर्गस्या पद्मद्विति दीर्घत्व सिद्धि
। प्रतिकूलानुकूलपर्यायो वैतौ अदनौ अदेश इत्या चमत्र न भवति। आुहेहो चानुदेशे च क्रिया विशेषणा याकुगसं भवः ४ अत्रै केशास्यनिर्देशात्प्राणिलो मिवे। आनुलोमिक मिकद्यतिपूर्ववद्वुत्रीहि ४ अ
र्वा दिमपुरु समासीन ४ अत्रापिद्वगुपतिः४॥ [illegible]॥ इति क्रिरिलयाँवेशाद्वेरिघतद्रतिसंख्या ववनस्त्वेनमिधानग्रहणते। ऋग्मिभतिति। वक्ष्यदिसूत्रे पाहे अस्मा नगानित्यग्रहणं सावकाशं इति
ल्पयरहितस्य नीत्तस्य प्रयोग ४ स्वाति यत्र निवृत्तो सत्यपीयेणं एवं वष्टदर्शयति। यत्र निवृत्तं मत्ययर्थीत्र मेव भवति। एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति विषयीतरेणयथायोग्यं व्यामिति। नन्वकिमाथा प्रमाणं निःसन्देह
गाणि निवृत्तोऽस्त्वेत द्विषर्यमेव वाक्यं निवर्त्यितुमर्हति यथो क्रिया निर्दृष्ट मोमिनं। यथा अनुपधा को पिनोऽन्यतरस्यां नित्ये दीर्घाद् इत्यादि तत्त्वं न विषयीतरेपि स्त्रीत्वं साक्षान्मत्रसादेव। कान्तमेस्तु
निएवं मन्यते यागविना योगः कर्त्तव्य ४ अत्रेस्तु भुवतिनियतमिति कोयागः तत्त्वानित्यं अत्रेष्वविभवापेक्षते। नत्वेयाविनाकासां मन्यतो नसमर्वं दिनपस्वालत्वं स्वनित्यग्रहणे न निवृत्तिः। नन्वेवम
मित्यत्र निर्वृत्तापि तस्यानपेदाणां स्यात आन्तरानित्यमुपाधिः आाप्नोति॥॥ कर्त्ता॥ अनभिधाना कृत प्राप्यते। भावप्रत्ययाना दिसन्वस्थ मिति तेन निवृत्तद्वेत क्रियार्थपाकेन निवृत्तपा किमिति। एवी
मिभावाभिधाने यिनडुम निविक्षतेयस्तिलेपवक्तृत्रिसमितिप्रद सिद्धं। स्वरूपेना हि विशेषः। महांतं स्वनेत्तमपत्तु प्रसवाम स्वाम्मतत्रनिरपेक्षया उपत्तीयानिवर्ती विप्यामास्थावेदितव्यः ४। प्रपमित्यपाविना २०१

१०७

निवृत्तिः ३

वमू १

भ्यो ठक् ठनौ । अपमित्येति । उदीर्णमाङो व्यतिहारे इति का प्रत्ययः । अपशब्देन समासः ठक् च ल्यपः । मयुतेरिदमन्यतरस्यामिति वै । क्त्वातोसुन्कसुनः वृत्ते व्ययसंज्ञा ते न नात्र तृतीयासमर्थाद्
ल्यपः । संसृष्टे । ननु यद्येन संसृष्टं तेन संस्कृतं भवति । न ह्यसंस्कृतमित्येव संसृष्टेपि प्रत्ययः सिद्धः । न सिद्ध्यतीति सत्तु कर्षाधाने संस्कारः । एकाभावं कृतं संसर्गः न च यत्रा सोत्र संसृष्ट उ
त्कर्षाधिक्यं । अत्र तु विनद्रव्यसंसर्गप्रमुखापकर्षे एव वर्तते न तस्मात् संसृष्टमिति वक्तव्यं । पयसा श्रीनिवेधनं संस्कृतं देवान्नमाकू संस्कृतमित्येतत् । नद्यप्प वस्त्रं कर्तव्यं । इ
हा दिययास्याः । विषयाप्रसंस्कृतो वै घट इति न तत्र संसर्गोस्ति । नस्य पूर्वधर्मयात्रा । किंतु । कुलत्थकोपधादण् । संस्कृत एव यथा स्यात् संसृष्टमात्रे मा भूदित्येवमर्थं संसृष्टमित्येतद्वा
वर्तितव्य कर्तव्यं । चूर्णादिनिः । चूर्णिनो पूपाः संसृष्टाः पीठकर्णिकाभिरिति । मच थीये नैवेति । नासि सिद्धः सत्यन्त रूपविवक्षायां सिद्धिः संसर्गविवक्षायां नु ठक् प्राप्नोति । अनभिधानादुद्धानी । लवणा
ल्लुक् । लवणः सूप्यः वालीत्यादि लवणाशाको यमस्येव पुरा वचनः षष्ठारभामन्यतमस्यावकाशः अन्यत्र मात्रमर्थस्तुलुक् । श्रोतिकरणं । प्रातिपदिकस्य लुक् कुलकरणादिति पूर्वविद्धत्कृत्वा हि
अत्रापि कुलात्थोनाघ्रिप्रतिस्याणमनुसरणं वनयोरर्थः । परिमुखं च । परिमुखं वेणाद्दृतिः । परितः सर्वजनवर्त्तनस्य पापपरीवर्जनद्दति कर्म प्रवचनीयसंज्ञा पंचम्यपाङ्
परिभिरिति पंचमी । अपपरिबहिरंचवः पंचम्या इत्यव्ययीभावः । अनेन ठक् । स्वामिनोनुसेवकः वर्जयित्वा यः सेवकः वर्त्तते स पारिमुखिकः । सवर्णाभावे वा परितः वः । पारि
नानुरवप्रादिसमासः । न स्वामिनो मुखत तत्प्रतो वर्त्तन्ते तद्रूपघ्नः । एवं पारिपार्श्विकः । प्रयच्छति गर्ह्यं । द्विगुणार्थं द्विगुणामिति । इह द्वैगुणिक उत्तमर्णा उच्यते । नवा
सोद्विगुणं प्रयच्छति किं तु हैकगुणं वक्ता द्विगुणं गृह्णाति अत एव तज्जघ्रे भवत्तीति कस्मा द्विगुणवृद्धिं संसृजन्नव तन्नो यित वाक्या वाहुस्विक इति कुद्धा पृथ्वीघनेन तन्नि द्वावृद्धः प्रकल्पेत

प

रमेवेतिवाक्युषिकएस्येतद्विषयएवानचनिपतविषयंअपाह्निकामवेति। वृद्धिशब्दाचनाभिधानान्नप्रसज्यतितेनवार्द्धिकइत्यनित्यप्रसंगोनोद्भावनीयः। अथवार्द्धुषिकइति
समकमपतयाम्यस्यवार्द्धुषरिति स्वकंदवीवकाशयः। कुसीददशैकादशाद्ष्ठन्ष्ठचौ। नदर्थंउव्यंकुसीदमिति। अत्रापिकुसीददशैकादशस्यामिमिधाने मिष्यते। नवीनमर्णः कुसीद
यस्तिकिंनह्यधमर्णः नेवतस्यवृद्धिप्रदानंगर्हितस्मान्नादर्थमिति। माषः। एकादशार्थादेशोकादश्चेनोच्यतइति। तत्रैकादशशब्दस्यापि तदर्थेषुद्वाविवक्तेसामानाधिकरण्ये

१०८

सतिविशेषणविशेष्यतांसमासः। संख्यायाअल्पीयस्याइतिदशशब्दस्यपूर्वनिपातः। दशैकादशादिति निर्देशादकारः। समासः। एवंवाक्यमप्यकालेनैवमवति। दशैकादशानुप्र
यच्छतीति। रच्छति॥॥सामाजिकमितिसमाजः। सम्भूय समजन्त्यस्मिन्निति कृत्या एवंसंत्रिवेशः। शब्ददर्दुरंकरोति। । शब्दंकरोतीतिकरोतिनिरुक्तानेवत्रेतिप्रत्याहादिविभु
गनशब्दानामर्थः। एतन्नाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। इह्रनभवतिशब्दंकरोतिरवइति। अत्रविशेषमाहस्वरूपनिर्देशादनुकरणशब्दइत्यन्ये। पक्षिमत्स्यमृगान्
ति। । स्वरूपस्यतद्विशेषाणांतत्पर्यायाणांचग्रहणमिष्यतइति। अत्रहेतुः स्वरूपंशब्दस्येत्यत्रैवोक्तः। मा। सिकइति। स्वयंतिष्ठतियत्लोपेनभवति। तस्यआमितियाः
गणानालहारिणि ठः। सोकराकइति। अथपत्ननगपर्यायस्योदाहरणंविमिति नप्रदर्शितंयथापूर्वयोः। ह्रावपिहोतस्यविशेषोमारण्यावस्नुपादामृगः। उच्यते हरिणपर्याया मृग
शब्दोस्तितदपेक्षयाहारिणिकइतिपर्यायोदाहरणं। परिपंथंचतिष्ठति। । नादितिछन्दोसमर्थादितिपरिपंथशब्दः। पथिसुखशब्दवदव्ययीभावस्तनुरुषा। तत्राव्ययीभा
वदोषापाविशेषणानिष्टतेः। कमकर्त्त्वोपिपरिपंथस्यकर्मचेनतत्पुरुषेत्पनितः। पाः। परिपंथइतिकालजावाहणनवारितिकनोतइत्यधिकारसामर्थ्याद्वितीयांतपारिपंथि
कश्चौरइतिपतपंथानंवर्जयित्वातिष्ठतियोवापंथानंव्याप्यतिष्ठति महत्युपयुज्यते। तेकिकमाकप्रत्ययार्थमिति। परिपंथंतिष्ठतीत्यत्रौ। केककयाकयंतस्यप्रदर्शनार्थाहिताः पोबाणीति

१०८

किं

एवमयोहितौ योऽपारस्तौ सिद्धिर्भवति। तथाह। पञ्चिपरिवधपर्यायद्भिरादि। किमस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह। सविषयीलनेपीति। असति ज्ञापने प्रत्ययमिन्निपोगेन परिवधशब्दस्य निपातनं वि
ज्ञायेत। ततश्चतत्तोन्यत्र प्रयोगोनस्या [illegible]। माशोस्त्रपदव्यनुपदेशाद्भवति। । माशशब्दः परिपयायरानिमध्यतेपत्रा घतेगेन भिरितिकृचादंडाकानोमायोदंडमायथ। आङोदक्ष्ण्वो। । आङोदो
देशाइति। इतरवितावांगोदनस्थानमाङ्गी यनस्त्रुव्यते। आतेराघनेत्राप्यत इति द्रष्ट्रव्या। आङ्गीयिनमानालनो आङोदक्षप्युक्ष्यते। आङ्गोदितेनात्रे विहितेति वृत्त्या। पदाग्रनपदं द्रष्ट्रव्यमिति। । पदग्रहणोनरू
पं गृह्यतेनस्त्रुपुनिंङन्तस्त्रुवन्तपदस्य व्यभिवारात। अतएवाह। पदग्राहणेनपदं यस्येति। प्रतिकेठाथ जलामंव। के ठकिं ठापयार्थेय दष्पयमितिवा आ यां मव्ययीभावश्चाभिमुख्येवा। लक्षणेना
भिप्रती आभिमुख्ये इतियच्छ्रपाशुगतष्कं ठअतिकठश्रादिसमासनस्ययहणानभवत्यनभिधानात्। धर्मश्चनाति। । अधमस्त्रिनियक्षव्यमिति यहणावताध्यातिपदिकेन तदंत विधिप्राप्तिरिपथा
कृत्वन। आधमिकिःशेनपत्रविनोधववनष्ठवाहश्चइत्यथा। अनिपत्यमेतिडव्यं। । प्रतिपथमिति पूर्वव दाङ्गायामव्ययीभावश्च अवृहुस्त्रष्ठरितिपक्षानष्ठसमासीत। समयायान्तुमयेति। समया
यः समूककव्यतइति। समवयन्तितस्मिन्निति कृथानरोधप्रानत्पोति। सं असानतो। पिययोगो। स्त्रिमन्व स्तमागत्पदे द्वेक्र्यदेशाभवति। तितस्यगुणान्तनसमासेगमापेक्षायासमवायमिति द्वि
तीयानिर्देशाश्च। लोकेनुआयेगसप्तमीप्रयुक्तोऽप्यते उच्यते गुणाः समवयन्तीति। पुरिविद्रोऽग्न्याऽप्यः। । पवितमीदतस्यामिति पनिश्रीसंपदादित्वाद्भविकरणेक्विपा। प्राद्यन्तत्तनिषयर्थः। संज्ञा
यालनारकृष्णयोपत्प्रपुनि। संज्ञानं संज्ञाप्रतिपत्तिः। प्रसिद्धूमयिर्थः। अभिधेयनिपत्नार्थमिति। अभिधेयस्तैवविचित्रोषसंनिपत्ता। नङ्गवत्रिपथ्यास्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। नटू कूपमिति
ललातिकोकृषिका वृपादित्यदिवत्वंठचोत्तनन्निपातोन वेत्तंति। यावद्योगवत्तीति धर्मयोगश्चलालाटकूपादयनिमात्रेभवती। पतावसींज्ञाग्रहणोनच्छक्तिस्त्रुपसमग्रहार्थनंज्ञापते।
पाटसमयोमाविवावृत्तनस्तयेयनि। सर्वविपवेभ्यइत्यादि। अनुपश्चोषस्यविवस्ताकार्येञ्चनुपस्थासोयिचामिति। इत्योद्यितोललाटमेवपस्पतिनपुनःकार्यकृपामिस्त्रतद्भाव्यष्ठ। कृ

प॰ ४ शमानोल्लङ्घनमिति यावत् निदेशो कुकूरीपानि आवर्तदेशो कुकुरीपुन्निन्तु समर्थः [illegible] स देशोल्लङ्घनं हृत्यर्थः॥ अनेनापि प्रकारेण देशस्थात्यन्चेलस्य स्वेन कुक्कुरीपादनु भावादिपाठ। देवास्यात्यतोनिएल देवस्याप
यति। योहिनिकृति। भिक्षुः संन्यासी॥ ।तस्य धर्म्या। ।धर्मो शुचिर्निआत्मा रक्षन्नो न पेतं धर्मपथ्यर्थन्यायाद्दनपेतमिति विवना॥ अनोत्रू। ।होतृकर्म्यसेव्यमिति। होतृशावस्य महिष्या द्विरूपठादपाठो बं। पोतृकर्म्यमिति
तुपाठ॥ अपरः आह। यजमानं साहचर्याद्भिग्धवनस्य तेनेशा वस्य महिष्याद्दिगुपाठः॥ अपन्नु ऋभियाश द्दश्व वु दाहनशनिनराखेति वक्र व्यमितिन्न चद्दा सूत्रे रोवाचः॥ अनात्मिलिसिद्दन नशावीछ वानेवृति
यं भवनं। अनाभिधानेनुतुहानं॥ ।प्रजङ्क्रियः। ।अव श्री यत्ते मेनेत्वश्रयोनाम स्वद्रव्यत्यागेन --- स्वीकृतं गोनेतसा नमवशा [illegible] नयति। वाणीड्याचोनिधान्यादि कं देवातिनि नयता आत्मिन्युत्क्रस्मानेव
१०९ निमान मेनावदेय मितं देशाधिपतिनावक ल्पितं सोवज्रव॥ पिडकरति। केवलमत्र द्रव्यमेव दत्वा स्वद्रव्यमेव स्वीक्रियते इत्यपनिषः। अयोन भवति नमुख्यः॥ ।मन्त्रिमादि। अवक्रपस्याप्यनासद्र वस्त्रेवादिति
निमानमेनावदेयमितं देशाधिपतिनावकल्पितं [illegible] तृत्वं दर्शयति॥ ।नरमपाप। ।पापमिति लिङ्गो पाणामित्यादि। इह यो विशेषणस्रुपाचोद्भृनायोपादीयते योत्यने मित्रेन न भवति वा। नघ्रामास्य
आवः। ।लोकपीडयेति। अर्थलोभेन धर्मीति क्रमेन धर्मादपेतं दर्शयति॥ ।नरमपाप। [illegible] नाशवंवकं वितत॥ ।कितना दिम्य ष्टम। कि सनारयोतं विशेषदेवुनानहृनिवन्नति। गंधाय्यनिवदियमा।
देवताद्रोदेवतास्याएं हृस्वानीपाक इति। देवगोचरं मौ वितर्भवात्। न हृस्यापि पापूर्वं मनःशिविनीति। नास्य शवर्वकं वितत। शलभमस्यानि [illegible] मरणोवाधनेयेन मे न्म रगवादनं शिल्पभाव्यका
शनानुल्लोयतनमा वालानुकूलानिरधुमुत्कातात्कः॥ ।शिल्पी। ।कौशलमभिक्रियाभ्यामपूर्वको तानावेशो पः मरदगवाहन। [illegible] विग्रहं वृत्तान्त मार्हीवादिनिकहति नाविनव्यंतचाह। ।मरदंगवादि
धनस्वरूणो गामामानाधिकरण्यीमृदङ्गवादन विषयी॥ शिल्पमस्य त्वर्थः। मार्दङ्गिकइति निनु मृदङ्गवादनशील्प मस्या निष्पादते शील्पमस्समार्दङ्गिकः कुम्भकान्तुमि। नभवाति मेडुपसमर्यादन्यस्व १०९
मृदङ्गवादनशाला दीनुप्रत्ययान भवति। अनभिधानात्॥ किंतुयत्र निमेनयापि मृदङ्गवादं वमयति। अनएवानभिधानात्मृदङ्गनिष्पादते शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकान्तुमि। नभवाति मेडुपसमरस्यादन्यत
स्या। अयमेव निर्दिशतापयति। न ह्य विनानु निम्योमृदङ्गादिभ्यः प्रत्ययान्तानन्दिमुखमनुकृतिरमसयोः। शील्पेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। अहनाः। ।प्रत्ययानमायुधे ब्रह्मपतेनेनेति कन्चो
यानुबुद्धादविस्तवल्का दराः। तणः। यहृतिध्वंसनी यस्य [illegible] चं। पत्र स्वधानुत्र। ।पत्र स्वधः पत्रघुः॥ ।शाक्तिपथ्योनिकवु। ।शाक्तितेनयाप्रहर्तुमित्यशक्तिश्च्य ष्टिश्चा युगपत्तप्रातिपदिकं किसथ
४

श्रीघत्रु च्युते । न बकरेवो यते । कारूपसिद्धिः शक्तियष्टिशब्दाभ्यां लिंगविशिष्टे परिभाषया कपि कृते आक्षीयो याष्टीक इति सिद्धं । न सिध्यति । को ण इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नन्तु विभाषा ङ्याप्‌
दभावण्हृ दीर्घस्य ङ्कञ्च न स्त्रि । एवं तर्हि ठकि शीर्ष एवो यत इत्का तेपि सवर्णदीर्घत्वे यस्येति लोपः ॥ अप्रतो ब्राह्मणास मथ्य ... न विषय इति किमिति । कको विधानेन न तद्विधानाद यस्य इति लोपम प्राप्ते
न भवति यथैवं तर्हि यस्येति लोपो न भवति एवं सवर्णदीर्घत्वमेवं पि नुस्यात् । अपवादविधिप्रत्युपदेशानर्थक इति सुविधिविबाध्यते यस्यत्तु किंचे निमित्तमेव नासौ बाध्यते यस्येति लोपस्य प्रतिकारो
धारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव । अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । यद्यप्यमिति र ... स्य स आस्तिकः वेने पि प्राप्नोति । तस्यापि भवति स न बाधा ... आह न भवति तद्धीप्सा तद्धितापन्नलोको
नास्तीति मतिर्यस्य स तेना स्तिक लोकायतिकः ॥ न च वेतनः पदार्थश्च मत्यन्ताव मात्रे प्रत्ययस्यानाम्नातत्वात् । दिष्टं दैवं तद्विषया मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥ ख्याविविधमाणौ तु यायी नीय
स्य मतिरस्तीति चित्र देव विग्रमाणे आद्यान ... सद्धनाणां विवक्षितौ । अस्तिनास्तिदिष्टं निपाता विभक्तिर्न प्रातिपदिकानि बाध्यन्त इति भाव वचनसामर्थ्याच्च प्रत्ययः
वाहकः ॥ शीलं ॥ शीलं स्वभाव इति शील्यते पुनः पुनः क्रियते ... शीलमस्येति शीलविषये शीलं च मध्या ... सामानाधिकरण्ये ... एव न व्यपदेशः भक्ष्य
णं क्रियेत्यादि शीलत्वाव ... क्रियाविशेषणं ... सप्रकृतिः भवति स्वभाव ... क्रियान पुनः रूपादिकं ॥ ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ ॥ छत्रं शीलं तीति
प्रत्ययस्यापि ... माह । छादनात् ... इत्यर्थः ॥ छात्रः ॥ छत्रशील इति । छत्रसहचरिता छादनक्रिया शीलमस्येत्यर्थः ॥ यदि ... स्य ...

स

४ मस्य आस्पिकइतिवक्षत्राव गणंशीलम स्यष्ठ त्रिकइति। युत्या घे नत दा ग्रोषप्रा प्नोति। अभिधा नस्वाभाव्यात्तु तथा नाश्रीयते। उपसर्गप्रवेशिष्य तइति। तस्मात ४ श्रोपस
पव गैर्युता दिनावुत्सनकेवलस्यस्याग्राह्यसाभ्यायात्। केवल स्यवा ठ ४ सर्वविसर्गसंग्रहार्थः। वुनेतिपठ्यते। तत्रवोपयनेप्पीसग्रंथोमुक्तितियुधिप्राप्ते स्यादेवानिपातश्चाद का
रथ्याणाभा वाश्चन वचनरात्यंतिकोवाधइति। वोनप्येत्य पिभवति। । कर्मोध्ययनेक्तो। । कर्मक्रियानवाक्चीलीकेपावाद्रूपं विवक्षितं तवपष्ठी। लंकर्मवनेनेह। नभवति। अ
११० ध्ययनेवृत्तो विसेतिएतत्स्वभिधानस्यस्वभावाल्लभ्यते। दत इत्यति। यस्याध्ययनेस्यानियुक्तस्येत्यादि। एकमन्यदितिसम्यकूपाठापेक्षया। यत्रवस्वकृत्नेदद्दो अन्यच मापादयतिस
वर्णमेदएवेत्याहि नदांतेकत्र्थइति। युदात्तग्रहणंसम्यक्त्वस्यापलक्षणं अनुदात्तग्रहणं वसम्यक्त्वस्य। । हितंभक्षाः। । भक्षाइति पदयोः पर्यवसाने नसंबंधः। अत्रहितमितिसामा
११० न्योपक्रमवादेकवचनंनपुंसकंच। भक्षाइत्यपृपादिविशेषोपसंहत्तपुंल्लिंगंवकुवचनंच। अतएवाह। यततद्ग्रथमासमर्थे हितवेनद्भवतितदन्नभक्षाइतिएवंतु। हीति। एवंतुर्थ
अन्यथानुपपत्त्यर्थोक्तथं तहिस्वं मेघीर्क्ष सर्वस्येतिचतुर्थ्यर्थइति अधिकारमात्रोपिक्षयानतु क्ते। अपरआह। हितंभक्षाः तदस्मादितिसूत्रविच्छेदः ४ तेसेदीयते युक्तमिति। नत्वस्मैन
यनतदुक्तं। । इदमस्मादित्येषानियोगार्थः। तेनकदाचिदन्नापि विनानियुक्तत्वाद्याह। निः ४ केचिच्चिति। अत्रपक्षे नित्रुक्तमित्यंक्षीनुत्पत्तसंयोगे हितत्या। । आणमीसौदनाट्टिठन्। ।
श्रीतेमः हीनहविषान्नेव निपातात्तु नार्थोमाबसंयोगादेताल्लोभाद्वो तिनिशाकारस्यनकारः ४ आणायवाक्तः। मांसमिश्र अ ओदनो मांसौदनः ४ ठ ञेवकस्मात्त्रोक्तइति। लाघवात्स एवदृक्ते ११०
वक्तुमितिभावः। नघत्रेति। ठ सर्प्यते विकृतापूर्वमेवक्षवृष्टयो पिवृद्धिमिमि स्यपवेतिपुंवद्भावप्रतिशेधश्चाहि न्यपिनकोपधाया इति मांसौदनग्रहणा मित्याहि। ठञ्जेवकसौ दिठनाव
५

अप्रतिषिद्धाभ्यां [illegible] पादेशकालाभ्यां मव्ययीभावः सुदासवत्वाअमद्द्या स्पर्शनीयवत्वाप्यथा शालिभिर्नहयमाणमपिलशु नमनस्य मितुयते स्वरूपोपि चंडालो स्पर्श्य इत्युक्ते नयतिमद्ध

वृनमेवा त्र प्रमाणमिति तेषां भावः। ।अल्लादनन्यतरस्यां। ।मजेल्लः अल्लमन्नं। नत्रनिमुक्तं। निमुक्तमिति वर्तमाने पुनर्नियुक्तग्रहणमर्थभेदोनप्रवार्थभेदं दर्शयति। निमुक्तपमिदमेतदि। ।कृं

वग्रहणं तं हि नियुक्तग्रहणं। प्रकृत्यर्थविशेषणं सहीयतइत्यस्यापाधिः न तस्यहप्रत्ययार्थविशेषणत्वम्। ।अध्याधिन्यदेवो कालात्। ।अधीतइत्यध्याया शास्त्रं वश्यकेणिनियमहादिनशाणोद्य। अ

ध्ययनस्य यौदेशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्दे नोच्येते [illegible] मस्यस्पृश्याभ्यामव्ययीभावादिः पित्रानवपुदे शयो स्वरूपेणादेशकालावेवसंतौ अप्र

तिषिद्धाभ्यां देशकालाभ्यामन्ययीभावादेशकालेनोच्येते। अध्ययनस्येत्येतदध्यायिना प्रत्ययार्थेनसंनिधापितं चोच्यते विनी [illegible] प्रसारसंख्यानेषु व्यवहरति। ।व्यवहर

तिसं ग्रस्तिपणिनसमानासमानार्थः आहहिव्यवहरणो [illegible] समर्थयोरिति। प्रतिविवादे व्यवहारेपना शीलइति आश्चादिकृत्पशलाकां व्यवहरति। इति। अ क्रियां

तन्त्वेन हि हरति सस्य यहरणं न छित्तस्य माधात्हि माह। व्यवहारः क्रियान्तरमिति त्रिदेशो क्रिया यथानुष्ठेन गतस्या यथानुष्ठानं सिन्नथः। वंशा वेणवः कठिनाश्मिन्

वंशकठिनोदेशः। व आवर्मविकारः कठिनो सिन्द्वाकठिनः स्माहिलास्थ्या। इत्वा छुत्राधारणस्य भस्मानिपातः। वक्रमुखेन कारेण वनति निर्वर्तनपतः सदेशः। अथ कथमेतद्वन

वृसतन्वानुष्ठेया क्रियाप्रविपनिलक्ष्णवस्तुवतं संस्थान प्रसंगा [illegible] स्थारोसनिर्दिष्टो। ।निकटे वसति। ।अनरण्यनिवासो यः अस्य आरण्यकः अनरण्यम् अनुष्ठानं इति मुख्य भिक्षुः संज्ञा

नीशामन्डकाशयिन्यति। यत्र अनिक्षा नराणां सितिसूचनी। अथ वविषेषाविधानत्वा माध्यात्रभ्यते। अवस्यायाश्च। ।आवसंगतमितिभावसभ्यश्च। उपसर्गेधसे नित्ययः। अथवाबंधः

प्रवीविधिन्नि। आग्वहतीयस्कन्दो। वितानं भूलमित्यर्थः। अवधे [illegible] ग्रहणं पूर्वाशाहहत्यर्थः। ।नहहतिनयथुगप्रासंगौ। ।नतुयेवार्थेहिपूर्व हंतीति सएव नयस्यवोढ़ेतितत्रन

सदेरथादिस्येव सिद्धमाथी [illegible] ग्रहणेन नतत्र नथागएवेष्य तदानेवाद्यर्थविज्ञेयगादहतिना दिष्टानीहदतोहिद्रियाजनी। हैसयोवहति द्विनयश्च। ।हिगोलुकनपल्यहति।

का

प्राग्दीवतीयानुज्ञाभूते। नयत्रीगाहल्लेभ्यायोद्दि [illegible] विति नदंतवृत्ति। ।अर्पवपनहृत्यवसिद्धे। इत्युगग्रहणं पुग्यामिप्यत्रय एतोप्यात दर्थधातिरवत्वा यानिपातनह्युक्तपवीत

४ धरेषस्को नम्याव । तथा संवत्सरो गंयुगयावदहन भवति । राजा सन्धिरीपो वितिप्रसंगगत्याद्यान्धा ना मनकाले स्तै धेयत्वाच्च मासद्पने तद्धाविनो गुरुपुत्रे प्रासप्रसहनि [illegible] नेप्रसी

पर्व गाभइ न नवति । प्रसंगादा गातश्च प्रासंगः तवहनीति एतद्घटखा माया निन्नप्सन । । धुरायटको । । धुर्धुर्व नेश्च्याजमग्रोति किंतु । नाम्नोपश्च धूर्वति धूः इतिन नकुउरकुना । मिति प्रति धेयादले

वेतिदीर्घो भावः । उक्तत्र विधीयतेन तु उक्तसूसोत्रो हिता जितु वदश्यते । धेयैक इतिस्वार्थिकेव निप्रवानद्हधुरोठक्के । निवक्तव्यं वक्रा ना प्रत्या दिता घनविष्यामि । रथः सर्वधुरानाम् । तस्री

लिंगनदेशे नाम्यइति सर्वविशेषो ग्रहश्चेति पूर्वकालेन्या । देना समासश्च । मकन्यवृत्तिलुकानः समासांतः । तत्रधूः शब्दस्यस्त्रीलिंगत्वात्परवल्लिंगं इति हृल्लन्पुंपुष्य रूपानि [illegible] तिवेषना ।

स्त्रीलिंग निर्देशस्य न्याय्यत्वं यथा चन्या निवधु स्त्रीत्याभित्यत्र दक्षिणा धुरीणः दक्षिणा धुर्वं इति उन्नी धुर्वंवहतीति तत्तिता थसमपः । ततो कापश्च समासानतःश्च । एकधुरालुग्वा । एक

११९ धुरादिति निर्देशे सर्वधुरा नित्यमेन न्यास्व्यानश्च । वकाणेणषो नुकृष्यते । तेनसत्तो वद्धिधेयश्च । प्रत्ययोदर्शनस्य वलुक्संज्ञा न शान्यो त्रजत्ययश्च । तत्र वस्ये तन्नुव्विज्ञायैते तस्य यदि लुक्त्स्यान्न तकाने

णानुकृष्य विधानमनर्थकं स्यात् । एकधुरालुगिति वक्तव्यो । मुत्वच्छ भावार्थदर्शनेन सर्वस्य प्रावनाणिकस्य यतोवावि विज्ञनुम्सार्स्पलतेवदाह । । कुत्स्यविलुग्भुन भवतीति । । एकधुराणइति । एकाधुरं वहती तिदि

॥। लार्थे समासः । ततोकान्त्रष्ठ समासांतश्च । । शाकटादण् । । शाकटादाण्विधानमनर्थकं । कथं शाकटइति । तस्येदमित्यणा भविष्यति । योहिकटं वहति शाकटस्यासौ भवति तत्राकुश्च । प्रातनसामर्थ्यादित्रावितदंत

विधिश्च तेनहलोशाकटौ वहति । हैशाकट इति प्राग्दीव्यती यो लुक्नुभवति । हलसीराठ्ठक् । । इहयोहलं वहति सीमा मं वतस्यासौ वाढा न वनितत्रतस्येद हलसीरा भिर्येव हालिक सैरिक इति सिद्धे

नार्थोनेन । मत्रापुश्च आत्मनसामर्थ्याद्विज्ञाविततदन्तविधिः तेन द्वैहालिकः द्वैसीरिक इति भवति । । संज्ञायां जन्याश्च । जीमातुर्वत्स्यादिति सा भिजत्यापीकलीहालेषु तजा मातुः समत्यत्रावयी । ति

वयुस्यतइति जायते स्याग मइति निपातावश्च । उनव्याइति । अग्नुराधीतो । यत्र प्रत्ययेन व्वसमर्थं वा दिति सापेक्षन्न समर्थं भवति तस्मात्मर्थ्याच्च त्यया यथाद्योवाहयं कारांध नुभयेदानेन नुर्धे ११९

धनेनसापेक्षेकनराणक्रपयाश्च संविधानात् । वचनं तव प्रमीत । क्रियाप्रधान चादा । स्वा तस्यन भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वा भाविततिश्च । यथा राजपुरुषंइति भवतु क्रियाप्रधान मा [illegible] दिन

या
इति रुचाद नित्वादिप्याभित अव्ययेन तिवच्यार्थत्वमिति एजिनिसेतेकाते कनाटचित इति डीषु । । विध्यत्यधनुषा । । पादेविध्यंतीतिनिदंतोमयश्च । पद्येत्यघात्पनदध्वेहति ॥ शोभन

तुल्यभावात्साधनेऽप्रधाने॥ क्रियापातुगुणा मूलेतुक्ष्म। सायधनुस्येद्धं। इत्यसामर्थ्यादनभिधानाद्येति। अत्रैवोपपत्यन्तरं नाभिधानमेव दर्शयति। न हीति। धनुषा पच्छत्युक्तेऽप्यर्थः स तेन इष्टो न सम्प्रयोगा
दीनां वातनीयागम्यते। ननु पादो धनुषा विध्यती त्यत्र विवक्षितोऽर्थः॥ अवस्थां वेतदेव विशेषं असमर्थवादनाभिधानाद्यात्र प्रयोजनं भवतीति। यो हि मन्यते अधनुषेति प्रतिषेधात्प्रत्ययो न भवतीति तस्य शर्करया भिः
पादो विध्यति किं कारकैः रूविध्यती त्यत्र प्रत्ययः स्यादेव। एवं तर्हि विशेषोपलक्षणाय पञ्चम्या धनुषेति निर्देशः॥ ननु धनुषः प्रतिषेधपक्ष इत्यर्थः। धनुरिति शब्देनेति। नित्यं समासे उत्तरपदस्य सेतिषत्वं उपलक्षणा
त्वमेव प्रतिपादयतीति नेह न भवति। वीरं विध्यतीति संभाव्यते हि व्यवच्छेदना दिलायीवीनसप्तव्य स्वनक्रियाया धनुषः करणत्वे। ।धनगतं लक्ष्यं। लक्ष्ये विद्धं न मेत दिति वृत्तं तु कर्मकरणो॥ सूमी तिषष्ठ्या
भवितव्यं। तत्रान्येन तु न लोकाश्रय निर्देश इति ग्रिशेधाद्दृतीयैव भवति। ।वंशागतः॥ कम्बुकाः॥ वंशानं वंशः। वन्धियस्योपसंख्यान मितुवकापद्छ्वातां प्रामद्दति पनेच्छा तस्य तु मामाल्य पदं॥ पदमिति नृपः।
निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरिति। छलायातु न भवति। दृश्यमितिकर्मपाकरणो भिहितत्वात् अप्रा हि कृत्यप्रत्ययग्रहणं। तन्न योग्यपरे विपदत्वं तस्मा भावे चिप्रयः कर्ममिति। प्रयोगं उपपद्यते इति भावः॥ मु
प्रसन्निवेशः प्रतिष्टु रूपादुप्रा प्रतिरूपमिति इत्थमा विशुक्कइति पाथवोपि तिष्ठन्तोत्सल्यानां निकुलापघः।। मूलमस्यावर्हिः।। प्रथमासमर्थ्यादिति द्वितीयायां निमित्तमानिर्देशादेव प्रथमे
सम्भवतीति भावः॥ तत्र धमन इतिक्रियायाः पदं जयपम्यादिः प्रपते। हेतुमन्तः॥ सहमूल भिन्न त्यमुष्टीभिन्नत्र वर्हणं तः छद सम्मोदेवाद्विवभाव ईस्तरणमावर्हः उत्पादन मावर्हो द्वितीया वर्हिः शुष्कना। स्पा
शुष्कपत्रारशक्य तेशाग्रहीतुं मध्यतो नूपमानेकोशास्या अपि। अस्यामवस्थायामपि नेतुः ग्रहीतुं मध्यतो लूयमानेषु तासम्वस्थां आद्य इत्यर्थः। ।सत्तायामनुस्थुपा।। ।यस्य प्रत्ययो निपात्यते इति केचोऽर्थेऽस्मि
निर्दिष्टो पञ्चाप्त्वार्थे ल दाह। धेनुष्वनभाणि पनि किमर्थं पुनर्यतिप्रकृतेर्यो निपात्यते तत्राह। तोदात्ते पिश्यय मिष्यतीति। यत इति स्वनितः स्यात्। अत्रोदात्तत्वमेष्यते। न केवलं संज्ञायामपि
प्रचोदात्तोपात्यपिशायां ॥ ।गृहपतिना संयुक्ते॥ ।अन्यस्यापीत्यादि। गृहपतिर्यजमानः स यथा गार्हपत्यकार्याणि करोति तेन पादक्षिणामावाहवनीयेऽस्मादन्यस्यापि गृहपतिना अप्रयोगोऽस्मि यद्धे
नत्राप्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह। ।नेत्येति। ।अपर आह। गृहपतिनाग्निविशेषणे नसंयोगाद्गार्हपत्यस्यैवाग्निहोत्रे गार्हपत्ये अग्न्योरभवतीयेनपत्नी संज्ञापेषु संततेऽप्यत इ

८ धर्म नितत्रापि सहपाति दिग्गिर यतेय जमा नइस नसंज्ञा धिकान एवशायाणं। ।नोचनौ धर्मविषमूलं मूलसीतानुला भपन्ना यनुला प्राप्य वधानाम्यसमभनसमित सांमितेषु। ।तत्रनावादीनां प्रथमसूलीनां नीचेवा
नो द्वितीयमूलादीनां व्यपायानां पृथक्पृथकूपृथक्छु द्दकेचा द्दद्दपो नयवद्दद्द॥ ननु नो नच कृष्टानां युगपत्सहविवक्षा नित्सिद्दं भवति। नमूलयोः सानूप्येघ्येकत्रोषोनभवति। कापून्नतत्रसमर्थविवक्षि
पत तः सार्थह। त्रय पाद्ध्नेतोतिह्यनुखसुपाध्दहकापीदयः इत्यपार्थाः। तत्स वं घेकनलोकूनानि हैतौ तुल्यार्थयतो वयष्यांघ्यासं नवतनो पैवभवति। नाप्प मिति। अत्र तावन्नाण क्रियायां कराणं चव
११२ यसानुल्यभूमि। तत्रहेतुमाह। योयेनयस्तुल्यः सनिजतिव पस्यः शत्रोनस्तवूली। निष्कं नुमित्रए व भवतीति। ननु वेति धर्मेण प्राप्य सुखादि फलमपि धर्मादिनपेतमेव कार्यं स्वकरणानुविनाभावादिति
वनः। धर्मयदनुवर्त्तन इति। शिष्टसमावानञ्जज्ञान्यो वान्यगुणो धर्मः॥ तदनुष्ठानमनुवर्तते धर्मः यदनुष्ठानमनुवर्त्तते तेद्धर्मादनपेतं फलं धर्मादपेत्येवेति कृतइत्याह। ।कार्यविरोधित्वादिति। धर्मस्य का
यत्तु स्वानुभव कार्यविरोधनाशकं यस्य तत्कार्यविरोधीत्वादित्यर्थः। उत्पन्नो हि पेधर्मोन स्पति। तथा॥ सकृदूसंकृत स्वगमनुभवंतः प्रभवो नस्याव घहतीत्यर्थः। इतिवधशावुस्यदंडादिष्योपदस्यत्रा
यमूला दिवात्। आनाम्य मपिमवनी यतिनिष्फनेकार्थवाहुमूना मितमितं भव वेकनेतोन[illegible]नुवर्त्ततेपवादानामनुत्पत्तिकानामिति। यदानामनुल्यघर्थं वनि मिति विनि युतं मध्वक्रुत मूलशावेनाद्यन
त्यर्थः। एतेनमूलेनततदिति शेषः। क्रियतइति शिवित्करणमेवात्रापि शेषपिक्रि पनभवतइत्यर्थः। गुणभावमापद्यते। घथामित्याह। मूल्यां हि स्वगुणं मूलिकनोमूल्यमिह कतुंमूलपद। दिपुविक्रिपना
तेमूलस्यासनतिनिष्कंवमूलमोनानामातन्मूलं गुणो नागसधुनेमून्यमिव। तेन सहवर्त्तते सगुणं हिद्याकेहेतौ एत दुक्तं भवति यस्मान्मूल्यमालोन पदभागभूतेन स्याग मूलं कनोति तस्मान्मूलेन सोन्यम
भिमूलतपेक्षो पी क्रिपते। मूले असति तेनगुणेन सहमूलं वैभवतिइयमेव वानतिः अयमेवा यानः इध्मेवक्रोषीकरणं लोकेनुयावता द्रव्याणपदोदिके क्रीपते। तत्रसमुदायस्यानम्यत्वाच्चपसिद्धो नमूल्यानि ११२
निष्कं नागेसतनमूल्यसंभवादोपवादिका॥ एवंयत्रापि मूल्यानां नानिदाय प्रतिग्रहादिलक्षणे हेत्वे विक्रीयमाणे तत्रापि पेयद्रव्यस्यमूल्यत्वाद्वस्यप्रयोगः॥ सिद्धो भवति सीताहलाग्रे। संपूर्वान्नाडः कः समितं संगतं
नोन्नतादिकं हि लिंकूलमित्यर्थः। समीकृतमितियावत्। सौसत्रे मितिद्वासाद्वाना भ्यांसमोतामिति। नद्धितार्थसमासस्त्रतः प्रयत्नतुला पातं मितं तुल्यमिति। अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया। यथापित योग
तं

स्व पिल्तव निन पापिनोवादिभ्यः साहचर्यान्निकृत्वा शब्दादपि ल्लीपा समर्थादिव प्रत्यय८। अत एव पूर्वसूत्रे तनीयस्य समर्थात्लिप्यत इति षष्ठीलादप्य इति न कश्चिद्दोषः पायस्य कृधिनः। कथं पुन स्तुल्ना
तुलायंस दर्शनन न्याय। पसेनि। ।एवं तदपीति तदवि तुल्यंग निपोगि नंस्मादयेन पनिष्ठि वनि। एवं घुलमुपायदं प्रदर्शिनि। पयार्थस्तुल्यशब्दः ना वपवार्थः क ॐ अत एव तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यत्रे
तुल्यशब्द८ सदृशपर्याय इति निर्धर्मेय त्यर्थमा पादनपेतौ। ।निर्देषादेवेति समन्वयस्यं सं भवेऽपीति नस्य वा सं भवसति निर्देषादिति द्रष्टव्य स्तुपो यदकादिणादावकम्नः पूर्वनादः। निमसंयोगो नो प्रावनी
यः संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति शान्धीयान्यपो यदनपेतेन नत्या ननु नस्मासनपेतस्त्रोनः। छंदसो निषेधे। ।प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्योनि। निमगिणो छंदसः कलणा चादि छा पयायि८ छंदः अद्
हृदयपुनइतिनवेदयवनोना पितृष्ट्वादिवचन८। एतत्र संज्ञाधिकाराल्लभ्यते। छंदपिस्वच्छंदतो हिवव साथ वत्रिः छंदानुवृत्तिरिस्ताधावकात्रः छंदस्यो पदइच्छा पर्याया८। तथापितस्येव धातो स्तुनं
नस्यादिति छावाविचमविरुद्धं यो कें प्रतिषिद्धे वेति मन्यतोऽनसोपव। ।औनसस: पुन्नइति। अत्मनोमादिति इत्यर्थः संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति [illegible]
मविकुदंन ससानि मि तंमुख वित्याहौ न भवति। ।हृदयस्य प्रिय८। हृदयमत्र कर्ता हृदयमिति हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासे प्रितिहृदास्याः। ।बंधने वषौ। षष्ठीसमासा घादिति संबंधनयोगे
कृयोगलक्षणा षष्ठी कर्मणि षष्ठी अपि कल्लेषु दोषः घात इति [illegible] बिनोत्यादो दन्ना नात्पस्युचल्लो ध्रुन वसंपन्नो बिष्टादावषित्रावस्य ग्रहणं न संभवति संज्ञाधिकारात्। ।मनजन हला
कवणानल्युकर्मसु। ।प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्य इति सामर्थ्याल्लक्षणादयः प्रत्ययार्थाः तद्वचनाः कलणादय८ शब्दाः दंताः तद्योगे यथायोगं कर्तकर्मणो कृतीति षष्ठी भवति संज्ञाधिकारादुल्लसे
मेधग्धे कर्मशब्दो गृह्यते। न पानिमाणाश्च। मतस्य कर्मणि मिति कर्मणि षष्ठी [illegible] कर्तरि अन्यशब्दो भावसाधन। अत एवात्र भावसाधनो वेति [illegible] हलस्य कर्ष इति कर्मणि ष
ष्ठी। वनाभावा कर्तर्येव विवक्षायां कदाचिदपि हल्य इति। न पसी ताहले मोघ छिद्रा विति तदंतविधिः। ।[illegible]। सामर्थ्य इतियवा भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। प्रवाणे इति गुणः योग्यः समर्थ८ तत्रा
हि पन्थादिति नस्मोहितमिवेमेन तुर्थी समर्थी प्रत्ययो विधीयते अनेन नुसहस्य समर्था तू तननात्रविप्रति [illegible] पनमित्येतत्यन चाव [illegible] किताहि इष्टवावीपनशब्द८ उपका 12

पत्र ४

न कृणोसाध्वौ प्राक्क्रमित्यनामेवेष्टं वा तु। तस्मैहितमित्यनेन विधिना भवितव्यमित्यर्थः। एतत्सूत्रसंज्ञाधिकाराल्लभ्यते। प्रतिजनादिभ्यः खञ्। जनंजनं प्रति प्रतिजनं यथार्थेऽव्ययीभावः प्रति
भिवीभावाया मव्ययीभावः प्रतिजनं साधुरिति तत्रीपासमस्योर्वकुलं पत्नस्य तु कुलमनुष्यकुलमितिषष्ठीसमासे प्रपुष्पादवनिपतनाच्छन्दस्यनुकृत्यवस्त्रकृतक्लं। साधुप्रवीणा योग्या वा गच्छते नोपका
न कृतमितिचप्राग्दीव्यतीयानामेवेष्टव्याहितिइत्युनतवेपार्॥ यत्रेति प्राग्दीव्यतो यावाधश्च इति अत्र प्र[illegible] मित्यत्रवाधः न स्वितृष्या। द्विमोपमानानां समासान्ते भ्यः प्राग्हितमित्यत्र प्राग्दीव्यतो
११२ यानभवतमिवक्रम्येवाधंतङुक्तं। तदु अस्ते भ्योये न विधानात् प्राग्दीव्यतीयान भवंतीतिदर्शयति। भक्ताण्णः ४। भक्तास्तंडुला इति। वृत्तौ प्यातिः फल्गुकृतत्वात्। पतिपदोन्यः ४। एतत्प्रयोपपत्तेर्थ्यत इति
पानिषदा ४। सूत्रे स्वाद्ग्रात्र भव नाम वदेपादिपद ग्राह्यमिति भाष्यकारप्रयोगात्।। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।। पदं त्यमनेनेति पथ्या ४। गमेतिः ४। प्रतस्थ्यवअतति अस्तं नं। गच्छतीति अतिथिः न विद्यते ति
थिर्यस्य सोऽप्यतिथिः एकमपिने मत्र स्मिन्नित्यर्थः ४। वसेर्वसतिः ४। वसेश्चेत्यप्रत्ययः ४। तत्र योग्या वासतेयी रात्रिः ४। स्वपतिनाल्यः ४ स्वपते योग्यं स्वापतेयं धनं। समानतीर्थे वासी।। वसतीति वासी नियामना
113 न्निणिः ४। ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्। साधुनितिनिकल्प्यमिति तेन किं सिद्धं भवतीत्याह।। तासीति।। प्रत्ययार्थ इति साधुनित्यस्यानुवर्त्तनात्तस्यैव विशेषणं वा। सियहकणसामनातीर्थशब्देनेह। गुरुरुच्यते इत्याह। प्र
योगादिति तीर्थस्साधर्म्यात् तीर्यते नेनेति तीर्थमितिकृत्वा केवलमुख्यस्य तीर्थस्य ग्रहणं न भवति संज्ञाधिकारात्। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ४। उक्तार्थमुदात्तत्वम् इति लिङ्ग्वानिलस्याप्यपवादः ४ शयितः
स्थित इति। नते स्थितावपि गर्भमात्रायोजलाशयइत्यपथ्या समानोदर्य इति तु दर्यतइत्युदरं उदित्यवर्णातो वर्णो पूर्वपदान्तलोपश्च लवलवो रूपतमास मानैवमहुक्तं। समानोदरे पूर्व पत्रथमे ११२
या दिनासमासस्तनः प्रत्ययसकानादो प्रत्यये विकल्पितइति विप्राषोदन्नुत्पन्नातीर्थइत्यतो यदुत्पत्तुवर्त्तते। तत्रयइत्येषाविषयसप्तमीतिदर्शयति। आदेशान्तइतितुनानुवर्त्ततइति विधानस्य
मय्यात्। भवे छन्दसि। भणादीनायादीनां वा पवादइति। तत्रभवइति प्राग्नान्नां सविति दर्यानि तेपि भवंति। तद्यथा। मूर्धन्नामपर्वतेष्वत्र नवोमार्जव ४ तास्येतम ष्ठ ४ मेघ्या ध्यायेति। अत्रयतो न
वइत्युधुदात्तत्वप्राप्नोति। अंतस्वरितत्वं वाधीयतइति।। पथ्योनदीभ्यां ड्यण्।। पाथोनरिक्षमिति प्पालिङ्गतात्यवकाशोदानेनेति कृत्वा। यद्यपिपथो वलोदकेषु अन्तेनेति। अन्नादेकृषोपा

घः शब्दो युग्मा घते । तथा पितापुत्रकादेतत्सिद्धं पितृ भवति । ।वग्रं तदिति मिव घामाप्नोति । ।बिसं तं पल्वलं बिसैरृद्धं । तत्रैव द्रांताः । श्रेयसो विशाखायाः प्रौ । स्तुतिभ्यां सितु । श्रोतो नदी प्रवाहः ॥ ।सग
सनुताघनं । ।अग्निभ्यां भनु । गिनति गीर्यते वा गर्भः ॥ युता भवंत्य । सिन्धु पर्थी भवति । १ पूपे पूपे प्रोथा इति कथ्यमन्ययांतो निपातः । नन्वमिति नपुंसके भावे क्तः ॥ सनाभि दयस्त्रयो पि कर्मधारय
तु युग्मा भ्यम ॥ सावर्ण्यार्थानु इत्यत्र भो । णादिको नन्त युड्डागमः ॥ ।अग्न्याघ्न । ।अन्तेंऽग्ने यथा यो निपातित ॥ सामान्ये नेति भवेच्छ दर्शितिता सो भ्यो वा धामाभूदिति पुनर्विधीयत इति एवमपि
मनर्थकं प्रत्यादित्येवा सुपूर्वं प्रकरणे कोयज्ञ विष्यति । अथ द्यावा पृथिव्यौ विनियमा घज्ञ विष्यति । अग्रपश्चाद्भुमित्यत्र मा...दिति पुनर्विधीयते समुच्चयो नया कयो विदेश्य वात् । एवमा
ततस्य यूयं अः समुच्चयो विज्ञायेता योग विभागोऽस्य ततयो घनेन स्यात् । योगविभागः सा भष्या न भविष्यति । अथ कल्पना शब्द स एव वायं त तन्नः एतच्छिये ति जानीहि । प्राङ्गालणा य्यस्य लक्ष्णः
बायां प्रयोगः । दीर्घ वदशाय: कुर्वीत । ।घञ्छो वा । विकाय ... निपत्यानुकरणार्थं ... पूर्वमेव विहितस्य घञ्च निपातस्य यथा नुलक्षणाश्रयो जना भावात् ॥ समुद्राभ्रा द्घः । समुन्न
मुद्रः उदेत्य स्मा विनिर्गत्यः । अपो बिभर्ती त्यभ्री ... लविस्मृ ... कः ॥ तस्पलद... तिथः ॥ यामि वा मिते । नक्षो यान्नूनाञ्ननी ॥ ।यानुशब्दो नदः प्राक्पर्यायः ॥ चित्रूपाणां मपि समा
सान्त्येकशेष स्तु न भवति । बहूर्थाभिधायि स्वरूप वचनं येन सूत्रे भिन्नार्थता । निर्देशादेवसमर्थ विग्रहे ... ति नेता पुनः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी बहुवचने । स्मृतिर्विज्ञो पिज्ञा
गित हिवक्तुर्वचनात्वल्पयो विध्यर्थं अन्यथा द्विचा द्विवचनमेव न्याय्यं स्यात् । कथं बहुवचनेऽतिवो शिष्ट्यं ज्ञाप्यते । तत्राह । ।बहूनामिति ॥ बहुवचनीतात् प्रत्ययो बहूनी... न्नसाम र्थ्यं मिति
मंत्रे । तथा श्रुति विशिष्टाय संज्ञाभि वगि योगश्चायं ... पवादः ॥ । नेवनी... विषम्यः ॥ प्रशस्यो । ... नेवतीयमेनो बहुलमिति बहुलवचनात् ... प्रसारणी
तथादमा ... चाङ्गीपू । जगच्छन्द ... बाडीपू । षष्ठीसमर्थ्य इति ससस्थुता ... बहुल मितिबहुवचनात् ... भावे क्यप् भवति
कर्मणि षष्ठी भवति । हविषेहिता हविष्या । गवादिभ्यो यत् । अस्तु नस्यस्तं । अस्तु इत्येतत्प्रतिपद्यते ॥ अथवा असे तुन् । अस्य तु न्यस्तावेदा सुयः । मायायामण् । भीयते नयेति माया ...
शक्तिः ... नीनिव ... ॥ । प्रकृति निह्रासः । प्रकृतेर्यदुपचयः ... समुदायो ।

पर्व नङ्गिसकवह्निनेरवंशाद्धादिव यथावसुमंत्रेलक्षणोसमुदायस्यैमेवमेकदेशा ध्विन्वियिनः सर्वनाम्नः समुदायवयवंतु विहित इत्यर्थः। वर्णशिवो यस्मिन्मंत्रो स्मि सवर्णस्या निति समुनः॥ अ ममे स्व को
नुं मंत्र भूलश्च स्य देवस्य चासविद्नु निम्यादिकः वर्णस्या उपदध्यानीति यथावर्णस्यो नवमि न थोपदधाती त्यर्थः। तेजस्या नश्च वर्णस्या या मस्य देवस्त विद्नु निम्या दिकः सवर्णनो मंत्रः अपाष्टयका
शिवुरनुवा सादिका अनुमंत्रो मन्त्रवाः नधुश्च मा यव श्रोर्या दिका मन्त्रा देवस्य मृत्याम्ना भूदिति ननु तद्धानित्य स्मिन्न स्वतिसमर्थानीय्यपमादि त्रिवदना दासामि निनिदि शिवयन्। यश्च सा
नादिमृका विधायिन उपधाने मंत्रे अल्पप विधि॥ प्रसंजनाय्युमेतस्य मास्ता मिति। अथ मन्त्र विष्य लक्षणनि मन्त्रास्म प्रतिवचनेन ष्टवोणन लक्षतत्तानित्य स्याभावेप्यपि वर्वयि स्मिष्टवं दइत्य
११४ सुपधानमन्त्रणा सामित्युपधानं स्यात्। ततश्चेति लक्षणपनामृषीन्नं चसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोति यस्याउपस्थान मंत्रेण भिमंत्रणं विवक्षितं शिवेनमाव तुष्पन्पनुवाकः नेष्टि
कामिमंत्रणो विनियुक्तः। अंगुलिमा नित्यादि। यद्यपि सवर्णाि मिष्टकानी मंगुलिमान्हस्तउपधाने मंत्रः तथापि यत्र तु यथा इष्टकाः समंत्रकावत्यधत यथा विशेषण मर्पवत्नापीक्यालं
114 मित्यत्र माभूदिति लिङ्गानि इष्टाः स्वा अस्तागदनिवनू। एवमपि शाखिनाशुप्रसंगः॥ । सनेकपादस्तंभेवपीति। । समस्तनिकरणेमंत्रे बहूनालं भवः एनेकेनाविप्य देकेनतथामंत्राणा हेतानव
परेकदेशेन वर्णसमुदायन इत्विन णान्वयमर्थानवाति मिन्तुय हणामुत्रनार्थ। अखिवमा नित्यत्र मनुपपत्त्युपयास्या दिनमाभूदिति। इत्युन्मर्चेना न्नमपविभान्नस्येवलुमाव घ्वानाक्व
शावानचुग्रम्भतेन प्रसंगः। गुणादीनामनुपपन्न चानू। प्रकृत्वा न उपदध्याती त्याह न भवेदोपवासा प्रत्ययाभावः॥ । अखिवमा पुनः। । सोखिवमानि ति। यद्यपि वहू वोखिव मन्त्रोमंत्रौ॥ इति
जित्यादिकाः तथापि सामान्यापदमेव वर्ग वनं। । वयस्या इत्युक्त्वा मनुप्। । वयस्या। चिति वंशस्यावपवस्याइष्टकालक्षणेना लित्यर्थः॥ ता श्चवक्रः। ता स्वं तश्चैव नस्त्रोप्रकृत्येप॥ इष्टकावदि
त्यादिका वयवस्वन्नं मंत्रे तुपधेया तत्र व यद्यपि मूर्द्धविषयवः प्राव कृत्वा इत्यं नेप एकस्मिन्नेव मंत्रे मूर्द्ध शब्दो न तथापि ताहरयावि ष्टभो वयस्या धाश्च चानो मूर्द्ध नामनुव्यन्तो यथा पत्रणागवानि
नेनमूर्द्धन्वती तुपधाना निवक्तुवचनंस्मृद्धन्वा नमपि सवती निन्यतेनु इद्धी येन समयथा सूत्रकारेण छांदसमेवपदं प्रयुक्तं वयस्या स्थिति नयदं इति कारेण मूर्द्धाम वती नितप्रदमापि विक्षितिया

चि ५ ८२ न ४

रेणामूकृत्वा न भवतिकं दसी सर्व्व ४। मूर्द्धन्व त्यस्येतितस्न यथा छंदसि इत्युक्तं भव भिदाच मूर्द्धन्यष्ठ व सा एकके वलत्युतिय था अनेयसंभावयेत्या दितेमत्रे दितता मनूर्तुतेनत दभिधायिनो
मूर्द्धन्या दित्यर्थ ४। मूर्द्धन्व तद्दतिष क व्यमितित घ्नि तिलुक्तसतो रिति वा तु वर्त्तनेतवक्ष्य मूर्द्धन्येति स्यतिपुक्तं वक्तु मितिनावश्च हत्तुमपनीः पुनरत्वाद्भुयं धा इति तेजोन वेहायति लेख्येवं
मुखतो यते मूर्द्धन्ये भ्यस्यतिपुमूर्द्धन्व तीयाद्धः अथ संमन्तुवं त ४। अदुक्तं इति कन्त णमनतुपधानमेष्ठु। मासि मूर्ख्य भुवइत्या दिसुवव ४ त्राब्द स्याद्नोवाद्। मचर्थे मासतन्वाः। मतर्थ
यहणाल्लक्ष्य मर्थं दर्शयति। ।अथ मासमर्थी दिमीति। ।तद्धानेतिकृपियामिद सितनिधानिसर्जिमात्रु दित्यका नांतश्च नूत्राव् सूत्रे निर्दिष्टं यानुपूर्ष्यादि उन्नव समानि मित्रैत्र त्रिम्य
उनितुका नांत ४ छंदोद्या तिष्वनिपातप्रसंगात्स्यात्। ।अनंतनार्यैवेति। ।नवेति। नकेवलंमव यदिति। वशाद्यार्थः। लुगकाम कनलोपाक्षेति। दित्या दिफद्दत्यित्र वणी दितिनसंवध्यनोतेन
मुदाय निर्दिश्यापीफः फल। अन्येतुरीशाद्याहतिपठंति। अतपयइत्यंकपोक्ता दिभिः संवध्यतेनतुल्कानपती तितपः। सहभावेनुपुत्रुतस्मिन्नस्मीति सूत्रेणाविहितस्यमतो लुक्। कयैतुनन
नपुंसकत्वं यावनात हिमलुकिसत्यमिधेयलिंगत्वेन भवितव्यमत आह। नपुंसक लिंकेगं छांदसत्वा दितिउपपन्नं चैदृश्यमा णे या दिदं नलं। पुर्विल प्राण नयो भाष्यामकममघ्रयव्य ठ प्रथ
पुत्रशोवनं पुत्रसर्व्ववधनत घित्र आतिपातिनेकेण ग्रनमा दोषो षः तद्या मासः पुत्रि एवं पुत्र ४ प्रा त्त्वा देवाय स्म दादि चाङ्ग्चेजश्चा भावः। देवच्छंदो विकनेलुगादानी विधानानामा प्रायां पुत्रा
दानामन्याय्यः प्रयोगः स्यात्। पुत्रपत्नतेणवाकुल्यन्ता वानमस्या इयः शव्याससेपुवक्तेति सूषोडश्या दावधीघ ब्रह्म त्यपानोम चथीयेन प्रत्ययेप दषादना दित्या ज स्त्वा भावस्तुक्त इतिस्ववतिस्रो
वनेनंत भाविनत्यपर्थी दो णा दिके प्रत्यये कंकृते पुविक्लिम वनिष्ठावयनि। प्राणिवइइति कथा। ।अमेदापवादो न्म्म: अभेतानां मासेपुवर्त्तिः नमसप्रत्ययस्तु नत्रसाधुमितियदेताः मतोष्ट्स्म

४ स्वामो नित्यत्रयथां तनेणास्वर्थस्य हत्यां मत्वर्थे द्विलयो लभ्यते। तथाऽपिलक्षणं तेन पर्यायेहलोन। ।मधोव यर्थे जैविभक्ता विभाषापां मधुयोगाम्मो से मधु। तस्यैव प्रहा दिस्तुपाठ। स्तु
पत्र सूत्रं। ।समलो हनियतवे। ।यस्कहत्याभूतर्थकं रक्ष्मेत्येवा स्वकवा। नूनाकर्णिका यद्रविष्य तिनेवंशा कांस्वस्त्रे तुच्यमाने ने तत्र सूत्रस्य विहितस्यास्य प्रयुक्तयो क्रिया यनेनतस्या [illegible]
स्ववः योगविभागइत्यादि किंधिस्तुम वैवयोगमधीयेत। तथाव। यथासंख्यमनुदेशः समानां अत्ययविध्यर्थाव कृवचनइती निर्दिशो बकृवचनोता। नूअत्यपो त्पत्तौ यथासंख्यानिय [illegible]
तेउत्तवाक्ये नि। ऊनवस्तूत्रेरवस्यैवानुवृत्तिर्यथास्यात् ब्रतोमा भू दिति। ।ष्ठौ कृतमिति। ग्रोव। ।वकृवचनातेने त्याविकृवचनांता मत्वर्थे विध्यर्थे विकृवचनं निर्देशे ठकृवचनोता [illegible]
ग्रो यथात्र त्यातप्यते। [illegible] कुमित्कतहति कृतितेन न शुर्वशावद्धा कुट्टेषु वर्त्तते इत्यर्थः। सहस्रेणाये मितोघः। निर्देशाद्वैव समर्थविभक्तिर्निति सा पुनस्तुल्यार्थयोगेण हलाय सामिताए [illegible]
११५ पितव्यहतिर्थः किंकाम [illegible] मि त्याह। तत्रैव निर्धे इति हितमसंहितप्रयोगोदृष्टान्त सोममहताय। इदंसा यधिका ग्रापायां सींचशावहस्मा धुचं वितं। आस्तुयात्कमवसो [illegible] वाप्या विद्ध [illegible]
115 स्वत्नुनिक क्षितोम्ये ति [illegible] पवं ति सो म्पात्रावेदृशांनी पववनश्रस्तुखादिवत्। समेव। यमशतियमडयोर्थे मितिलक्षनत्रतिशावेक पर्यासभवात् तत्र यमौ समर्थ विभक्ति निति आगते पंचमी विक [illegible]
नपदेयोः षष्ठीप्रकृतवचनप्रथमा। ।वतो समूहेव। [illegible] प्रावयत्वादाकसादृनात्मिकपते। सर्वदेशात्मक स्पशब्दसान्ह्यनसमूहः। प्रजावेनी स्पावहस्याति तोयस्य से निपूतो नि [illegible] थंकर्मी
नरत्वा [illegible] सस्मूहइति नानुवर्तत इति। तेनानिर्दिष्टार्थचाऽस्वार्थे प्रत्ययप्युपघतइतिभावः॥ ॥शिवशासमिष्टस्यकरवकोती तिकरत्तिपवाघव। सासथ्यालभ्यापाषष्ठी [illegible] सर्यादिन [illegible]
मितापुनः कृधागत। हृत्याकनतिमावायां शिवना तिपुमनतीर्ती साधु वींवितं॥ ॥इति श्रीहरदत्तमिश्रविनिर्मितायां पदमंजर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थःपादः समाप्तः ११५
ध्यायः॥ शुभमस्तु संवत् १९८५ पौषशुदि गुरौ ॥ पुस्तकमनेतन्महदस्य ग्रंथप्रमाणं ४२॥ शतानि

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं यत्तपः सत्यं क्षमा धृतिः। अध्यात्मानुसंयोगो धारणाध्यानमेव च॥
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे॥ इति वायुपुराणे॥ ॥

प॰ प्रं १

२

श्रीगणेशायनमः॥ ॐ नमः॥ प्राक्क्रीताच्छः॥ अवसीयइति। अतिदोहेन वत्सान्रूढ इति हितोन भवति गोधुगित्येवं प्रत्ययानयास्तु युगपत्प्रत्ययार्थस्य संबंधः। प्रधानत्वं तत्र प्रत्ययार्थः
प्रधानत्वाद्देवानेकोपकार्यत्वाविरोधात्। सामान्यप्रयोगलक्षण इति लिङ्गाद्वः। किं च विशेषतो त्रज्ञापक मसियद्दयनञ्जोगुणोप्रतिषेधे संपाद्ये
भवति च प्रधानस्य सापेक्षत्वादपि हितमिति प्रधानत्वाद्देवानेकोपकार्यत्वाविरोधात्। विषये तेन द्वितइति। अन्यथासंपाद्यहितालमर्थायेतद्धितास्त्वादन्यान्यत्वरपदानिनञ्जोगुणप्रतिषेधे शब्द
हितालमर्थास्तद्धिताइत्यादित्त सज्ञापयतिनवत्येवं ज्ञातायवोपा विषये तेन द्वितइति। अन्यथासंपा घदहितालमर्थायेतद्धितास्त्वादन्यान्यत्वरपदानिनञ्जोगुणप्रतिषेधेशब्द
हितालमर्थास्तद्धिताइत्यादित्तसज्ञापयतिनवत्येवंज्ञात्यपः पश्चात्समासः। अत एव यत्तसाध्यत्वादवसीयइत्यादेरुपन्यासः। यत्तावत्साद्दन्यसमे हितायोवावत्स
त्रिनिमित्तप्रतिषेधेवत्सविमात्रनापराहिनसंनत्येयुः तत्रइवंप्रत्ययः पश्चात्समासः। अत एव यत्तसाध्यत्वाददसायइत्यादेरुपन्यासः। यत्तावत्साद्दन्यसमे हितायोवावत्स
यो रुच्यानतत्र किंचिद्यत्वसाध्यं। अथ किमर्थमियामवधारुपादीयते। यावतान स्येस्यग्राग्वते घनिसात्स्यारत्न्यये योगात्तनप्रीतमित्यस्माच्चाद्वपठितात्तु पुत्रापारो त्रि
नास्तिकातत्र कश्चिद्यानिर्दिष्टपतेतनयग्राह्युनरितिवक्त्रव्यप्रास्तेषां पश्चिस्थयमेव चप्रतासवञ्चय्रहाघातेन विइञ्चसोलोकसर्वलोकान्यांगञ्जित्यादिरितितत्राह। पर्या
वधित्वनग्रहात्वेन इतिग्रहातागरहत्रमिः। अवश्यमत्रापर्यावाधित्वेनयाससः। अन्यथा प्राकृइत्लव्यमानेवधानासजातीयस्यावधिमतो तावाद्यर्थः। अत्र तयोर्वावधिमत्त्वे
नगरस्यप्राक्त्वमन्येयपर्यायावाव त्वेनतयइति तत्र प्राक्त्वातिपक्षेधिकारस्य नूद्यत्वाद्वारुपेणाप्रतिप्रजतापरस्त्रानादुग्धादिन्यायप्रतिपक्षयोः सन्निधानाविशेषाद्
गवादिन्यायदद्भवनस्यात्तत्र घञ्चाद्यानीयरादिवधिकल्पएवतुस्यात्। अर्थत्वविधित्वेनगृहोतेप्राक्क्रीताद्यर्थास्ते घस्याप्रसक्तानभवति। अवधी सजातीयास्यावधिमान्
नवतिाय प्यामासात्परइतिकालः। प्रती यते यामात्सर्वत्र इति दृशः। अलेत्यात्पूर्वरत्सलवत्तुननोति प्रसंगोन भवति। कथम्। समानार्थप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो य १

यदादि प्रत्ययं त देसावकाव काशंक्ष्वाधते यथातच्चौकौडिन्येदधि। अतो र्यविधित्वेन गृह्यत इति नन्वेवमात्मम इत्युच्यमानोनन वत्तेनामैव प्राकृजोयाः प्रत्र तद्धिततया पियद्दा

दिविषये छेनन विध्यति। ज्ञापकाभावं विनाषाहविरप्पादिन्य इति विज्ञा वा शास्त्रितत्त् ज्ञापयति यदादिविषये छेनन वतीति। एवं वत्सलाछेत्यवाधिकारोत्तमा

र्यवधिनिर्देशेन ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपवस्थाने पान्य विषये न नविष्यति प्राग्वतेठञित्यादिनप्रकरणेनास्याधिकाराधिकारात् तरणोपसर्गलात्वास त्वम्। प्रति प

त्तिगौरवपरिहारार्थं त्ववधिनिर्देशः स त्रावधिरर्थ एव निर्देशान्न प्रत्ययोन्यथा लप्स्यं ननत्वितवाधिष्यनिवृत्तइलोतत्दापद्यते॥ गवादिभ्यो यत्॥ न वर्णाता त्

प्रातिपदिकाञ्चादित्यस्येति। वर्णाद्गशब्दाद्देवशब्दाद्देवशब्दाइत्थयद्भवतीति। त्पयोनिनवति गवादिगणपाचतस न कार्दित्यादि च मं विकारलक्षणा स्यात्तावका

शोवाद्य वर्मवास्वंवर्मेति। अवर्णाच्छलक्षणोस्य यतो वकाशः वाद्धव्यं पिवव्यमिति। सन्नक्षोरनय प्रसंगपरत्वादन्त्र प्राप्नोति। चरुर्नाम हविरिति। स्थालिव वेनस्य शाद्ध

स्यतदधिकरणोहविष्यप्रचाराहाणि विकारनाषात्तविरुविरफवादिन्यइत्यस्ते विरोध वाविनां ग्रहणं न स्वरूपस्यमेवादिषु पाठात्विपर्ययस्तनन वति इत्थ विशेषय

हणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति गवादिषु ससात विरोधित्वेन न रूपग्रहणो वाधकानावात् अतो विनाषा हविरप्पादिन्य इत्यत्रैव विशेषणाय हणमिति स्थितंतस्या

जवाशाच्च अमीच्यमामी शिवं पुरोडाश्यां पुरोडाशा याइति। अनत्विकारेत्यत्र इति। पद्यत इति तस्यावकाशः सुरासुर्याः सुरीयात्र्याद्दनीया इति। न वर्णातिलक्षणा

स्ययतः स एवचरुसक्तुस्यामुन्नयप्रसंगे परत्वात् विनाषा प्राप्नोति तत्र सर्वत्र पूर्व विप्रतिषेधेनयत्प्रत्यय एवेष्यते। अयमेव नित्योयतप्रत्ययस्पर्धं न न वा देश।

प्र॰पं १

नापधत इति संज्ञकेन भवति लयं वा पर्यौ न भवति व्याख्यानात् तदर्थमेव हि गणसूत्रमपि तद्व्याख्यातम्। प्रायेण हि हत्विकारो गणस्त्र्यातिनव्यावहे। न स्तोः सूत्र इति
२ छिद्र वद्यां शविशेषो नास्ति। तच्छिद्रानुवृत्तिप्रविसका स्वविशेषोऽस्त्र तदनुगणत्वात् सोऽहि तइत्यच्यते। अंजनतैलजन्ता तपंडः तत्सदपि स्नेहनत्वान्नाययेदि
तमूयतत्वनानेनं तत्नावेप्रत्ययानुपपत्तिः चक्षत्वनवेदिति। तन्न वक्रमिति प्रयोगात्प्रियार्थे। नहि वचस्य नास्ति किञ्चित्तिरपिर्लवयवानापिता हर्ष्या मास्ति। अवय
विनोवयवार्थत्वात्तनावात्तेन तदर्थे विन्नतेष्वनता वितत्त्वाच्चार्थेन सं वक्रमिति न सिध्यति हि तार्थस्तत्वनानाशङ्क्य एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिः तत्र
विपत्तिर्वेतिनावः शरीरावयववाघट्टितियत्तित्र तइति परत्वादितिनावः। नान्यं तैलमिति न च्छितवामिति। अथात्रापि न तनावघस्मान्तनवतीत्याहवादि
सुयते ति। भुन इत्यादि चन्नित्यस्मात् संप्रसारणं यतः प्रत्ययस्य न भवति। पत्रे दीर्घत्वं च। तत्सन्नियोगेनेति यदा दीर्घत्वं तदेत्यर्थः। भुने हितं सूनं सूनामिति
वानसाहित इति हिलोपो न भवति येन नावकर्मणो रितिघ्नतिनावाघसं गात्। एवं नर्हि चकारः इय मत्र पत्र तेत चेकः संप्रसारणसमुच्चयेऽपि स्यादागतत्वान्यस्य
समुच्चये तव्यस्यान्नावात्संप्रसारणमेवस्तु न विधीयते पुनर्विधानं तद्रूपस्यैव स्थानार्थेन विष्यति। घसोनड्तिनस्येति नोक्तं लाघवविशेषानावात्। घ
यत्रस्यानेऽदेशो न भवति यसंनियोगेन घ न्याये वाकर्मणोरिति प्रत्नतिनावः। कंबलाच्च संज्ञायाम्। अयं योगः शक्यो वक्तुमाकथं कंबल इति निपातनादेवय २
त्रशब्दसिद्धेः अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकीति वक्ष्यति तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति एतदपि नास्ति परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते

तत्र कंबल्यप्रत्ययग्रहणात् परिमाणस्यैव संज्ञा कंबल्यशब्दः । एवं तर्हि निपातनार्थं वचनं । निपातनेन हि परिमाणे कंबल्यशब्दः साधुरित्येतावद्गम्यते न तु यद्वत्त्रीयमिति । तत्र त्स्यान्न स्वरित
त्वेन स्यात् । अथ निपातन एवास्य स्वरितत्वं पच्यते ॥ व्याख्यानं शरणं व्याख्यानाद्वा लघुसूत्रं । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । हविर्विशेषवाचिभ्य इति स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति
तस्य गवादिषु पाठात् । विपर्ययेण न भवति तत्र विशेषग्रहणमिति स्वरूपस्येति । असंनानविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । अश्वविकारेत्यश्वेति । अन्नविका
राअन्नप्रकाराः अदनीयविशेष इत्यर्थः । तेभ्योयद्विभाषायेयत् अत्र यो न भवति । ओदन्या ओदनीयः । यद्येवमपूपादीनां विकल्पपर्यपन्नानोपगेनर्थकः अन्नविकारादेव सिद्धः स
राप्रसतिद्वयं किमेकवचनानर्थकः अपवादार्थत्वात् अत्र परस्त्रो हयदासादृश्यादिना अपूपादयो पतिरन्नपवयते तत्रेदर्थमेवां पाठ इति । तस्मै हितं । तस्मा इति तद्धितयोगचतुर्थीं वक्ष्य
वेति चतुर्थी ॥ अपर आह य मेव निर्देशो ज्ञापको हितयोगा चतुर्थी भवतीत्य स्यार्थस्येति । तद्वित्यम् । चतुर्थी वा । शिष्याय पुष्यमङ नङ्क्षेशल सुखार्यहितैरिति विषयदिशे
हितयोगचतुर्थीसंस्वनात् । शरीरावयवाद्यत् । शरीरस्था तिकाय इति । एतोनतदर्शयति । शीर्यत इति शरीरमिति शृणोते शरीरं तत्प्रत्ययमुत्याद्यायथ पिशरीरशब्दो धात्वा
घतात् तथापियोगरूढत्वात् प्राणिकाय एव वर्तते न घटपटादिषु । खल यव माष तिल वृष ब्रह्मणश्च । ब्रह्मण्यमिति । शिववद्विरविठितो पानावाद्ययशब्दोयमकारान्तोप्यस्ते न तु
नकारान्तं यथा स्यसंदेहार्थं नकारान्तोपमनलेव निर्दिशात् प्रगतिविषयजनेति । आसिचन्नकारान्तस्तत्रैव तत्वानताप्यियज्ञवतीति । अन्यथा तत्वे टिलोपेवद्ध ब्रह्मीयमिति ब्राह्म
तितस्यच तद्धशब्द आदेशो वक्तव्यः अन्यथाद्यपाण्यमिति स्यात् । तथाब्रह्मन्शब्दोनकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दस्याकारान्तो कितत्र वक्तव्यं ब्राह्मणशब्दाद्धापि यञ्वतीति अ

पप॰ १

पाततद्भः स्यात्तस्य चत्रलन् शब्द आदेशो वक्तव्यः अन्यथाव्रा नाप्येति तिप्राप्नोतिपस्मिन् पूर्वपन्न न्तरमाह। चक्षहिलाम्मिपादि प्रत्ययोपि न भवतीति यत्प्रत्ययस्तावन्नूस्त्रेनुपार
लादेवन भवति न केवलं सए वापि तु छग्रत्ययो पित्यासिद्धार्थं ऊत इत्याहन निधानादिति तदने नाविविकयो दर्शितप्रशद्वादिन स्याधिंदेपायादिति तद्वयंद्वले इति यावा
३ न्नुपेनाझणायहितमिति॥ तच्चद्वयोः सामानाधिकरण्ये क्रियहएवापरत्र विग्रहहृत्तियत्न विप्यति। तद्यथा विकस्यमासमाविकम देवदासिति वारइत्यादि पाह
अहितास्ववेति हिताये एवं यथा स्यात् यथोरेमान्दितपेवमर्थेगवादिषु पागेनास्तिंडान्नतः केचिद् त्रस्त्र विधिमच्छन्ति रथसाता हलेस्यायदिधादिति अपरेहलसीता
३ तान्यासाहवर्याद्विातुरर्थिके एवयति हल दन्त विधिर्भवतितलसिमिति। अथाविताय्य। अजशब्दस्य पुल्लिंगत्वपाठः अतएवद्वंद्वे धात्वविरोधस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजाय
दत्तमित्यत्र शब्दस्य पूर्वनिपातः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्त्रीलिंगादपि प्यत्भवत्येव। अजायै हितमजथ्यमूतसिनादि ष्यन्यालाविति परि
॥३॥ गणानादपुवर्जकः। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदादेव। इहोत्तरपदग्रहणं व्याप्तिन्यायेन सर्वैर्वा संबध्यते प्रत्येकसन्निवान्यायेन भोगशब्देनैव वातेयपन्नं निराकरोति आत्मानि तिन
लोपात् नत इतिविवक्षितं इन्नति कार्यं ननि दिश्यपयमितिनलोपो नञ्जतः प्रत्येकसंबंधवोत्तरपदग्रहणस्य नैतावति प्रन्नति स्यात् अतनिलोपाकृतोनप्रत्येकसंबंधैवार ॥३॥
तेपन्नोति या स्यान्नोगशब्दानैवसंबध्यतइत्यर्थः। धर्मधारयादिष्वत इति। व्याख्यानमत्र शरणम्। षष्ठीसमासादिति विश्वस्य जनसर्वसाधारणोवेश्यादि। बहुव्रीहे
येति विश्वोजनोस्येति स एव चैत्रयादिरन्यपदार्थः। पंचजनादिति। रथकार कपंचमश्चत्वारो वर्णाः पंचजनाः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। पंचजनीयमन्यादिति। षष्ठी

समासो बहुव्रीहेर्बोत्तर एवं न वतातत्पर्य्यो यदावीवधकरणादिवशात् द्विरिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायसंख्याशब्दानां सापेक्षत्वान्नावद्द्विग्रुः समास ज्ञमादिनैव सान्नासंबंधाद
न्ययात्तसंख्येयस्यैव जन्म प्रत्ययः प्रतिरेकान्तधारणासंख्याया गुणस्येति सान्नासंबंधाभावात् न षष्ठीसमासः सर्वजनादिति सर्ववालैकसर्वो इति कर्मधारयः महाजनादिन्नि
यमिति नित्ययतरणा सर्वजनाद्युक्तास्वामान्नृदिति तत्फरूपादेवेति अत्र कर्मधारयादेवेति नोक्तमानन्तत्र निर्देशो नैतत् षष्ठीसमासे व्याहृत्त्वी सिद्धः इत्युपिट्टनोगामागादिशब्दे
पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानानि प्रचलेपित्राद्दितोगदित्यस्य प्राप्नोति नोगशब्दस्यायमस्ववड्ड्यपदार्थकस्तथ्या नोगवान्यदेशइत्युच्यमाने यस्मिन्नावः सस्या
निवर्तते सप्रतीयतो नुज्ञातइति नोगः अस्त्विदक्रियापदार्थकस्तथ्यानोमवानयं ब्राह्मणइत्युच्यते यः सम्पन्नस्नानादिकाः क्रिया अनुतिष्ठति। अस्त्विव शरीरवच
चो आहित्विन्नोगेपर्य्यत्ति बाहुमितिट्ट गेनात्म अत्र समुदाये हन्तस्य नोगशब्दस्यैकदेशेषु फलेषु प्रयोगः नवाहुरेव शरीरं नोगः किंतु सर्वशरीरमत्र त्वात्तत्र योग
विषयस्यावधारणस्यकर्तुमशक्यत्वात् निषेधेषु तु प्रयोगबाहुल्यात् हि शरीरप्रयोगः सर्वेषु वार्थेषु विवक्षितार्थाभिधानं न प्राप्नोति। तस्मान्नायं नोगोन्नर
पदस्य विषयः पित्रादित्य एव तु नोगा नरगा नृत्त्वप्रत्यया विषयः पित्रे हितः पितृन्नोगाणा इति यथैवं वाचनं कर्तव्यं मात्राय पित्राय मित्यपि यथा स्यात् अन्य
यानोगीन चावाधितत्वाद्भोक्तस्यात् इत्युच्यमाने नोगानः स्नानानां नोगीन इति का इत्याद्भोगात्वस्य तत्र पदनिबंधनत्वेन स्यात् इत्युवाङ्नोगीन इति
अपोनोति नकारादेशप्रत्यये तत्वं नस्य विधीयमानं प्राप्नोति। नोगोत्तरपदात्य विधानोक्तेनैतद्दोषाः अथ विरोधस्तानवतितं परिहरति नोगशब्दः शरीरवो

क॰ पं॰ ९

वा॰ति। अत्र शरीर शरीरिणोरत्र सम्बन्ध एव वार्त्तेमि त्रेहितइति स एव मात्र नागायस्तितत्पर्यः पिवियस्ते नवती तिन्नाव: एवं नोगोत्तरपदात्तव विधाने पूर्वं
४ विरोधाने पूर्वा विरोधपरिहृत्य तत्रैव गुणामारु केवलेभ्यो मात्रा दिन्य: अह एव न भवतीति एवकारो न भवतीस्यात्तत्र रोडस्य॥ नोगी नप्रत्यय विधाने पूर्वो
न स्यादित्येवं देशस्यार्थः राज्ञाचार्यस्तां हितार्थ यदि प्रत्ययो भवति गोगोत्तरपदाभ्यामकन् भवतीति नाव: सच स्वरवर्णे समर्णः न केवलाभ्यामित्यत्र प्रत्ययइष्य
तइत्येव पावदपेक्ष्यते न तु स्वप्रत्यय इति प्राप्नुनावात् अत एव केचित्स्व प्रत्यय इष्यत इति मत्वा पठन्ति आचार्यदिणालवेति। नोगोत्तरपदादिति गम्यते इद
नीमवक्ष्यत्तं राजावा योन्यां नोगोत्तरपदाभ्यामेवेति। सर्वपुरुषाभ्यां णढञो॥ सर्वादिति। अनुकरणात्सर्वनामकार्यो नाव: सर्वनामानि त्यत्वर्थसंज्ञानविज्ञ
नात्सत्तिवद्वनुकरणामित्यपि सर्वनामत्वं नवति अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् पुरुषाद्वधेति प्रत्यया र्थे सामर्थ्ये नपष्ठी समर्थ क्विन निर्दिष्यत
न तत्रतेनत्स्यपात्यपारैक्षता या॥ नाध्यकारप्रयोगा द्वावकरुमध्ये पितेन त्वस्य समावेश: तत्र वधेन स्येदमिणोपवादः विकारे प्राणिरजता दिभ्यो जित्यस्याञ:
४ समूहपितस्य समूह इति। तेनत्रतपित्र्यात्मकोत्तरं यथइत्यण एवापोरुषेय: घासाद इत्यत्र नकेस्य विश्वपवाहः मारणाव वरकात्याव कुम्नारपत्यकृसि नमा
णाव: अपत्यकृत्स्नितरू इति णावावरतीति वरषपाघ वलिप तिवद्दिणामितिद्विवचनं किकल्पितत्वादिह न भवति ततः संज्ञायां कन्॥ वरकः स्वज्ञो निकरणा ४
द्वाश्वयर्थस्वरार्थं वावरकेवेह द्यर्थमाणावेहद्धिनिमित्तस्यचेति पुवजावप्रतिपेधार्यमाणावातानार्यस्य तद्वयेन तप्रज्ञतो। अत्रेति रूपादानकारणमिति। अपा

हृयतेऽस्मात्कार्यमित्यपादानमुपादानं च तत्कारणं चोपादानकारणं कार्यस्य द्वित्रीणि कारणानि उपादानकारणमसमवायिकारणं निमित्तमिति तत्त्रयस्य कारणार्थेणाश्रय
द्रशोयन्तु बुद्धिकार्येष्वनुवर्त्तते तत्त्वयामृ रयं ज्ञानं तन्तवः पटस्योदिशापत्र्डलमिति तदुपादानकारणमुपादानकरणत्वग्रस्या सत्त्व समवायिकारणं यथा तन्तुसंयोगः पटस्य
तन्त्वस्त्वं स्वसत्कारणं निमित्तकारणं तन्तुवायादि तदेषु त्रिषु यदुपादानकारणं साप्रकृतिस्तस्यैवोपादानकारणस्य तत्त्वमवस्थातंत्रं विवृतिरिति ॥ अनेन कार्योपा
दानयोरनन्दमाहृयथाहि शकटं रितिरज्जुरिति न तत्त्वान्तरमपत्र नरज्जुमात्रे शिवप्रतिति स्वमत्रापि स्द्वघटः तन्तरादिष्वेव स्लासु इवेदं घटं प्रतीतिर्दृश्या ॥ घ्र
ज्ञस्य त्रुबीजं परं परस्योपादानकारणमिति सर्वमवदातम् । विवृतिर्वा विनइति नइति न नुवसमर्थानां प्रथमादिति वचनात्तदर्थस्यैव रुप्रथमनिर्देशात् प्रकृते श्च
तदर्थत्वात्तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति अत आह दितिसर्वनाम्नो विवृतिः प्रत्यय मृश्यत इति । तेन विहित्विव सर्वतः प्रथमनिर्देशेति नावः विवृतपर्यायां प्र
कृतोऽप्रकृतौ प्रत्यय इति एतेन तदर्थमिति । सप्तस्याः स्थाने प्रथमा माख्नि लिंगस्य स्थाने नपुंसकलिंगमिति दर्शयति तदर्थ थस्तानत्यादि दुहू प्रकृति विकारवाकस्था
विघोगपतामात्र विवक्ष्यते सूत्रायकल्पते यथा विति । क्वचिल्लत्र तत्र निवृत्तिस्यपर्यायवानां सतत्त्व वइति । क्वचित् प्रकृतेरनन्यापृतायपर्यागारत्र एतानि कोष्ठानि
ति । तत्त्व वरमोपर्यो विवक्षितइति प्रतिपादनायतदर्थस्याग्रन्तमित्यर्थः किं सिद्धं तदतितदाहन प्रकृति विकारेति प्रत्ययार्थस्येत्यादि विवृतपर्यायाः हि प्रकृति
प्रत्ययेनच्यते । तस्यास्तादर्थ्यं शवसतेदाधियित्र मिलेतत्सामर्थ्ये किं विलितिते षांवचनादेव त्रुयोयवानांधानाइति । येषामसामर्थ्यस्येत्यादि विवृतपर्यायं

प्रलयत्वव्यवेलस्याकत्तुर्थ्यतेषां मिदं भस्फदादरतां येन्नतस्मेहरानुवर्त्तयन्ति तेषां न्हृत्रायकल्प्यतेयवाग्हरितिङ्कृष्णव्यमूा।मा काविद्छिति। अनुपादानकरणान्न यातापीत्यर्थः। तत्रैत
स्यात नत्कूपनदकस्य का चित्प्रवृत्तिस्त्वाहन्तव तिचेत्तिञ्चरतइतित्याहतत्रोति। यथैव हिद्रयाजादीनां घर्माणामुत्पत्त्याधारभूतत्वाद्दर्शदूर्णमासौ प्रवृत्तिः सोर्यामेवमुदक
५ घर्माणां अङ्गारकादानामुत्पत्त्याधारभूतत्वात्कूपनदकस्य प्रवृत्तिरित्यर्थायचैवमुदकेनैवमपि तस्य विच्छतिरेवसोर्यो दिविदित्यत आह नच्छितिञ्चतइत्याह त्यतन्नद
दितितस्यैवात्मरस्यमवस्याद्वरं विच्छतिरित्यत्र कार्योपादानयोरस्तदोदर्शितःभेदकेनोपादत्यत्तन्निम्नमूा। अत्र तयत्तृणोनेतदर्शयति। कार्यकारणयोर्नात्यत न्ने
5 दोषृदयत्त्वनद्गतिगता तिन्याघ्येकाद्ददस्तत्वघृन्मात्रेणोत्पत्ती तिरन्नावात्। तस्मात्कार्यं विजृदंकार्यं विदानेदः। एतेनजातित्वतो गुणागुणिनोः श्चेनेदचनेनदोवारका
तौन त्वकारीतस्य प्रवृत्तिरिति। अत्र त्वकारणत्वादनस्फटत्वाधारत्वाबचमेपितद्वदवादिनिमित्तसस्यादानां घरकुपस्थानं कोशीनत्तुवप्रवृत्तिविच्छतिरितिच
संबधिशह्नावतोसंबधिवशह्नाम्रनियतमेवसंबधिनमुपस्थापयतितद्यथा मातरि वाह्नितव्यमित्युक्तेनचेष्यतेस्यस्यामिति। अथवा। ६ यस्य माता तस्य
मितिगम्यते एवं चात्रान्यपरीयादानेपितस्य प्रतीतिसिद्धतिञ्च। आतआहद्वयोरितिपाविति। एवं मन्यते विच्छर्वापिकारोतिरस्थैवापकारेदेवं दोषो विकारातीतिञ्च ५
त्तिर्वसिनानात्वविज्ञावतेतछाञ्चाइति। अद्वयंदन्यायेविच्छतिरेषास्त्रा।णायत्वातज्ज्ञेनाम ति। आस्तिकार्यतत्त्वनां विकारइति। तथा प्रवृत्ती पिकरातिरनेकार्येअपि
वारणात्तत्त्वः अप्रवृत्तिपदस्येति। सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थां प्रवृत्तिमाहुः। आस्तिदोपगमप्रवृत्तिरूपपुनरिति। आस्तिक नावेप्रसत्वान्निरूपइति। असिध

मेणांमुत्पत्याधारेययोस्तंपुरस्तात्।तद्देवमनेकार्थत्वान्नानयोरेकांतिकं संबंधिशब्दत्वमितिएकतरोपादानेन विवक्षितप्रकृतिविकारभावो लभ्यतेतस्य विकारइत्यत्र प्र
निधानस्य भावादेवकार्यविकारस्यप्रकृतीनापकाराद्दृष्टं छदिरुपाधिबलेटञ्॥ बाधते नेनेति छदिः। अर्चिर्दुस्तृपिछ्छादिभ्यइसि। इस्मतन्त्रभ्यां मुवेतिरुस्वतन्त्रः छादिषयाति र
निधानस्य भावाद्वक्तार्यविकारस्यप्रकृतीनापकाराद्दृष्टं
तानितियदा तु चर्मविकारश्छदिस्तदापरत्वाच्चर्मणो ञितिप्राप्नोतितत्र पूर्वविप्रतिषेधेनञ्जेव षष्ठतेछादिश्चर्यंचर्मेति आरुह्यआवतः इत्येवं विप्रतिषिद्धमेवेतिहन्ति कारा॥
त्रुप्रतिपदविधिर्बलीयस्त्वात् तेतु उपमस्तमित्याकुलन्ति वयस्ञोपिछादियेपातितृणाम् निति अत्र च रितायेत्वात्ववाधेलेयस्तापुगाइतिक पंपुनरत्रप्रकृतिविकृतिर्नाव
ये बल्ययवस्थायामपितएवतण्डुलानावश्यप्रकृतप्रमर्दनेनवतिसएवविकारस्तद्देवगुणान्तरयुक्तमपिविकारः। अस्तित्वकल्पवस्थायां हरिद्रादयो मन तंडुला
नांगुणान्तरयोगन्तेनप्रक्षालनेन खेलमार्दनामार्दवंशं निवेशविशेषावाननवतितूपधिशब्दाः स्वार्थप्रत्ययइतिदुर्लिखेषा। किंपुनः कारकाणामधिकारइष्टा सोनेष्यनश्यत्या
कृत्नुपधियतइत्युपधि रित्यादियद्देवासिद्ध्याऽयमुपधायत्वादुपधिराद्यन्तकर्मणि विप्रत्ययान्ते नेष्यतेयघपितस्यप्रकृतिरास्तितथापि न तत्र ध्वन्नेवर्तते किंत
द्वितत्वेन हिरण्याङ्गोस्वभावस्यात्र हेतुः नवर्देवतस्यप्रकृतिर्नवतिअतस्वार्थप्रत्यय एव षितव्यः अथायमुपधानमुपधिरितिक्रियावचनः उपाधिराहृः स्वार्थे म
पिसेनवतिनप्रधानं चियषपलात्।इत्यास्यत्वान्यत एवमपिक्रियाविकारोननवतिक्रियापिविकारान्नवति।वकुविकारोयंमनुष्योसरुतिन्नत्वतिगायतो तिदृर्शनात्
सत्यंतदृष्यांविन्नतः प्रकृत्या वित्ययस्तुविरिशाएवप्रकृतिविकारभावोगम्यते। यत्रप्रकृतेरुच्छेदो यत्र वारूपान्तरापत्तिरतएवतत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभावे

प पं १

इत्युक्तं । अपनोपानहोर्ऽर्थः । आर्भ्यो मइति महाधमाणसंस्त्रनवानुसुज्ञातावयवो च स्तत्रयत्ना वस्थवधिकानैक्षाप्राशयेत्रिपोष्यनेव चर्मणपवीति न्यस्याव काशा । औपासनस्थेमुञ्जः श्चव
शोवार्धचर्मणपानस्थहाद्यमेति । अस्ततिलेन विवक्षिते पश्चादनुप्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधेन एव नवतिपृत्तु सावषा शलेसलपि प्रतिपद विधानेत्तलतोयस्त्ले कारण
६ माङ्कुक्लेषा मयं पूर्वविप्रतिषेधोऽसंगतस्मात् चर्मणोऽञ् । चर्मण इति षष्ठी ति पंचम्यां तु चर्मशब्दाद्य मौर्योयोपत्ततोप्रत्ययः स्यात् चर्मणो क्षिपीत्यादौ नचैवमधिकम
मस्ति । तद् स्यतदस्मिन्स्यादिति सनावनेलिलिति सन्नावनेलिमितिवेट्यादिना सस्वकानोबकु व तस्यादिनासूत्रार्थमुपादाहरणेषु दर्शयति पत्नति विकारल्ना
6 वस्यादिना तु विपरीतमिदं ॥ प्रत्येकं संबंधेप्यत्रद्विस्तदुर्णामनर्थकमनोत्र द्विस्तडणाइन्यत्र समुदायेन संबंधायुक्ता इति सत्यममत्र
कारसंनवतितस्याय आहं प्रत्येकसंबंधमस्तित्र स्त्रिल्वदाहरणानुपेणादर्शयतीति तदिदमुक्तं न्यायप्रदर्शनार्थमिति । प्रदर्शनं निदर्शनमुदाहरणमि
त्यर्थः । यदि पुनरयं न्यायो न प्रदर्श्येत तदा तदस्यास्तास्मिन्निति मनु विस्पत्र समुदायेन समर्थ विवक्षितसंबंधो विज्ञायेत तत्र शाखावाह्नन इत्यादौ यत्र वान्यां
प्रत्ययान्तां समर्थविनक्षि संबंधसंभव तित्तत्रैव स्यात् यत्र धतरणसंबंधो गोमादेवद्दोऽस्तत्र वान्य वेइति न तत्र न स्यात् अर्थे इति यदा ब्राह्मणार्थं निमित्तं प्रासा
दं गुणां वंतं वद्दवहस्तेपर्ये नावस तितदा तत्र प्रसंगः ॥ प्राग्वतष्ठञ् । वक्ष्यति पारायणतुरायणेति अत्र तु दशस्य करणमुत्तरसूत्रये वा पर्युदासक्तेस्य छत्रेव ६
यथा स्यादिति येयुक्ति का साम्प्रतिकः अठञ्जित्पवाधिकारो सिद्धे प्राग्वते रिति वचनं मध्ये याधिकारवादनपदा सर्वभूमिपृथिवीभ्यां माणाणो शीर्षच्छ दघवेत्पव

मादिलेन विछेदे त्वि पारायणात्तु रायणात्वेवमादौ ज्ञेवयथास्मादित्येवमर्थमायप्पत्र प [illegible] वाप्य यो वाधिलेन महीतस्याप्यर्थेवापतिष्ठते नन्वघन तिषु तेनाप
वाद विषयेनन्नवतित थावसूर्पोदन्यतरस्यां यत्[illegible]प्यर्थेनजवति। आहोदोसेसु [illegible] संख्यापो। उ एवं [illegible]रिमाणाष्ठन्नु। तदर्हेना तिनद्यतीतित दुकदेशाद्[illegible] निर्जवताइ
तिमावः। तदाह आतस्मादहतिसंसत्वनादितितद मेणो यं लवधिन तिषधाः स्यादा[illegible] उच मेशद्य[illegible]र्थे ज्ञाग्वतेत्येवं सिद्धातात्मनन्तुवचतार्थे पिठन्ति विधिये
स्यादित्येवमर्थमाहोदितिवचनंस्यात एवम घाडतिसन्नार्धनेलिमितिवेदित्यु [illegible] न्तिवनोबन्धौ रः एवमस्कपसगोहे दसिषुइयन शहस्यपरिमाणात्मत्वेन।
बधिराद्हस्य च संख्यापाविनः पालनर्थेकस्यात। अनडुणामनर्थवमन[illegible] र्थेकं नियमार्थेपुनर्वचनं स्यादसमास[illegible] नैतदस्ति विधिदिह. मसन
वेविध एव आपस्यात। अतिविधौ वा[illegible]कारइति। यतु नल[illegible]राणानतेस्यांहस्य यदामनर्थकोस्यात्त [illegible]यता[illegible]रवसिद्धत्वात्[illegible] किं[illegible] नवाति
तदाहा[illegible]र्थेचिण्कृतवत्यवतिसंख्यापरिमाणयोर्घाविधि[illegible]मानव्या[illegible]यते परिछेद्यधनेयेन तत्परिमाणं संख्या[illegible]रिलिघतरतिप्रश्नतदगणान[illegible]ख्येति
निघतइतिनदः मियोत्तिलापदाप्तीः तेगव्यतदनतद्[illegible]तिरीति[illegible]आदिसंख्यासामान्योपनामान्चदहगन[illegible]निसंख्यातिनन्तवति तदगणामित्यमनन
प्रकृनिवेशित्व मा[illegible] तोष्टकानिवेशितासंख्या[illegible]याकामनदस्यादिति एवत्वसंख्यापि बहुषु अच तु [illegible] तिषु नदेमेकं सहाया। एतदुक्तं नवति एको न
पुत्तिका साजदावगतिरसंख्ये [illegible]ल्पितुल मानमुन्मानमिति तु रादासो प्य सेनख्यान वादनपद छन्ना गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना
टङ्कत्य चापि

पपं १

७

7

सुवर्णादिगुरुत्वानहेतुत्वात्तदुन्मानमित्यर्थः। आयामो मानं प्रमाणमिति। आयामो दैर्घ्यं स [illegible] यत्तदाय ग्रंथनिपा [illegible] तिर्यग्निमुखवस्तुनो नवतियथावस्त्रादेर्हस्ता

दिभिर्वितरितदैर्घ्यं। [illegible] भास्यनवतिहास्तिर्निमुद्रः। पूरुषवयसमुद्रकमिति। आरोह [illegible] मोहमानंपा यतुसावय [illegible] आरोहस्तु खायःपरिणाहो विस्तारस्तान्य [illegible]

हपरिणाहान्त्यां येनकाष्ठादिनिर्मितेन झात्यादिपरिमायते॥ [illegible] परिसर्वं [illegible] भावो संख्यापरिमाणाया [illegible] न्मानादविशेषप्र [illegible] संयेनता

द्विषयस्या प्यज्ञानस्यापनयनार्थं [illegible] मानमितिनर्धारणं॥ [illegible] मुन्मानमितिद्विर्वेत्युच्यार्थः॥ कित्तशा [illegible] परिमाणं सर्वत्र [illegible] मान [illegible]

समस्तमपि मानमित्येतद्व्यापेक्ष्यते एतदर्थमवकेविड [illegible] त्वा। आयामस्येति मानमित्यपेक्ष्यते [illegible] प्रसिद्धस्त्वपाठ आयामा [illegible] ति। न

चायमपरिछेद्यार्थत्वपरायथामश [illegible] सरव्यावाह [illegible] सर्वोन्नाड्माना [illegible] सर्वतोवास्यातत्रानन्तर्न [illegible] व्यायतनयेतिनि [illegible] नेन

हगणनलवारव्यातुमित्यनुसंधातव्यम्॥ असमानास्त्विति मनु वित [illegible] बहुःपरिमाणाविषयौ सर्वसंख्यावाचीति नान्यत्य आपाद

त्वतिवत्। निष्कपणपादमाषवाहास्तथमानशः [illegible] यत्तत्र [illegible] संबंधो [illegible] समासप्रति [illegible] वा [illegible] नामिति युक्तं [illegible] मितिके चित्। अन्ये [illegible] ॥७॥

स्यादेवं तन्त्रोपवादइतिवचनाद्विज्ञायते सर्वत्व [illegible] दमाव परिमाणं [illegible] नाराहुः [illegible] मानमेवेति किमर्थं तर्हि परिमाणं [illegible] दिने

देवत्वाणायुक्तं प्रमाणपरिमाणान्यां [illegible] संख्याय चापि संश [illegible] स्यापर [illegible] एवमपि संख्यायाः [illegible] नकर्त्तव्यं परिमाण॥ [illegible] सेनैव

सिद्धः पर्युदासः ज्ञापकार्थं तु। एतज्ज्ञापयति न परिमाणग्रहणेन संख्याग्रहणमिति तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगोरिति ङीप् योर्माणविस्ताचितेतियसुदासेन
पर्युदासाभावात्प्रतिषेध एव न भवतीति यथा पंचमेति पणपादमाषशतादिति यत् प्राग्वतेष्ठञ् शताद्वेति वक्तव्यमिति खनाद्यत्युत्पत्त्याभावपद्ग्रेया
ताद्धठ्यत। विंशतिच्चत्वकारे। समासः तत्पुरुषात्तेन संज्ञालक्षणोस्य कनोपद्ग्रेत्यर्थे तिलुकि द्विशते तिन भवति। केचित्तु स्यान्निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्
ह्रवे। आह्नो नेन ठक् विधीयत इति तदन्तप्रतिषेधस्येति येन विधिस्तदन्तविधिस्तदन्तस्येति तत्परस्यार्थस्य तत्पर्यः। तेन येन विधिस्तदन्तस्येति प्रवर्त्तते। त
चवस्त्वस्य वरुपस्येति अत्र तत्वाकेवलान्नाव पूर्वोक्तः तया भवति तदुदाहृतम् गव्यसुगव्यमिति यवापुष्पमिति। येलाङ्कुरस्तू पादामांकिपर्यन्तानामन
विकारवाविलादेव सिद्धयति पदपाठसामर्थ्यादिह बाद्विपुतहन्त विविधिर्नवतीति। तेन्तु हन्ति विरोधाद्द्रपद्या रात वक्ष्यतिमिति हन्तानां राजेति
बधासमासरा जदन्ता द्विगुपरिमिति तदन्तस्य परि निपातस्ततो हि स्तितार्थतदन्त विविभायत्। ननु शतमादित्य चमपातिपदि का स्यस्वरूपग्र
हीतम्सत्समुपादानमात्रं तु यह णामत्यपेक्षास्यापन्यासः इत्यन्तनर्थवति। संख्यापूर्वपदानामिति किम्। क्रमान्तत्परम पारायणं वर्तयन्। द्वियपंमिति। द्वाभ्यां
बैल्याक्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुः न तावदेव लुगन्ताध ज्ञातिरिति संख्यापूर्वपदादपि स्यादित्यनन्तरस्यामिति मन्यते अत्यन्तो वा धर्मन्देवेति। लुगाद्विरशोकममिति
बन्धाद्विगुप्रति निमित्तलानावात्। लुगनाकपरिमाणां तस्येयतत्तर पदवृद्धिः पूर्वोक्तमवार्यमा नागमेनदृ य तितयानलमिति।। शतान्नटन्यता वयात।। अशतन्निधेयरति।।

पर्प १

शतेवर्त्तमानादितित्वर्थेनिनवतिशतशब्दस्याशतेह्यस्यसंनवात्एकेनोपवादइतिब्रह्मसूत्रेऽत्राघ्राणस्याथतत्कंनिदानमितिचेत्पुनरस्यप्रत्ययार्थस्यशतत्वमयावतादिनियादानाख्यो
यथ्यएकस्यचारुप्रत्ययायेत्रिति। अत्रह्निवलेप्रत्ययोत्यादानायप्रत्ययेतिप्रत्ययार्थयोर्नेदविवक्षातालिकत्वान्नेदइतिप्रत्ययार्थस्यैकत्वेपिशतत्वे। शतंत्वमस्त्येवयथाशतमित्येकत्वेवि
नत्किंवाच्यसत्येवशतत्वंननिवर्त्ततेतद्वदितिनाकस्मघइतिसघरवसमूहःशतमापरिमाणामस्यसूत्रस्येतिसंज्ञेरव्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति सूत्रेप्रत्ययःनसंघेऽशाणिस
मूहःसंघशब्देनइतितत्रवक्तव्यान्तिरहत्वितितस्तुसतेत्तिधयप्रतिषेधनननवितव्यमिरचरातंघतायतएवनाक्किमितिप्रतिषेधाननवतिअतआस्वाकानहोतिशात्यग्रितिकशब्दो
ततरश्चयावद्धाटकशतमित्यपेतन्नप्रयुज्यतेतावतप्रत्ययार्थस्यशतत्वंनावधार्यते। प्रत्ययपदांतरसमानाधिगम्यत्वात्वाहिरुद्धम्यत्वामत्रशतत्वेयत्रत्तप्रत्ययथस्यैवशतस्यप्रत्य
यार्थत्वंतत्रात्तरंगमनिधेयंसंख्यासाराधत्वात्‌शतत्वमितितत्रवप्रतिषधइत्यर्थः एतद्वन्यायसिद्धमित्यत्तोमुरस्तात्‌। अपरमातयातत्राह शतकंनिदानमित्यत्र्यपयस्यैकस
ख्यत्वाच्छतत्वमनुमेयंतत्त्वययथाह्वन्नइत्यत्रमूलस्कंदाघाढयययवकुत्वगमयमानपिवकुनवचनंनसदतितयाग्रेयपिएवायातइति॥ प्रतिषेधोग्रेपेनग्राह्नोत्यनशतत्वंनघा
नातीतिकवारंनःतत्रान्यतःशतत्वप्रतिषेधान्नावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वेतिप्रतिषेधसपाघत्ततइति इह शतगावःपरिमाणमस्यगोसंघस्यशतकोगासघइति
च्यतोपाणिनीयेशास्त्रेपारालिकास्दशाह्नस्मयोस्त्वयेयइतिवचनादन्यत्रप्रतिषेधत्वाचान्तत्राघत्वेमुनिमुनित्रयमतेनसाध्वसाधुविनागततद्विशतकंत्रिपतकमितितन्नर
स्त्रएकवचननवतिनचायंख्यायासमुदायाद्धिशतस्यसर्पिसंख्यात्तरत्वात्कथंशब्दशब्दाःउच्यमानाच्छन्यतोरसप्रसंगःइत्यतआहप्रागन्ततरितिशवायाय। अतिमहता

८ ४

८

याः कन्। पेवक इति लो कि वासंख्यायान्दहरणं वकुवइत्यादि पाश्निाद्विसाःचत्वारिंशत्कइति। सुसुन्नः अत्र पर्वतसि शद्वस्य ग्रहणादिति। अथ पर्ववत्यग्रहणं परिमाषयानुते
रिति उत्पवयवस्य तिशद्वस्येत्यर्थः। पर्युदासोऽनन्नवती ति। नत्र सावर्ण्यवानूकतिकइति कासंख्यापरिमाणमेषामिति किंसंख्यापरिमाण डति च तिडतिसप्ततिशद्वे
सप्तदशाहत्यामिधायिनः सप्तसद्वः त्वपरिमाणोपाधिकाहस्यति षष्ठ्यर्थे तिप्रत्यय इति निशद्वार्थवान्। एवं नवतिशद्वेऽपि ययपपृशी तिद्वस्याद्दास्वत्र्ये पुनः द्वादः अयो
गः शास्त्रेण त्वषावधस्त। अष्टाचामशीसावत्तिष्यप्रत्यय इति विंशतिशद्वेऽपि द्वयादशेनो विंनन्नावर्थातिप्रत्यय इति शह्वेन र्थक एवं नत्स्वत दंकनू नवत्यवरि
यतिकः। एवं वक्तत्वा विंशतिकाश्वशतमाना विंशतिका तिनिर्दिशप्रपपघते। कृते विंशति विंशत्याडुनसंज्ञायामित्य संज्ञायांति विधानात् संज्ञायामेवकन प
द्वमाद्धकेणाइतिदुःस्वत्वेसति सिद्धं अवयवस्प्रथमो तिनवल ज्ञापेन पदकारात् अनुहत्याः पस्कोरेर्नामलक्षणमनुवर्त्यो। पणपादमाषशताद्यत्। पञ्चावेतनन्नवतीति पचघतद
र्थइत्यनेन किंकारणमित्याह ग्राणपस्येति पादस्य पदज्यो तिनो पत्तेर्विध्यत्र तावत् प्राणंगस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवादितिवनैः सजावात् पद्यात्याद्याद्वापितस्यैव न
वृत्तिः द्रस्त्रुपरिमाणमितिगल्लेत इति शेषः पणमाषान्यां साहचर्यादिति। नवःशताद्वेतिवत्त्वमिति पूर्वेणनिप्राप्तेरवत्वं नयत्तनाव पद्रसंख्यात्वेनैकतानुज्ञा। द्वित्रि
वहरणा। कार्तिकदर्शनात् तस्मज्ञेघत्तत्र प्रज्ञितम्। वैरूप्यं नवतीति अत्र पेकं पत्तिद्वित्वाय अठमालुकिरतायेतेनज्ञातातेषामिति अस्य समर्थेविनताय इत्यनेनैव संबंधः। न प्र
त्ययार्थाः इत्यनेनैव संबंधः प्रत्ययार्था इत्यनेन न हि लेषांप्रत्ययानां प्रत्ययार्थे निर्दिश्यंत इत्यत्र घयो घरसतेः ओदनपाकं पचतीति यद्वा कर्पविदत्र्ययंतेनेति मूल्यादि

पपं १

तिमूल्यन्तूतानिधायिनःकरणात्तृतीयवैसमर्थ्येविनाशित्यर्थः। मूलोनानाविंमूलोमूलमलानइत्यन्तो इत्तुयन्मूलंयद्वालानःतद्धुनर्यमिष्ठितं। मूल्यमित्यन्तो अन्यत्वेतिग्रह
१ न्यादिकरणेयाहृतयातत्रेत्यर्थः। अनभिधानादेवेतिएवकारःपौनर्वाचेनिकः। किंवप्रस्थाद्दयराड्वानियतपरिमाणानामर्थानांवाचकानमाख्यापित्यूनाधिक्यत्वावेधवन्ति। नाहियथ
जलमितिप्रस्थेनिनवतिकुडवेपिनवतियथावाक्लिरितिकारिषाम्नावपिनवतिद्वाम्नावापिनवतियथावाएकोषाहिम्सेकन्नइत्यादौजातावामनोसवोसांख्यकिनामेकोगम्यते
नतथाप्रस्थादिषुनवतितस्मात्तेषुविनन्नमनावेयावन्नसेवावकास्तावदेवगम्यते। वाक्येतुप्रस्थाभ्यांप्रस्थैरितिद्विवचनबहुवचनबहुवचनवलात्प्राप्यते। नकस्यघतीतित्तिव
तीद्विकंत्रिकमितित्रुवत्विग्रहेतेरववयाप्येद्विवबहुलेविनन्निसाकारकमात्रमावक्सेसाचप्रवृत्तिद्वयावपिविद्यते। नत्वेकेनमुद्रनवतिएकयामुद्रयाक्रीतत्यर्थः॥ज्ञानारव्यायांवक
व्यनात्तादपिनवत्येव। ननुवयस्त्रिधताङ्गान्तस्यनिङ्गावरूनोनवतितत्कृसास्यांशवस्नेहतयइत्येवसिद्धःप्रत्ययानार्थेननाएवंतर्हियस्यशतंमूल्यंनस्यात्थवतेनक्री
तेनायवशात्तदर्थमिदं। तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ। मूतानाशूनमूवकइति। ततप्रयोजकइतितत्षष्ठीसमासः। महान्भूतानमितित्तापियादानोदक्षिणादिस्यंएनमिति
पांचभौतिकेशरीरमवयवक्रियारूपेणापरिणामनइति। अजिस्यंदनमरुपान्नूतपरिणामःतस्यैवभूतनिमित्तत्वंज्ञापकहेतुत्वात्नतुकारकहेतुत्वात्। वार्त्तिकमितिमनकोप
नहेतुत्वात्तस्तुकारकहेतुत्वात्। वाचिकमितिश्यमनकोपनेवाचप्रत्यया। चौनतुनिमित्तंताभ्यांविशेषेतप्रकरणादानांवतद्ध्योभ्यत्तरवसायसंनिपातोवातादानांयुगपज्जवः
गाद्यचोसांख्यापरिमाणास्यदेर्यत॥ठयिद्विवामितिआदित्याद्देनठकोयरणाच्चतडुणासंविज्ञानोवाबहुव्रीहिःवहुव्रीहितुष्कएकस्यठकेयत्नदाबहुमाश्रित्यन्नतंठका।

पावादयस्त्वर्थे॥ किंपुनः कारणमेवं व्याख्यायते। संख्यापरिमाणाभ्यां विवर्जितात् गोघ्नक एव याह्नलात्। ब्रह्मवर्चसादिति ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मत्वस्य। ध्यायसंपन्नाद् ब्रह्महस्तिभ्यां
१ वर्चस इत्यच् समासान्तः॥ पुत्राह्णुद्रु॥ कथं पुनरायं केन इति नहि न तु संयोत न येत्यादि इत्ता द्ररात्य संख्यासंख्येयवर्तनेन संख्यानमाच॥ तत्र यस्तु शब्दनयः पञ्चत्व
संख्यायुक्तः पञ्चशब्दस्य व्याख्याः न एव पञ्चकशब्दस्यापि परिमाणपरिमाणि नावात्स्यार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः यदत्तु द्वन्द्व विषयसंख्यानम्। चत्वत्पलपं वादानामाश्रय
तेयया अयेकया स्तियन्त्रतथा सन्नवत्यव परिमाणो ऽप्रत्ययः पञ्चत्वसंख्यापरिमाणमेषां पञ्चकाः शत्रुनयइति पञ्चकमध्यायनमिति अवैश्च पञ्चकोधातशते पाठापेक्षया
यापुल्लिङ्गनिर्देशः आधिनवाक्रतइत्यर्थः। यथा द्वनपावं पञ्चतीत्याद्नपाकं करोतीत्यर्थः। स्तोमेडु विरिति सामया गमुखं दशो क्रियमाणाद्घ्यादि स्तोतिस्तोमः पञ्च
दशांपञ्चः परिमाणस्य निसाम्नास्तवीकरक सामरुकेक्रियतइति स्तोतिविधिः। तत्र त्रिकस्य पञ्चदशत्व आहत्यापञ्चदशमं चारत्नरतिसप्तदशस्तोमेचन्यायासप्तचत्
त्वीआष्टत्ति डिन्नरा। एकविंशतिला पार्थ। चय त्रिंशादो तित्ता पार्थ वा पञ्चदशसप्तदशाइ लच्चनुनस्ल्फिनइत्यनेनैव टिलोपः सिद्धः शंशतां डिनिवृति स्तोमइतिन सबध्य
तेअत्राचापि डिन्नरत। शर्हतस्य टिलापार्थं पञ्चदशिनइति पञ्चदशी नइति॥ पञ्चदशतानिपरिमाणमेषामिति डिनिः एतेन त्रिंशतो व्याख्याता। विंशिनो निरसइति आंगिरसागार्ग्य
गौतमत्यादिपञ्चवर्नेदत्तिन्नानिविंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः योगव्यायं इत्वस्य व बप्रपंश्च॥ पङ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिअशीतिनवतिशतं।
पञ्चपन्नपाद्यः याद्यानिपात्यन्तइति प्रकृतिनिर्देशस्त्वेनं नदाति पञ्चादि न्य घव्रतर्थेप अधिनतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुवर्तनात्। सर्वेणैव च सिद्धत्वात् त्रिपरेण निपात

पसं १

१०

नसाहचर्याद्वा। प्रत्ययनिर्देशोपि प्रधानं न वर्तिज्ञाप्यप्रातिपदिकौ प्रत्ययेर्थे पंक्त्येन सम्पादयः प्रत्यया भवन्ति। लोके या प्रायशताब्द ठन्यता वशतइत्यादौ केवलानां प्रयोगद
र्शनात्यत्र समुदायः श्रूयते अवयवा अनुमीयन्ते न निपातनं विपरीतो विधिः पंक्त्यानमिति अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनं पंचशब्दस्य तत्पर्यैः लिरो
पतिश्च प्रत्यय इति निपात्यंत इत्यर्थः। अवयवनिपातनात्तरायकल्वासमुदायनिपातस्यत्येवमादा निपातना सिद्धमित्यस्य पुल्लिङ्गः विपरिणामेनान्वयः त्रौ चंड
चकारश्चकारयोर्निपात्यम्। वोङ्कारित्यवसिद्धम्। पदशब्दः पादपर्यायः पङ्क्तिछंद इति। तत्पुनः पदं पङ्क्तिर्यस्य पंचाक्षराः पंचपादा न वर्तिवर्धा दशतो इति द
शाक्षरिपसंख्येयमात्रेणा स्यद्विशब्दस्य त्ययमत्रार्थो विवक्षितः। एवं त्रयाणां दशतामित्यादावपि द्रष्टव्यं इति प्रत्यय इति निराकरणामतो दात्तार्थं प्रपद्व
र्तितेन जस्त्वे वर्तेन न वतः अत्र तदस्य परिमाणमिति वर्ततत्र के नैवो दशतो परिमाणमस्य तत्रादिश्च विग्रहो दर्शितः यद्दिक्तु तन्नानुवर्त्तेत तदा द्विशब्दाद्दिशाद
यानियान स्वार्थे प्रत्ययो निपात्यः एवं च द्वौ दशतौ विंशतिरित्यत्र [illegible] यरादिति। तत्र पाणिकानी प्रष्टा लिङ्गवचनानुवृत्तेः द्विशब्दादेरि वन द्विवचनं बहुवच
नप्रसंगः। विंशत्यादिषु दशत्तामेवाभिधानमिति गवादिनिवेयविकरणमेवस्यात् गवां विंशतिरिति न तु सामानाधिकरण्ये विंशतिर्गाव इति। नापि द्वि
गु विंशतिगवमिति तस्मादनुवर्त्यं अध्यर्थस्य प्यनेनकः प्रतिनिर्देशान्तो परिमाणिकः पुनरसौ तेन्नानिवृत्याप्तोद्दशतो परिमाणमेवार्तविंशति
रित्यत्र द्वव विंशत्यादिनिर्देशानामभिधानमिति। बहुवचनप्रसंगात् विंशतिर्गा इति न स्यात्। गवां विंशतिर्गा विंशतिरिति च न स्यात् व्यतिरेकानावा

10

त। अथास्मिन्पक्षे किंचिदिष्टमपि सिद्धमस्ति। आहोस्विद्दोषोत्तरमेव। अस्तीत्याह दश विंशतिगवं त्रिंशत्स्त्रिय इति समानाधिकरणत्वं तो द्विगुः सिद्धः तस्मान्नित्यं नानाद्रव्याणि
परिमाणानि। एतच्च सर्वेष्वेव विभूतिनावार्थस्येति एवंमपि सिद्धं गवां विंशतिरिति विंशतिर्गावः विंशतिगवमिति तु न सिध्यतीति तया विंशतिशब्देन संघातस्याभिहित
त्वाद्विंशति परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशतिरिति। शङ्कामिति द्विक विंशतिकाः संघ इति न स्यात् संघातस्य परिमाणिनोऽनन्यत्वात् अथोच्यते परिमाणिनोऽन्यानि द्र
व्याणीति संघश्च तत्र संघे परिमाणानि पृथिकरणप्रयोगः द्रव्येषु परिमाणेषु समानाधिकरणायोगः तत्रैव विंशतिर्गावः परिमाणमस्य संघस्य विंशको गोसंघः
इति न सिध्यत्युच्यते एवमपि विंशतिर्गावित्यत्र वक्तव्यवचनप्रसंगः तथा संघस्य परिमाणत्वे विंशतिर्गोसंघ इति प्राप्नोति न सिध्यते विंशतिक इत्येव तत्रेष्यते। एवं
तर्हि नावश्यं वावयवसंघोऽस्त्र द्रव्याणामकाण्ड्यस् पयोहशती ऽपरस्तत्र निपातनसामर्थ्यात् इह सं संघे परिमाणिप्रत्ययः संघश्च समुदायमात्रं न प्राणिनामेव वि
हितिपातनादलन्ध्या तत्र दशशः संघस्य विंशतिशब्देनाभिधानाद् संघे विवक्षिते विंशति परिमाणो विंमस्य विंशतिको गोसंघ इति। न सिध्यति विंशतिर्गो संघ इति वच
न विष्यति गवां विंशतिर्गो विंशतिरिति च न विष्यति न तु दशसंघस्य द्रव्यपरिगणने न गावस्त्र न दृश्यतो विंशतिरिति प्राप्नोति न तु गवां विंशतिरिति सिध्यति न्य
त द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशानां संघस्य च न च पारमार्थिको भेदोऽस्ति। केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते। ततश्च गवां दशता यत्ता विकल्पेदा नावा दशत्संघमपि च तिगव
मपि गुणित्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात् दशानां विंशतिर्न विशेष्यते गवादिभिरवक्ष विशेष्य यथापरस्य शोणत्वं च। नक्तु शोणस्य शोणत्वमिति व्यभिचाराभावात्

पर्व १

तद्वद्वापि प्रतिगवामपि एवं तावद्व्यधिकरणप्रयोगो न पपादितः विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु समानाधिकरणप्रयोगो न पपादनीयः धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणव
चनात् इति शुक्लादिवच्च विष्यति यथा घटस्य शुक्लो गुण इति गुणमात्रेपि दृष्टः शुक्ला शाटी गुणगुणिनोरभेदविवक्षया मतुब्लोपाद्धि समानाधिकरणं भवति शुक्लः प
११ ट इति एवं विंशत्यादयोपि। यद्येवं यथान्ये गुणवचनाद्रव्यस्य लिंगसंख्ये अनुवर्तन्ते शुक्ला पट्टशाटी शुक्लाः कंबलाः शुक्लौ शुक्ला इति एवं विंशत्यादयोप्यनुवर्तेरन् इत्
पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्वल्लिवर्दाः विंशतिर्गा इत्यत्र जातिनित्यमेकवचनं स्त्रीलिंगं भवति। शतशब्दस्तु नपुंसकत्वं विंशति विंशतयः विंशत् शतानीति द्रव्यभेदे
द्विवक्षायामेकशेषः। अत्रोच्यते। यस्य धर्मस्य धर्मिणा सह भेदः प्रतिपाद्यते स वर्तते तेषु प्रत्येकं परिसमाप्तस्तदा तस्यापि धर्मिवद्भिन्नत्वाद्द्विवचनबहुवचने भ
॥ तः यथा शुक्लौ शुक्ला इति। शौक्ल्यादिकं ह्येषु प्रत्येकं परिसमाप्तं कोर्थः। एकैकस्मिन्नपि चैवं ह्येषु शुक्लशब्दार्थः पुरुषेणानमात्रयापि हीनः प्रत्यर्थः। विंशतिर्गा
व इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता। किं तर्हि वक्तृबुद्धिरिति तद्रूपभेदे नावाद् एकवचनमेव भवति यथामावाधनं इन्द्राग्नी देवता वेदाः प्रमाणमि
ति। धिनाति धनं प्रीति एकत्वं विवक्षितं न केवलमेकं कस्मादिति धनमेकं नो निर्दिश्यते तत्र धनाकारस्तेदानावात् बहुवचनाभावः इन्द्राग्नि देवते ति
च विद्धि वरेश्वर्यकर्मणो देवता संघस्य च देवतात्वमेकरूपं प्रतिपत्ति द्विवचनाभावे वेदाः प्रमाणमिति वेदे देवतेति च प्रयुज्यमाने प्रत्येकमैश्वर्यं प्रतीयते तत ११
तत्र व्रीहियवयोरेव विकल्पः स्यात् वेदाः प्रमाणमिति च तेषां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षितमिति तस्मिन्नाकारभेदनावाद्बहुवचनाभावः

प्रत्येकं तु धामाण्येवेदाः प्रमाणानीति न बहुवचनस्यैव यथैव चौत्रयस्य खारवं च षष्ट्सं शैलपत्राव्येकवचनप्रसंगान् हि तिल्विचित्वं दिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तेरुच्यते॥
त्यादयो नित्यमनेकसंख्येयवचना उक्ता दावित्संख्यामात्रवचना इति एकेन धर्मेणाव्यासज्यवृत्तिना सहानपेक्ष्य धर्मिणो नेदघ तिपादनानावार्द्वे र्मिर्नं दाऽऽ
य एकवचनं न्वतिय घापिलिव्वमित्यादौ संख्यामात्रमपि निष्प्रतीयते। द्वित्वादि निस्त्वान प्रतीयते देवताशब्दात्क्तयद्यपि न निकृष्टदेवतालंभावश्रुतयाद्य
ग्निर्देवतेत्येकेनापि सन्निधे देवतात्वमावद्येनानेकेनैव सर्वदा त्याह्यस्तेन ववितिद्यैवमिति विशेषलिंगमपि लोकाश्रितलाघवात्प्रदर्शितं भवति यतेन तु नाधिते
न लवतान्निधेयमिति सर्वतानुल। एवं नाष्ववारम्भतेन व्याख्याय संप्रति वार्त्तिकामनं दर्शयति विशिष्टादय इति गुणाश्च ह्रा इति कृद्धिपा इतिनावः स्यात्कथं
वि तद्वक्तापाद्या इति स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं न लवयववार्थं तद्दर्शनाय तदाहनाञ्चानिवेसव्यां अवयवार्थे निनिवेशानक न्वयस्तयर्थः। विकारणामि
त्याह तथाहाति विशिष्टादिषु कथं विदवयवार्थं संभवतीति मन्वापन्निशास्त्रे नास्ति तावत्॥ दर्शितोप्यवयवार्थः स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्य
ज्यतेयावेषामित्यादि दर्शितानुगुणमात्रं विशिष्टनिचहक्लि। एतदपि सर्वस्वाना विकामवेवति। दर्शितामुपपत्तिमुपश्लिनां मन्यते सद्भिः ग्राहयोप्येवं जा
तियकाइति गुणामात्रगुणानिवक्ष्यते सर्वलिंगसंख्यानुविधायिन इत्यर्थः। तद्वदेवजु संख्या इति। स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विरात्यादिवत्क्वपापाद्या इति
नावः। तद्यथा रानस्यदर्शनां सहनादः। स्व स्वप्रत्ययं कपुनरते त्यात्याद्याः पृषोदरादिपुनदाहरणमात्रप्रदर्शनमात्रमेतद्विरात्याकपादानमिति

पपं ९

१२ 12

इति शब्दसमासो ऽत्र वार्त्तिकं अनारम्भो वाधातिपदिक विज्ञानाधप्या सहत्वादिष्टिति ॥ पंचहूतौ वर्गे च ॥ संघयहणोपलक्षत वर्ग्यग्रहणं सूत्राध्यापनयोरनुह
त्तिमान्नूदिति । अग्रामाण्यपर्यवसंघशब्दस्य ग्राति विषयत्वात् ॥ त्रिशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणसंज्ञायाठण् ॥ नविषयसप्तमीति ब्राह्मणो विषयश्चैतत्प्र
योगान्नवतीति निवृत्तमत्रार्थइत्यर्थः । तथाहि संतिमंत्रेनाभायावप्रयोगो न स्यात् ब्राह्मणादन्योन्यस्य च संज्ञा सं शंकाता एवं च ब्राह्मणासंज्ञायामिति
षष्ठीसमासेन निर्देष्टव्यं । तथा तु नन्नतमित्येवं सूत्रे चयत्रकारानंतर्यक्रमं वायते तेषां पंचम्यर्थे षष्ठ्यादिवचनं येतु नाधायते । तेषां समाहारद्वंद्वे
एवमेकवचनं ॥ तदर्हति ॥ अर्हतिलब्धं योगान्नवतीत्यर्थः । छेदादिभ्यो नित्यं ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति । अयमर्थः नित्यं कर्मजाति
विकयो रित्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्यर्थं नित्यग्रहणं तत्त्विकस्मान्न भवति इष्टत्वात् इष्यते हि वाक्यं छेदमर्हतीति नववा कानि
वृत्तय नित्यग्रहणं वाक्यव्यवच्छेदादिभ्य ॥ इत्येवास्तु । पूर्वतासिद्धे पुनरारंभो वाक्यनिवृत्यर्थो भविष्यति यथा तद्धितमनित्यत्वस्यातं त्यनिवृत्यर्थं नित्य
ग्रहणं तत्पर्यायस्मान्न भवति इष्टत्वादिष्टत्वाद्युष्यते हि स्यात् ग्रहणं पते छेदादिषु पठितस्य सेवमराहस्य तत्रस्य प्रयोगो विधिनिमंत्रणादिषु
यथा तद्धैकगो पूर्वादित्यत्र प्रत्ययांतरस्यैकत्रयो निवृत्यर्थं नित्यग्रहणं तत्पर्यायस्मान्न भवति । अप्राप्तत्वात् न त्वत्र कस्य वित्तप्रत्ययांतरप्राप्तिः ।
यथा तद्धि नित्यं कौटिल्ये गतवित्यत्रार्थांतरनिवृत्यर्थं नित्यग्रहणं । गतिवचनाद्धृतौ कौटिल्यएव न क्रियासन विहारार्थं तत्पर्यायस्मान्न १२

नवति इष्टव्या ३ इष्यते च घर्यो न रेपि यथा योगं छेदादिभ्य आदीयप्रत्ययः तस्मात् पर्णी नाम वध्योजनं नित्यग्रहणं तस्या छेदं नित्यमर्हतीति नित्ती तिन त्यद पै
वित्यच्छेदमर्हतीयो चिते च सादि छिन्न छिन्नं प्ररोहति सोपि न तच्छेदनार्हः प्ररुजस्त न भवति। यस्तदर्शिदस्यार्वं शादिनित्यं छेदनार्हः स प्रत्ययार्थः। अपर आह
आनिन्त्यो नित्यशब्दोयं यथा नित्यप्रहसितादाविति विभ्र ग विरंग वेति। विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति विरंगं संचादेशमापद्यते विरागं नित्यमर्हति
वैरंगिकः॥ शीर्षच्छेदाद्विच्च॥ प्रत्ययसंयोगो न तितत्याव शिरःशब्देन विग्रहो दर्शितः। कथं तर्हि पूर्वमुक्तं शीर्षच्छेदाद्वित्ती यासमर्थादिति न प्रयोगादि
वाक्ये द्वितीयासमर्थेनात् किं तर्हि यदुपमर्दे निष्ठा सिन्नवति तत्र तत्क्रियावाक्ये प्रत्ययो विधेयस्तु प्रत्ययार्थास्यां संनियोग इति द्विवचनात् तस्य समासः॥ दण्डा
दिभ्यो यः॥ न पायविशेषो दण्डः स्तुत्वा लंबध्यादण्डादिभ्य इत्येतावत् सूत्रम् अनन्तरं च यत् प्रत्ययो विधीयते तथा च वाच्य शब्दः कृत्वा दनाय धातुर्वधोरु
वत्यत द्वितीयाविति। यदि चात्र याद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वित्तिविध हि इति यतः घादन्तत्वं यत्स्यापि तद्धितेय तो नाव इत्याद्यदात्तमेवा। यदि ये
त्ययो विधीयते न तत्स्वरे विरोधाद्नुपपन्नमेतस्मात् प्रत्ययस्वरस्यैव स्यात् स्वत्वाद् अनुवृत्तिः स्यान्न च तत्र यपि स्वरितलाघवत एवानुवृत्तिरुच्यते एवमपि वृत्तिर्वार
स्य तद्धितत्वमापद्येत यद्दन्तु वर्त्तते न वितरो यह इति। यं वृयम् एध शब्दानां यदन्तानां नाम् अघ दात्तानां छंदसि प्रयोगाः स्यान्न राजाव नान्यानि तस्मादपि वधाः
भवतां ति प्रतियत्नं त्वपामेध्यं यज्ञियमित्यर्थः। तद्दण्डादिभ्यो यविधाने पद्यते। कथं दण्डादिभ्यो यत्प्रत्यावकाशो नाथायां छन्दसि यदितस्य तु दण्डा

पपं १

१३

दिन्यो न्योचकार्याः॥ दंडादिच्छेदस्य तन्नयप्रसंगे परत्वाद्घञ् विप्रतितस्माद्वेतेप्रयोगाद्दंडादिभ्यो यद्विधीयत इत्यर्थो त्रार्थप्रमाणत्वेन तोपन्यसनीयाः पात्रा
घञस्य॥ ठञ्॥ ठञो रपवाद इति। तत्राद्यघञ्योस्याप्यपवादत्वमुपपादयति पात्रं परिमाणमपास्ते ति। आजन विशेषस्य प्रसिद्धः स ठञो पवादः परिमाणवचने
उठञः इत्यर्थः पात्रियइति पात्रपरिमितं तंडुलादिकं पस्याल्यादिरर्हति। संभारणाया वनयाधारणा ज्ञानमत्वाता स एवमुच्यते येन वाक्षुद्रो जनं आजन
संस्कारेणानुग्च्छति। कडंकरदक्षिणाछच्॥ कसमदेसंतीति कडंतालस तत एव निपातनात्। खच्। कडंकरं नागवमुद्गादिकाद्यमुच्यते। तदर्हतेऽस्माद्
कः। णाकरणो घृकुदक्षिण्याभिनुनिनन्प्रत्ययः। दक्षिणास्व वाचराग्ध्ये ति घस्य नंतरोपि न समुच्चयते। यतएवश्च रितवाक्य कंरा। यव इति योबलीय दे
तिकर्जरमपि कडंकरं क रंजत्य्युत्तु घ नव तिस एवमुपलक्ष्यते। अल्याक्तरस्येति यज्ञावयया। संख्ये ति चेतेयस्मा द्यादिभ्यस्तदर्णादिषु पठेता। स्थाल्य
विलात॥ यज्ञमर्हतीति स पुनर्यस्य विदुषो र्थिनः शास्त्रेणापर्युदस्तान्यकवृद्धतायनोधिकारः सर्वे दित्वमः देशस्थाने वं विघत्वाद्यवंतत्कर्मार्हतीत्य प
संख्यामभिमित्ति। यज्ञकर्मार्हहीति। यज्ञानुष्ठानयोग्यमित्यर्थः॥ ऋत्विक्कर्मार्हतीति ऋत्विग्नवृत्तीति उमहती त्यर्थः। पारायणत्रयाणाचं द्रायणं
वर्त्तयति॥ पारायणमादित आरभ्यानादविच्छेदेन वेदाध्ययनत्रयाणं संवत्सर साध्याहविर्यत्नविशेषचांद्रायणं तपो विशेषः। वर्त्तनं निष्पादनं॥ १३
तत्र पारायणं गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते। अन्यतरासंनिधावध्ययनादिक्रियाया अनिष्पादनात्। शिष्या एव निष्पतेत पारायणमुनोव

र्थंततः। ऋत्विग्यजमानस्य। ऋत्विक्पुरोडाशादि निर्वर्त्तयति। यजमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति। यजमान एव शिष्यते इतरत्र कस्मान्न भवति अभिधानात्।
संशयमापन्नः संशयिमाकः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवं रूपस्य संशयस्य विषयः तत्पर्यः। अनेनैतद्दर्शयति यद्यपि न एव कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने
तथापि यच्छिपयः संशय्यत्वैव प्रत्ययो भवति न कर्तरि पुरुषो अनभिधानादिति। योजनं गच्छति। क्रोशशतं शतयोजनं शतयोरितिरितिगुणेनेति प्रतिषेधः संख्या
यान्न भवति अत एव निर्देशात् शतसहस्रांतात् ख निषेधादिति वचनात्। ततोभिगमनमर्हति पंचम्यंतात् प्रत्ययः। पं पयो। णि नित्यं। नित्यग्रहणात् प्रत्ययार्थविशेष
णमिति। क्वचित् वाक्यनिवृत्त्यर्थं न भवति पंचादेः शोद्धि प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानेनैव वाक्येन भवति पथिशद्बेन तु वाक्येन भिद्येते इत्यर्थः। सूत्रे एव नित्यं निय
हणं ज्ञायते यत्र पाणिनि शद्बः श्रूयते प्रत्ययात् स्वनिवृत्यामर्थमपि न भवति। पथः कनो विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययांतरस्य बाधाभावात् पंथानं नित्यं गच्छती
ति नन्वयमर्थो न संभवति विशेषस्यावश्यं नाषितो। संनव्र्व वाक्यं विदादिल्यादीन यापि न तद्दृश्योपपद्यते गदास्तं पांथो भिक्षां यांच नन इति तस्मादाद्दी
द्येनित्यशद्बः परिभाज्योवा। क्वार पयेनास्तुतं च चकारप्रत्ययार्थ समुच्चयार्थमिति प्रत्ययार्थसमुच्चयेन तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः।।
तस्य व्याख्यानइति चेति वाक्यार्थपरामर्शिन इति शद्बस्य भावादिति भावः ततः किं सिद्धं भवति त्याह अत्रापीति द्वितीयापि न चेवाक्रांतेनाक्रांते च प्रत्यन
र्थ प्रत्ययः स्यात्। आक्रांत एव तु भवति। अगल्येत्यादौ अंगजादि निर्द्वद्वपदानियसमिव ज्ञातिपदिकांतसमातपाणिन् शद्बांतादित्यर्थः। अजापथशंकु पथ्या

प. पं. १

१४

14

घ्यां वेति पूर्वस्मिन्नेव वाक्ये अजरो कशाद्वौ पठितव्यौ तथानुवृत्त मित्येवेमधुकमराचयोरणोस्थलादिति छलशब्दात्परोयः पथिन्दशब्दः तदन्तान्मधुम
री चयोरलिधेययोरणान्नवतिस्थलपथ्ये नाहृतमितिगच्छत्यर्थेत्वकृतप्रयोगान्हर्षितःसुखगमनास्संवेदनात्। स्थलपथ्यं मधुकमि तिमधुकमरीचयोरन्य
तरन्निर्वाययान्नुप्रयोगोनविरुद्धः॥कालात्॥स्वरूपग्रहणमिहनवतितमधीष्टो भृतो भृतोनावात्यं तं कृतस्य योगेहितायानिर्देशात्। मासाद्यस्मी
त्यादेमासादीनांकालग्रहणेनविशेषणम्॥तननिवृत्तः।तेनेति करणेहृतायांनिवृत्तिनिष्पादितं अतन्निर्वर्तितापर्यो वृत्तिः॥तमसो भृतान्
तानावी॥नावितान्हृद्य एवानायतकालइतिस्वसत्तयाव्याप्यस्वरूपं मानं कालइत्यर्थः।नन्त्वेतियद्यपि केविकदाचिन्मासमधीष्टानां क्रीयतेतथा
पियावत्तवलाक्रियते न तावंतः प्रत्ययइष्यते अपितु फलभूतक्रियाव्याप्ताःकालादिष्यते सचान्येषामनरणात्यामव्याप्तइतिहितियानुपपत्तिरिति
भावः अध्येषणाय्ररणोक्रियार्थेइति। अध्यापनादिक्रियार्थेहितयाकरणेफलभूतयाक्रियये ति अध्यापन केवातान्यामेवव्याप्तइत्यर्थयतइ
तियथायोरेराहृतेनाग्निनादग्धेन्यामेवव्यापारान्नवति। चौरैर्दग्धोग्राम इति। मासावयसियत्वरवौ॥वयस्यतिधेयइति प्रत्ययार्थस्यभूतस्यवि
शेषणांवयः॥तच्चविशिष्टाभिधाने विशेषणाभूतंठञो प्रपत्तिधेयमितिभावः सामर्थ्यादितिमहिमासमासो भृतोवेत्यन्त्वो कावि कालन्नताशरी
रावस्थागम्यते नाविन्यपिनाञ्जसागम्यते।जातञ्चमारो मासंनाविप्यत्रापि वर्णमासे यावस्थासेववयःततस्वतन्त्रापिभूतएवमासोवयः च १४

तातेर्द्धत्रिरित्येतत्सामर्थ्यं स्वक्रमो निवारतां स्वरार्थां पुंवद्भावं प्रतिषेधार्थं च मासानानार्ये॥ द्विगोर्यप्॥ आगतं संख्या पूर्वपदानां तदन्तविधेः नृपस्य मात
पूर्वणायत स्वक्षो धात्तयोर्य द्वितीयते यजपं पीत्वादन्न दात त्वतेन कालांते द्विगा वृत्ति पूर्वपद प्रन्नति स्वर एवावतिष्ठते॥ षण्मासाण्यन्ता॥ अौसंमिको
पिठत्रिष्यतइति सकप्यम्मिघमाणो पिलन्यतइत्यादसङ्गतिय दिक्काारघत्रसमुच्चयार्थं कथ्यते तर्हि यजवतात्याह स्वरिवे तिन्नएतत्व॥ व्याख्यानाद
देवलन्यते॥ अवया॥ सिद्धञ्च॥ यकारोनं तरस्यण्पतः समुच्चयार्थ इति नत्र पूर्ववच्चजः समुच्चयार्थः तेयावद्वाहितं अव्ययसिठ से त्यनन्तर स्याण्डक
र्थइति॥ समायायाः खः सर्वत्रेति॥ पूर्वत्रपरत्र च वेन वधिज प्यलन्यकार्यं सुकरामिति यावत् राज्यहः संवत्सराच्च॥ देवाद्विनामिति अह्नः सकारोखवती नियमा
दसति टिलोपे अह्नोपोनइत्यकारलोपः अहःसखिन्य स्विजितिपरत्वाद्वान्वितव्यं नचमत्वविनापयावो विकल्पः च इतीजात्यंताः समासांताश्चे
तिनित्यं षुपरिगणनात्॥ एवं तर्हि ससासांत विधेरनित्यत्वाद्भवन्न विष्यति॥ विन्नवतिनित्यं यदिया न्नवति नित्यं लुग्भवति न षण्मासस्यानवा ष्य
नीत्यवक्ष्यति द्विवर्षेञ्च धाप्तोः कृतोवाक मेकरी ष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति॥ नहि नित्यलु कि सति अधी ष्टकृतयोरुत्पन्नस्य विन्नवति श्रवणमु
पपद्यते॥ एवं तर्हि कृतोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते तेन सर्वत्र नमविष्यति॥ एकत्र नित्यग्रहणादेवलन्यते आर्जतसामर्थ्यादेव हितित्योलुग्रासि
च त्तात्र नित्यग्रहणं विशिष्टे नित्यं लुग्यथा स्यात्॥ सपुनर्विधिः सोर्यो कृत एव व्याख्यानात् तेनाधीष्टादौ पूर्वेण विधेयैव लुग्भवति॥ षष्ठिका॥

पर्व १

१५

15

षष्ठिरात्रेणापक्ष्यंते॥ लघुत्वात् प्रत्ययमात्रिक्रमेकरणाभावाच्चैकवचनेनैव निर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननिर्देशो विवृद्धिं तद् इति मन्यमानं प्रत्याह बहुवचनं म
तंत्रमिति तथा च वार्त्तिककारेण षष्ठीके संज्ञायहणं कर्त्तव्यमित्येकवचनेन प्रयुक्तं प्रयोगवाहुल्यात्तु सूत्रे च बहुवचनप्रयोगः षष्ठिरात्रेणापक्ष्यंत
इत्यत्रार्थो निपातत्वं मानस्य षष्ठिशब्दस्य प्राप्तविषयएन प्रयोगो यथा स्यात् मुञ्जादिषु मा भूदित्येवमर्थं संज्ञायहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककारेणो
क्तेः निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रायेणाह सन्नेषेत्यादिवत्सरांताच्छंदसि॥ इद्वत्सरेद्ववत्सर शब्दौ पंचवर्षयुगद्वयोर्द्वर्षयोः संज्ञे एवं संवत्सरमपि परि
वत्सरशब्दो पि॥ तेनपरिजपालस्य कार्यं सुकरं। परितस्य इत्यस्य विवरणे शक्यते परिनेतुमिति। न्नेयमनयोः शब्दाः पर्येईत्याद्देशः तद्धस्य वत्सरवर्य
सासोस्य वत्सरसर्यस्येति। यद्यप्यत्रापत्यं नसंयोगोगम्यते तथापि द्वितीया न भवति। मासस्याप्रधानत्वात्। केचित्तु विषये च द्वितीया विधानात्
गन यथा सूत्रप्रणावादिति तन्न योरप्यनयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः। महानाम्न्यादिभ्यः इत्यादिभ्यः नवर्यस्य प्रत्ययार्थत्वा
साम प्रत्यति षष्ठी समर्थेभ्यः प्रत्ययः महानाम्न्यो नाम ऋचः इति महानाम्न्या सांता महानाम्न्यो विदामघवन्नित्याद्याः च नित्यं संज्ञा छंदसा
रितिङीप्। महानाम्नी चरतीति। व्रतमनुष्ठानं तद्विक्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते। तत्र च स्वलिंगसंख्यापरित्यागेन १५
वमहानाम्नी शब्दो व्रते वर्त्तत इति महानाम्नी चरतीति विग्रहः महानाम्नीकं व्रतं तस्याः तद्धितइति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तेरीलोपः। अव

तस्तदस्मादेभ्यो डिनि टि ति डिन्नरणमष्टाचत्वारिंशत इति लोपार्थं अन्यत्रयसो ति लोपेन सिद्धं अष्टाचत्वारिंशक इति। तन्निविषयेत्वर्थेषु संख्येयेषु अ
ष्टाचत्वारिंशद्भो वर्षेषु कल्पते प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि। प्रतवरणाद्व्रतस्य वेदेषु अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति। चातुर्मास्यानामिति। अभि
धेयबहुत्वाद्बहुवचननिर्देश इदं चातुर्मास्यानामिति तत्र चातुर्मासाण्णो यज्ञे तत्र भव इति चातुर्मास्यानीति संवत्सरस्याध्योऽहविर्यज्ञविशेषः त
स्य चत्वारि अवान्तरपर्वाणि तदपेक्षं बहुवचनं चातुर्मासी इति तत्र भवइत्यनेनाण्य सिद्धः तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुकि प्राप्ते पुनरणेवाधीय
ते। कालाठञित्यस्य बाधकः समुदायस्याकालवाचित्वात् तद्धितविधानात् अपर आह। यथा कस्यचिद्वाल्वजैर्नित्यो पि ठञ् इत्युक्तात् ठञ
प्राप्ते तस्य लुकि मितिमविधानमिति। तस्य दक्षिणाय यज्ञाख्येभ्यः। यज्ञमावृत्यते यज्ञाख्याः सोपसर्गादिपिकल विकृतनादित्वाद् स्मादेव निपा
तनाद्वा कः आख्यायह णामिति। आङ् पूर्वस्य ख्याधातोर्ग्रहणमित्यर्थः। आख्याग्रहणमिति इत्युक्तात् पाठस्तु पुनः अकालवाचिनोपि चयाः स्यादि
ति स्वरूपग्रहणं च बहुवचननिर्देशादेषिपशकं निराकर्तुमिति भावः। नवैकाहादयः क्रतुशब्दाः तत्प्रयुक्तया हि कालवाचीनः समुदायः कालः क
थं तस्मात्वे इत्यत आह। ज्योतिष्टोमादीनां स्यात् अग्निष्टोम एवं भवति त्वचवक्तव्योऽदात्ताठञ। क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ्सिद्ध
तिनसिद्धति। व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्र वर्तितानामयहणाद्व्याख्यातव्यतवालोके प्रसिद्धस्यग्रहणं। किं वा तयो वाजपेयवीर्येनवा द्वि वाज

पर्प ९

१६

16

पेयिकी। अत्र न प्राप्नोति तत्र तदन्तविधेरभावात् सत्यपि वा तदन्तविधौ द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोति। इहद्वसरे संख्यापूर्वपदानामिति तदन्तवि
धिरस्त्येव लुक् न प्राप्नोति। अप्राग्दीव्यतीयत्वात्। अनार्हीयत्वाच्च॥ तत्र वदायते कार्यं न भवतु। द्वैमनामिति। यद्यपि न भवतु प्रक्रियमाणं पूर्वं तीत्पर्
लयापि सर्वत्रावतल्लोपश्चेत्। प्रत्ययेति द्विसेत्तत्संनियोगेन सिद्धस्तल्लोपो पि न भवति वृत्तिसर्वसादृश्यार्थ इति। कालेभ्यो भववदित्यत्रैव व्या
त्र संख्याते। अग्निष्टोमे रायते अग्निष्टोमिकं भक्तमिति यद्येवमग्निष्टोमस्य यादृक्नि॥ साग्निष्टोमे दीयते॥ तत्र यज्ञस्तेभ्यो दीयते इत्यनेने
व सिद्धं तथा तन्मासे वा कार्यं तन्मासे भवतेति भवति। तत्र कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र न भवत्त तत्वात्। अत्रात्कृत्ययोर्मासयोः कार्यं द्वैमा
सिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति। अत्र तदन्तविधेरभावमात्॥ कालाट्ठञित्यात्र तु न तदन्तविधिरस्ति सत्यपि वा तदन्तविधौ द्विगोर्लुग
नपत्य इति लुक् न प्राप्नोति। अथानेनापि प्रत्यये सति लुक् कस्मान्न भवति यावता यतिः सर्वसादृश्यार्थ इत्यत्र सत्यं प्रत्ययमात्रस्येति देवोन
लुक् इति। तदपरेन सहृत्तेवति सर्वसादृश्यार्थे न त्रय यान्नवेत दन्तविधिर्नभवति एवमत्रापि न भवतीत्युक्तं॥ एवं च नत्वात त्रय दीयत इत्यत्रापि त
दन्तविधिर्न भवति वित्तकेऽयोगे भवत्यवत्र त्र न भवत्त दित्यस्याभावात् क्योर्वा जपय यादीयते इव जपयिकी सूक्ष्मदृशां मेषमप्या॥ कर्पादिभ्यो॥३॥ कर्पशब्दः।
कालवाची दिवसमुखवर्नते। तत्साहचर्यात् नित्यशब्दस्याधिकालवाचिनो ग्रहणं नाकाशादिवृत्तेः तत्र चात्प्रत्ययसंयोगे द्वितीया न भवतीति सप्तम्यधिकारो पि द्वितीया १६

यातात्प्रथमः त्ययः नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यं च । प्रत्ययोऽकरणे । अधिपदादित्यत्र पसंख्यानमिति । एतत्प्रत्याख्यानेन यत्नात् व्यमिति न कर्तव्यमित्यर्थः । क्यमित्याह । अत्रैव तेषा
ठितव्य इति । आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीयः इत्यत्र भवति । अन्यथा तत्रैव पद्मस्तु न उपसंख्यानेन वा क्रियते कोवा विशेषः । आग्रहणामनर्थकं भवेद्वदित्यनुवर्तिष्यते तेनाल
वर्तिष्यति न वा विवक्षितः नित्यशब्दान्यकालविनित्यस्य प्रसंगः । सर्वतो वसिद्धत्वात् । सत्यं आदिशब्दः प्रकारवाचित्वात् । तत्र वा निर्दिष्टाधिष्ठ्यवाधिष्ठ्यतत्कदाचित्प्रवर्तते
न तदा क्व स्यात् । पठितेषु तु नास्ति दोषः । तेन यथाकथाचरुष्टान्यां णायते । तृतीयासमर्थात्यमिति तृतीयार्थेषु कोऽसावित्यर्थः । तथा च यथा च शब्दं प्रति
द्यति । तृतीयार्थमात्रे वसंभवति । तिहृत्तशब्दं तु तृतीयातत्र भवसंभवतीति प्रत्यकमर्थसंबंधः इति । ननु यथासंख्यं प्राप्नोति । तिरय यासंख्यं नेष्यत इति प्रत्ययोऽ
प्रतियथासंख्यं भवत्येवा । प्रत्याख्यानमेव शरणं । तृतीयार्थमात्रे वसंभवतीति अर्थस्ता वत्संभवति । यथा वयं वदन्तमित्यत्र । अनादरणाद्दन्तमिति प्रतीयते ता
वन्मात्रमेव संभवति । मात्रशब्दस्याव्यवच्छेद्यं हरेणाति नियतियथा तथा वशब्दस्य वाचकत्वात् प्रत्ययस्य वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति । संपादिनि ॥
संपादिनित्यत्र संपदार्थमाह । गुणोत्कर्षः संपत्तिरिति । कर्णवेष्टकः कर्णाभरणं वस्त्रयुग्मं गुणो इति । क्रमतिचेविनिर्णात्वं ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥ कर्मव्यायामः
वेषकृतिविभ्रमाकारः । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । सांकुमासिकर्वुद्दिनोकः साकुमासादिकः ॥ कर्मणि कञ् ॥ कार्मुकं धनुरिति पद्येषु विषयं वस्त्रप्रार्थित
त्वः ॥ सक्कमासाद्दिनादिग्रहात तदपीति । अपिशब्दात्संघातादपि साकुमासिकः रति । अन्य त्रतु न भवति अनभिधानात् । समयस्तदस्य प्राप्तं ॥ समयवि

पपं ९

नकि। निर्द्देशान्नत्रार्थइति इहतु समयाइति निर्द्देशादेवप्रथमासमर्थविज्ञानकिलेन्यतेन्नत्रार्थत्वाद्देवसमयशब्दस्यपुल्लिंगत्वेपितदितिनपुंसकनिर्देशः। तदपेक्षयात्रआपत्रशब्द
स्यापिनपुंसकत्वं। इहतुवाक्यनेदृनसंबंधः यदास्यतत्रप्रथमासमर्थेप्रत्ययेवतुञ्जवती। ति। नतोरणा॥ नपक्तान्नाश्राद्धोस्यंतिनपक्तान्नपधासस्यकर्त्त्रसिधान्नोस्यओपवस्त्वं ओपवास
१७ प्रारिचत्रत्वारणान्नामः॥ छंदसिघन्॥ स्त्रियइति। सिर्त्तिवति पदत्वेनन्नत्वनिरस्तेऽगुणोनत्वति। कालउंघन्। कालस्तापइति धातुःकाल्कालयशब्दस्यकत्यत्वंत्तर
17 करणं॥ घृतत्रसृडन्। घकवेणेति प्रत्ययशब्दप्रत्ययांतस्य निर्दुष्यकृष्यनुमितत्। एवंचत्र सुवर्त्तमानादिति प्रकर्षप्रकर्षविशिष्टार्थवर्त्तमानार्थः। नत्वत्रनपुंसकमावृत्तोद्
ग्रीतकर्ममतायंप्रत्तप्रपन्नयमितिप्रत्तइइति। अन्यथाप्रत्ययस्यदीर्घःकालोस्यतिविपूरुनस्यात्॥ ठ ऋयरुणा विस्यप्रापमिति। अन्यथाऽनतस्यपतोनुवृत्तिरापमेन
ता॥ प्रयोजनं॥ प्रयुज्यतेनेनेति प्रयोजनंकारणोल्यक्षु। किंपुनस्तत्फलं॥ यूपाकुयमर्थमधिकृत्यप्रवर्त्ततेतत्प्रयोजनमितिइदमरूइदोत्सवः विशाखाषाढाद्दृ एमप्रदंड्या
विशाखाषाढयोजनमस्येतिविशाखषाढ्दंडाशब्दारुविरूपेरामथर्दंड्योवर्त्तते। तयोर्यथाकथंचित्कल्पत्तिः क्रियते। मंथोविलोडनदंडतस्येवाधारभूताबन्नाराहुक्यका
सविशाखइत्यन्वयकृत्यंमितिमित्यपरेआषाढप्रातिनाद्दंडःप्रत्ययप्रयोजनमस्येति अत्रकारणंप्रयोजनं। अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ विशरित्यादि। विशप्रवेशने प्र
रच्छाप्यायनेपक्षणतोरुहबीजजन्मनि। एताःप्रकृतयोपस्थानस्यपुवोरनाको वितिविहितस्थात तस्माद्विधमानप्रवेपदात्छत्रपसंख्यमःकेवलस्थानस्यस प्रवोपद
त्वासनवात्सामर्थ्यातिरत्नयहणांगरूपप्रवेशनायमितिएवंचानुप्रवचनादिपुसवेशनानुप्रवेशनात्नावारोहणाशब्दानांप्रपंचार्थः। पाठःस्वर्ग्यमिति। हस्त्रिप्राह्नय १७

यद्विधिसूत्रणात् वचनादित्याइति सास्त्वर्यादित्तिधाने सिद्धेतदा विकल्पायां प्रत्ययश्च वर्तामा भूदिति लुग्वचनं। एकागारिकः चौरः॥ एकागारं प्रयोजनमस्येति एकशब्दो सहायवचनो।
असहायं हि गृहं तमुमूषिषुः चौरस्य प्रयोजनं स सहाय एव गृहं मोषितुं न शक्नोति एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति एकागारं चौर इति ज्ञातं तस्य गागांतु न भवति इति शास्त्रात् एकागा
रं एव यो निर्व्यंगं करोति ना द्वितीयां गच्छति स एवमुच्यते न चैव मप्येकागारा च्चौरे ठञ् एव नियमार्थं वचनं किं निपातनेन ठञः कारणा वा प्रयोजनमत आह ठकारस्का यो विधारणार्थ
इति अवधारणमेव दर्शयति द्वि वचनवर्तिनं नित्यस्वर इति वृत्तिकृता निपातनाज्ज्वरस्येव न चैवं जित्स्वरनिवृत्ति स्वरं निपातनस्य प्रयोजनं ज्ञानमिति विचारे नियमो नोपपद्यते नानकप्र
योजनत्वं निपाततस्य माचार्यानियमः नित्यो कस्मान्न भवति अनन्तविधानात् यथा तु नाध्यं तथापि स्वर एवं प्रयोजनं च हि सूचमिदं प्रत्याख्यातं एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकर
णादिति प्रयोजनमित्युक्तं तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः॥ ठकप्रत्यय इति इदमपि प्रत्याख्यानेन विरुद्धं। आकालिकडाद्यंतवचने। आकालिकडिति पाप्त
इति समुदाय विषयमुक्तं तत्रैव विनज्ञ निपातनं दर्शयति समानकालशब्दस्य त्यादि॥ सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यत इति वक्ष्यमाणेन संबंधः। आद्यंतयोश्चैव
तद्विशेषणमिति एतत् समानकालत्वमाद्यंतयोः विशेषणं निपात्यते आद्यंतवचन इति चेत्समानकालत्वादित्यर्थः॥ इकक्प्रत्यय इति। कार्यं असत्यपि अधिकारात् ठच्य यौंतु स
मानकालावाद्यंतौ यस्येति एककालावित्यर्थः। आदिजन्मांत विनाशन कालादि विनाशयोरेककालत्व संभव इत्यत्र व्यवहितकालत्वमेककालत्वं। निरंतरे हि काले
नैदायहग्राप्ते एव काल इति भवति हि तीति तदा होत्पन्नो न तरविनाशीत्यर्थ इति। आकालात् ठञ्बार्त्तिकरो मन्यते न समानकाल शब्दस्याकालशब्द आदेशो निपातनात्।

प्रत्ययः किंतर्हि आकालाद्वुञिति सूत्रं कर्तव्यं वकारश्चात्र तस्य ठञः समुच्चयार्थः किमिदमाकालादिति आद्यन्ते काले स्येत्या काल मरकालस्याद्यन्तौ संनवतीति तयममर्थो नवति
उत्पत्तिकालेन समानो निरन्तरो नाशकाल इति एवं कल्पत्तिकाल एव विनाशोऽप्याहन्न इति नवति प्रत्ययः स्वार्थे वा विधेयः आद्यन्तवचने विषय इति तत्र ठञ्यन्ते
१८ बाधकत्वात्तद्वचनं वतिप्रत्ययान्तं निपातनं तु नाधकत्वं सिध्यतीति तदाह आकालिक निपातनानर्थक्यं ठञ्युक्तत्वादिति वृत्तिकारस्तु टकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तं
14 स्यैव निवृत्तमन्यमानो निश्चयेन ठ इति तन्मते निपातनापत्त्या समुच्चयार्थश्च निपातनं कर्तव्यं आकालशब्दाद्ध्वठन् पि विधेय आकालशब्दस्य चोत्तरपदार्थ
स्यार्थिकत्वं ठञ् आद्यन्तविषयावा वृत्तिकालता। अपर आह आद्यन्तकाल इति तलरुपाप्तस्य तस्याधिकारात् अध्यायेऽधलय इति सर्वथा निपातनात् इतस्य क
अस्य क एवार्थः समानकालावाद्यन्तावस्येति। अन्ये वर्णयन्ति एवं प्रायात्यादौ यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादौ उत्पन्नं तस्मिन्नेव द्वितीयदिवससंबंधिनि विनाश
इति आकालिको निश्च आतस्मात्कालादनुवर्तते इति त्वात् तेषां त्वाद्यन्तयोरेकः एवकालो भवति मध्याह्नावादिति। तत्तुल्यं क्रियाचेद्वतिः। यत्तत्तुल्यं क्रिया
चेत्सा भवतीति एतेन समानत्वं विनोत्तमं त्रिकल्पात्प्राधान्याद्वतिप्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियायत्तामिति दर्शयति निर्देशाच्च मानुरोधेनु प्रथमनिर्दिष्टस्य
भवन्तत्वर्थस्य विशेषणे विनाऽर्थकत्वाद्वाक्यशेषो हार्येष्यात यत्तत् क्रियासमर्थ क्रियावत्सा भवतीति तुल्यमित्येतत्प्रथमान्तं तत् क्रियाविशेषणं भवन १८
द्वितीयान्तं यदाह तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे इति तस्य विशेषणं क्रियायत्तां क्रियासामान्यो यत्र मत्वार्थिः तत् नञाद्य इति तुल्यमिति नपुंसकवन्निर्देशः ब्राह्मणान्

तुल्यं वर्त्तत इति ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं वोच्यते न च ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वं अत्यंतभेदात् यत्र हि किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स एव विषयस्तुल्यतायाः स्यादेतत्
ब्राह्मणस्य सत्वरितायामध्ययनादिकानां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते कार्य्यः। यथा ब्राह्मणो वर्त्तते तथा वर्त्तत इत्यर्थः। वर्त्तनमध्ययनादिक्रियानु
ष्ठानं तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति एवमपि मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणमयुक्तं कः पुनर्मुख्यक्रियावाचीपवसादीनीति तावत्क्रियावाचि नाम प्रातिपदिकं कृत्वादृक्सत्त्वभूताया
भिधायित्वात्तृतीयासमर्थत्वं न संभवति। अव्यक्ततां उक्तलाहल्लाकर्द्दिर्द्दि मित्येवमादीनां यद्यपि क्रियेति ना विलत यावपंक्तोत्वः ज्वलत्तिलो प्योत्पत्तिर्भवति। तथा
प्यसत्त्वभूतार्थैवा विलात्तृतीयांतत्वाभावः द्रव्यादय यथान्यपर्य्यस्य सिद्धतायां भवतः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचनाः। अत एव हि तत्र वाच्यं भिन्नत्वया नाव
न हि भवति संज्वलः पाकाइति भवति तु पंचपाकाइति। यथापंवचुपाइति भवति पंचवल्लोघ इति नौकुपाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापदास्तमुन्नयत्यत्तेन घृत
तपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिपरिविषयाम्भवति न तु पंचज्वलः शायितव्यामिति ज्वलसुवोर्दर्शनात् शायितव्यादयः क्रियावचनास्तत। किंराजशायिनवत्येन तुल्यं
देवदत्तशायितव्यमित्यादिरवकाशः स्यात्। तथा स्थपत्वेन तुल्यं गमनमंदत्वात यान भिवितव्येन तुल्यं नमनं स विकारदितितथा नौकुपाक इत्यादौ यथाभवतिवा
च्यक्रियापदास्तमुन्नयनवति। तथा घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सोपवकाशः तद्वेव प्रत्ययार्थविशेषतो क्रियाग्रहणसामर्थ्याभवन्तत्यर्यो
पि क्रियैव भवति। क्रिया क्रियातुल्या भवतीति। क्रियावाचिन्य एव भवति नान्यावयं प्रत्ययार्थ विशेषतां वसुतरामिति। कथं ब्राह्मणेन क्रियायां वतिर्न्न्यः तेन्यो ब्रा।

स्नणादिभ्यः इत्ययमुच्यते। येनोपमीयते यच्च तयोसाधारणोधर्मः एतत्त्रयमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्त्ततेतत्र द्वयोः क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदा सावत्यपेक्षायां
वर्त्तिसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वासत्वरूपतां प्रतिपद्यते। ततश्च सामर्थ्यात्पूर्वंगम्याश्रयणीयस्यार्थस्य क्रियारूपता पूर्वमनूद्यतस्मसंप्रति क्रियारूपातीति निव
र्णासत्वनावापन्नापि क्रियावाचिपरिगच्यते तदेवं संप्रतिमुख्यक्रियावाच्यसंभवात् भूतपूर्वक्रियात्वपर्यापार्थेवा विनः शयितव्यादयोपि गौणा एवगौणांच क्रियावाचित्वेन
स्नणादीनामपि संभवतीति तेभ्योपि नवतिप्रत्ययः तथा तु नक्वचिदपि शायां मुख्यक्रियावाचित्वमित्येतदास्ते विशेषा यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वेन प्रत्ययः ब्राह्मणाध्य
यनेनतुल्यमध्ययनंकरोतीति ब्राह्मणवदधीते इत्यनयस्यासाधारणोधर्मोपेक्षणीयःस्यात् तस्माद्द्रव्ययोरेवतुल्यत्वेप्रत्ययः क्रियातुसाधारणोधर्मइति। युक्तं एवंहि
यथाब्राह्मणेनतुल्यं क्रियोध्ययनेनेति द्रव्यनिधर्मविधाने तथावत्यन्तेपि स्यात् ततः किमव्ययसंज्ञाया प्राप्नोति द्रव्यस्य लिंगसंख्यायोनित्वात्। स्वरादिषु पाठ
ऽविष्यति इहापि तर्हि प्राप्नोति न उपसर्गोश्चाहसिया लभ्येयम् कृते निवसोयासि किव पाठद्रव्यत्वसंज्ञा लिंगसंख्याकारकशक्तियोगस्तु केनवार्यो न स्वपरपत्यादिवल्लो
किके च प्रयोगे क्रियायोरेव साहश्यं प्रतीयते न तद्धातोर्द्रव्ययोः यत्पुनरुक्तं साधारणोधर्मोपेक्षणीयः स्यादिति तेनदोषः वंश्वव मुखमस्या इत्यादौ यथाशब्दानुपाद
अपिकाच्याद्यन्यतायते तथात्रापि सौघवाद्यः प्रतेप्यते तस्मात्स्यूतंयत् तुल्यंक्रियावेत्सानवतीति तुल्य इति गुणोस्तु तुल्य इति पूर्वसदृशेति समासः पुत्रेणास्तु तु
इतिपुत्रसपयादर्शांस्तुतुल्यं पितुरपितादर्शमित्यर्थः। तत्र तस्येव। किमर्थमिदमुच्यते न इवेणैव सिद्ध्यमान सिध्यति तृतीयासमर्थात्तु प्रत्ययः कृतुसहमानैव १९
सामर्थ्यात्। एवं तर्हि तुल्यार्थैरितियावृतायात यवशब्दयोगशाद्धे सर्वं विनत्सर्पयो व्याप्तोस्त यथाब्राह्मण इवाध्यातब्राह्मणेन तुल्यमधीतो ब्राह्मणामिव पश्यति ब्राह्म

तोनेन तुल्यं वाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेव ददातीति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते। ब्राह्मणस्येव वृत्तं ब्राह्मणेन तुल्यं वृत्त
स्य स्वं ब्राह्मणा इव क्षत्रिये वर्तितव्यं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्तितव्यमिति। ततश्च तृतीयायोतादेव सर्वं सूत्रेण प्रत्ययो न विधातव्यः तत्प्राप्ते सर्वत्र सन इति मंव
म्यताद्वृत्तिहरूपते एवमपि न सिध्यति किं कारणं सर्वं क्तचेत्तुल्यस्क्र्रतियोगिनः प्रत्ययः तत्र एव तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तृतीयां ह त्रिहरितोऽहं तु पुरयातुल्यया
दिलोपुवत्प्रकार इति न मधुसप्रतियोगानां किं तर्हि तत्रतः प्रकारः इह च देवदत्तेन तुल्याय रुदत्तस्य दत्ता इति न देवदत्तप्रतियोगि किं तर्हि तदायोता इति न सर्वेणाब्रा
ह्मिणः न चत्रापि पुरा देवदत्तशब्दात्योगाकारादंताबललक्ष्यते। एवमपि न सिध्यति। किं कारणं सर्वत्र क्रियासु वर्तते तुल्यत्वे प्रत्ययत ह्यायश्यं क्रियाग्रहणं कर्तव्यं। गवा तुल्यो
गवय इत्यत्र माढो मान्त्रदित्यवमर्थो तत्र मड्प्यगुणायो तुल्यत्वेन निमित्तस्यादिति षष्ठी समर्थ्यता दिवार्थेन विधीयते॥ तदर्हति। तदिति द्वितीयासमर्थादिति। अ
र्हशब्दः पचाद्यच् तत्स्य योगकर्मणि षष्ठ्या न वितव्या। निपातनाद्द्वितीया अपरत्वाद्धि विग्रहवाक्याभिप्रायमेतत्। यदा राजानमर्हतीत्येवं तदा तेन विग्रहे तेयदा द्वि
तीयासमर्थमिति सूत्रे वर्हमिति कर्मोपपदे प्रत्ययः स्यादिति। इह क्रियाग्रहणमनुवर्तनीयं तदर्हति क्रिया चेत्सा भवतीति राजानमर्हति छत्रं राजवद्वर्तते। इह न स्याद्व
ति। राजानमर्हति छत्रं ब्राह्मणमर्हति दधीति। यद्येवं राजा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण सर्वतो वतिः सिद्धः इह तर्हि राजवद्वर्तते राज्ञे तिन्ने दानादेन तन्निबंधनस्य साद्
स्यस्याभावात् प्राप्नोति वतिरनेन विधीयते। राजत्वेन येन प्रसिद्धा नरास्तेषु उपमानं दानादिनानामिति सिद्धो न वति। यथा तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्ध वि

पपं १

२० योषताविषयोराजवदयंवर्त्तेतेनरसतइति। साक्षप्यानावादज्ञाभितःतयाविनितवकुपस्थितंविच्छेदल्लात हस्तवदितिविनितानमिदंयोगपमुपस्थानंसतहस्तानांमिदंयोगं छेदन
मित्तिगम्यते। नसादृश्यमुक्तंचयुक्तमौपायिकंराजइत्यर्थेनिर्देशनउपमानेविवज्ञायांतदृहमितिपद्यतइतियदालवमेववस्त्ववस्थानेदृपरिकल्पितमेवनेदमुप
मानोपमेयत्वेनविवक्ष्यते। तदानार्थोनतथावैवराज्ञस्याप्रयोगोदृश्यतेराजवायंरानायुध्यते। वैयाकरणामिवइववैयाकरणोऽज्ञतोरामवाणायेयुद्धेरामरा
२० वणयोरेवेति। नन्वेवंतदृहेमितिनारब्धंसूत्रंव्याख्याकरणांतेरसंनवत्कपमात्रापिनेदस्यपरिकल्पनादिति।। उपसर्गाच्छदसिधात्वर्थे। ससाधनेधात्वर्थइति
क्रियामात्रेधात्वर्थतत्कथंससाधनइतिलभ्यते। नव्यतइत्यार्थेग्रहणंनकर्त्तव्यंधातावित्येवसिद्धंवाक्यंपुनर्धातोनामोपसर्गेवृत्तेशब्दःशब्दः। शब्दःसंनत्वादर्थेवृत्ति
विज्ञास्यतेयथाधात्वसंबंधइति तत्रक्रियतेवकुत्रक्रियेण्याविज्ञायतधात्वर्थेक्रियात्मर्थःक्षयोजनंयस्यसाधनस्यतस्मिन्वर्त्तमानादितिसधनेधात्वर्थइत्यस्याप्य
यमेवार्थः। धात्वर्थविशिष्टसाधनइतिमपुनसाधनविशिष्टधात्वर्थइतिउपसर्गाश्चपुनरेवमात्मका। यदुतश्रुतायांक्रियायांतामेवविशिषंतियथाआगच्छति
तियत्रतुनश्रूयतेतत्रक्रियाविशिष्टंसाधनमाहुः। निष्कौशांबिरिति। तत्रयत्रक्रियापदंनश्रूयतेतत्रैवस्यादित्येवमर्थधात्वर्थइत्युक्तं। उक्तानीति।। वनानांवि
रोधत्वान्नपुंसकलंगछतो। निवत्तंतद्भूतिउक्षादस्संपुरुत्वमितिमन्यतेयरत्वास्मान्निरुक्तंक्रियागुणाभूतासाधनंप्रधानभूतंतच्चोपसर्गस्यवृत्तिरिति। तदप्य २०
नेनदर्शितिसाधनप्राधान्येशक्तिमतद्रव्यमुच्यतेनशक्तिमात्रमिति लिंगसंख्यायोगव्ययसंज्ञानभवति।। तस्यनावस्त्वतत्त्वो।। तस्येदमित्यस्यापवादोयंना

नावशब्दोयं नन तेश्चेति वक्ष्यमिति तिराप्रत्ययो तोस्येवाधित्तिधायेअतिधायेश्रयं नावइति अस्तिचपदार्थमात्रवचनः अथाविविधा निर्दिनावशकायइति अस्तिगारादिषु
स्थायी नाकसंवादिना वइति । घघं तस्तनवित्तपर्येकद्येयातिरिक्ते नदारकेपर्वतेनवति यनैकार्थो । तघपा तत्र नवइति सत्तार्थः ॥ धान्यानां वन इत्यर्थः ॥ इत्थं नृत
इतित्राद्यर्थः ॥ नृत्ये नृतिकामइतिसमाध्यर्थः ॥ यस्य वनादेन नावलुञ्जरगमित्यादौ धात्वर्थमात्रवचनः । यथाविविन्नात्पद्धात्कारोपदर्शितिश्चापरं तनस्संनावइतो निधी
प्रायादिषु निधसंगच्छत्यत आह नवतोस्मादित्यादि यस्याङ्कोलादेतर्दिगोत्वाहतोर्गवादिषु गोरित्येवमाघ निधानं प्रवर्तते । गोगौरित्येवमादिष्वादिनिनाकारः प्रत्ययान्
वतिसाध्यो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं मित्नावशब्दे वाच्यते तत्र नवतोस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत् । नत्वकृतो केनचित्प्रवर्तविदितः ॥ तस्मात्स्वातिनुवानुपसर्गइतिक
रणोघन्द्वयशब्दस्याभिधायादीनांवानिधानान्नयरुणोच ॥ उक्तंच ॥ यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति ॥ गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्र
यान्द्रव्यो भात्यादिरर्थः ॥ स सर्व इह गृह्यते ॥ यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्र" अतो यस्यात् पुत्रत्वमिति च
पितृत्वं गुणस्य हतो ना विद्यमानत्वाद्द्रव्यत्वमिति विशेष्य भावापन्नः सत्तत्र ताप्तृच्यते तस्मिन्नु शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिरिति यस्य गुणस्य भावात् स च तल
त्रिधेय इत्यर्थः ॥ तत्र येरूपादयः ॥ शब्दा गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणासमवायिनिसामान्यविशेषे भावतलप्रत्ययः रूपत्वमिति यत्र शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणग
णिनास्तदापवारान्मरुद्धोपाद्यातेभ्यो गुणावर्तिभ्यो गुणासमवायिनिसामान्ये वाप्रत्ययः गुणत्वं त्रिभ्यस्तद्गुणा आणुमहद्दीर्घयो नित्यपरिमाणानि वृत्ततेभ्यः प

परिमाणोत्नावप्रत्ययस्फत्वंतात्वमिति निन्त्ववर्तोव्यक्तिवेतेसामान्यविशेषोनावप्रत्ययःगवादयोयदाजातिमात्रवाविनस्त्वोदातेस्यःशब्दरूपप्रत्ययः।तथाल्पर्थेजातोराह्नेस्वरूपमध्यस्पतेय।
गाराद्दृसएवार्थ इतिततःशब्दस्वरूपमेवतत्रप्रद्वत्तिनिमित्तंनान्यतद्रव्यवाविज्यस्तगवादिस्योजातौप्रत्ययःसमासृत्नतद्धितास्तयप्यपिकेवलंसंबंधंनाभिदधतितथापिसंबंधि
निवर्त्तमानासंबंधःप्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षतइतितेभ्यःसंबंधेनावप्रत्ययः।तथाराजपुरुषत्वमितिस्वस्वामिभावःप्रतायते।पावकत्वमितिक्रियाकारकसंबंधःऔपगवत्वमित्यादावप
२१ पत्यापत्यकसंबंधःकविदोपगवात्यमित्यपत्यप्रत्ययजातिमधिनिधेयाभ्मिबतितघातदर्थान्तरवृत्तित्वद्धितवदाहाय्य।समासतद्धितेषुसंबंधाभिधानमन्यत्ररूपभिन्नरूपारूपाव्य
भिचारतिसंबंधस्पइतिरूढिशब्दगोरवसरसत्नपत्तलोदितशाल्वाह्योजातिविशेषवछिन्नद्रव्यवाचितइतितेभ्योजातावेवनावप्रत्ययः।एवंकुलजनकारत्वमिति।अभिन्नरू
रूपाश्रुक्तोयद्यपिमरुक्लिकिविज्ञायमानेतद्धितातास्तथापितेभ्योनावप्रत्ययोगुणएवजवतिनतुसंबंधेप्रत्ययःराजपुरुषयोगुणगुणिनोभावतितवतोरिवसौवमित्यभिसंबं
धनलोकविरुद्धेननेदंसंबंधस्यन्यभ्नावात्गुणवचनेभ्योमनुपोक्तुग्विधानकारणानेदंनैवगुणगुणिनोरभिधानंनतुनेदाश्रयामत्वर्थायोत्पत्तिरिताख्यायनेअव्यभि
चारिसंबंधात्सवेतोनावसत्वेतिजातावेकभावप्रत्ययःनतिर्हिसत्वंद्वत्तसत्नासंबंधिव्यक्तिवरतितिसत्वसंबंधानपेक्षणात्नसंबंधेप्रत्ययः।राजपुरुषयोस्तुसंबंधस्य
कदाचित्विकल्पत्वादस्तदपेक्षोराजपुरुषशब्दःस्वायमत्तिधत्तइतिततःसंबंधेप्रत्ययोयुक्तःतस्मात्स्वसुपदार्थेषुनित्यसमवायिनिशब्दप्रवृत्तिहेतुःसत्वेवनावप्रत्यय
यवाच्यानतुसमसत्वयोःसंबंधःसमवायियस्वाःधवखदिरत्वमितिद्वजातिद्वजातिसमुदायाजत्वमित्यादौसंज्ञास्वरूपेसंज्ञिव्यक्तेप्रत्ययः।अन्येपितुसंज्ञासंज्ञिसंबं २१
धस्त्याहुःनत्कंच॥जातिगुणजातिगुणेसमासत्नतद्धितावसंबंधोऽछाह्नस्वरूपेधवखदिरात्।जातिसंघातइति।रहमानात्सहत्वेयागपद्यमित्यादौद्वन्द्वविषयेनानावह्नो।

सकृत्तेर्थेद्वन्द्वेतासहस्सत्स्यसम्भूतेयुगपच्छद्वयपद्भूतेततोसहज्ञावादोनावप्रत्ययः एवमन्यत्रापियथासेनवंद्वयं। इकृन्नज्ञानन।।स्यनावश्तियुगपज्ञावेननञर्थेनवसंबंधेवि
वज्जितेद्वन्द्वेनन्समासःप्रयात्तत्वतलौ।तेनाब्राह्मणालमब्राह्मणत्वेतिसतिसिद्धत्वाद्व्ययस्वरः।तलितिकिल्स्वरेणामध्योदात्तत्वंनन्वतिनाव्ययद्वंद्वेपदप्रज्ञति स्वरेणाद्युदात्तत्वे
नञुपरत्वात्त्वतलौप्राप्नुतःनवासापेक्षत्वात्ब्राह्मणाप्रयोगेवचनमर्थमपेक्षते।नञ्समासोपितर्हिनप्राप्नोतिब्राह्मणास्यनावापेक्षत्वात्।नोषदोषःप्रधानप्रत्ययत्वात्।।
ञ्चत्तरपदार्थप्रधानेनवतिवप्रधानस्यसापेक्षस्यापिहत्तिः।यथाराजपुरुषोनिरूपशति।वान्छंदसि।छंदसिविषयेक्वचित्पूर्वेत्वतलोपश्चानञ्समासः॥अथयानिवा
यत्रअशालत्वाय।अत्रनञ्एवनवर्तिक्वचिद्विपर्ययः।लततल्व्यतिरिक्तोनावप्रत्यये द्वंद्वेसएवेष्यतेपश्चान्नञ्समासःनेनाज्ञपिमेत्यादौसतिशिष्टत्वान्नञ्स्वरएवन
वतिअथान्यमित्यादौनञ्प्रवृत्ताववनानजोवाश्रुहृज्ञादिष्विति द्वंद्वेनञ्समासेन नञ्पूर्वादितिप्रतिषेधात्प्रत्रेवनस्यात्सत्यपिवाधत्रिनत्रोवृद्धिःस्यात्।
शापकासिद्धः।यद्ययंयुवादिषुपुरुषादयासइतिनञ्समासेविषयभूतेनावप्रत्ययप्रतिषेधयो।ज्ञापयतिलक्षणंस्वपवादप्रत्यययोनयथापेक्षायापरत्वान्नञ्
समासस्यबाधित्वान्नवतीति।आवलात्।प्रथमेतिउरिच्छमयस्फटेरितिरिलोपः।स्यातोदत्वादेत्वेघोरितिअकारस्यरादेशःपार्थिवमिति।ज्ञाताबलघ्रुद्धवांत्पात्
अपवादेरित्यादिरमनिज्ञादीस्त्वतलोरपवादान्वक्ष्यतितेःसस्समावेशोयथास्यादित्येवमर्थमिहनुसरितत्वादेवचननावनुवर्तिष्येतानेनापवादविषये
पिनविष्यतेःइतत्वतलर्वाक्यानांप्रत्ययनिर्देशननिराकांक्षायांवात्वात्वतलोरपिद्वर्वेस्यचेविधानादाकांक्षानाननवान्नेतद्वक्तुंविज्ञाद्धुः।अनुवर्ततितततलाविति क

पर्प १

मणोश्च विधानार्थमिति येष्वपत्यकर्मणोः घृत्रादि विधीयते तेष्वप्येवत्वानन्तावपि कर्मणोऽनिवृत्ति ननु ङ्याप्प्रातिपदिकमात्राच्चकारो नञ्समासमपि समावेशार्थ इति॥ अन्यथा स्त्रि
पुंसामिलस्य विधिलपक्षेऽप्राप्नुवन्नाधेय्यां॥ तानपेक्ष्य तत्रैवच्छदेशे नञ्विधानादत्र चकारसांनिधाना नावादिमनिज्ञावन्न समावेशपसिद्धिपरिभाषापक्षेपि ययोर्देश प
२२ ञ्स्त्रिपुंसाभ्यां मित्यत्रेवच्चकरतोनञ्स्नञोः सन्निधिनं पुनरिमतिजादि मध्यकार्यकालापक्षेपि प्राप्नुवनाद्यपर्यां तनत्र नञ्स्नञोरुपस्थानं तस्यनावत्त्व इत्यस्यात्परो
तान्वतः सर्वत्वादि स्मिन्प्रदेशेनाप्यसंनिधानेप्यास्त्वादित्यस्यात्स्वयौ न्वतः॥ अयत्नसंगोपवादविधातोपयोगो विज्ञानानंतरं नञ्स्नञयोरुपस्थानंतदाज्ञस्वरस्य
स्मात्य येनवतः सर्वत्वादिकस्मिन्प्रदेशेनाप्यंतरोयुणावचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्रचकर्मणि नञ्स्नञोरुपस्थानं नाधीकनीयं इति विशेषसंबंधस्य कर्मार्थस्य
पाद्धानञ्स्नञोरंतरंगातस्यासंबंधात् अधिकारपक्षेतु प्रतिसूत्रमुपस्थानान्नञ्स्नञोरिमनिजादिघतन्नवावत्वादित्येवन्नञ्स्नञ्यामपि समावेशः सिध्यति॥ अयत
चाधर्यस्मेवावर्द्धिलादृष्येवापस्थानंततोधिकारपक्षेनाप्यंतरत्व मितिसर्वेयावकारेणवसमावेशोवाच्या॥ नञ्स्नञ्वीतपुरुषादव्वच्च संगतत्वता वृत्युधक
तरसत्लेप्यः॥ अनंतरस्य विधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति तत्लोरेवायं प्रतिषेधाः तिपुत्रतिनिवर्त्तयति स्त्रीरयेप्रत्यया इति एतत्वादितिवावत्वादितिसंबंधा
लत्यतेवचनुराद्री तितिवेत्रराघतास्तत्पुरुषाच्चवर्जयित्वेन्यः स्वर्थ॥ ननु पृथ्व्यादिभ्य इमनिज्वेत्यादिनिप रिगणेवानास्यः प्रत्ययैति त्यञ्ञमो नावप्रत्यये विधीयते।
नवत्वचका॥ विल्लञ्स्नञौ प्रवर्त्तिगस्येतेतद्दत्तविधिस्वयरूपावतां प्रातिपदिकेनप्रतिपिंडः यत्रनर्हिस्वरूपयपुणानाक्षिपधत्वं ताघप्नवान तिरोयनातादद इन व २२

तिशांतावलघूश्वर्णानूयोपधाकुरूपोन्नमाद्युत्रितितत्रननश्वर्णोततश्वर्वरुषादस्यैवप्रसंगस्तदर्शयतिवद्यतिपलंतपुरोहितादिन्योयगितिअपतिलंत्रुपतितेतिन
नुत्रातत्वादित्यधिकारेइत्यक्तंतत्वयपत्यतेनेनेवत्वतलोरस्धिकृतयोर्विधानं।ततःकिंकश्वलततलोरप्पयंप्रतिषेधप्राप्नोति।अस्त्वेवमधिकृतयोःप्रतिषेधस्तस्यना
वइत्यनेनपुनरुक्तस्त्वतलोर्नविष्यतबाधकाभावात्।यद्यपिपत्यंतादिष्वेवास्योपयोगःपत्यंतस्यैवपुरस्तादिदंपठितव्यंतद्वोत्तरत्राप्यनुवर्त्तिष्यतेएवंतर्ह्यत्रवदेयोगवति
षेधाधिकारस्यपरत्रापादानादिमनिजादिनामपिप्रतिषेधोविज्ञायतेनत्वोर्नान्तरं तविधानावाद्प्रसंगइतिएवंतर्ह्येततज्ज्ञापयतिअत्रतदंतविधिरिति।किमेतस्य
ज्ञापनेप्रयोजनंनञ्पूर्वबिकुर्वीत्यश्वर्णान्ततपुरुषात्।पृथ्वाद्यंतादिमनिजादिःसिद्धोनवतिनविधतेपृथ्वोस्यअपृथुःपरमपृथुःतस्यभावइति।नात्रेमनिजादि
रिष्यते।अतएवदृत्तिकारोणायस्यपटवानमस्यपटुरित्यादिवाक्यंदर्शितंतस्यापिहितस्यप्रकरणेप्रयोजनंविलम्बः।आउर्थोमित्यादौब्राह्मणादित्या।।पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा।।वा
वननमितिइहयथातालघश्वर्वाःपृथ्वादुप्रभृतयःतेषांसमावृशइतिउनवृअदिषुगुणावचनेषुपाजःपालावत्सादिषुतयोर्ववनलत्त्वाणस्याजःलतलोस्मसमावेशःआ
चत्रादित्यवसिद्धइत्याह।लतुजोउसर्वेत्रगुणानवर्त्तवेति।।वर्णाद्व्राहिभ्यःष्यञ्च।।वर्णाविशेषवाचिनइति।स्वरूपग्रहणंनुनभवति।यदिस्याद्द्वादिष्वेववर्णशब्दंपठेत्।व
र्णशब्दस्वरूपस्यरूपस्यावाचकोमत्राह्मणादीनोद्दढादित्रिगुणावचनेःसाहचर्यात्।अतएवसाहचर्यार्थत्वात्प्रहत्ताग्रहणंनभवति।कथंपृद्धयोर्हिगुणोपसर्जनेष्यवर्त्ततेअतस्मसा
स्नयोर्द्वर्णोशब्दाअपिताद्दशाएवएगलतेएवंववर्णाद्दढादीनांगुणावचनत्वादेवसिद्धेपुनर्वचनमगिजर्थं।ओवीतियाप्याकामीतिव्राह्मणादित्वात्अतिगालाषष्ठ्यःउपरहलस्मादितस्य

पर्य १

तियलोपः पर्यंतला त्तमतिमनः शारदनामितिविशेषकुत्स्येयाताद्यस्तद्धंतानां समानंतरघञ्त्र नवन्तीत्यर्थः। वियातत्वं तावियातिमावैयात्यं विलानत्वं तावियातिमावैयात्यं विधा
२३ रदाताविशारदवैशारद्यं समोमतिमनसो रिति। समग्रन्त रेवंमतिमनसी तद्धंतयोः समासयोरनंतरघञ्त्र नवतिसंमतित्वंमतिता समतित्वं समतिता समतिमासामत्यहर्षेत्वदोग्रसाम
तंसंमतस्त्वं संमनस्तासंमनिमासांमनस्य गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। कर्म चाद्धः। क्रियावचनमितिन साधनकर्म वचनः क्रियायां हि साधनं संज्ञवतिसत्त्व याद्वाद्युगुणाव
चनब्राह्मणादयः अतस्तेभ्यो नास्ति साधनकर्मणा संबंधः क्रियाफला साधनत्वमुच्यते। कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यं। नहि तत् क्रियानिधायने किंतर्हि तद्भावताप्रयुक्त्वादुःक्रिया
कर्मण्येव प्रत्ययविधानं अपवादिकस्तत्तत्प्रयोग इति। अपर आह। स्त्वच्यक मेशब्दोऽयम्यवहितो क्रियाशब्दोऽत्तद्धत्त्यमपिसापेक्षकर्म क्रियाकार्यमित्यर्थः तेन स्त्रीति
च्चारव्यसाधनकर्मण्येव प्रत्यय इति ब्राह्मणादिराकृतिगण इति। अहृदन्ततत्वात्। एतदेवोपपादयत्यदिशब्दः प्रकारे इति किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणं ब्राह्मणादीनां
चानुक्रमणं केषांचित् स्वार्थे प्रत्ययविधानार्थं केषांचिद्बाधकबाधनार्थं ब्राह्मणाः राष्ट्रेषु प्राणभृज्जातिवचने त्रिप्राणमाणवचमाडवान्यांगोत्रलक्षणा। वृत्तिश्रा
र्हे अर्हतो नुम्चेतितुमर्थे पाठः अर्हः प्रशसंसायामिति शतृप्रत्ययः। आर्हत्यं। चोरस्तेनयोः शादिलाद्धुञ्जिप्राञ्जसापिन्नवत्सेवसे आराधयादीनां वङ्गणां जनपदवाचिवाद
त्रिनतेतस्यचकञ्ज्ञादिभ्यो लुग्वचनमितिलुकि गार्ग्यवृजिम्राज्ञे एकत्वावादीनामन्यजावपर्यन्तमां स्वार्थे विधानार्थेत यावत् वाक्यिकप्रयोगः अन्यजार्यंतु कालशब्दः २३
च्चवायादिति अञ्जेत्रजाती स्वरसाद्वयोर्ननञ्जि इवादिति प्रतिषेधप्राप्ते कमलादानां युवादित्वादि प्राप्ते वाक्ये राहाद्वयोत्तलक्षणो त्रिप्राप्ते राजराहस्यपुरोहित्वं।

घविध्राद्वेगणपत्याधिपत्यो: पत्यन्तलत्तल्पेकिपेषाणांगडुलादीनां पाव: प्रपंचार्थे:। सर्वदेवादिभ्य: स्वार्थ इति सर्ववेद: सर्वकालेति समास: सर्ववेदानधीत इत्यण्। सर्वसादेर्द्विगोश्चल
इतिलुक् सर्ववेद एव सार्ववेद्यं। चतुर्वेदस्याप्येवमपरस्त्वेवेति चतुरो वेदानधीत इति तद्धितार्थ इति द्विगु:। तस्याणो लुक्। चत्वारो वेदा एव चातुर्वेद्य:। वा विचातुर्वेद्यस्येति पाठ: तत्र सि
इतिलुक् सर्ववेद एव सार्ववेद्यं। चतुर्वेदस्याप्येवमपरस्त्वेवेति
रूपइति शेष: स चतस्रो विद्या अधीत इत्यादि एवं विद्याचातुर्विद्य अक्ल्पस्त्रोतादि तिष्ठत्स्वर्वत्तलुक्। चतुर्विधं एव चातुर्वेद्य:। तेन घञ्लोपस्य। तेन वैर्यपचा घञ्स्तेन
न शब्दस्य वतिएतेन संघातस्यैदंयरूपमिति दर्शयति वणोयरूपोऽनकार लोपेकृते कोरस्य यस्येति लोप: तस्य सर्वविधोऽस्थानिवद्भावादयादेश: प्राप्नोति न तु संघात
यरूपो पत्लांतस्येति एतेन संघातस्यैदंयरूपमिति अत्र पस्य प्राप्नोति सिद्धे चात्रालोप पायस्यति तिचतित्रारेनसामर्थ्यासिवस्य नविष्यति नान घ्ये के लुवि धिरिति
तिवपरिनायां पठति स्तनादितियागविनागं ज्ञेवतीति नाप्यनुक्रमपिस्तन्यशब्दस्य प्रयोगवाहुल्यादिदमुक्तं कपिंजलादिव्य। ईहक पिज्ञापाशौनावकमतात्वाद्यैर्द्वि
वेवेति संख्यातानुदेश: प्राप्नोति। एवं पत्यंतपुरोहितादिन्यायन्। हायनांतयुवादिभ्योऽण्। हैमनाज्ञादिभ्यः त्वन्त्रैताराक्याह्यया संख्यासवेत्रैवाचूडकरणो
नइतितरूपेस्वर्गरितलस्याप्रतिज्ञानादिति नाव:॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक्। राज्यासइति राजशब्द: सोसमासे यक् मुल्यादयतिराज्ञो वाताचकमेवापृज्यं। अस
इति किम्। ब्राह्मणादित्वात्स्यं। यद्यपि तत्र राजशब्द: पठ्यते तथापि यमवास्त इति प्रतिषेधोऽप्राप्नोति अतस्तत्र राजशब्देन तदंतविधिरिति। एवं चूडामण्यादि पाठस्यस
मासव रितो घेलादसमासेयगेव भवति। अपर आह। ब्राह्मणादिराजेति गणात्वादेवतदंतात्प्यञि सिद्धराज्ञा शब्दस्यत्वपाठ्यकासहसमासे शार्थ इति तथा चग्

५५१

धिकारणेशावलेरन्नाघ्नेऽनं तस्यैकमौ ॥ाचिन्निति ॥ ग्राणातृज्ञातिवसोवचनोञात्रादिन्योऽन्न ॥ घाणाम्रृत्तः प्राणिनः प्राणियरुणमेवकृतन्नतं वैविक्यार्थं ग्राणातृज्ञरुणात्र ॥त्रं

२५ णातेत्यादौनन्नव ॥ तिज्ञातियरुणादेवदत्तत्वमित्यादौनन्नवतिय त्विरुगतेलघू स्वर्वेतस्याप्रलादं न्नवति ॥ नेन्नि रुन्ञाजादिषुयेन्न चिग्क्वना स्तेस्योरो चारियक्षःइतिहे

२५ ग्रान्तन्न विधीयतेसुषुडुष्ठुम्यांरुणावचनंलन्नणो घात्रि ॥ नघ्रशब्दादिगंतलन्नणो ॥ तिशे घेसस्त्वतलोःग्राह्नयोस्सुन्नगनेन्न ॥ इतिसुन्नगमितदेतछन्दरूपं मंत्रविषयेप्र

योगयन्मुत्यादय तिमहतसोन्नगायासर्वविधीनांछंदसिविकल्पितत्वात् ॥ रुजागसि न इत्यत्र पदद्वयद्विर्न्नवति अतएवमंत्रेपिकश्चिदापन्नवति अतएवमंत्रेपिसौ

नागपमद्दलायेतिघञ्जन्नवति ॥ हायनांतयुगादिन्योण ॥ हायनांतात्तलतल्लोः ग्राह्नयोः विधानं यौवनमितिअन्नणीतिघन्नतिनावः मनोज्ञादिपाठादुञपिन्नवति ॥ स्थाव

रयादृस्यवयोलन्नणो निन्नाह्नेपाठः होहशब्दस्यापुगाचादित्वाद्व्यवपुरुषोसइति पुरुषशब्दोसमासेणमुत्यादयोति पौरुषं ग्राणातृज्ञातिवाविमतुषत्वादञ्याहन्न ॥

नानुषजातिवचनोहस्तोनपुंलिंगवचना स्त्रियामितिदर्शनात् ॥ तस्याम स्यांचमुरुषापघेनुकेत्याचिति ॥ असइतिकिं ॥ तत्निपुरुषत्वं कमंडलुशब्दस्यगंतरलादेवाणोसि

द्धित्वतल्लनिहृतयघो पाठः ॥ हृदयासइति ॥ हृदयशासमासेणमुत्पादयति ॥ हृदयस्यनावो हार्दहृदयस्यहृल्लेखयरालासो द्धितिरुञावः असइतिकिं अहृदयत्वय

रुणावतो घातिपदिकेन तदंतविधिइति वेधादेव सिद्धसमासघतिषेध स्वितपघयोजनः श्रपालादीनां ञ्वेन्नावानां वाह्नणादित्वानूष्यञपिन्नवति ॥ श्रोत्रियाष्यंस्य

लोपश्चेतियदाश्रोत्रियोऽछंदोघातइत्यत्र छंदसः श्रोत्रनावोघश्चप्रत्ययइतिपन्नः ॥ तदाघलोपः यदातवाक्यार्थपदस्वचनइतिपन्नतदाघशब्देनअश्नतिरूपंलन्नते ॥ नविन्नुयलो २८

लोपश्चेति पाठः। तत्र यल्लोपे सेघातयहृतोलकारस्याप्यसेतिलोपे सति कारस्य यणादेशप्रसंगः संघातलोपे लिकारस्य यस्येति लोपः सर्वे यथा श्रौत्रिपस्य नाव श्रोत्रमिति।
इगंताद्वलघुपूर्वात्। लघुपूर्वेयदृणोन प्रातिपदिकस्य समुदायो विशेष्यत इति य घेवं पूर्वशब्दो वयववचनो व्यवस्थावचनो वा। तत्राद्ये पक्षे यस्य पूर्वो वर्णो ल-
घुस्तस्मादेवेघप्रस्वतयणस्यात्। द्वितीये तु पांडुशब्दात्स्यो पि स्यात् पदहुलघुपूर्वो सवती त्याशंकाह। वयववचन एव पूर्वशब्दः सोप्यवधाप पक्षएव व-
वर्तेत तत्र कस्य चिदनिर्देशे सर्वपूर्वतः प्रतीयत इत्युक्तं संनिधानादिगंतेति दर्शयति लघुः पूर्वोस्येत्यादौ तेनेति। लघुपूर्वेणागंतेन चास्मिन्व्याख्या-
नेऽयं तयहणं मतिरिच्यत इत्ति लघुपूर्वेण काप्रातिपदिकाविशेषणां तदंतविधेः सिद्धत्वात्। कापेयं काव्यमिति न वितत्व्यमिति प्रश्नः॥ योपधाद्गुरु-
गुरुपोत्तमात्पुंसः॥ त्रिप्रभृतिनामित्यादि। एतद्वात्तिकोरनार्षयोरित्य च व्याख्यातां सहयोद्धेति वत्सव्यमिति योपश्लातनिले श्रान्तेविकल्पाः॥ दंडमनो-
ज्ञादिभ्यश्च॥ यत्येत्यंतो दंडः तस्मादपत्यः॥ यस्कादयनांतस्तस्मादणष्टः। अन्यस्यालौकिकलौमनोज्ञादिषपिठ्यणवचनात्यश्च ज्ञाशः वोरच्छत्वस्यामि
मिति ज्ञाप्यतादिलात्। घञेवपुवशब्दात्। प्रवादिलादण्॥ शेषस्य त्वतल्लौ अमुष्यपुत्रेति निपातनात् पष्ठ्या अलुक्॥ गोत्रचरणाद्धाधात्याकार-
द्वेदवतेषु गोत्रवाचिन इति॥ अपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकं गोत्रं गृह्यते अपत्यवाचिन इत्यर्थ इति अपत्यप्रत्ययान्तादिति यावत्॥ अपत्यं रक्षाह॥ प्रवराध्या-

पपं१

येपठितत्वं नांगोत्राणामियस्त्राममिति। वरता वाविनश्चेति वरताशब्दः शाखाद्यापि पुरुषेषु रूढः अनयोश्च गोत्रत्वं वरतौ सदेतिनातित्वात्पथा नकृज्जा
२५ तित्यणग्घा सप्रत्येकं नावकर्मणोरथ्ययोरिति यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र करणो नपत इति पूर्वमेवोक्तं। श्लाघादिषु विषयकृतेषु तिप्रत्ययार्थत्वं तु श्लाघा
25 दानांनन वतिभावकर्मणो प्रत्ययार्थोरपि तत्वात्। नापि प्रत्ययार्थे विशेषणोयेते नावकर्मणो श्लाघादयश्चेते नवंताइति। आसंनवात् शब्दप्रवृत्तिनि
मित्तं भावः॥ न च गोत्रवरताशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं नापि गोत्रवरणानां श्लाघादिवमत्वेन प्रसिद्धं तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणोः साध्यतया
निधानविषयतं तोघितत्वार्थः॥ तदेवतस्त्वतप्रत्ययप्राप्तइति इणः प्राप्यर्थत्वात् ज्ञो वेति अवद्धर्वस्येणो ज्ञानेप्रसिद्धत्वात्। तद्धृनवद्गोत्रचरणा
यो भावकर्मणो प्रतिनिर्दिश्यते। गार्गिक्येति। आपत्यस्येति यलोपः॥ होत्राभ्यश्छः॥ होत्राशब्दोत्र ऋग्वाचक इति जुहोतेस्त्रन् स्वभावतो यद्यपि स्त्रि
पि स्त्रिलिंगः॥ अच्छावाकीयं ब्राह्मणाच्छंसीयमिति। वेदे स्त्रिलिंगतापि दृश्यते सोस्याच्छावाकीयां अर्यादितिवसणास्त्वाऽनेति क्ताव्य इति प्रत्यये
प्रतिसिद्धेतस्य भावस्त्वतलापित्येव प्रत्ययः सिद्धः विनतेस्त्वबारणालाघवंवन्नवतीति भावः यत्तु जातिशब्दइति होत्रां गाइत्यनु वृत्तौ फलेदर्श
ति॥ ॥ इति हरदत्तविरचितायां पदमंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ठ॥
श्री॥ ठ॥ ठ॥ २५

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्॥ धिनोतेरत्यल्पालोपकुत्वमिति कर्तरि एपक्षु अस्मादेव निपातनाद् इत्यस्य लोपः ककारस्य चालंधिनोतीति धान्यं॥ धान्यमसि धिनु हि देवानिति तृहस्पतेधान्यानामिति भवना
पेक्षया षष्ठी विषयाभवने इत्यधिकरणोल्युट् क्षेत्रे क्षेत्रेभवनं जायतेस्मिन्निति भवनमिति एतेनोत्पत्तिवचनो भवनशब्दः एतेन सत्ताभवचनः इति दर्शयति। तद्धि क्षेत्रं दर्शनात्॥ अन्यतत्क्षेत्रशब्दादि
तृणानां धान्यानां चोत्पत्त्याधारमात्र इहेन सर्वो प्रतिभूमि क्षेत्रव्यपदेशमासादयति मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् इति असति क्षेत्रग्रहणे सत्ताभवनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति भावः किंच भवन
शब्दो रूढः इति मुद्गानां गृहमित्यत्र च वृषसंगच्छत्यपि राष्यतत्व कुर्यादितरहि क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्तव्यं तदेवास्तु किं भवनग्रहणेन धान्यानामिति शेषलक्षणा षष्ठी क्षेत्रे प्रत्ययार्थः। नन्वक्षेत्रव
शब्दस्यापि शरीरं तत्रार्थो घनक्षार्यं वा विलादितिप्रसंगः धान्यसंबंधवाल्याज्जित भूमिर्वर्तते प्ययत् तदर्थं भवनग्रहणं चित्त्रयोजनं नि द्दिशाल्याठ्वः॥ अत्रापि षष्ठीसमर्थविभक्तिः दृतिका
रताद्वह्वर्थेनुसाराणां ह्रस्वर्णगम्यमानत्वान्नोक्तं॥ व्रीहियवषष्ठिकादयः॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यं अन्या षष्ठी समर्थविभक्तिः॥ विनापि तिल माषोमानं गान्यमा खयिष्ठाज्ञवचनप
देशोपि भवतीति मुद्गं हरेः तिलमाषेभ्यः पञ्चस्वयपादव नातिरत्र षष्ठी धान्यत्वात् उमाभङ्गयोरुल्वधान्यत्वादसुतं॥ धान्यान्ये वहित्वकानुवर्तो सुपच्यंते व्राह्मयश्च नयवा यमतइत्याघवमाधानि
नचामाभङ्गा स्वपक्ष्यंते अतआहृ मानुगया रपिधात्वमाश्रितमवेतिनवमकानुवाक धान्यपरिगणनं नार्थः॥ तत्राधान्यानाम र्थमाहीनां पाठत्धान्यानाम पि केषां चित्काड्वादानाम
पाठात्॥ तस्माद्न्यतएवधान्यनिर्णयः तत्रशरणाश्चहृद्दशानिधान्यानि तिस्मृतिः तत्र चामाभङ्गा घटकासवतघतान्यामि विपरीक्ष्य क्षत्रभवति॥ सर्वचर्मणा इतः खञ्खञौ॥ तृतीयासम
र्थादिति भवतीति प्रत्ययार्थे चर्मणाकरणत्वासामर्थ्यतन्या तृतीया विभक्तिः सर्वशब्दस्य चर्मग्रहणेन समासं तत्वायनिर्देशः सर्वचर्मणा इति समासश्च सामर्थ्ये सति भवति

पपं २

२६ ततश्चर्मशब्दोनेवास्यसंबंधइतिकश्चित्स्यात्मेयत्तं प्रत्याह सर्वशब्दस्यचेतिकर्थं तर्हिसमासइत्यत्राह तत्रायमिति अस्मादेव निपातनादितिनावः किंपुनःकारणं सर्वशब्देनतेनसंब
ध्यतेनचर्मणेत्याह ॥ सर्वचर्मणाइतियायवाक्यइत्यर्थः अस्मिन्नर्थे द्वितीयविरिष्यतेयद्विचर्मणात्वसंबंध्यतेतेनायद्विसर्वचर्मेतिषष्ठीसमासः ततसर्वसंबंधिनाचर्मणा ॥ नतश्चत्वी
र्यस्यात् । अथकर्मधारय ॥ ततत्सर्वेणचर्मणा ॥ जनइति । नक्तस्यसर्वत्वमुनयथाषिगम्यतेतस्मात्क्तेनैवसंबंधोन्यायइतिनावः ॥ यथामुखंसंमुखस्यदर्शनःखः ॥ दृश्यतेसि
तिन्निर्दिर्शनइति । अधिकरणेल्युट् । कःपुनरसावित्याहदर्शादिरिति आदिशब्देननत्त्वादिकंगृह्यते नौप्रतिवृीवाश्रयइति । योहिमुखादिप्रतिबिंबस्याश्रयः तत्रमुखादिकंदृश्यते
मुखस्यसदृशंमुखं । प्रतिबिंबसादृश्यप्रतिषेधाकयमत्रसमासस्तत्राह निपातनादिति न हिकाव्यत्वपदार्थनिवृत्त्यायथायाशब्दप्रख्यापितयथावयामत्र उच्चतननुतियथा
१० मुखानःसीतायाःपुनःबकुलानवनितिथयामुखदर्शनइत्यत्रायिनावस्याप्ययथामुखस्यात्मसंगंगादिवत्सलत्ववचनलोकस्यशक्तियोगसतिनियोगलक्षणाचर्मणोपषष्ठी
तस्यानाश्रय्याभावादित्यनावः अतएवदूर्वमुक्तंप्रयोगशब्देचवषष्ठीसमर्थादितिसममुखंमुखमितिसमसदृशः सदृक्षिपर्यायः निपातनादेतलोपः संमुखस्यतिकर्मणिषष्ठी
प्रत्ययसंनियोगेनालोपनिपातानांत्वदंप्रयोगाहेप्रक्रियावाक्यंसंशब्देनसमशब्दस्यार्थेदृश्यतांसंमुखानइतिवक्त्राद्दर्शादौसममुखइतितदेवमुच्यते । कथंतर्हिसंयुगे
संमुखीनंतमुद्यसहेतकइति । अभिमुखावस्थानात्साधर्म्यात्प्रतिविष्यति । तत्सर्वादेःपथ्यंगकर्मपत्रपूर्वव्याप्नोति ॥ पथिशिष्टप्रज्ञातिविशेषणामितितत्रकेवलानोपथ्यादि
नांसर्वादित्वात्सेनवात्प्रातिपदिकपतितेस्वदंतविधिः पंचम्यर्थेप्रथमाद्वितीयावातदाहपथ्यंगकर्मपत्रपात्रांतादितिसर्वपथीनइतिः सर्वकालेत्यादिनासमासः नकारत्र २६

कारणिला दिना कारः समासात तस्य पथ्यातस्य समासग्रहणेन ग्रहणात्तत्पथ्यन्नमेव प्रतिपदिकमिति स्वप्रत्ययो ॥ आत्मपदं प्राप्नोति ॥ अपदमिति परस्याग्रमुच्यते इति प्रारंभः पदस्येति नृत्वा
नयोरव्यापिपदस्य प्रमाणमाख्यायते इति योगलात्स्यागप्राप्तसादात्मपदं मारते व्याप्नुव्याप्नोति वक्तव्यमर्थनेदानसंबंधमात्रं प्राप्तिः संबंध एवसाकल्येन अधिकाव्याप्तिः । आत्मपदमित्य
त्रयन्तिविहितो व्याधिगसतेनमर्यादया ॥ अनुपदसर्वान्नायनसंबंधान्नत्रयतिनयत् । अनुरायाम इति तायथार्थ्ये पदव्ययमिति वचाय । तावइत्यर्थः पदप्रमाणोत्तर इति आयामेता
वृद्धयमेवार्थः साहृश्यपिद्रुत्या परिमाणात्तयासाहश्यमित्ययमेमावार्याञ्चितिसर्वान्नान्नो निष्कारिति प्रकारान्तरं सर्वशब्दस्यार्यन्या निलत्वंतउक्तानि शास्त्राणि सरसानि विरसानि ना
निसर्वाणि भिद्व यतीत्यर्थः । अयनमयइति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते तत्प्रतिपक्षस्त्वनेनतावाचकामपनयति । अयप्रदक्षिणामिति प्रदक्षिणां गमनमित्यर्थः स्वमनयः प्रसव्यं
वामापरपर्यायं गमनं एतत् शब्दान्यतरोपादायमयानयशब्द शाणां प्रदक्षिणा प्रसव्यगमने प्राणांतकाशपरस्परमिति सारः । घृतसाधनविशेषाख्यान इति येषां प्रसिद्धि
शतप्लुटवकुलमिति करणे घञ् । तत्राग्निमुखयोः क्रीडनोः कितनूयार्थेहे वेकंप्रति प्रदक्षिणां गमनं न दवान्यं प्रति सव्यमित्ययस्यासावनयस्य अयानयइति कर्मधारयः । अथवा एकमे
वप्रत्ययान्यलं कथंवा पीजदेनवतस्थानाणयत्तत्र यापरप स्वीक्ति ताः प्रयमायां वीथ्यावात्मनप्रदक्षिणां गच्छंती द्वितीयस्यां प्रसव्यमेवमुत्तरस्यान्तत्र समाहारद्वन्द्वलोकाश्रयत्वान्पुंलिं
गता । अपरस्त्वाह । एकदेवायमपयमकारणशारसमुदायस्यायान्यव्यपदेशः । तज्ज्ञतत्वस्समानाधिकरणसमास एवायमिति प्रदक्षिणाप्रसव्य गमनमात्रे पिनप्यते । किं तु विष
य इत्यासु प्रदक्षिणा प्रसव्यगामिनामित्यादि यस्मिन् पतिविशेषे सति परैरतर घृतकारिसंबंधिनिःशारैः पदानां स्थानानां अनयस्य पर्यायाणाम समावेशः अनायमणमनधास्यते । एतदु

कोनभवतिप्रदक्षिणाप्रसव्यागामिनमित्यादित्स्यायानायानांशरराणां संबंधीनियानिपद्यानितानिपरनायैशारैर्नक्रम्यतेयस्मिन्नितिविशेषेसतिसोयमयावश्‌तिसमहायस्य शारस्यपारैर्नाक्रम्यतेपदस्थस्यस्य
२७ यस्तारतापरकायेणवाध्यतेवाधतोऽयानयन्नयेनतिनयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधानेकर्मणि द्वितीययाप्रधानेतत्प्रत्ययःफलकशिरसिस्थितएतदस्यार्थ इति आरभ्यकालेयत्रस्थानेशाराःस्थाप्यन्तेति
रःतत्रावस्थिताःशारापरयार्थ्वीप्रक्षपार्थतेनतत्रस्थानयुज्यते भवति। तेनायानयनेयवधानन्त्यन्ति तयश्चितिनिपातन मितिपरस्यशब्दरूपस्यादेरूपत्वंनिपात्यतइत्यर्थः। तत्राकुशलः अथवापरस्य
स्याचनिपात्यतेतस्मात्परस्याएतरेडःपश्चात्तादन्तीति पूर्वरूपादेशःपरस्यात्वमितिशकन्ध्वादिषुपररूपंकन्व्यमितिपररूपाणिनिर्देशःपरपरस्तराणांचेतिवचनःपूर्वनिपातनापन्नयासंभवयार्थ
अयगतस्यवकुत्रस्यशब्दस्यसमारोपात्कुवचनातेच्छान्तसमेवकृत्स्वमितिश्चलाकोनअतिबधस्यवाधनालं अतएवगमेकवचनंचापारपर्यमित्यपितस्मादयस्थाद्धंघोञिनवति
कथयारोपयमितिअसाधुरेवायंखवत्पयसेनियोगेनपरावरेतिनिपातनात्। अवारवारापंतात्कामगामी। गामितिगमरितिगडितावेतिवहुवचनानुवलादपि तेनानिनविष्यति
गम्यादयइतियथाप्रायोगत्वेषुम्यादिषुपठ्यते। तथापिवहुलवचनाद्भवितानिरिवनविष्यतकालमपिनविष्यतीतिनावःअनोर्नविषुदाधर्माणयोरितिष्यतिप्रतिपधइति
गत्यर्थकर्मणांस्यत्रपुनरत्र द्वितीयायत्तांमुपवादविषयेपिविधानार्थं तेनन्नतप्रत्ययप्रयोगेप्रधानेनवति। ग्रामंगतेतितन्मात्स्थितं प्रतिपद्यपर्घाप्रसंगस्येवाताबात्। अवारया
राणांवतिद्वयात्प्रत्ययाःअधारणारतीरआहिताग्न्यादिपागडनयनवति। अपरपारेपारावरइतिअत्यंतमितिक्रियाविशेषणामवामनुकाममितिकामःक्षातस्यसदृशामनु
कामंनुकामंकामानुरूपं। यथार्थेयदव्ययमितिसमासः। समासमोविजायते। समासमामितिवासतइष्टव्योतिशेषःअत्रनिर्देशेवासाइष्टव्यातनद्विर्वचनमित्यर्थः। अथवावाप्य २७

वाक्यसमुदायो वा साधावात्यर्थः। सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति प्रातिपदिकाधिकारेऽपि वचनसामर्थ्यात्तद्गतं धारयत्यात्यर्थ इति। श्रूयते विजनि गर्भे न धारितो न विजायमानो गर्भेणाता न्याद्दिर्दृपदेवुलुग्व
त्वा इति नन्ययात द्वितीयत्वन्न यथोत्तरपदेष्वलुग्वक्तो भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेऽपि स्यात् लकेविलत्यादिन चतंत सयोगो द्वितीयया नाव्यं तत्राहुगर्नविभावन
चेति। तत्र विभावनेन तत्रायासमाया वास्यत्नावाद्वितीयाजाव इति वाक्यलोपमात्रमिति पकारमात्रस्य लोपेन नुसर्वस्या विनको रितिमध्यपदार्थः परिशिष्टस्येति प्रामलक्षवत्नवादिति। ननु
मात्सुबन्तत्वात्सुब्लोपेन वरापः सिद्धस्तत्र्यलोपवचनं नियमार्थं न विप्रतिषकारस्यैव लोपो ननु सर्वस्य प्रत्ययस्येति तत्रिमुवात्तलुग्वक्तव्यमिति। एवं मन्यते। यद्येव यलोपनिपातनात् पूर्वे
पदेऽपि तिरिशिष्टस्यलोपो न स्त्र भवति एवमुत्तरपदेऽपि न स्यादिति। अनुलत्वामिति। वाक्यपूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पत्रयत्लोपो क्त्वा। तेन द्वैरूप्यं भवति। अघ्न्यानाय घ्नो। अघ्न्यघ्न्य विजन इति
एतयोर्व्याख्यानं विवरणमासत्नेपसवइति। कथं पुनरव घ्नघ्न शब्दस्यास न्नमर्थः स्यादाह। किं त्वेह ति। यद्यपि लघने पिरोषलं विशेषा यतेन यापि विजनस्यालंवनतासत्नवादा विद्यमेवार्थः
किं पुनरत्र निपातयतोऽघ्नस्य एवेति वार्थे समासः। रवप्रत्ययः विलोपः प्रत्यययलादेव सिद्धः। अघ्न्यानावृद्दरेति विजनस्यानुपत्लायापि लिङ्गमुदाहृतम्। न पुनस्तत्रमत्र लिङ्गनिर्देशः
अघ्न्यानां गोसमूहः अघ्न्यानां गोमण्डलमित्यत्रापि प्राप्तत्वात् समासे स्त्रत्वात् तस्याप्यविनत्तिघो निर्देशः कार्यः इति तितिपांयथानिधानं चापध्याहारः अवसत्र मात्रइति। नवत्वाघ
यापात्यर्थः। अघ्न्यानां मरतामिति दानं प्रत्ययंता एतेन दृत्त्विविषये गोशब्द प्रतिधानं वन्न लक्ष्यतिदर्शयति कर्म करणाति। आत्मपदोत्ति नि। आगच्छन् इति। आङ् मर्यादाभिवि
ध्योरिति पक्ष्ययीनावत्र प्रसर्जनरूस्वत्वेनन्नेतरव प्रतायन्त्रोगुणा। आनवलगामि। बालंगामीति। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः। गोः पथाद्धनुषि तिपयाद्यर्थे व्यपीतावन्न प्रसर्जनह्रस्वत्वं
पर्यन्तमिति क्रियाविशेषणमेषमनुवृत्तिति तस्मात् द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः ल्यागलक्षणात्तु षष्ठी क्रियाविशेषणात्र भवति तद्यथा शोभनं पाचकं इति। अरवनोपाक्षत्वो॥

पे पं २

द्वितीयासमर्थ इति। यद्वितिङन्ते विग्रहः। अध्यानं गच्छतीति तदा द्वितीयासमर्थत्वं यदापि सर्वोपाद्वेन मामात्पनेन विग्रहस्तदापि द्वितीयैवान्वयोगलक्षणावधान न वर्तते अवोनोरिति प्रति
२८ षेधात्तन्नयथमोयन्न ते तिसिद्धं चवारातावचा एवमुच्यमानन्त्र रक्तं चेत्वकारणानन्तर्येयचेवानुक्षचेतनवात्रन्न स्वरवः अनीयत्त्ववो द्वियोरप्यनु वृत्तार्थं यत्ववितिन्नं। अन्नमित्रां किंच
२४ अन्नमित्रमिति लक्षणालाल्लिच तिद्यासुखव्यत्पन्वयानावः चिन्त्यो विशेषणालान्नमीता द्वितीया॥ गोधात्खञ्ञपूर्वे। गाम्नस्तिघंत्वासिद्धिरिति गोधमिति नर्थके विधानं स्वस्याप्य
प्यधिहनिर्थमित्यधिकरणो कअर्वाव चोत्तमितिषावः पूर्वं स्तोभूतपूर्वः सुसुपेति समाससगतस्येचेति गोधमादस्य अर्थं द्वारकं च विशेषणालं न स्वरूपाणा नदिभूतश्चवोगे
घरात्रात्प्रत्ययेविधात्तुं शवयत्तगोधवर्त्तते इति संप्रति गवामुपस्थानं दर्शयति। अस्वस्यैकाहगमः॥ एकाएकाहेन गम्यत इत्येकाहगम इति। अवग्रहे हदेविस्मिगमन्तेपप
वाधित्वापरिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ प्राप्नोतिन्नन्न हि घञ्जकमगामत्या विषय इति अस्तिवाच परिमाणाख्याएकाहेन गम्यत इति परिच्छेदकगमत। अस्मा
देवनिपातनादेयह्व वप्यः बहुकरणात्तुताव कुलमिति समासः अश्वस्येति कर्त्तरि षष्ठी। आश्विनानि यतं परिवेति यावति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते। नावनांततं पत्ति
त्वर्थः॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥ यथायथं वृद्धिविनाभावयथार्थेति निनिवेष्ठमित्यर्थः अनिनिवेशेऽयशालीयाः मधृष्टः प्रजितत्वात् अन्यच्चधृष्टस्य यद्द
तीयकार्यं कृच्छ्रणादिकं तस्याभिधानं प्राप्नोति कथं तर्हि विवक्षितार्थोर्थसिद्धिरित्याह। शालाप्रवेशमर्हतीति अन्यत्रादानस्मादासिद्धवमशक्तं शालामेवप्रवि२८ शे
मर्हतीत्यर्थः। तपावतारणमिति यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्तपावतारणमर्हतीत्यर्थः। ऋत्तरपदलोपश्चेति वृद्धिविषयेशालानपराद्वैतदर्थायाया क्रियायां
वर्त्तत इति गम्यमानत्वाद्वयोगएवलोपः कौपीनपापमितिपापसाधनत्वात्पुरुषलिंगकौपीनशब्दः साधर्माद्या। साधर्म्येवगोप्यत्वा तत्साहव र्याता तदा छातद

हनेकसखंडे । अपर आह । कार्यशब्दे करोति क्रियासामान्यवचनः तेन लज्जारेभ बाहुज्ञ वसत्यत्वात्पुरुषनिगकौपीनं अस्त्रस्य त्वात घटच्छादिनमिति ॥ अनेन ज्ञापयति । वक्तराह्योलोकोरघमात्रवचनः इह
जनलप्येतिदर्शितं नाप्यग्रंपंपठति । नानाज्ञातायाशति । अनेनचैकजातीयन्नक्रियादिसंघनिरावरतां अनियतनृहृत्नायइतिनियहृत्नामुधजोविसप्पनिषेधनसेधजा किनइत्येतद्याव हन्रसे
घशरीरमिति । तच्छायत्वात् तद यस्येति आयासेर्पतात ल्पएतेनसकर्मकत्वं अपक्तपाठत्वं तनोविराप र्थत्वासकर्मकत्वशरारायासेन नारवस्नादिनाजावंति । ननु युक्तिवावेनेतार्थः
वाताइति । इदमपेघाड्गेस्मादवनिपातनादएश्यस्तत्वन्यइत्यादि अचननिधानमाचहव्हज्ञःसत्तप दानसख्यं ॥ साद्गपदानमितिनिपात्यतइतिविपुनरत्रनियात्यनेसेनर्यविनातिस्फुताया
अवाप्य इति अत्पयार्थसज्ञतिपदेरापइतितद्धितार्थो द्विगुःसमासा ॥ सद्गपदशब्दातखन्रकथमितिसरक्तान्तविकर्मवासख्यंतत्रक्तादितस्यसाविशब्देनसामानाधिकरण्य
मितिअस्मन्पवारेतारहरंगुणाप्रधानइतिगुणीनावकमेव ॥ नावत्तावत्प्रहह्नितिनिमित्तलात्तनुतायस्याहितावादितिकर्मापिहितस्य सख्यशब्द वाचसाकुगाइत्यत्र ॥ हे दांयंगवि
गविनंसंज्ञायां ॥ सोगादाहस्य दिवारइति इषतइतिदासंज्ञा रंगादे हिगोदा हः अथासमासःशब्दस्यनेत्र सुपतिसमासःततो विकारेणानुशासनन्नाणास्यानोपवादः षन्नान्त
स्येषासंज्ञेतिष्ठतस्यापिनसर्वस्यकेवर्हितस्यवाविकृतागधानपस्याससरान्वनवालचत्वासतिघातिपादनात्मवनातेहयगविनंक्रव्यत । इतराह्वोपितत्र वञ्चमुत्र्कः तस्य
पाकमृत्तेपिलाद्विवाताद्विय ः जातात्रज्ञाहवौ ॥ पाकःपरिणामः कृत्तहत्वतस्येहमितागादिनुआङ्गेपगमात्रः जपारस्यअयोजनाभावादिसंज्ञानावश्यन्नातिः एकयोगनिर्दे
सानामपिशङ्गानोगाह्वाधिकारपन्नरामस्यवराहस्य रितत्वंप्रतिज्ञायततस्येकस्नुहर्निर्नवनितेराङ्गदामरुयनांताजेत्पतसंरवाग्रहणा मनुवर्त्तते । नाव्ययस्ता । अ

पपं२

ऽधिकारपञ्चेयं पपञ्चो न्याय्योऽभिधायिनोक्तः। विच्छेदानस्यादेशोदेशानुवृत्तिपञ्चस्य फलं पञ्चनि रितिप्रतिपदिपन्नौऽन्य पञ्च फलेष्वयुज्यते। तेन विश्वस्कंधुवतापौ। पाकः परिणाम विश्वर्षति ऽऽइति वि
२६ त्वानोगप्रत्ययोरितिनिपातनात्साधुः वृत्तुपराऽऽपक्व कारस्य यणस्य संज्ञानं नवति यथा वेद इत्यत्र ह तिवारणात्रौ विक्रन्नत्वानात्रौ नसश्ता न सहेति श्रन्नत्वं पूर्वविशेषतामिति यदिद्विप्रत्ययात्पनेस्याश्नतो
29 ऽप्रतिषेधोऽन्नतमर्थार्थं गमयतेरिति सिद्धा योगमध्ये तानेनम हृष्यपितृसहेवं तितसात प्रवृत्तिविशेषतो एतद्व्याख्यातो लक्ष्यते यदेवं सहत्वं वधूत्वया योऽस्त्विनदोऽज्ञति येषामर्थत्वात् किंऽहवइत्या
दौविशाद्वस्याविधयतिपेधट्ठित्रिद्दस्वेवसत्वं क्रियावाविनाविशृङ्खस्सत्तार्थप्रत्ययो विज्ञायत विगतन सह विश्लत्वं सहतिनायोऽन्यकारो हऽर्थः स्वरापर्थश्चविशाल छंकटत्वे॥ घ घनरतेशालजादयोऽन्
व तित्याहससाधनक्रियावचनादिति विशिष्टसाधनक्रियाकन्ते रिव हन्तिदर्शयति तद्योगादिति विशात्मवयवोऽप्रत्यपद्वेनाऽऽगति रितिनाक वक्ता गतिमाह। परमार्थतस्त्विति विशालत्वे वि
स्ती ऽतिय ना मणुऽऽक्वनाग्नेव न्यमाणोघत्वयाप्रेक्षया वकुवचनमिति। न नयुयक्तुऽऽयोगात्स्तृगाद्वविस्तृतायोगाद्ववग व्यपि ह्रास्विसिद्ध तिनावत्तयावद्विशालाद्ववशइत्वपिद्दश्यते॥ सं
ऽप्राह्यपटत्राकटचप्रत्ययोऽनवतीतिप्रर्थवत्समाधनक्रियावचनत्तत्याद्योऽसंकटः संहतसंबाध इत्यर्थः संकटः प्रज्ञातः प्रकाश इत्यर्थः॥ न्नकटः ऽरुतविकट विस्तृत उलातिजलादिनगान्यद
तिपाठ नंगायाद्बहावेतं अलाब्द्वप्रकृतिस्यो रजस्यांविधयकदृत्प्रत्ययोऽनवतिरन्नसो विकारत्वाद्विकारस्य लुग्यानामपवादः तत्राहूलाबूयाद्वा दारुमयश्चेतयो रि तिमयट्स्यापवाद इति ऌ
पाशब्दात्स्यां घता दित्वादेतोदात्तात्याम नुदात्तादेशश्च आमयतश्च न मातोऽयार्थ तिवुन्न्व (असंज्ञायो तिलयवाभ्यामिति मयट्स्व नंगायाश्च ऽऽधान्यानां वच्चामित्याकेदात्वाद गम
यटस्रागो क्रुमादयश्तिप्रयोगसमवायिप्रत्ययस्य पनिर्दिष्टं वकारस्तत्वागर्ध्यविधेयत्तयाहि समासस्य प्रत्ययोऽप्रत्त तत्प्रत्याख्यात समासवातादात्तलं नवतिसर्वनादि शब्द प्रकाऽरग
नोस्त्रानमिति तस्य द्वमित्वाद्वार्थसर्वत्र गार्ज्जादिप्रत्ययश्च संगश्तियति ज्ञागगोष्ठश्च प्रत्ययः अप्रसक्त तावयवसग्नश्च संघाताः प्रसक्ता वयवस्य प्रत्ययः नावाऽयुसारूहिवानामपवादो द्व २६
लइतिप्रत्ययस्याद्विवचनात्मत्पर्थः॥ न्न गोऽसुग मितिद्वयगुणगमित्यादिव प्रयवयवसंघादियित्वाहवचनं ऽस्त्रिवद्धन मित्यादावपिद्व्यवंसजलद्वतिसिपरत्यन नतिस्नेहःऽद्ववरे

वरूपइत्युदानिदिनांविकारः तत्रगुडशब्देनलघावं तश्त्याघन्नदाल्लः । ततस्तस्यविकारइत्युत्तराघासः तिलशब्ददनुदात्तादेरञ्जित्यञ्प्राप्तः सोपिच्यतेतिलानांविकारस्तैलमिति। तत्रद्दिंदंब
कुवञ्चत्येनेत्याहोपमानासिद्धंवा यंगावसिद्धत्वास्मिन्नितिगाद्यंतसाधर्म्याद्दुद्धस्दिस्थानमपिगोधम्युच्यतेतत्रविशापश्रतिपुत्त्यर्थमुद्धादित्विविशेष्यतेन द्वगोच्छेगद्दिषांगोघमितिमु
ख्यार्थेऽप्रतिपत्त्यर्थवगोरपिगोगोष्ठमितिगोपनिशब्दस्वामिमात्रपरत्वयाप्रसुक्तेगोपिप्रपिविषाणंजवामसिगोपतिरकइतिइ द्वविरोदित्वागोपतिस्त्रगानमितितत्थानानाऽव्यारांरजु
वारणादानांसंघातः तत्साधर्म्याद्दन्योपिसंघातकरशब्देनोच्यते सचाविशेषकृतिति विशेषविध्यतेएवंपटवद्धिस्त्राणोर्विसेर्घोविपटइत्युच्यते तत्रवायुगशब्देनद्वयमुच्यतेद्व्यवामु
गयोरुगोयुगंवात्सकत्वसामान्याद्दन्यद्दपियुगलशब्दयुगमित्युच्यते तद्रुद्वासि विशेष्यते मुख्ययुगप्रतिपत्त्यर्थगवांप्रितयाषड्वावसमान्ताषड्गवंगोरतद्धितलुकीतिट
च् । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वंतत्साधर्म्यादित्यादिशर्वंवत् तथातिलविकारामुरवतैलंतत्साहश्यपइदवरूपविकारमात्रंतैलंततश्चुद्दितिस्नेलेन्व विशेषणएवंवत्रैलातिलानांविकारस्तैल
मित्यपिनवतितावाग्नेत्युतैलवावाधितत्वाद्दन्नस्यातत्र अपरआहयथाप्रकृष्टोविगयांघृविताइतिवत्पत्तिमात्रंक्रियते कोशलमेवतस्यतुनिमित्तंतथास्वारतायाप्रतीताइत्यपिन्नव
तितथातिलनाविहारस्तैलमितिष्यत्पत्तिमात्रंद्रवरूपविकारस्त्वस्यार्थः तथाचगुदादित्वि विशेषणासिद्धेरितितत्तुनराचयामस्नेहतैलमितिद्रवरूपमात्रविकारंप्रतित्यंतिशाकटा
यनाऽनुवत्त्याद्वाव्रवाकुरास्ता ॥ अक्तारः । अवकरइतिप्रवावानप्रसिद्धमित्यर्थः । नतन्नासिकायासंज्ञायांटीटञ्नाठ ज्ञारवा । नमनंनतमितिनपुंसकेत्नावेक्तः निवरूपमित्यर्थः ।
नासिकासंबंधीनिसंबंधेव्वनमनंकरोतिनस्त्रन्न पुंसकात्वावेक्तप्रसंख्यामितिवत्तेरिषद्धीयद्वारापविज्ञानात्सिद्धमितिशेषलज्ञतोव । अवटीटादिपुना सिकासाधनंदोन
मनेवत्रमानाडुपसर्गोस्वार्थेप्रत्ययः । कथंतर्हिनासिकापुरुषप्रतथोच्यतइत्याहतद्योगादिति । टिरवस्कारस्येन्संज्ञानार्वसूइइत्यत्रैव व्याख्यातं । इनपिटपिचाविद्या॥ ककार

प्रत्यय इति। अकारो विवक्षित वकार एवकार इत्यादिवद्धारः न शब्दः प्रायय इत्यर्थः तथा चोक्तमिति स्वेत्रे निराहुस्यवैयाकरणान्प्रत्ययो विहिताविस्ताद्देशा प्रत्ययस्य रूपज्ञानार्थमेतदा॥ विनकारे
तो हकः अस्य वर्णाः पाइत्यत स्मिन्नर्थे इति। यद्यपि वर्णेरित्यनेन तत्त्वार्थ विशेषता अस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययान्त आपि किन्नत्वस्य वर्णगतत्वं प्रत्ययस्य स्वघोतमित्येवमुक्तो। अस्यत्य
३० नन्वाचयक इरांप्रत्यावष्टकसामान्यार्थं इत्याह वर्णरूपारे वा विधान इति वर्णरूपारेवा विधान इति वर्णरूपारेव वर्तमाना नित्रिनराह्वाथ्या यप्रत्यय इत्यर्थः कृपपुरुषस्यावित्रिधानमिति तिथा
हा तद्योगादिति। अग्रधे आदिषु खांगाद्धिनादिति पठतेनमलर्थकारः। अपाचिन्त्यांत्युकन्नासन्नारूप्यो। नियतविषयमितिपर्वतविषयः। आसन्नारूप मिति समाहार इंद्व आस
30 मापेत्रारूपमुख्यस्थानं संज्ञाधिकारादेव तितन त्वप्रतिषेधेसाकानउपसंख्यानमिति तिनवर्णव्यंनवति॥ कुमतिाघञ्ञाठञ्ञ। कर्मशब्दादितिपारिना। षिकस्य उकर्मणा यह
नन वतिा घेटतरकर्मकत्वात्मासं घटत इत्यादौ कालादि कर्मणां संनवएवेतिवत्। एवमपाह सामर्थ्यं विनक्लेसत्वम्यासं नवः। घटत इति। पवाघत्वा। आकारोद्वारोठका
र मात्रस्या प्रत्ययत्वादगसंज्ञाप्रतिनिमित्तत्वाना नात्वस्यैकादेशो नन्नवति तद्वस्य संज्ञानं तारकादित्वादिस्तत्व॥ तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दयोः किमर्थं पाठः यावतास
नताव तोतत्र इष्टनिष्ठायामिति इवन्ते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति सत्यं कर्मणि। सिद्धं बुभुक्षित मिति कर्तरि तु न प्राप्नोति बुभुक्षितः इ यदस्तापि पाक्षितो इवदश मितिअनन
उयस्य बुभुक्षापिपाससंज्ञाते तत्र प्रत्ययन्त्या घते। पुष्यादिनां किमर्थं पाठः पुष्यविकसनस्ख़त्वप्रसवणोड्युत्यस्मा निष्ठवन्त्। ठिशाक इत्य प्राक्सुखदुःखततत्त्व क्रियात्वप्रसगात्र विकृतानि
एष्याकर्मकत्वाकर्तरि विपुष्पितस्तवत इत्यादि सिद्धं॥ सत्यं नूते सिद्धावर्तमानेतु न सिध्यति॥ अतोवर्तमाना यक्तेषां पाठः कथं पुनर्न नवर्तमाने नवतियावता चापि संज्ञात इति
स्तेनिषा॥ एवं तर्हि गतापुष्पादिनां पाठसामर्थ्यात्संज्ञा इत्यत्रनु नकालोनविवक्षत। गर्जादिप्राप्तिन्यत्रिधेय इत्यत उवति गर्जिता शालयाप्राति निगर्जिता॥ जाताद्युयसदा। ३०

कस्माच्च वः ॥ यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणे चेत्कृतीत्यनेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयतीति यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात् यदन्नदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणे चेत्कृतवती तिर्दिशे प्रमाणस्य प्रमेयापे
क्षत्वात्प्रमेयं प्रत्ययार्थः स्यात् यथा प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तात्तद्धोहद्वौ इति दर्कं प्रमेयमस्या ह्रस्वयसमिति एतद्युक्तं । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानां एकेन विशे
षणस्यान्यायत्वात्किं प्रमेयस्य उनियतप्रमाणाख्य प्रतिपादनाया त्रमात्रादयश्शब्दाः प्रयुज्यते प्रथमं च द्वितीयं चेति द्वे विच्छित न यन्न मीयतेऽर्द्धमानद्वयोर्दिवकूचके विदाकुआयाभिमान सं
त्रमाणोरुचेत्स्यतवचनं ऽर्धमानएवएवयथास्यातिर्यज्ञानमानुता मितिनियमार्थमिति । अनस्वाहापिच्छेदमात्रे प्रमाणमिह न स्यादिति ॥ तत्रापि नियमार्थमेतत् मात्रचक्र नरविशेषणाति
यदा यामममानवाच्य वस्त्रप्रमाणे शब्दस्तदा मानपरिमाणयोरप्योज्ञा मात्रमितियत्प्रसिद्धा इति प्रमाणशब्दादप्यनेन इति प्रसिद्धादि खिविदस्त्यादयः समः दिष्टिः वितास्तिरिति त्रमात्रच वाक्यज्ञा ॥
इतरयोरनेनातात् ॥ समादानामममानत्वात् द्विगोर्नित्यमित्यपद्धगोरप्रमाणत्वात् द्विगौ प्रमाणे लोप्तरस्त विघ्यनावाङ्क ॥ द्वे वर्णा प्रमाणमस्य द्विधियते नित्यग्रहणमिति नात्र विकल्पस्यक्रतत् इति
प्रश्नः संशय यथा विणयस्यनीति श्रवणाश्राविकं ल्पलुकारोवक्तुमितिपत्रसास्यास्तातिश्रावौ ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इति वक्ष्यमाणमात्रचः प्रमाणे लं इत्यनेन नक्त
न नवतिपरत्वात् प्रतासौ श्राविकस्य द्विगावपि श्रवणाप्राप्तेलुग्वाय त्तदयंम्यः ॥ वोशब्दमौ प्रमाणमस्या द्विमाः कथं पुनरत्र संशयमात्रचतु त्यनिनतदितविधिना एतदवक्तुं वचने ज्ञा
पकमस्त्यत्र तद्धितविधिरिति ॥ प्रकरणादिवशादस्यतिनिश्चयसंशयविषयताप्रयोगस्यावसरस्या स्तोमकज्वलात् इति अत्रायाममायनस्यासंज्ञत्वात् निरुद्धोपाधिकायाः संख्यायास्तो
मनिषेधडत्ययडिनकरणामेव विशइत्यत्र तिशब्दस्यलोपार्थं त्रयस्त्रिंशदादौ टिलोपार्थं च पंचदशादौ न स्वाङ्गितइत्येवसिद्धः पंचदशमंज्ञानपरिमाणमस्य पंचदश स्तोमाः सप्तदशारा
त्रिंशविशतिस्तोमस्साहव्यर्जिज्यादौ । त्रियांद्वत्रिंशटिलात्डाप् । न दस्य परिमाणसंख्यायाः संज्ञासंघेत्यत्र प्रामैशो विहितत्वात् यात्र वतिय घाक्तौ प्रयोगः अथ नुनाक्षिततास्यैव प्रपंचः श ।

पपं२

तोर्डिनिवक्तव्यइति एवं वस्तुं दसित्ताघायोर्वडिनेर्विधानासंख्यायाःसंज्ञासंघसूत्रशनूशनेर्डिच्छंदसा तिवचनं प्रपंचार्थमेवविंशिनो शिरिसिद्धइति घवक्ष्ये देन विंश तिप्रसेदाख्यंते। तत्रविंशतिमात्रा
संख्यानंमात्रवाचिनःसंख्येयप्रमेयेडिनितिविंशतडितिटिलोपःपरस्यस्येतिलोपश्चाप्रमाणपरिमाणाभ्यामिति। रूढिशब्दाश्चैते नेदमुपादानात् शममात्र मितित्यमःप्रमाणप्रस्यस्या
नवतपर्थेमात्रच् पंचमात्राइति पचस्यन्नविति संख्यायमानार्थे वाचिनःस्वार्थेप्रत्ययःयद्वा हन्ति विषये क्वचित्यो रिणादिवत्संख्यानमात्रवाचिनपक्षे स्वार्थेप्रत्ययःपंचत्वसंख्या प्रमाणामेषां
३१ स्यान्नविति पंचमात्राःतावदेवतितत्परिमाणमस्यधान्यादेस्तावत्। ततःस्वार्थेप्रत्ययवत्रूपत्वात्तावःसिद्धयगवता रितिप्यते रचद्यते पुरुषदघ्न्यामस्ते॥ हस्तिनइति। इनणप
नपत्येइति प्रकृतिभावः। द्विगोर्लुगमिति नायमत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्यानुवादपुरुषहस्तिनोरण्चादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् अतएव पुरुषद्वयसइत्यौ प्रमा
३१ णेलइतिलुन भवति। अथत्वरणो विधानसामर्थ्याल्लुग्नादौ पिद्वयसजादौ मा स्यादेवतस्मादत्राप्येवात्रलुग्विधीयते सर्वद्वयसजादानांगणग्रहणावता ह्यातिपदिकेन त
विधिप्रतिबंधद्विगारपतेनावान्नद्विपुरुषीतिपुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीप्॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥ यावान्। तिआसर्वनाम्नइत्यात्वेन गिरिमितिन्नम्॥ अत्वसंतस्य
चेति दीर्घः हल्ङ्याब्भ्यो दिसंयोगांतलोपौ॥ प्रमाणपरिमाणयोरेकत्वं मत्वा यद्यपि परिमाणमनर्थकं प्रमाणं विकारादि तितं अत्राह प्रमाणइतिवर्तमानइत्यादि। सपुनरनयो
र्भेदः परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणमिति पूर्वमेव व्याख्यातः। जवला वि ति इदानीमत्र निर्देशपविधायासर्वनाम्नइत्यात्वं विहितं। अर्वाचार्यस्तु डावतितिद्धयगोवाविद ३१
धिहहपे ज्ञेयं निर्देशः विशिष्यतइति विशेषस्यतत्स्वभावो वैशेष्यं अर्थस्यावैशेष्यादृष्येनेदाप परिमाणस्य प्रमाणात्पृथग् निर्देश उच्यते। किमिदंइतपचयःस्यादेतघघ
पिप्रमाणपरिमाणयोःस्यौ निघनततथा विप्रमाणयहणामेवानुवर्ततेतदुपाधिकेभ्यएवचतुर्विधेयःतत्रायमर्थःइदमपि सिद्धं भवति यावान्घायावतिरज्जुरितिअत्र साया

न माननगन्यापि पठ्यते...
द्रव्ययोर्के क्रियेत ततोऽवच्छेदविधिर्विहितसामान्यविहितमात्राजाद्दानुबाधेनापरिमाणाश्रयत्वोक्तिर्निरुपाधिकत्वाबाधप्रवृत्तावह्निनावच्छेदेन तन्मात्रयन्मात्रमित्यादि सिद्धं भवति। एवं
दृश्येति तत्परिमाणमस्यतायद्दाज्ञततावत्प्रमाणमस्यज्ञआरस्त्वावन्मात्रं यावज्ज्ञायन्ते तस्यधान्यदेर्घत्वाद्दगस्यापालयर्थः। तदेवं भिन्न विषयत्वे सति ततोऽस्त्वावन्मात्रादयसिद्ध
भिन्नविषयत्वे तु वर्तन्ने विशिष्टस्य प्रमाणस्याक्षेत्वात्तत्क्रमणात्तन्मात्रादयोनस्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणम्। किं तिनावशब्दस्य वहितत्वाच्चयथाव स्यात्। एतदे
तिं अहिंगाद्दिष्टत्वयमलाप्रसंगःसादृश्यइति विषयनिर्देशो यांसहशस्त्रप्रत्ययः। किं मिदृश्यां वा घानियानियानि तिदृढ्वेमादिकिंवस्येतिलोप एवदेवेतिअदृ
विधानान्यथानुपपत्त्याप्रत्ययोनुमायते यान विनागेन्न वति। एवं प्रतिपत्तिला घवं भवति। आदेपरस्यत्वेव सिद्धेवइति वचनं आदेशप्रतिपत्त्यर्थं इतर याद्यः प्रत्ययान
विज्ञायते। किंसंख्यापरिमाणे ङ्तिच्॥ संख्यायाः परिमाणमितिकरणस्यकर्तृत्वविषयत्वात्र घागलज्ञणावर्ते दिषष्ठी परिमितिःपरिमाणं संख्यापरिच्छेदइति
संख्यापन्नपरिच्छेदकरोति तत्रेत्यर्थः तस्य च वकारस्य पकार इति का घइत्यनुद्दत्तेनानुकासंख्यापरिमाणमेषामित्यत्रापि शब्दः परिच्छेदिकायाः संख्यायाः वर्तते न पुनः प
च्छेदमत आह। प्रकृत्यमाणत्वादितिपरिच्छेदकत्वविशिष्टासंख्याप्रकृतेका संख्यापरिच्छेदिकेषमिति तत्र परिच्छेदस्यापि प्रकृतमानाकारेणवात्संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमान
त्वात्तामित्यर्थः अपर आह संख्याया इति कर्मणि षष्ठी संख्यापरिच्छेदार्थं अभिवर्त्तमानसंख्यायाः परिच्छेदे वर्त्ततइत्युच्यते संख्यायाः परिच्छेत्तमिष्टं यांवप्रसक्तं तत्र वर्त्तमा

पा०२

दित्यर्थ इति। वतिज्ञानात् इति बहुभ्यो डतुगिति डसोडतुक् अपि येकेव वनक्तिकचले वस्मान्नवतः। उच्यते संख्याग्रमेव वर्हमाना क्तिमः प्रत्ययः अस्याविनाते अविज्ञानं वबकुथितिवाके
हतो वकुवचनमेवनन्तं वचनविज्ञाते यर्थवकुवचनं अयोग्य मिति कथं तर्हि कियान् कियता वितिनात्र संख्या ग्रहणे कि माहुः कि तर्हि परिमाणामात्र मसंख्या ग्रहणे तच्चापि वकुवद
३२ नमेवन्नवति कियं तो जलराशि इतिवादायासंख्याः द्युतेतच्च प्रत्ययं तेन कासंख्यापरिमाणमस्ये तिसंघसंधिनोरन्ने दृविज्ञायां डक ति गावोयं दग ने डव्यव स्थितसंख्या
संबधू दर्गविर्गसंख्या प्रभेद कतिवर्ग इति नवति अप्यवेति अस्मिन्नर्थे परिमाणाक मंधारस्य निपातना द्विशेषणास्यपत्ति निपातकरणासाधनस्य परिसाधमाणाराबृहः ए
वमात्मेके वतपस्य विवरणापरिच्छेद वस्यनावेतिपञ्चापत्ति विच्छेद कलन विवक्षितइति परिच्छेद कलनन विवक्षितइत्यर्थः। तथैव वागः पुनरेव न पुनरिवव चनतइति
पहाति कथमेष मिति कथमे षांदशानादशानसंख्याये षां जतानाम मंत्राजातिमात्रो पजीविनां सहस्रशः सनोता नापरिपलं न विघत इति एवं संख्यायहारेण। संज्ञायाए
षत्रे पः प्रवृत्तः परिमाणा शहोरुद्धिराहृत्वा संख्यायासंबंधनार्हत्वात्तिपरिच्छिन्निमात्र वचनः पुनरिहोपातः॥ संख्या या अवयवे तयप्॥ इह्रास्यत्यधिकारा संख्यायाव
पयमेववर्तमानयाः संख्याप्रथं तावत्तत्प्रत्ययो न भवति। अवयवस्था मिनि डआप्नोतिप्पंचपञ्च वयवा अस्य देवदत्तस्ये ति अवयवावयविनः संबंधिन इति अवयव शब्दस्य
संबंधिशब्दत्वात्। यत्प्रत्ययवत्त्वं तत्रैवावयविनिप्रत्ययायं यथाड्सनाथ इव मामाणा प्रकृत्यर्थे क्ष्मयः प्रत्ययार्थे स्त घत्त चतुष्पघाति रेफस्य विसर्जनियेत्तस्यसल
इस्याद्गादौ तद्धित इति षत्वं टिलोपाणात्रि तिडाप्यः द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा। न तद्धितप्रत्ययप्रकृतसोनुवर्त्तिप्यतेद्वि त्रिभ्यामिति पंचमा तस्यादित्यपात्तरस्ये तितस्यप ३२

ष्ठं नतां संपादयिष्यति तयस्येत्यनेन तद्ग्राहत्वयग्रहणमिति असत्यामवैपेक्षायामनुवर्त्तिः पश्चाद् प्रवर्त्तते । मद्भुक्ताने तिजावे । वाढं प्रत्ययान्तरे को दोषः तयांगतिरिति
तवनिवंधनइ वारोनस्यात् । प्रथमवत् मे त्वप्रतिषिद्धिर्नस्यात् डयुड्याइति किञ्चित् तत्र ह्येवमिन रविग्र शतानि संख्यायंनइतितान्येव उक्तत्यर्थः । एकादश शतान्यस्मिन्ने
कादश शतासस्त्र मिति निरत्र उसहस्राणां सन्नेपत्तान्यत्रप्रत्ययार्थः । एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादश शतमिति वचनादिकरणानि द्विवचनशतानां सहस्राणां वा
ख्ययत्वावसायः उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति । अधिके समानजाताविति प्रत्ययार्थः संवंधिजात्या अहत्वस्य जातौ समानायां सत्यां अधिके र्थे वर्तमानात् प्रत्ययइत्यर्थः । यद्वा समान
जाताविष्टिः तिपद्रुद्धाहिःजात्यंतलक्षणस्थानेनवति । नाप्प्रयोगः प्रत्ययार्थेनजातिर्नियवर्तमानादित्यर्थः । इष्टमिति प्रत्ययास्वं कार्यं एकादशं शतसहस्र मित्यत्र निवोढार्थमाह
संख्येति । सशतानि सहस्राणि वा संख्या यतश्च तत्र आधिके समानजाताविति वा । तेन यस्य संख्येयजाता यसंख्या यतो सामान्यापेक्षमेकवचनं तदधिके तज्जातियस्याधिक्यं कन्विय
मुच्यते । एतचोदाहृत एव प्रपष्टीन्न नेनाह किविदस्पर्वे मुद्दं ॥ शदंतविंशतेश्च ॥ अन्तग्रहणमनर्थकं केवलस्य शतत्वाति पदिकस्याना वात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधि
र्नेविष्यति । पञ्चाशदित्यत्र त्रिंशदादीनां शप्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात् । तत्राह ॥ शतग्रहणोरव्यन्न ग्रहणमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयात्तदन्तविधौ सति तन्नादिनियमस्यात् ।
अभिमिख्खं तग्रहणे सति यावनस्समुदाय शतांश दस्य शहस्त्याववोग्रहणं न नवति संख्याग्रहणमिति । संख्याया अवयवेतय विप्तः संख्याग्रहणमनुवर्त्तनीयमित्यर्थः तेन
संख्यावादिनशद्दतात् प्रत्ययो न नवतीत्यर्थः । एकत्रिंशदादयस्य संख्या तस्यवाचकानन्तु समूहस्यातेन षांतेषामपि ग्रहणं मोत्रिंशदादयस्य न संख्यावाचनानतेषां ग्रहणं ॥ विंश

पपं २

ने वृत्तिविषयतिशब्दानेन तस्य तत्राद्यपठितत्वादित्यर्थः। अन्यथा ग्रहणवदेतिनिषेधात्संज्ञा न स्यात्॥ संख्यायागुणस्य निमाने मयट्॥ तदस्य संज्ञा तस्य मित्य तइतितत्र तावत्स्येति समुदायस्य
प्रत्तितत्वं प्रतिज्ञाते अनुवृत्तं च कुप्रयोगेषु तदस्मिन्नधिकमित्यत्र पुनस्तच्छब्दोपात्तस्यापादानात्सवद्भिस्ते तत्रस्थमत्ति वेधानाचात्तस एव समुदाये पुवर्त्ततइत्यर्थः। तेन तदस्मिन्नि
२३ त्यस्यैव तच्छब्दस्यानेतयदिनुवृत्तिय का। अस्मिन्नित्यनेन विच्छिन्नत्वदस्येत्यस्यानुवृत्तिस्यामुक्तो तिनवादनी अयनि मात्यप्रवर्भमितिभङ्क्षणादानइत्यस्यानिष्कवोक्तारणेत्यर्थः। निमीय
ते क्रीयतइत्यर्थः। गुणस्येति कर्मणि षष्ठ्यासेपि सामर्थ्यादिति। गुणशब्दोपिस्नापक्षेतपमावर्त्तते यथा हि द्विगुणास्त्रिगुणा मिति लोके यक्किं विद पेक्ष्य तिगम्यते तत्र निशेयस्य गुणान्स्मं
निघ्नते निमानमाश्रेनन्तत्वे तत्सामर्थ्याद्वा तां बोध्ना गविति यथ पित्रुत्यनुनयत्रोपिस्वस्यत्यागः परकायस्य ग्रहणं तथापि बहुदित्का वित्तप्रसक्तेरागति तच्चया समानस्या
गोधान्यविक्रातरणा तइत्यच्यते न कश्चिदाह कर्षपणां विक्रीणीतइति तेन यवनागयोरेव निमान वाडुष्ट दृश्यिजागस्य देशकाला पेक्षा वा निमान निमेयभावः। निमान
स्य च निमेयापेक्षत्वान्निमेयग्रहणया र्थः। एक गुणस्योदश्विता द्विगुणा एवा मूल्यमित्यर्थः। तद्यथा धस्कसगुणोदश्वितो द्विप्रस्थोय वाः द्विमयमुदश्वि घवानामिति नाग विषयो
षयतिपत्यपर्थेघत यर्थे विशेषणस्य यवादेः प्रयोगः द्विशब्दस्य वृत्तिर्विषयभागयोरेवसंख्याययोर्वर्त्ततइति सर्वविधिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद्वृत्तिर्विरुद्धा।
कथं पुनप्रत्ययांतस्योदश्विच्छब्दनसुकादापइत्याह शब्दवे पठ्यते। बकारास्वरा एवइति तेन स्थानिवत्त्वेन उदात्त्वेनन्न भवति। नं नादुदन्तानित्यं नदाङक्कचन सामर्थ्यादि
ति। अतोदात्तत्वस्य विस्वरेणैव सिद्धत्वात्। सर्वोदात्तत्वं न जवति अनुदात्तपदमेकवर्जमिति वचनात्। नापि हेत्वमनये त्यत्रत्याकरांततत्वं नयात्पत्रे चामेत्यिवादाना २३

मुक्तयं बाधितुं पुनरुदाहृतवचनं पुरस्तादपवादन्यायेन विस्तरस्यैव बाधनान्नयशब्दोऽयं दृष्टो किं कि सर्वे इति प्रज्ञाविषये चिन्तितिव इति । अथ नसंख्येति नव सूत्रादि संख्याकार्यं
यनाएकवचनोऽत्र यस्त्ये वलो केगणनादर्शनाद्व तस्य नित्यमादेश इति । अथ ग्रहणयोन्तर मेवायत्र । कस्मान्न तत्रायमपवर्णेदागइति न कश्चिद्व तिपत्तयस्वरेणैसिद्धयद्वसर्वनामसं
ज्ञायामुक्तं नयशब्दस्य जसि सर्वादिषु पाठान्नित्यासंज्ञान्नव तिनप्रथमचरमतयेति विभाषा वस्थित विभाषा विज्ञानात्सर्वं विप्रतिषेधादिति दृष्टव सिद्धं नवेति नस्वयं तपंच अवयव
रात्वात् । सत्यं नयात्पत्र संबंधनस्कारो न स्यात् । अप्यङ्डविधौ मात्रजिन यच प्रत्याहारेणाग्रहणात् तत्संप्रयान्तरे प्रयय सिद्धइकारस्य ग्रहणं वितथ समवाये द्विधौ वतयया ग्रहणं
एवमेव प्रमात्रयोरपि तत्र यहणां शक्ष मकर्डं ह्यस जिवायवक्ष कारेण प्रत्याहारोक्त त्व तत् तयानामित मित्येवनु नयाम त्तारि तिन तोडी तिशो हितावयवो यस्येति । अवयवतन्नि
वनो पदेशन त्र येदेव मनुष्या इति वर्गद्वयापेक्ष मिति रोहित्तनेदानीं वर्ग प्रमत्तिवदन । तदस्मिन्नधिक मिति दशान्ताड्डः । अस्मिन्नधिकं यस्मादधिकमिति निर्देशात् । अधि
कशब्दयोगे सप्तमी पञ्चम्यौ न वदत अधिकमेवाराडो णेनेति कर्मं स्मृता या न व तिएवाद्दशा धिकाअस्मिन् शत इति य पदे शिवजावेपि प्रातिपदिकेन वप्रतिषिद्धं प्रत्ययार्थेन वे
त्यादि ग्रहणं तिप्र त्ययार्थयोस्तुल्पजाता यत्वे प्रत्ययइत्यर्थः । न्यायसिद्धायमर्थः । तथाहि वाक्यतावदेकादशाधिकमस्मिन् शतमिति शत विशेषणत्वेनोपात्त संनिधाना त
द्वत्स्यर्थं मतिस्पृशाहस्रामवर्नमनाक्यवारार्थं तावद्वत्प्रत्ययान्न वर्तिअवयवस्यामिति उच्यते पंच पंचावयवा दद्वस्ये ति तत्राह प्रवयवा व्याख्यानं संबंधिन इति
अवयव शब्दस्य संबंधी शब्दत्वाद्यं प्रत्ययवयवस्य एकादशानां शतमित्यको ऽप्यत्रार्थे तदांगावसंबंधात् प्रत्यर्थमपि पूर्णं विद्यमानपदान्दशांगो शतमित्यत्र प्रत्यये

त्यागावसे निहितएव प्रतीयतेयत्र अवान्तातियसंख्येयवाची सद्भः प्रत्ययुज्यते तत्र शब्दसंनिहितेन नेयान्यदर्थसंनिहितेधाधद्देनेनवद्गौवाद्देशेव शब्देन घस्रताऽर्थः॥ शब्दो विशेषप्रत्यया
र्थेनवाऽर्थोऽनूतत्वाघयाद्देनस्योपगवइतिसंतसहस्रयोऽस्य स्वनइतिइयमिष्टिरेवइतिकरणोविवज्ञार्थः। ततद्दे सर्वलभ्यतइतियद्यपि पूर्वपर्यायाद्देव दकनतेत घ्यापि शतस
३४ हस्रइत्ययमर्थइतिकरणाद्देवतत्स्यतइतिलाघवायच्चासाधारणोऽन्तउपदिष्टकर्यमित्यादि शतेसहस्रेवाभिधेयेप्रत्ययोन्नवत। उत्तनप्रान्नोतिअत्रसंख्यारमेकधाशब्दसहस्रेच
तिन्नावः अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्यप्रत्यया र्थत्वं नसंख्यातरस्य तस्मात्सशतानामिति शहस्राणां वा शतमिति अत्रापिपक्षेसंख्यायात्र्यल्पायस्याइतिदृश्वासारणाट
तस्यैव निर्देशे निपातात्स्वर्ग्सिन्नविग्रहशतानिसंख्यावंतइतितान्यत्र प्रत्ययार्थ एकादशशतान्याधिकान्यस्मिन्नेकादशशतसहस्रमिति नत्तस्त्वठ सहस्राणां संख्ययत्वा
तान्यव प्रत्ययार्थः। एकादशशतान्यधिकान्यस्मिन्वादशशतमिति प्रकरणादि वशाद्वशतानांसहस्राणांवा संख्यायलाववसायऋत्न मेवार्थस्माकेनदर्शयति अधिके
समानजाताविति। प्रत्ययार्थसंबंधिना ज्ञात्वाप्रत्ययस्यजातो समानायां सत्यां अधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः॥ यद्वा समानजाताच्चेति बहुव्रीहिः। जात्यंत
लक्षणो स्कघोनभवति प्रयोगप्रत्ययार्थेन समानजायेवर्त्तमानादित्यर्थः। एकमितिप्रत्यया ख्यं कार्यं एकादशंशतंसहस्रं मित्यत्र निर्वाह्यमाह। यस्य संख्येति य
तानि सहस्राणि वा संख्यायत इत्यर्थः। वाधिके समानजाताविति नैनयस्य संख्येयजातीयं संख्याय तो सामान्यापेक्षमेकवचनं तदधिके तज्जातीयस्याकर्त्तव्यो मन्य ३४
ताएतद्वोदाहरणपृथक्प्रदर्शितं नात्र किंचिद्दर्शनं विद्वर्द्धकं॥ शद्दत विंशदेश॥ अंतग्रहमनर्थकं केवलस्य शतन प्रातिपदिकस्याभावात्। प्रत्ययग्रहणाविनाषया

सामानाधिकरण्यं यवेनोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो मोदश्विदिति तत्र भागेनाभिधीयमानमिति । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । अपर आह । यत्रोदश्वितो भागे द्विगुणो यवैः क्रियते तत्
नायं समुदायो निद्विगुणो वक्तातो न भवति बहुत्रिरकेन वा तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति गुणस्येति वैकल्यं विवक्षितमिति एतदर्थमेव द्विगुणो निमान इति लघुरपि समास
निर्देशो न कृतः । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति न तावद्भूयस्त्वं विकार्यस्य तत्र मितिमत्वे वमुदाहृतं न तत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः किं तु यवकेनुदाहरणमिदिय दर्शयतां त्रयो य
वानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यो नदाय निमानविमेयजीवस्य विषयो भाग भूयस्त्वं भूयस्त्वमिति प्रत्ययापेक्षं तत्र तदर्थस्य भूयसो वा विकार्यास्य संख्यातः प्रत्ययः पूर्व इहं नन्व
तानि निमाननिमेययोः साम्यविषयेन भवतीत्यर्थः । अथ यथा गुणस्य द्वे कल्पविवक्षायामपि स्यादेव प्रसङ्गः कृतन हि न भवति अनभिधानात् बहोरपि भूयस्त्वं भूयत्वमिति भूयः शब्द
स्य कत्वादित्वात् प्रत्ययः एवंभूयस्त्वे सति प्रत्ययेन भाव्यं तत्र बहिःशब्दान्न स्यादित्याशङ्क्याह भूयस इति वेति गुणशब्दस्य च त्वादिना वयवभागमात्र प्रवचनः किं तर्हि समतामपि
तस्य भागस्य ब्रूते इति मत्वेवापि दर्शयतद इति कथं तत् ह्वस्येते त्रावत्यक शोषाणाम् न्यतमाश्रयणे नेह अत्र च वाक्ये तत्र कथं व्याख्यातं द्वितीये निमानमिति तत्पुरुषो वा कुलमिति
कर्मणि ल्युट् । गुणस्येति करणस्य कर्तृत्व विवक्षायां कर्तरि षष्ठी निमेयस्य निमानापेक्षत्वान्निमानं प्रत्यासत्तेः परिशिष्टं संबध्यते सर्ववत् । संख्याया इति यवानां भागो निमानमुदश्वित्
गस्य द्विवचनता । द्विवचन भागशब्दात् प्रत्ययो न भवति । द्वौ त्रिक्रिय वा वि ति अत्रोदश्विता वैव निमानं द्वैन नजागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् । द्विय वा वि नि स्मनवनानि द्विगुणो ते लं
पच्यतेज्ञायेतेति । द्विरसे वधिनो देण णावास्मिन्होलेन न ज्ञे नेवसु जगं ज्ञारेतापद्ये तरलपतइति । तस्य पूरणे डट् ॥ तस्येत्यक्त्र म विविवक्षितमेकस्यपरस्यासेन वात्वं
न च्यादि द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्यय इष्यते तेन न तिष्ठ रत्नमिति । वा ल्युट् ॥ पूर्वं यतः इति । पतान्तकर्मणि । यत्र क्त्यं तात्यादि संख्यावाचिनः शब्दात् डट् प्रत्ययो न

प

प पं २

वतिति द्वहपि ग्रामेति येषामन्यतेलक्षपं क्वः संख्यानो हरणोघ रतित्राह येनेतिसंख्येयस्यविवरणं संख्यानमितिइह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते। तत्र प्रत्यासत्त्या संख्यावाचिनो
यतद्यद्वृत्तिनिमित्तं संख्यानां पवत्वादितस्यग्रहणाइति। विज्ञायतेनतु विग्रहस्य पंचादिशब्दाख्याने तेकृतयश्यानिशायनेनम विच्छेनोकुसितइतित्यादि। वितिन्नावाएकादशानांग्रहणाद
तियथा वैयाकरणापाशइत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्नायामपिवैयाकरणाइति विपल्लतु यथावैयाकरणालमिति तथेहापि संख्यानग्रहणो विवक्षितसंख्येयवाचिनापि विग्रहेनविक
घ्यते। एकादशाइतिपुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धिस्थेनयेनेकादशत्वसंख्या पूर्वयो। सइतिवेदितव्या एवं च कत्वग्रहणाख्याव्याये पुगम्यमानेषु समर्थः। पद्वविधिरितिध्या
दैयोदाहरणांगतएते॥ तदनिर्माणाद्धितीयस्यापि गणनाश्रमे णास्त्रमलव्यपदेशानेवत्यवेन प्रत्ययार्थः। नत्ववयवप्रत्ययार्थः यदा ह्वृत्तस्यावयवोवाधिशारवेति॥ नोत
३५ द्दसंख्यादेमेट्॥ उदोमडगमोभवति। तिकथंपुनयमागमः शक्यो विज्ञातुमत्रागगमोनिर्दिष्टः यद्यपिचन्नतं तदपिप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनवेहार्थः। अतआहनांतादि
तिःपंचमीडुहणानावदद्दवन्नेतेम्वतस्यविधानापंमुद्वृत्तिं पूर्वमेवविहितत्वात्। नव विशेषविहितमयडावाघ्रसंगेविधानायोऽयमनुवृत्तिरेव हि अतस्य समुच्चया
पवकारः क्रियेतमयड्वेतियथान्यत्र अतोनुहविसामर्थ्यात्तषष्ठीप्रत्ययावार्गमत्यमेव विज्ञायता कःपुनमट् प्रत्ययोत्वेषागमत्वेवाविशेषयावतातदेवरूपंसएवस्वरःसत्वं
डटिमटिवनास्ति विशेषःविंशत्यादिप्रत्ययेनडन्यतरस्यामिति प्रत्ययत्वेतमडागिद्धत्वयःस्यात्कदाचित्स्यादागमत्वेनगमानुदात्तत्वंभवति प्रत्ययस्वरइतिविशतितमइत्य
स्यांतोदात्तत्वंभवति एकादशाइतिनायंसंख्यासमुदायः किंतर्हि संख्यांतरमेव अतएवात्रडवति। अन्यथा सोपिनस्यात्। नहि संख्यासमुदायसंख्याग्रहणेनगृह्यते। यथा ३५
जनपदसमुदायोजनपदग्रहणेनकाशीकोशलीयाः। अथा प्यं संख्यासमुदायस्तथापि संख्याग्रहणेनतंसमुदायोग्रहीतइतिज्ञापनार्थमेवासंख्यादेरितिवक्तव्यं ते

सर्वमेवसंख्याकार्यमेवाह्वशादीनामपि भवति। प्रकृतिक तिपय बहूनां पुरां॥ तद्धितसहस्रप्रथा विपरिणामपतइतियदि पूर्ववद्वष्ठ्या विपरिणामइष्टस्यात निर्देशानुपपादाना
मेवागमित्वं विज्ञायते। तनञ्चानुवृत्तस्य स्पडतेर्योल। सम प्रथा विपरिताम इल घं॥ एव वचनलाघवात्सामर्थ्यां द्वितीयतृतीयचउर्थइति निर्दिश्य पपघनैक तिपयशब्दोन
संख्येति यघथा सोदति उवयरहितंबकुल्वमाबितद्धिवञ्च। तथापिलोके संख्यालेन प्रसिद्धयथा द्वित्रा पंचमाइति शास्त्रेपि चैवास्यसंख्यासंज्ञा विहिता कथं तर्हि प्रत्ययइत्याह तस्य
तिकि पुनस्त्वं विधायते। एनपं चमा निर्देशोनचञ्च दडेव विधायते नैवं शक्यं इह हि षष्ठी इति जस्यं ज्ञात्रो तिवउर्थ इति रेफस्य विसर्जनायः तत्त्ववसले त्राप्नोति अपरदित्येन द्व
वस्य पपरत्वात् यद्यपि पुनः पूर्वत्यत्रे एवं विधायतेनैवं शक्यं इहपं वघः सप्त थः। नलापो नस्यात्। इह लिंग विशिष्टपरिभाषया कतिपय शब्दादावंतादपि लोपस्य भवति। न
स्यात्नद्धितइतिडटि विषयभूतएवापुवद्भावः कतिपयानां पूरणी कापि तिपयथी तिभवति। बहुगण ययता वितिलु यज्ञां च नवा प्युतङ्यपरत विधानात्। आ घञ्चस्लोप
स्येति। असहितं व्यंजनमग्रा शब्दोनाच्यते अहितस्याद्व्यंजनस्योत्त थः। व्यंजन सहितनेत्व न्न शब्दो द्विवचने स्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात्। ।बहुपूगगणासं घस्या
तिपुक्॥ अत्रापि षष्ठी निर्देशात्कषादीनामेवागमित्वं पूगगणाबोरिता दिएकएवग्रं थः। इह विभक्ति नापूरणां तितिपर्का किपूर्वनङ् प्रत्ययः पुवद्भावश्च वनो रिपारु॥ अत्रा
पि पूर्ववद्द्वित्वंतस्यैवागमित्वंतावतनांपूरणीतावतिथिलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रत्ययःपुवद्भाव कथंपुनरत्रलिंगविशिष्टपरिभाषायावतशब्दातिपदिकस्वरूपग्रहणान् सान्व
तिनयत्रापिशतिपदिकविशेषणं त्वंचाबहुकतिवहूनां लिंग विशिष्टप्रतिपदिकग्रहणं लिं... ...स्यापिग्रहणं। इति। धिदस्तायः। तायप्रत्ययो भवति। तिडयो द्वि

पपं २

ह्रस्ववादेशेन नवतिष्ठितायेति निर्देशात्तायघेवं तस्मादेतन्निर्देशात् सिद्धमस्य साधुत्वं। सिद्धान्तु साधुत्वं ह्रस्वणार्थस्तत्कथं लभ्यते किं च तदाश्रयणोप्यत्र तिष्ठं त्वयं विनाभावाभावात् प्रातिपदि
३६ कस्य णत्वे तोदांतलंस्यात्। अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति परिभाषात्र संगच्छ॥ केन संभ्रमस्तांश्च॥ इति तत्र वन्नत्र इति लोपे ह्रस्वस्य दीर्घो॥ इत्युत एव मप्यप्युदिपरेण पुत्रत्याहारः
स्यात् पुनरपि स्याद्देवदीर्घः सत्त्वं तत्र येषा ह्रस्वे णि ति एतद्ब्रूणि एव प्रतिवादितां च स्मृवतिनो त्रयोणाज्ञायाति॥ विंशत्यादित्यस्त्र मन्यवरस्यां विंशत्यादिभ्य परस्येति कथं पुन
र्वस्त्वायरती तियप्रत्यये न विच्छिन्नस्य डटः आगमित्वं शक्यं विज्ञातुं त्वाद्धृस्वणाधिकारादिति सत्यं डड्प्रत्यये भवति विच्छिन्नह्रस्वणार्थत्वं न विच्छिन्नः सोनुवर्त्तते। तेन ह्रस्वणाय विहि
तस्य आगमो विज्ञायते स च डवनाम्यो विहितः। विंशत्यादिभ्य परतो विहितो त्रिकोमुन्नपन्नपादि सूत्रनिर्देशानां ग्रहणे प्रसति दोषः। तत्राह। तत्र ग्रहणो हीतिस्यादेतन्न इत विधिना एकविं
शति प्रकृतिभ्योपि न विधतीति तत्राह ग्रहणा च ते लिनन्नुयदयं षष्ठ्या देश्यासन्न णादेरित्याह तप्यते भवति ह्रस्वणाद्युकरणो न हेतविधिरिति तेन एकविंशति प्रकृतिभ्योपि न विधते
३६ ति। अस्त्वेतत्। केवलेभ्यस्तु न स्यात्तदहन्त्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति एवं चेत्यादिरिक्तिकानां विंशत्यादीनां यदेदं ग्रहणं तत्र स्या ३६
देतत्तत्रापि लौकिकानामेव षष्ट्यादीनां ग्रहणं तत एकषष्टि प्रकृतिभ्योपि नित्यस्य माप्तः। प्रसंख्या संख्यासंगादिनिताव इत्यर्थः॥ यथानुनाभ्यंतयोस्तु चसनिविष्टानां ग्रह
णां ज्ञापनाद्यतदेत विधिरिति स्थितं न वक्केवलानां मध्यसंगात् देतानामपि नचतां ज्ञापनं शरारे हितन्नन्तदेतानामेव भवतीति यदिवा यत्र संनिविष्टानां ग्रहणां ज्ञापना
द्यतदेतवन्ना प्रातिपदिकेव्य यदन्तिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति तदुन्नयमपिन रद्भवन्नेन इति सामान्येन ज्ञापकं। एवं च तत्वे मपि सिद्धं भवति एकान्नविंशते ह्रस्वणाय एकान्नविंश

तेलेतन्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यतंसंख्यादिसंख्यावाचिनलौकिकानान्त्यग्रहणेनैतत्सिध्यतिविंशतेश्चान्तविलादस्यानसंख्यायाइति॥नित्यंशतादिमासर्द्धमास
शतेष्वरणएवान्नविंशतितमइतिभवतिलेततएकाग्रेयः अपशतादिग्रहणंकिमर्थंयावतावस्यादेत्यतिवद्दमातोनैवसिद्धंनचाहपस्यादेरित्यनेनैवेतियदिवनस्यात्॥एकशतादिन्यो
संकस्याव॥मासादयइत्यादिविज्ञायतेइत्यतएकाग्रेयः॥संख्यादिस्वविकल्पएवनवतीतिनयायंविकल्पस्यापिप्रतिषेधःपर्युदासोह्ययंसंख्यादौनविधिर्नप्रतिषेधायदिकोन
नस्यादसंख्यादितिप्रतिषेधुप्रसात्॥षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः॥संख्यादिस्वविकल्पएवनवतीतिनयायंविघ्नननव्यवहिता॥मतौछःसूक्तसाम्नि॥मतावितिमत्वर्थेन्यनइतिसावयामुख्यस्यग्रहणंन
चितप्राप्नोतिनवत्येवद्वेसाचप्राप्नोतिप्रसङ्गप्रतिषेधेप्यनंतराज्ञाप्तिःप्रतिविघ्नननव्यवहिता॥मतौछःसूक्तसाम्नि॥मतावितिमत्वर्थेन्यनइतिसावयामुख्यस्यंग्रहणंन
नवतिकथंहिमत्वरत्नियस्याछद्दस्यशद्दस्यपाद्दमत्वर्थग्रहणोनत्यादिसमत्रिवचत्रिप्रजतेर्थद्दारकेविशेषणेमस्तिलंप्रत्ययार्थः।अस्यास्मिन्नितिवानत्रयप्रविप्रत्ययार्थो
मतोरनिर्धेयाइत्यत्रनिर्धेयतयापिसारूप्यर्थमविशिष्टइतिसर्वमेतद्याद्विनसंनिधाप्यतेत्रपस्लाप्यतइत्यर्थः॥अथवाप्रधानवसावहितात्वगुणानांप्रधानप्रत्ययार्थेन्त्रप
स्लापितेनतसमर्थविनत्याद्विकमपिगुणानृतन्नपस्लाप्यवतएवाश्रावमनादिवत्यप्याद्राह्मणान्तोऽर्थनामितकनेअनुकाअप्पावमनादयोशसंभूताश्राह्निर्यंतोरहास्यव
मइत्यस्मिन्नस्तीतिषष्ठ्याप्रथमयोरूपलंमादेनकपदसमुदायोयं॥तनवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थइतिप्रातिपदिकसंज्ञायाअनावादेवंविधिन्
मइत्यस्मिन्नस्तीतिषष्ठ्याप्रथमयोरूपलंमादेनकपदसमुदायोयं॥तत्रवाक्यार्थस्वरूपमात्रप्रधानइतिनात्रतदानिमुच्चारितमनुकरणांस्वरूपंविवक्षितंकितस्येनुकायस्वरूपमात्रशब्दोपपर्यवास्यार्थ
प्रत्ययानप्राप्नोतीत्यतस्अनुकरणाशब्दाश्चेति।स्वरूपमात्रप्रधानइतिनात्रतदानिमुच्चारितमनुकरणांस्वरूपंविवक्षितं।गोमानूहदनवानिति।तयानुकरणशब्दाःप्रथमासमर्था
व्यवहदार्थः।एतदुक्तंनवतियप्यागवादयःशब्दाःसास्नादिमदाहतिप्रत्ययार्थेनतद्यतिमत्रपमुत्पादयंति।गोमानूहदनवानिति।तयानुकरणशब्दाःप्रथमासमर्था
स्वेनार्थेनाहकार्येणतिप्रतिप्रत्ययमुत्पादयंतितिन्ननुकरणशब्दाइत्यनेनपदसमुदायत्वंनिरस्यति।अनुकार्योहिपदसमुदायोनत्वनुकरणंकिंपुनरन्यदनुका

पपं २

यमनुकरणं चननुरूपत्वेदेनोपलभ्यते। यद्यप्येवं तथाप्यर्थं अनेदा अनुकार्यस्य वाचोऽर्थः। अनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यं अत एवास्य वामीयमित्यादौ विनक्त्यर्थो घटिति पाद्रनात् सुप्त्वानावा
३७ त्स्य शब्दाद् लौ छुङ् न भवति येनाम्नायशब्दानां नियमः। शानयं च तद्दर्शनं नाध्येया सूत्रस्य दृष्टमुपपत्स्यते। ततः प्रत्यज्ञानस्याथाद्वहरणमित्यवमादृत्य तद्यनुकरणं पुनर्भवति अस्यवामीयमिति
हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकारो अपपुज्यते। तस्मादन्योऽनुकरणं शब्दादनुकार्यशब्दाच्च स्वरूपप्रधान इत्यनेन तत्त्व वक्तव्यमहानेकपदादविति। अनेकं पदं यत्र समुदाये साहृदयं विधिरि
त्यर्थः। परप्रसिद्ध्यावेवमुच्यते परं त्वनानेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः॥ ननु चावस्कोऽतो नैकपदत्वमस्ति। अस्यवामीयमिति। अस्य वामस्येति वेदे यत्वव ह्यंप ठितं पतद्द
कद्दशस्यास्यवामशब्दस्याप्रत्ययपक्षे तिस्यवामशब्दस्य अतिपादका इत्युक्तार्थः। एवं त्वंपदसमुदायत्वान्नावाच्यप्रातिपदिकत्वे सति प्रत्ययः। किं पुनरत्र प्रत्ययप्रकृतेरनुकरणात्वे
प्रमाणं। छ प्रत्यय एवानत्स सा वनुकरणत्वमेतरणा सम्भवति। तस्मादिति शब्द वच्छ शब्दच्च प्रत्ययो ऽप्यनुकरणत्वे प्रमाणं॥ अध्ययनानुवाकयोर्लुक्॥ कं पुनरिति सूक्तास्ना
म्नास्वच्छो विहित इति प्रश्नः। इदमेवेति नत्वसतो लुग्विधानमुपपद्यते। विकल्पेन वेति। तत्राप्यमनुप्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये यद् त्रच्छ प्रत्ययस्य लुग्विधानं तस्य साज्ञिवालु
३७ गनुमायत नन्वके विदाकुः अनुवाकस्य हृदयादिकोऽध्यायो गृह्यत इति अन्ये पुनः पौरुषेयस्याप्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति तथा वद्दगं जिवितिकियमध्यायं व्याख्यास्याम इति
वद्यः प्रयुद्ध्यते॥ तत्र कुशलः पथः॥ पथिकुशल इति। अयं तु कायलारुपांवासपायामि तिसप्तमीकोरालस्य क्रियाविषयत्वात्पथिशब्देन गमनादिका तद्विषया क्रियालक्ष्य ३७
ते। योगव्यायं न तलचक्री तत्र कुशलाइत्याण्योपवादः॥ आकार्योदिभ्यः कन्॥ आकर्षे त्वस्मिन्सूत्रे स्वर्णादि कमित्याकर्षेषु सिसंज्ञायामिति घः। हलत्वे तिद्र घ न्ननवति। घायग्रहणा
नुवृत्तेः। यथा निकार्षइति। यत्वाकर्षादिभ्य इति सरक पठति। तेषामान्नायते स्मिन्निति घञि रूपा सरक इति। सरक्ष गतौ। भ्रमिर्यात्या दिना ओ णादिसूक प्रत्ययः सरूप ग्रहणा प्र

देशतदर्थप्रत्ययोतरकरणात्मि तिवर्णोर्थवृद्ध्यकारांते घञ्कर्षादिषु प्रज्ञवेमवुनापि सिद्धं धन हिरण्यकामो॥ कामइच्छेति। कामस्तात्कुर्यते अनभिधानात्। स्वांगत्वः प्रसिध्यते॥ प्रसितप्र
स नरति षिञ्ज्वंघन्कर्मणि सतत्र प्रवर्षेणावड्ढस्वनवती। लापुमानादिद मनिधिलंकेशषुप्रसित इति प्रसितोत्सुकाभ्यामिति सप्तमी। केशादिषु वचनःयामि ति। केशादिष्वायां ख नायो वे
शादिश ह्रस्ववर्तिदर्शयितिएत च क्रिया विषयत्वात प्रसक्तो लभ्यते। वकुवच न मित्यादिस्वरूपविधिर्नि शक्रणात्पर्यंतं तु वकुव वननवति। अइव मित्यादिना स्वांगासापरिना पिकलेन
स्वरूपस्यग्रहणात् संनवात्। जट शवुगाघ्ने॥ आघनञविजिनिरिति दिवाविजिगी। पायामि तिसूत्रेणानिघ्नानल विधानात् ओदारि कइतिनट परिन्नार्जनादो प्रसितत्सर्थः॥ स
स्यनापरिज्ञातःसस्य शद्रेणावावि तिप्रधानत्ववावि अनभिधानात् केचित्तु संसिद्धु हिगुहिन्यावेत्तिकुप तस्य शद्वपठं ति सस्थेनेतिकर्त्रे स्त्रितायापरिगतोज्ञातः परिज्ञातःश्रा
दयागताघर्षे प्रथमयति समासः परिगतासंबंधः परिगतः तदाशस्यकर्तृत्वं तदाहसंबंधं तद्दशोयाग्गुतो संबंधो नायतइति॥ अशंतारी। तत्र षष्ठ्याप्रतिषेधादिति अकेनोर्न विषा
दाधर्मापयोरित्यनेन ननु त्र न विषयदृषिकारविहितस्याकस्यग्रहणात्सनियोगा। दिनोष्पनाहदेयवयग्रहणान्नविदतव्यं अयंत्तुकालसामान्यविहितस्तत्राप्यमेव योगात्त विषयघयि
कारविहितयोगाश्रयः। षष्ठ्याप्रतिषेधसंपद्यते नैवदर्शितवृद्धिन्नत्र न विषयद्वितीयासंबध्यतत्रत अयहतो सत्यइदेव विशेषणग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्देशात्॥ तंत्राहविरा
पहते। नम्यतेनंएवो लितितन्त्रंतत्र वायसलाकावेत्त्रयते वोए रविणालापः अविरापहत इति। अविरकाजोपहतस्येति कालाः परिमाणेतेन समास पंचमीसमर्था दिति
चपहतयोगेपादानेपंचमी॥ ब्राह्मणकोष्णिकसंज्ञायांकंप्रत्ययांतौ निपात्येत ब्राह्मणशृद्रादायुधजीविलोपाधिकारयमावासन्नमप्येवं प्रत्ययः अनशद्वादेल्पत्वा पार्थि
पर्यिकांस इम्यपर्येवंकंप्रत्ययः अन्नशद्वस्योष्माद्दशःनथाह। यत्रायुधजीवनइत्यादि॥ शातोत्साज्याकरिणा॥ यदियःशातंकरोतिसशातकयथोष्मां पड्कराणां करोतिस ब्रह्मा

पपै २

कः विवारन्नुसारे आदितेवत्वाच्येद्रानेत्तिशाते। घ्नशब्दयो हिस्पर्शे विशेषेमुख्यार्थः। नंवतान्नवर्षजरतशतिमुख्यार्थयहेदोषंहस्वागोणांनार्थयोर्यहणामिति दर्शयन्नाह। त्रिपाविशे
षणादितितनशीतान्निशब्दयोरुपमाना। हन्ति शीतमिवशातंमंहकरणमित्यर्थः। यातो हिमंदनायुक्त शाते वार्यकारणो पाटवानावात् एवमुक्तमिति मेघो पटक रणासु शब्दघुकर
३८ णमित्यर्थः अघ्यारुढशब्दस्योत्तियदि पुनराधियद्वा सस्साधनक्रियावचनात् क्तनिपाते न तदा कर्तृकर्मणो ख्यनस्यानिघानंप्राप्नोति अघ्यारुढशब्दस्कन्नयोरर्थाईति। तस्यैवद्दम
घ्यमगा। न नसाधनंतद्रहमु चितंनिपातनमिति नाद अधिकोद्गाता खार्यामधिकारखाराद्गोणोनेतिय एवं न तघयाग एव दृयमु पपघतेतथाद रांयति। कर्त्तरि कर्तेति वाघ्या
रुढशब्द इति। गतपर्यायो कमेको याहिनारुह कर्त्तरि कर्मणिवक्तो विहितनिपातनसामर्थ्याद्वसत्तदुपादाने प्रेगान्न तसाधनंतद संग एतेतत्र यदाकर्त्तरि तदा त्तनान्निहि
तत्वात् प्रथमे व न वलिन तृतीयाय यदा तु कर्मणि तदा कर्त्तरनभिहितत्वात्तृतीया कर्मणस्त्वभिहितत्वात् प्रथमयदा च कर्त्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽभिधानाद्ध्यारूढशब्दयोगेय
याद्वितीया न भवति। अध्यारूढोद्गाणखारिमितियामतइतिवत्। तथाघिरु शब्देनापियोगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकंतद्दास्मिन्नधिकमिति निर्देशादपयात्यचमी। स द्वम्याव
३८ नवतः अनुकाभिकाभीकःकमिता॥ सूत्रसमाहारदंद्वेलिंगव्ययः अनुशब्दाघीरादूसाधन क्रियावचनात्स्वार्थेकनिपात्यतइत्याह। अनुकामयते अनुकइति। अभिकामयतेऽभि
निकइत्यवानन्कागम्यमानत्वात्। पार्श्वेनाचिक्षति॥ अनुजरुपायःपार्श्वमितिऋजुवख्यानात्स्वास्ववततुनुनसमाहन्यो प्यनुजुरुपायएवमुच्यनइत्यर्थः। यऋजोनोपायेनस्व
यानर्थान्नवद्वअन्विच्छतिसपार्श्वकःअन्विता मार्गकस्त्ति। जालमानायतान्यांचरतीतिको स्त्रतिको जालिकः॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठक्ठञौ॥ तृतीयासमर्थाभ्यामि ३८
ति निर्देशादवात्तृतीयाहायं न पंचमी द्वर्वणसाहचर्यात्। ता ऋणः उपायोयःशूलमितियपाशूलती व्रातपान्येपि नी व्रात्रपायोस्त्तमित्तवाराडुच्यतइत्यर्थः। दंडोदंडाजिन

मितिद्वंद्वसाधनत्वात्। द्वंद्ववतोऽपि ग्रहणे द्वंद्वमतिर्नं च धारय्येतितेनेति द्वंद्वेनार्द्वजजिनेनुधारयंतु तावदावदद्दीत्यर्थः॥ सर्वत्र मुख्यार्थो ग्रहणोऽनभिधानमेव हेतुः॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा॥
यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यंतानां सामान्यनिर्देशः स यथा तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्येन निर्देशः पूरणप्रत्ययस्य वेति न डट्कनः लुग्वा ग्रहणस्य नर्थक्यप्रसंगात्।
मन्त्रा विषयाधिकारात् कृत्यनकनन्त तु तोपंचमं ग्रहणं पंचमं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्॥ तथा च वार्त्तिके तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा वचनानर्थक्यं वृषायग्रहणादिति अन्तो
लुग्वा ग्रहणं त्वनुवर्तते सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयत इति पक्षे लुक्यते हितायन रूपताय थंगच्छा तितिअध्ययग्र एकादित्वास्याकरणात्तं प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं वक्त
तस्माद्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहे तृतीयं द्विकं ग्रहणमिति ग्रहणे तयोर्विग्रहयोर्वृत्त्यनेन प्रत्ययस्योपाधिभूतस्य ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतौ ग्रहणशब्दस्य प्रयोगः द्वि
तीयं पंचदेवदत्तस्य एवं तु नोदाहृतं स्वर्द्धं दत्तो हि वचनसामर्थ्यात् सिरि ति चेद्ध इतिसेन्नियोग शिष्ट परिभाषया उरि निवृत्तेर्युक्तत्वानि वृत्ता रेफस्य विसर्जनीयः॥ इद्दुप
धस्येति षत्वं तावतिथंति स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो यदा तर्हि प्राप्नोतीति वचनं लुकं वक्ष्यामीति। पक्ष इति रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि द्वयोगम्यमानत्वात् द्वयो
योगः पद्रत्वात् कस्यचनत्व इत्यपक्षे न रूपं राम इतिषु जिन्नसोरूपपच्छाति। ततः किंसंख्याया वेन ग्रहणमित्येव वक्तव्यं एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति नैवं शक्यं। एवं ह्युच्यमाने इ
हापि प्राप्नोति एकं न रूपं गामाति इति पूरणप्रत्ययस्त्वेकशब्दान्नास्ति तेन यथा विषयमेव ग्रहणं विज्ञायत इति तेन द्वन्नवति द्वितीये हि स्वार्थे ग्रहणेनस्येति॥ सएषा यामा
णोः इहत्वं कोमकोवा विनय इत्याहुनर्तं यामणोः स्य त्वत्वके अस्यामणोः सम वा इति। प्रायेण लिङ्गमध्ये मात्रे प्रयुज्यते। स्वखनमस्य वधनं करने॥ ननु न स्वं खला मात्रेण
करणो व प्रयते। किं तर्हि द्वावा लेन च तस्या स्व खलमस्य वधनमिति न युक्तं वक्तुं एवं वक्तव्यं। स्व पलवटस्य वधनं करणे लुङ्चमतो रिति तत्राहयघपाति। अस्कारज्या

पर्व २

३९ हरपिवकरणं विश्वस्यविकारत्वमस्त्येवतदंतेरणाबंधनस्यानिवृत्तेरित्यर्थः॥ क्त्वान्नमनाः॥ छद्वासंसाधनक्रियावचनादितिसाधनेमनक्रियागमनंकृतेमनसिवर्त्तमानादित्यर्थः॥ तद्धतीति
कृतेमनयस्यतस्मिन्नित्यर्थः॥ नसमाक्त्वल्यपत्कालिका॥ कालप्रयोजनाऽऽगो॥ अपलक्ष्यतित्यर्थसामर्थ्येनलभ्यातत्कालसप्तमीसर्थविवक्षितेनवेदितव्यमस्यार्थःप्रयोजनेतृतीयाऽ
नितोपिस्तवस्यार्थः॥ फलं तु प्रयोजनं प्रथमाप्रयोजनेकारणस्यफलंवतीनयमपिप्रयोजयतीतिप्रयोजनमुच्यते यदितद्विकारणमपिप्रयोजनमुच्यतेकालयहणमसमर्थकंकार्यं
३५ यासोद्वितीयद्विनवेत्त्वकारणतस्यद्वितीयमप्यस्कारणांअहरतस्त्वमुत्पन्नसतस्सहपिवकरणालंकारणालंयदानविवक्ष्यतेतदापियथास्यादिलवमर्थंकालग्रहणं द्वितीयेऽपिभवति
सामान्यवाहृस्यपिद्वितीयशब्दस्यार्थप्रकरणादिनाघन्तिविषयेकालेवृद्धोकालशब्दलंयदानविवक्ष्यतेतदापिकिंपुनःकारणंसालाशातस्वालवाचित्वोमासादिष्यप्यत्य
योननवतिद्वितीयादितिस्मनवतिनचापिसप्तमीसमर्थेन्योनवार्ध्येनतवतीतिकारणावाविनस्ततृतीयासमर्था फलवसिनस्तः घ यमात्समर्थात्तनखेतसर्वेसूत्रात्तरूपा
नेतचाह। ज्त्रर सूत्रासंज्ञायरुणमितुनत्पतइतिसहावलोकितन्यायेनतघ यासिंहाघावंतप्रथ्यतोवलोकंतेअपरआह। उत्तर स्तत्रेपागविनागःतदस्मिन्नलंप्राये
३९ ततःसंज्ञायांयदेनदस्यज्ञातासोवायात्वमित्यर्थः॥ संज्ञायहणमनयोःशेषःएतदेववानुपर्वरांविवक्षितं। तदस्मिन्नन्नंप्रायेसंज्ञायांअन्यमप्यवहार्यंअपेतेस्मतित्र
गुडमियापुपागुडानशरतिलोदनतिलहोदइत्यन्येचिपुरोडपाद्विपुर्द।। वटकेत्यशीतिरितिकनिप्राप्नेवचननन्नुसंज्ञायहणाकान्नविषयातितस्मिन्नास मिमवपर्यायइति ३९
नेविषयातितदस्ति स द्मयाचननतावितिवचनात्। आत्माषादजेयक्तु॥ कोत्माषीतिआत्माषामुजाः॥ श्रोत्रियंछंदोधीते॥ वाक्यार्थइति। वाक्यार्थग्रहणेनतदाश्रयत्व
दोत्वापापवाराउच्यतेसुखोहिवाक्यार्थेजिपारुपसंबंधोवा। सवासलक्षूतःश्रोत्रियशब्दःसचस्रूतायांविधायितस्मिन्वाक्यार्थेविद्यमानप्रत्ययविनागःश्रोत्रि

शब्दो निपात्यत इत्यर्थः। अथवा यस्मिन्नुपपदे स्वरसिद्धिर्यावताऽनकारार्थे घञ् तत्र परतः स्वरो विधायते तदर्थं वाऽनुतिष्ठति तत्र श्रोत्रियवाद् अध्येतृमात्रे उच्चार्यते सर्वत्र इत्यर्थे नेदानी। नास्ति बाधकावा
धकत्वमिति एकां शाखामधीतो श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रं॥ शास्त्र मननं नमुक्तं म निष्ठनो॥ श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयमिति श्रद्धया निष्ठा घस्य पित्र्यस्य कर्मणः। सा श्राद्धशब्दसंज्ञा॥
यद्वा स्मिन्नस्मिन्निति प्रज्ञा प्रश्रद्धा वा हन्ति यो गाईतां तत्साधनं द्रव्यं इति। मुखश्राद्ध स्यजोजनस्यासेनुवात समानकालग्रहणं। मितिनुजिना समानकालप्रत्ययांतस्य प्रयोगायथास्या
तात्र भाप्नुजि क्रियाकृति प्रत्ययज्ञाता साध्यात थापि यावंतं कालं तदादिदिवसेऽस्मिन्निति शेषः तल्लिंगत्वानुवर्त्तते तावत्समानकालता संध्यायो हता अद्यतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्ययांतस्य
योगात्मयदानन्तस्या विद्युवेलस्य द्वितीयस्याद्विजुर्नम परोऽतं न दाप्रयोगाज्जादः तद्दिवम हाघसुन्ने स्यश्राद्धिक इति माभूदिति। पूर्वादिनि। पूर्वेण गतमनेनेत्यादि विक्रिया विशे
षणा द्वितीयांनात प्रत्ययः। सपूर्वाच्च॥ विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति तेन सहेति तुल्ययोग इत्यस्योपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद् घमानस्यापि समासः पूर्वशब्दावयव
वयुनः। नव शब्दात् पूर्वशब्दस्यावयवत्वं पपद्यत इति एवारस्त्व व्यतिचरितेन प्रातिपदिकस्याचितं। विशेषणं तोस पूर्ववत् प्रातिपदिकमिति एवंच पूर्वशब्दोपि तस्यैव
विशेषणं। विशेषणेन तदंतविधिरित्याह तस्य पूर्वशब्दनतदंतविधिरिति सपूर्वादित्यादि। यद्यपि पूर्वशब्दांतं प्रातिपदिकं सपूर्वं शब्दांतं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव
तथाप्यसति सपूर्वग्रहणे तदंतविधिर्न लभ्यत इति सपूर्वादित्यसत्यंतर्हि पूर्वाकरमिति वाई कर्मणो नन्तां च त्रायं प्रयोग उपपादित योगद्वयोन वत्सादिर्यादिवपदे शिव
भावो प्रातिपदिकेन तदंतस्यात् पूर्वादिनि सपूर्वाच्चेति पृथग्योगमेव तत्कार्यात् वपदे शिवभावात् कोपलादपि न विष्यति किं योगद्वयेनात्र चकारवर्त्त्यो भवति यद्वि
यहणाच्चता प्रातिपदिकेनलेपाप रितावानस्यात् पूर्वादिवि रित्येव ब्रूयात्। तदंतविधिना सपूर्वादिति नाविष्यतीति किं द्वितीयेन योगेन। तदितिदिह योगवयोन

परिज्ञाबाद्यंज्ञाप्यते॥ छंदसि परिपंथिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि॥ अत्र पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इति प्रत्ययो वक्तव्यः तथा शब्दस्य पंथपरिइत्येतावादेशौ च निपात्येते भाषायां तु परिपंथिशब्दस्याप्रयोगः॥ अनुपद
शेषा॥ पद यपत्ता॥ अनुपदमिति पश्चादर्थेव्ययी भाव॥ अत्र च धरनिघतया निपात्यते॥ अनुपदिगवामिति पद्धापद्धायाषष्ठी योग पदस्य द्वेष तांग वामेव निस्त्रादि च वच्छ्येत्त वति पदज्ञा वादय
दिवस्पशब्दस्य स्वार्थे इति प्रत्ययः शाद्धशब्दस्य च पदशब्दस्य आदेशो निपात्यते॥ अनुवा॥ अस्त्रयदिवाको॥ त्रियपदस्य विद्यमानत्वेन ति प्रत्ययमन्वेष्टि निपात्यते ततोगवामिति षष्ठ्यन्तव्याप्नोति॥ अ
ज्ञर्वांकर॥ अनुको ज्ञायामधिकोदूसि मितिवत् द्वितीयाप्राप्नोति हिरण्यादो वाच्येष्यज्ञातिमनुपदि हिरण्यमिति॥ तस्माद्यथा न्नामवसाधीयः॥ साक्षाद्रष्टरि संज्ञायां॥ साक्षाच्छब्दाव्ययमिति तेन
प्रत्तिवचनं करणं न वर्तीतिस्त्रे पंचम्यामल॥ न दाहरणां वाव्ययानां न मात्र इति रिलोपइति नाव॥ संज्ञाग्रहणमित्यादि॥ यदि हि साक्षाद्रष्टरि त्त्व विययदाति यस्मैददाय ते यथ पार्श्वे
स्थितः परपत्तितत्र सर्वत्र प्रत्यय प्राप्नोति संज्ञाग्रहणाद्धनिकाधमर्णयोर्नत्त वतात्पर्यः॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥ क्षिनिवासगत्योरित्यस्माद्यथा योगमधिकरणादौ ष्ट्रन् क्षेत्रं परक्षेत्र
जन्मांतरशरीरमिति॥ आत्मनो निवासस्थानत्वात्॥ वक्ष्यतिसर्वं चेत् प्रमाणमिति॥ अत्र पक्षे परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः एवमुत्तरयोः चिकित्सइतिस्तत्परार्थे हिवत्र उक्तकर्मसाचेन न
दचा स्वार्थे सस्वार्थे इति॥ अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह॥ परदाराः परक्षेत्रमिति वामतिष्ठन्॥ ज्ञातव्या गंतव्याः न पगमनार्हादाराः क्षेत्रं तत्रैतिष्ठेतस्मिन्विषय इति॥ निग्रहीतव्यमिः
ति॥ दंडादिना॥ इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति॥ अज्ञादानइति॥ इन्द्रियजित्येननसाहचर्यात्॥ रूढिरेषेति किमत्र प्रमाणमित्याह तथाचेति न हियोगिकव
त्वात्तेरनियमो भवति॥ इन्द्रआत्मेति॥ कार्यकरणसंघातं प्रतीश्वरत्वात्॥ विज्ञायते चात्म निन्द्रसंत मिन्द्रमित्याचक्षते॥ परोक्षेणेति करणेनेति हेतुगर्गे विशेषणं यथा पुनरस्येन्द्रस्य
प्यादर्शयति ना॥ कर्तृकमिति॥ इति करणेऽहितो न हि चाक्षुरादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्ततेइन्द्रणाद्दृष्टमिति॥ ज्ञातं॥ तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य नद ति वादः स एनमेवपुरुषं ब्र
स्त तपपश्यदिदं दर्शमित्यादि॥ कथं पुनश्चाक्षुरादिकमात्मना सृष्टमित्याह तत्स्तनेनेति॥ सुक्तं कर्म विहितं यतिषिध्यते इन्द्रामसुजतं तुजयमित्ति कर्मेणामुत्पादयत्विषानिष्ठानां वरूपा ४०

दानां चक्रादीनि रूपत्वं यथा यथमिति । योयस्य विजयस्य कुकोरूपं घ्राणस्य गंधइत्यादियत तद्ग्रहणायेत्यर्थः ॥ अनाया पि कर्त्तव्येति ॥ तद्यथा इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति प्रत्येकमसंबध्यमानइति लिङ्गत्वे वि
शेषणं यस्मात् प्रत्येकमपि संबध्यते तस्मादित्यर्थः ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थौ विभिन्नौ तु वयस्य न भवति तस्मिन्नपि तत्र भवति यद्वा यस्मिन् भवति तस्यापि तद्भवतीत्यथावृत्त
स्य षष्ठीवाद्वे शास्त्रे तितत्रान्यं तरनिर्देशेनैव सिद्धं । किमर्थमुभावर्थौ निर्दिश्येते तेन तयोरेव रूपं तावत् समावेशात् यादृश्ची मात्र निर्देशयत्राधिकरणे नैव रूपेण विवक्ष्यते न तत्रान्यः षष्ठीसंबंधः
यथा वृक्षा अस्मिन् भवतीति संतीति न तत्र प्रत्ययः स्यात् तन्न यत्रात्र क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबंधो दृश्यते वृक्षे पूर्वं तस्य नाशात् नानावयवावयविभागः आनंतर्ये तु संबंधस्तत्र संभवति ननु तत्र सत्वये
योन्नव्यत्वन्निधानात् तथाकेवलसप्तम्यर्थनिर्देशे कारकांतरपूर्वकसंबंधेन गृहीतः स्यात् । तत्र वृक्षपुत्रवान् गोमानित्यादौ न स्यात् । न त्वादन प्रतिग्रहादिक्रियाविषयकार्इलऊन्यो यत्र संबंधो नाथ
रपूर्वकाद्दृशोऽतरगतेपि पुत्रादौ तद्धानिति प्रत्ययस्य नावात् सामिपा कस्याप्यधिकरणस्यासंभवस्याद्गतत्पुत्रस्यपात्रधीनत्वाड्वांबस्या न्याधानलाड्वोलात् । अरोव सनितिवदधिकरण
त्वं न विघ्नति अधिकरणसंज्ञाया हि तत्र ग्रहणे न कारक प्रकरणे प्रकरणस्यानानुप्रयणात् तगोणस्याप्यधिकरणसंज्ञा न भवत्येवेति नन्वत एव मधिकरणसंज्ञामलब्धीय कामुख्ये वाधिकरणे
स्यात् । तत्र वाच्य एतो गोमान् पुत्रवानित्यादौ न गोरपि पुत्रवान् गोमान् देवदत्त इत्यादौ न वात्र गोणस्य ग्रहणे लिंगमस्ति तस्मादुभयोरपि निर्देशः कर्त्तव्यः अस्मिन्निति प्रत्ययति विशेषणमिति । अ
र्थग्रहणा ति दि शब्दो नानु संभवेधनिवारणं विशेषणाविशेष्यत्वं न भवति । नीलोत्पलवत् । न च सत्तापदार्थव्यभिचरति तामतरेण परस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् तथाहि याव मधुध्यादिपदार्थो वि
प्रयाणकं तावत् तद्गस्य प्रयोगानावं तत्र बुद्धिसमासमाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयतीति तस्यैव बहिः सत्वासत्वप्रतिघातिपादनाय ब्रह्मास्ति देवोवास्तीति प्रयोगः । यदि वाह सत्तासमाविष्टं व
स्तु वर्ण्यते तदेव विरोधोपान र सत्पूर्वानां प्रयोगान्न च सेवमवाहेतासहोवाहिर्विषाणादानर्थात् बुध्या विषयीकृतेन चाधीपदप्रयोगः तस्माद्बुध्यापारूढेप वर्तिता सत्तायाइष्टप्रयोगस्यानिमित्तमिति
स्तोपदार्थो व्यभिचरतियदुक्तं न सत्ता पदार्थो व्यभिचरतिकस्य चित् । पदार्थसंनसंनेच बुद्धिमतां च निवर्तितार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यास प्रतिसत्तारार्ह प्रयोगस्य निमित्तमिति न तां पदार्थ

प॰ ४२ मुखावर्त्तमानत्व ऋणावाख्यातस्यांवयास्यात्। न तत्र विषयं तेर्थसन्नातीनागतवक्तपरामर्शन्याबुध्योत्पन्निति तोपचरितरूपातस्यामाभूत्। तेन गोख्यासन्नगावोस्युत्तवितारइत्यस्मिन्नर्थेगोमानितिप्रयोगानाव॰ यधेवं
विद्यमानस्वदद्‌वरन्नेतरूवीनान्यमतिनानातत्वप्रतिपादनायगोमानासीडोमानूभविते ति प्रयुज्यतेतत्रप्रत्ययस्यसंप्रतिमन्नायाञ्चनावात्सुत्ययाघसंगंनेषद्वाघनात्रसाज्ञात्गवांसत्ताकथ्यतेकिडगमतरू वास त्ता
च्यतेतयथेतास्ते प्रयोगानन्नवतिगावोस्यसंतिगोमानितिप्रत्ययोनवप्रत्ययार्थोपाधप्रतीयत्वात्। तथहाविनस्याहोमानासीडोमानूभवितितिसत्यपिवाप्रयोगेयथेह वकुवचनंनवतिगावोस्यासन्। गावः
४९ स्यनविताह इतिएवमिहापिस्याङोमानासीडोमानूनविते तिसस्मानेवगवासत्ताकथ्यते। कितर्हिमोसत्तायत्रयघपियोगोमात्र विघतेतयापिगोमतारूपं तस्यातांतमनागतेवेतिभूतत्रविषयत्व प्रयोगः
यथेश्वरोयमासीदितिज्ञेयंजविष्यतीतितत्रार्थातप्रत्ययार्थस्यापनीतनागतत्वप्रतितीनंवतिसावनाक्षार्थेघशाडुपजायमानावहिरंगेतिनोतरंगंशहृसंस्कारे निवर्तयतीतियथायान निग
द्यतीति। तदेवंसं प्रतिसत्तायांयथास्यात्तन्नूतत्रविषयत्तायांमानूदित्येवमर्थमस्तीत्युच्यतइतिकिं तंनत्रयत्रान्यत्क्रियापदंनश्रूयतेतत्रास्तिर्नवतिपरः प्रथमपुरुषप्रयुज्यमानोपिगम्यतेतत
श्च गवोस्यगांवोस्मिन्नित्यत्रकेकिमित्यपेक्षायांसंतीतिगम्यतेनार्थोस्तियस्तोनसाधुवर्जिकमेतृतय्यदास्वलुस्यनान्यस्यगोवोस्मिन्नानासीन्नितेवंविवक्षानतद्यस्तिलंप्रतीयतेतस्मात्सत्ता तिवक्तव्यंत्र
याक्रियमाणोप्यस्तियहरायहकस्मान्नवतिगावोस्यसंतनंतरगशतिस्यापेक्ष्यतेनासामर्थ्यात्। इहकस्मान्नविज्ञायापूवलगुरितिवकुत्राहिणाज्ञत्वात्वाक्रतुविचागावोस्यतीतिप्रत्ययकसामर्थ्यान्नत
वतिसमुदायात्रलप्रातिवदिकत्वातइहतु यंवगावोस्यसंतिपंवगुयतगुरितितद्धितार्थइतियथेस्तद्धितोद्विगुसंज्ञानेतिवकुत्राहियान्नवित्रगुरित्यादौसावकाशंवकुत्रीहिसंख्यावाविंशुद्धिगुश्धित
तत्सन्नाद्धितार्थोविषयत्वतविहितनद्धितात्र्युक्तंतद्धितार्थइतियथेहत द्धितान्नवतिपंचाद्रत्र्यावनामीतिरिततया मनुवायाज्ञोत्ति। द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुगपिप्राप्नोत्यतियस्यविधीयतेन
तेनमनुपोलत्सलस्यन्तस्मात्द्धितार्थेइत्यत्रयद्धंस र्वमत्वर्थेप्रतिषेधइतितदेवात्रयरतोनुमत्याद्दि। अस्तिविवक्षायांयमनुवादयोविधापततन्नमाद्दिमुत्रवंतीतिवकुनोवान्नूमवन्नूमिगो ४१
मान्न्यवमान्न। वकुलानिधानवशाद्धिशिष्टमेवा ग्रा॰ सयणायंयदाह। यावतिनिवलुगानिवहिदाहमसवाःकल्पतेतावताणुसन्नाकथ्यते। कस्यचिधनस्यघपिकल्पंतेकस्यचिद्‌वहैरपिनकल्पतइति

एवं च वमानिति चिप्रवृत्तिषु वकुलसद्भावेपि न भवति इत्यवमतं । निरङ्दिरूपं प्रोक्तं भवति तिजातिमात्रं संबंधो विवक्षित इति । भूमसत्तावेपि न भवति । भूमादियहणं लक्षिधानस्य चनाव प्रदर्शनार्थं निंदायां
वा कुत्सादावृत्तिर्निकन्या प्रसंसायां रूपवान् नित्ययोगो त्विनि शाखा ब्रतिशायाने नदरी । कन्यासंसर्गः संयोग दंडीति संसक्तदंड उच्यते भूमागावन्नव्यतदंडे न भवति क्वचिद्दन्तोयं यः प्रयोगांतर
मपि दृश्यते । अस्तित्वमस्तीति ॥ अव्ययनिपाताद्दत्ति सामानाधिकरण्येनास्तित्यस्ति विवक्षायां चास्य यो विधीयते ॥ एतच्च सूत्रेस्तीति तत्रेणालुप्रयं चर्म्यं त प्रज्ञाति निर्दिशाश्रयणाल्लभ्यते । अस्ति
मानिति च वृत्तिविषये कर्तृविषयोस्तिशब्दो वर्तते तेन द्विकर्तसामान्येन च त्ययार्थस्य विशेषणं न भवति सर्वेस्यैव हि सर्वदाय त्तिचिदस्ति । गुणवचनेत्युक्ते भ्रम्रक्ष्त्रादय एवास्ति
न रूपगुणो तदति वर्तमाना ग्रहं तेन त्रु सर्वदा गुणमात्र वचनरूपादयः तु प्रयप्यप्नेदो पवासाद्वस्त्वहोः पटइत्यादि सिद्धितयापि परस्य ष्णकशीतिनेद विवक्षायामपि दर्शनात्यपे
मनुप तस्ताल्लस्य श्रवणप्रसंगालुग्ग्वक्तव्य इति । रसादिभ्यश्च ॥ न पूर्वेण सूत्रेणो वेति नियोगा स्यकाकाप्रयोगासिद्ध एव तथानेनान्वयः ॥ ननु चैवं नरवाह्यो द्वस्वः । अन्य इति ॥ अतइति
टनादित्यादयः कथमिति । अन्यनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचनेरूपिणी त्यादि न सिद्धति । तिनावः प्रायिकमिति । प्रयोगवाकुल्यात्वाकुल्येनान्यनिवृत्तिः प्रयोजन मित्यर्थः ॥ ततः किमित्याह । क्वचिदि
दिति । केयं पुनः प्रायिकत्वमित्याह करणाइति । तदनुवृत्तेर्यत्रमत्वं वातादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । न सर्वत्रैत्यय मर्थो भवति एतच्च गुणादिति गणे
पाठ पनपेक्ष यच्चोक्तं तदपेक्षायां लाहच्चप्रयवेति अत्र गुणोगुणादिति पच्यते तत्र रसादीनां सर्वेषां प्रत्यये विशेषणं तानस्वतं तं ॥ नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणं तेन रसनेद्रिया
दियाह्यागुण इति आदिशब्देन वर्णादिपरियहस्तेषामेवायं पाठ इति । तेनैवानेनान्यवृत्तिः क्रियते स्पर्शी । रूपिक इति । ननु सौंदर्यमपि गुण ते पान्नवसत्वं गुणादिति विशेष

पपं२

४२

णसामर्थ्यात् प्रसिद्धकारणावसादिङियय्याग्यागांय हणोजावयोग इति॥ तावारसादेना द्यधर्मः॥ जाष्येत्तुवशावैस्पिप्यस्वर सांस्पर्शिकोवायुरिति दर्शनाद्यथानिधानं प्रत्ययानरमपिनवति॥ ते
ननियमस्यप्रसिद्धत्वात् तत्सूत्रमिदं प्रत्याख्याय तदेवाव इत्यच्छुणादिति नापेक्ष्यते स्वचान् स्ववान्॥ चाणिस्क्वादातोलिजन्यतरस्याम्॥ चूडाल इति॥ चूडाशिखानल्वापाडास्खोलकारः एवंवर्ति
कापिन करोतीं वारः किं तर्हि स्वदशाग्राणपंग विशेषःप्राणिपंगादेवस्गाप्यते सिखावान् प्रदीप इति॥ प्रत्यादाहणादि गियदर्शिताशिखाश द्वस्यप्राप्यादिपाठनलचोप्रसंगात्॥ चूडावान् द्वन्द्व
न इति तत्पदाहार्यं प्राणिपंगादिति वक्तव्यमिति॥ एतद्वेतिकरणानु वृत्तेर्लभ्यते॥ चूडालोसीति॥ असात्यस्यातकुत्तिङ इति निघातः॥ चूडालराह्वात्सलं तस्यातोरादर्ज्ञोनाह ज्ञातकृत्याकारः॥ स
वहुलान्सस न धर्मलादनुदात्तः॥ सूर्पेणात्तगुणः॥ एकादेशनदात्तेनोदात्त एङःपदान्ताद् इति तिङ्ङ्ववैरूपत्वमेवादृशं॥ तस्यस्वरितोवानुदात्तपदादाविति स्वरितं प्राप्नोति॥ विकरणसाम
र्थ्यात्तन्नवति यद्येवं चूडालप्रामं वितामघ दातत्वेशेषविघातोनस्यात्॥ हे चूडाल प्रामं वितनिघातोनस्यात्॥ चूडालल मित्यादौ प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः॥ यदि प्रयोतवर्णावोत्रपरि
हासः॥ अयमेष तत्प्रयोजनमेवैतद्विसरस्यन्न विष्यत्ति॥ सिध्मादिस्पश्च॥ अन्यतरस्यां ग्रहणामत्रप्रसमुच्चीयइति॥ अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यांग्रहणामिहसमुच्चयवचनं तस्य
र्थे॥ नथाववार्त्तिके लजन्यतरस्यामिति समुच्चय इति ननु प्रत्ययोविकल्प इति॥ यथान्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थेन तथात्रेत्यपि॥ किमेवं सतिसिद्धं भवति तत्रांस तस्मादितिविक
ल्पार्थेन्यतरस्यांग्रहणोलचासन्नेयप्राप्तमेवस्यात तन्त्रानारातन्त्र इति ठनोस्यात्॥ समुच्चयार्थे प्रत्ययमनुवेदसमुच्चीयत इति न दोषः॥ कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोनार्थेन विक
ल्पार्थ इति ज्ञापकादयं पिस्यादिषु पांसुदाद्यप्रपठ्यते॥ पठतिकृपणलाज्ञापकं इड्डदादि यइलसोतिसूत्वारः प्रत्ययाइष्यन्ते॥ इलच इनिठनौतु विति तन्नयथान्यतरस्यांग्रहणोवि ४२
कल्पार्थं स्यात्सिध्मादिभ्योपि प्रत्ययवद्धयं स्यात्॥ कब्रंइलचोविकल्पितत्वात्॥ इनिठनौतथारपिविकल्पानत्वान्मनुब्वितितत्स्च उदादिषेवसिध्मादयपाद्याः सिध्मादि

अहिज्ञाद तेऽन्यतरस्यां ग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते नयथाद्याद्व मन्यतुह्लायत [illegible] तेएव हिसिध्यादितः अत्र पठ्यं इत्व मतुप्॥ दादिभ्यस्ताव ल्वादइति घ्यञ्क्पाठो
दादिभ्यो नकारान्तेभ्योपी निठनादिष्यते यस्त्वकारोपिद्यातेस एवा तत्रय [illegible] दादि अभ्युपिच्छा दय। पठन्य रातादेपि ज्ञादिभ्यो नकारान्तेभ्य इति ठनो स्यातांयों हि
पेञादिषु पठति कानि विद्युद्दादिषु तघयोन्नस्य पर्यस्य ज्ञापकंन विधुर्ति तथा [illegible] ज्ञोन्यतरस्यामिति नवाके वक्तुं भवति अन्यतान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्ते अनु
दन्तठनो आ इष्टं त्रिपमा णोहृ वेस्यान्यतरस्यां ग्रहणास्य मतुप्यार्थं तज्ज्ञापक [illegible] पिधर्मन्याही घे क्षेति। पाक्षोल घमनी लः वातदत्त बलवान् इत्युक्ते ति
बलवञ्जगमो भवति। वानूलाः दन्तुलः लूलाहूलः जयाघाता कलज्ञ्य इति [illegible] शङ्खान्त्नपेमम मानेत्व समुत्पादयं तिज राल इत्यादेश्च इति किं॥ ज्ञया
नि ञ्जजं उरानत्रालात् अनुपतापारोगे। विपादिकाज इति॥ पादस [illegible] विधादिका सिध्याग इत्याशङ्कान्ञ दयोरनुपतापार्थे पाठः॥ वत्साव
इति॥ मत्वर्थे निर्देशेन कास्वलशाद्वयोरर्थे आवक्ष्य प्रत्यया [illegible] र्थयति नन्यवश शाङ्कोवयो विशेषणा एपंग विद्यषवरूठ नका
मवान् वलवो श्वाय्यतइत्याह। द्वन्द्वे विषय इति। नसत्वे ति [illegible] जयाप्र सिध्यार्थः॥ संहृत्तोना स्ता त्वर्थः॥ यस्तु स्तितं दर्शयितिव
काम सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मनु समुच्चीयत इति॥ अत्रापि म [illegible] जाव्य मित्यारांका मपनयति। नचेति अनेनवहत्ठनावाकप मत्विन
इति च प्रत्ययार्थो वापि ह्वावेव तथा विपर्यासं स्वंनभवति। के [illegible] अजायेऽत्व त्यन्तरं इवं निपत्ति तत्व सवल शाद्वयोः पूर्वनिपात आ
पवंत्रवात्र प्रकरणे इष्टर्वा लोमादि पामादि पिच्छादि स्थान लव॥ अंगकल्याणाइति अगत्वेत कल्याणो विशिष्ट्ये [illegible] मानं चत

पपं२

णसामर्थ्यात्प्रसिद्धकारणावसादिद्रियत णएवाभिधानंकल्याणइतिकिं। आगवतां कपलाली तद्दहवाइस्वल्वंचे तेशात्पादानांनप्रत्ययोभवतिइस्वल्वंवाणाकिंनफलालिनमेहद्धाकंशाकि
ननियमस्यभिस्वत्वात्तत्सूत्रमिदंप्रत्याख्या दपात्तालिन निम्ननिवाशालिकोऽइवादिपत्तालानिवलिद्रादेद्वलोपस्याद्दरिज्ञातरुकारप्रत्ययोभवति। इकारात्कारादयोऽयलोपः। दद्रूः
४२ कापिनकणालंवारः किंतर्हिस्सदशाद्यापं वधगिति। विधद्दशब्दोन्नंप्रत्ययोभवति। नरूपदलोपश्चसवाद् सधर्वत्तत संधि कार्यस्यअसतयणादेशस्येत्यर्थः। विस्कानानाव
तइति। साद्यायंवणपगादि तिवृन रान्। कान्तस्यहिनानानागत्येवनाधादरभिधानामिन्दुतियदि तयणादेशोनरूपदलोपस्यात्वलिलोपसति वि स्कुइतिप्राप्ते।
वहलां॰ ॰मेलाद्मुदात्तःपूर्व पर्योनवतपकारस्यातादेशः। लद्भूणाल हमावानित्यर्थेजिराघा वाद् लाङ्गपइति जरा ह्यः। इ पेगम्यप्रत्ययमुत्पादयति। नटिलोघा
पल्लनवा॰ ॰लड्यामं पार्वोदृत्तिन्यारा॥ सूत्रइत्तिपाद्दोवाविकेदर्शनातप्रदिद्धः ह यात स्वेदप्रतिविधानार्थे मिरुप्रज्ञाचरुणांकिमर्थ॥ प्राज्ञइत्येतद्रूपंय
हासः। अथन॰ ॰॰ सिद्धमेवतत्॥ प्रज्ञएवप्राज्ञः। यस्यहिप्रज्ञास्तिसप्रजानातिस अमुइ यांस्वाणाऽपिन्नवतिप्राज्ञी असिस्काणोरवेवभवतिप्राज्ञाः हेतु
र्थे। नयाववाङ्गेवे रणादीनांसंघानेणरुनयोरपिव्यावर्गां प्राज्ञइतिभवतिज्ञतश्ववदि त्तांमेतियतः नत्रग्रहणात्तताद्विनप्रयोगप्रश्नीननुवतीत्याने॥ तप
त्वार्थेन्ययतुरस्याचमनीत्यारकारोनकारस्येसंज्ञामाभूदितिके विद्रुविनिनाविलीकानुवारोनाठतिनकारान्तपाठत्विसंज्ञाप्राप्नोति। प्रत्ययार्थयो त्वित्यादि। य
त्वार्थइतिज्ञापकाय यासंख्यंनभवति। तथा ह्यवेमेवाक्रमसूतत्वादित्यादितपःशद्दैरसाायत्यादिनांविनिप्रत्ययोसिद्धेसहस्रशब्दइतिअतइनिठनावितिनिप्र ४३
कल्पार्थस्यात्सिी द्धानंतद्भ्यमाणेनावाधामाभूदित्येवमर्थमतो तोहतोठतायान जेठरीड्रस्पोगलनणा वधीप्राप्नोतिनन्नयप्राप्नोकर्मणोवेतिनियमात्स्वत्त॥

43

यान्न विप्स्यति विनितो वाधामानुदित्ति। कर्मतोपिगम्यमानत्वात् यथादर्शनेनादर्शनमितिष्ठतीति नेतद् लिङ् प्रकारयोः प्रयोगो निषेधस्य प्रतिषेधाद्वसमावलस्येति घयं तोवाधय
त्वंःपठितव्यःसहस्वशब्दात्ठना पिवाध्येत इतिमृत्त्वणोप्रतिपद्विधानात्॥ आ॥ आप्रकरणा इत्यादिप्रकरणाप्रस्तापःकाडवात्। यौस्मादिरात्रमृग्गणा इति। तज्योत्स्नात
मित्स्वत्वादि सूत्रपठितानोऽनुहृतांयोरत्न पदः इति स पुनः पूर्वपक्षः तत्र हि पर्वरशस्यपितिः द्वि स्त्रियो त्स्नाभवतीति उत्तःपक्षोऽपास्तेया व्याप्यते [illegible] वतामिस्त्रो व्याख्यातः
तमःसमूहस्त्रामिस्रंमहार्थोयोयोस्तत्र विचयअनृता न्नितमां सिविघंतेत घस्मि विस्तिसता मिस्रोपरपक्षः। तमित्रा रात्रिरस्मि न्विघमातर इति वा तामिस्रस्त्र विशेषस्या
प्यपासंज्ञा क्रुडलाई कोडलः तत्र यथा कर्यं विन्मचर्यायत्र पापघः यस्त्रासंसन्नाः कुडल सकुडलो न वति अयं वनियम इति कारणान्न हत्वेल भ्यते। सिकता शर्करा
त्यांव॥ शार्कर[illegible] ते शार्कर्या रामाधुर्येन त्वगुणाड मघुनि तस्याभावात्॥ अदेशाइहोदाहरणमिति देशे विशेषस्य वल्यमानत्वात्॥ देशेतु विलवोध॥ मत्र इति अ
न्यतरस्यां ग्रह[illegible] रणा स्वेत्र समुच्चयात्॥ सिकता देशइतिलुपि [illegible] कडुजावदेश इति किमिति यतनयोग विनागोपि पर्युनुयुक्त एव न वति तेन सिकता शर्कराल्पांलु
विलघावत्व[illegible] तमित्यर्थः॥ दंतस्य न्नत्रः॥ दंतशब्दा[illegible] तोपाविकादिति सूत्रेत्रुपवत्वमर्थं वृत्रयमासह्य मीवा। दंताञ्चन्नता॥ अस्यदंतुर इति सिमा सिलाश
कर्यादुत्तराणि [illegible] लज्ञाप्रयोगः॥ न चूर्ण पिकमघसघोरः॥ समाहारद्वंद्वे सोत्र पुल्लिंगनिर्देशः नाभ्रुष्पिमधुस्योमनुत्पिज्ञाज्ञेइतरान्यामिनिठनोस्यरविधीयते त्र च
इतिणा पांसवः अषिः छिदं घाड॥ मधुनाखुर्योर्व्यो सदि[illegible] न माल्लिदिमा वाकेवाझन निघानात् एवं च मघिर्दमधुरमितिप्रयोगोपपत्तिः इष्टत्वनन्नवतिमिघासिन्वच

यपै २

विचतइति।रघ्रकरणाइति।घकरणाग्रस्तावरकं विवरं म[illegible]दे[illegible]दे नकत्वासि दर्शयति।।तच्चो त्र अव्यात्पन्नश्चाखरशब्दः उखरोवावाला।तस्योदेस च स्मि चक्रव्युमुखमस्ते वक्राव
कव्यविकेका[illegible]तहस्तिलंबाहिड्याहस्तिस्तु अज शब्देनोच्यत इति हस्ति विषये।।एतच्चसंज्ञ वनवयवार्थे।।किमित्तित्पतरत्वत्तिआयणोनो।जातिशब्दस्त्वअजरशब्दोहस्ति

४४ द्ववत्।नगा[illegible]पर्वताख्या।।अयमपिजातिशब्द एव।तथावनं[illegible]रितिजातिलक्षणाङीप्रनचं तिमगशब्दोयमस्मात्ति जिडुपद्यत इति वृत्त्छाणादिसंज्ञाणास्यासिद्धत्वात्।
तस्माज्ञावनव[illegible]पंडुरमिति।तदर्थस्यतन्नपार्श्विघात्रमाथ[illegible]णौ।[illegible]वा।केशाघोन्यतरस्यां।।मत्र्प्रसमुच्चयार्थ्यौ पांडुशब्दोऽमुक्तो वर्णोस्त इत्यांडुरपांडुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एवगु
णमात्रगुणि[illegible]मुद।।डुडुत्र्यांमः।।घशब्दोव्युत्पन्नोघ्रातिप्रपदिकं अकारांत।।रूढिशब्दत्वत्रम्न विकल्प्यत इति।तदर्थस्यतत्र त्वादिनिघात्रमाथं कत्वात्।।केशाद्वोन्यतरस्यां।
मत्र्प्रसमुच्चयार्थे[illegible]दत्तमिति एवज्ञसिध्यादिस्फश्चयत्रैवव्यारव्यातस्घ्रकरणाइतिपुंवत्।।प्रस्ताव मणिनागाग विशेषदर्शणएवा विशेषः।करविशेषइत्यन्यो विवादः।

४५ अरण्वशतिसापिनि[illegible]अन्येषामिपिहस्पर्श इति दीर्घः।।राजीवमिति।।लदिकाराद्डी जिन इतिडीपंतात् प्रत्ययः।आर्णवइति रुद्रकर्मणाः।अर्नेरखुक्।।छंदसिवनिपौ
चेतिपववकारउस्या।।अन्यतरस्यांग्रहणात्तानुवृत्तेस्तामत्तुशनदारुवश्यमत्रप्रवेति।[illegible]तिरयेवानमितिमाघसनं तरस्यास्तीति च निपिमत्र[illegible]मतत्रछन्दः।किमर्थं तर्हि
मघवावकुलमिति।तत्रैवचन्द्रामनत्वावेतिन्द्रदृङुक्ताज्ञिघाथिनः प्रत्ययेरापू[illegible]पतीति।।मनुषोनयइतिवलंडीपमेघारव्याम्यामिति।।इदमपिछंदोविषयं।। ४४
गांडुनत्कासंज्ञायां।।गांडीवधनुरिति।अर्जुनस्याअजगवधनुरितिपिनाकमतत्वात्नयथासुत्वं[illegible]वमितितत्र न्यायाश्रयणात्।प्रयोगस्योनयथापिनवति।गां
डीवकिनकपिलानिनेरनुज्ञात्मां।।अधिराहतिगांडिवमहणावितिच।।संज्ञायहणामिति[illegible]णस्यैव चर्चा।।रजःरव्यासुतिवचिपदोवलत्।।आसुतिवलइतिपुत्रनि

जिषवेक्तिरः। आसुतिरत्तिषवःपरिषवर्क इतिपरितःसादंवातिषरिषृतसस्सद्दिषेत्यादिनाज्ञिसंहिरषृतेरितिषत्वपकर्षेछद्द मन्येपठतिशोत्तिदिरुशोदिंकाहुलकात्। ग्रषो
पिनवतिपषंद्दशाचरइतिदिद्दरपतेपार्षदंछे निचेति। तत्रनवतासवेवेदपार्षदंहिदयास्त्रमितिच॥ नाप्येकर्षद्दममस्ताप्यावैरानेकल्किाथमाविति चनहिवेव्यपरिषछद्दस्ताघ
सिद्धरवपसस्स्तसःसमतानां परिषत्वंनविचतइतिमनुः अत्रवरूत्रसूत्रेकत्तयोरपियहणामिष्यतिननयथास्वचप्रणायन। तन्नात्रबलइतिबलइत्यचायहणानुद्दत्तदीर्घोनाव
बुचबलःतस्याहबलइत्यत्रन्तःसंज्ञायांदीर्घोनावसंज्ञायांतुदीर्घःत्वंबलइत्यत्रहिचनगिङ्गोःसंज्ञायामित्यनेसंज्ञायांग्रहणमनुवर्त्तते॥ दंतशिखायाःसंज्ञायां॥ दंतावलोगजः
दंतादंतावलोहस्तीत्यामरसिंहः। शिखावलेनमरमिति ननुदंतशिशिखायावलजितिचाउःपिंदानेवसिद्धंतचावमपकर्त्तव्यंनिवृत्त्यार्थसत्यम्॥ इहापिशिखायहणमव्रर्थक
र्त्तव्यं। इहापियथास्यात्शिखाबलोस्थूणेतियप्येवविघासंज्ञाजवतितत्रहणमलवर्थपरत्वादनेनेवबलयुक्त इतिसत्वाशिखावत्तनगरमिलादाहृतं। योस्नातमिश्रायंगिताजेखिलु
जस्वंलगोभिल्लिनमलामसः॥ यास्नवङ्घन्नेतितत्रावयनृतेन्योतिरस्तीतिमस्यथायोयंपपत्तिःएतेनतमतामस्वशब्दोव्याख्यातः निघंडुष्ठुतमःपर्यायस्त्तमिस्त्रशब्दपठितःतत्रसकृ
दसमूहिनास्नेदापवारःघुलमतंत्रतिमिविमितिवाख्यतःमचरारण। श्रंगादिनवच्छत्ययइतियघपित्तरचवर्णारानाद्वारित। तथाचंतोदांतास्योबारणादवेवेल्पते। नर्जस्यसुगाम
गमइति। नर्जस्यकिपयमरकिंनर्जस्याम्पयस्यात्इत्यस्पुनतनर्जयद्वाहश्पलेइहलनाश्रयणोद्देश्यर्थगृन्नर्जस्विनःगामिनितिनांतत्वयातयेनलोपोनहतः॥ अतइतिठ
ना॥ आकारांतादइतिस्वरूपयहणांतुनजवति। अच्छ्वांतात्त्रावतुपइतिपद्मादेरितिरसादिष्यपुनर्वचनात्। नचानेनप्राज्ञयोरितिठनोवाधनार्थमितान्तांनपरस्करणांवि
मितिवाच्यादिधुमानादनामाकारांयातानांयाधाम्नेनियमार्थंमिति विघत्तितिचपथ्कःकिमावारोतविषयोनियकः आहोस्वित्। स्विघतायातविषयःजनयवंनविषयइति

प पं २

सदेहस्नेनवाहवश्यंकर्त्तव्यनपरकरणं मित्यत्र रात्रिजायः एकान्नरादितिरसादित्यःसुनवचनमन्यानि हतपर्यमित्यानां तत्रचैवाच इति पठितां तेनैव सिद्धंकार्यं तिवार्यरात्रात्नदेवाघसयः तंडुली

तिनाते। ब्रासादित्यश्च॥ शिखादिभ्य इति शिखाद्येचैव पठ्यते। इकन्यवदिषु विषसन्नम्यपा॥ एतत्पंचैव वद्यतेश्वारस्नानन्तान्तिति ठनित्यर्थः इवोवाये आक्रियापेन्न स्त्रिवानि ति नि

दूषा। श्लोकद्वरणोर्थः परिशिष्टं त्यनन्यमिति ए तद्वसर्वमिति करणा सुहृत्तेल त्यते एवं तर्हि ति विपर्ययस्तानन्न व तितत्रस्वरूपयरूणामिराण्येयहूणा मिति॥ असंजात विरोधित्वेनात्रे

५५ वस्वरूपयरूणास्य युक्तत्वात्। शीर्षान्मिनइति। नत्र परोयशीर्षनू यद्वस्तस्मादिनिउ नोनवत अशीर्षो अशीर्षः कःन विद्यते शिरोयस्य स एवमुच्यते अ वियाषं इति शिरसः शीर्षं ना

वन्वा कोपितस्ये ति वनाविनादिशः॥ हृदादित्य श्लव॥ ह्योगाद्धित्वावि ति विहृद्रूपाधि वयोगवा विनइलजादयोन वति विहृद्वोकषाणावस्यर्वाणि लः काणि कन्वाणां वान्

एकगोपूर्वाठञ्नित्यं॥ एकशातमस्यास्तीति॥ एके तत्कर्तवेति द्रव्यकालतत्पादिना कर्मधारयः षष्ठी तत्पुरुषात्र वकुत्रा हि द्वावनन्नवत्यनन्निघानादिति। करणाद्वत्रत्यु

कथमि तिगोराब्दस्यान वारांतत्वा त्वग्रसः समासांत इति॥ गोरतद्धितलुकि तिरविकारमि ति इवर्णांत शाकंट शब्दोस्त्री तिमननमानस्य प्रश्नःअन निधानादेव एकवि

व्यत्यादिन्यानवित्यति किमतइत्यस्यानुवृत्यात चाहवहेति। एकमाघ यमि त्रिय एकमादियत्सूत्रं तदर्थ मित्यर्थः। ततः परेऽयं योगावा वातानां साराय्या मित्याद्यतेव

तद्दत्पस्योपयोगोनास्तीति नित्यग्रहणमित्यादि अन्यथाप्यनस्यांयहूणं न सर्वत्रेवाउद्भवणतो मत्व ससुवयाद्वा पि द्वसंग एकेन वतीय घवशं समर्थ इस्वामि तिवा वः

तत्रसुप्सुपेति समासः कथमेकदंडी एकदेशीनेकाधिकरणा इति निर्देशाज्ञापयति इतिपरिवविजवतीति॥ शतसहस्रातावनिकानिष्ठा॥ दित्यतत्र गुणानुवृत्त्या मि पि शत ५५

सहस्राणां सब ध्यतेन तदंतेनताहृतौ च दि तिसुवर्णा निष्क्राशत मित्यादियत्र नि षाय्रहहं स्व परं न त्वतीत्यर्थः॥ अनयहणं किनिष्कात सहस्रा त्या मित्यव्यमानेसं

ह:स्यात्॥ किं इर्वपदे किंमुत्तरपदमिति॥ ग्रूपादारुतंपसं सर्वोर्यश्च॥ रूप्योदानारपिइति॥ पर्वं वाचाकाञ्जावयं तिज्ञस्यल्पायेवकुल्लमितिकुरतोऽवल॥ निरूप्यतेतनया॥ निघानिकातडेन।
नेति॥ तिङ्गायायशालाकानिघानिपुरुवाचाकारस्तवलोकारननयानिघातिकातयान्नाऽनांदादिना॥ आदिशब्देनमुञ्जाद्र दिमुञ्जा॥॥ दिग्प्यतंकविनिघानिकाताडनेनपुरुवाचाकारग
जाकूतवाविमुञ्चयातिमुञ्चते॥ दिनारादिषु तदाहव मितप्यनइति॥ आरुनेननिषादितत्वात्तञ्जकेदार शंप्यतेतस्यैवंविघञ्जसि द्विर्हगपाहिग्याःपर्वता॥ इति हिमवोशब्दात्पर्यंत
वर्तितस्यनूमनियम॥ अणाप्ताावंतःइतिरपिहरफ्तेगुतपगुत॥ मइतिनव्यञ्जीगताता॥ असमायामघास्वजो विनि॥ मन्त्रपर्वं च समुञ्जायन एवेतिहूवंनित्यप्यदलोमान्यतरस्यायं हतोतचै
देनसंवघ्रातइदत्रुमलञ्ज एतवेतपिशद्वाप्ये॥ त पावत सोमतपर्यइतपञ्च पयस्चान्यशस्यानिति नाष्पनदाह्द तं॥ पयस्चो ति न सोमलपर्यइतिनलाद्रूचानाव॥ बकुलंछंदसि॥ असा
वितिअसुरोऽविअस्वाद इापयां मेत्रषु प्रयुज्यते प ञ्जापुषा॥ पिपिरसुञ्जरीहृजनरञ्जनमञावय्चरलकपदी तितत्रास्मिन्नेववाससपावाघन्ना॥ दयाहदयानी ति॥ अन्येषांस्वत
एवदीर्घलात्तहृदयावलु रूपतस्यामिति॥ अन्यतरस्यायहताननञ्चठनोप्राप्य नवकारस्यव इश तिसंज्ञा॥ एवमुचरचापि अतपउवकारोनेवास्ति॥ हिमावेतु रिति
एकारादि प्रत्ययःवाताङ्गलजितिसिधाउदिषु रुमचर्यवलूलत्वात्रुलयाोऽकारान्तरता व्यासमिति दर्शिता॥ पर्वमरुञ्जमनिति॥ आबदान्ते र्यनुकारःमरुतानाम
राजसूयञ्जदञ्जयतेमरुतःपरिज्ञेसामोमरुञ्जस्यवसहूरहइति नूपसर्गसञ्ज्ञायामरुञ्छहूस्यापसरवाना॥ स्वञ्चपसृगोतइति न लमनजंतल्वे विजवतिमरुतयनद्दवा
सुमरुञ्च इतिकातपजिद्दर्शिता॥ तचइतायाकर्म॥ ति इर्वपद घञतिन्वपरघानोतिमनञ्च ह्रो हृयोरुरिकातिप्रत्ययांतत्वाद्दत्तोदांतः॥ तत्रोपसर्गा अनिसर्ज मि

पद॰२

तदंततत्वं इत्युक्तं ॥ ग्रामणीयाणुक्त । ग्रामणीयरिति पदत्वाघसोतिलोपोन भवति प्रवावो ग्मिनिः ॥ वाग्मीति चकारस्य जश्त्वं न भवत्येतदस्य योगे गाग्स्योश्रवणान्न भवति । आयमिति देवश्चास्मान्नोच्यते । तत्रापि
४९ हि जत्वं जस्त्वयोर्वाग्मीति सिद्धत्वेवनत्वं नकारनेएकोगकारस्यानुवान विवेति द्विकृद्धन नंदीर्घो दवार्यो ॥ ग्मि निषु तिषेधात् अप्यापिदयोरेकस्यवाश्रवणे विशेषोनास्ति । तत्वं
तोएवंमपिपरेनुनासिके घत्वयोर्जाषायानित्यवचनंनितिमनुनासिकं प्राप्नोतियच्चावाजयंत्वोजयमिति ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ यो हि सक्षितमृतं भाषत इति । बहु
४६ पीतिभावः ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनइति । अन्यथात्मापज्ञातिधनवाचिनोपि स्वशब्दात्स्यादेतत् तद्विषयेऐश्वर्यवाचित्वं स्वभावतोनभवतीतिनधनवानितिध
नोवशितानित्यर्थे घकेतोवे स्वामीत्यच्य तेन त्वयं धनवचनं तथा स्वधस्यानित्यपि न भवति । अन्यस्व निवाषावधस्वसगः अन्यतरस्यांग्रहणेन मृत्स्वमुच्चयेपि धनस्यवास्वामीति
वस्त्वनवानित्यपिप्राप्नोति तस्मादैश्वर्यवचनः स्वशब्दोग्राह्योनधनादिवचनइति स्थितं ॥ धनवत्वादैश्वर्यमित्यपिनास्ति । बागादिविषये विदर्शनात् । वाचस्पतिवावस्वामीति
नवतत्रधनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥ अर्वणोदिन्योप ॥ स्यांगाद्वानादिति । द्विनविकल्पं स्वहानस्त्यागवाचिनोनभवति । खंजः पादोस्यास्तीति खंजः काणं वेत्रस्यास्तीति काणः कथं
काणोहस्तस्यास्ति काणोरिति अनेदषवारतः ॥ खंजादिधपिन हितयेवन विष्यतिइदंतर्हिद्वयोर्जनेनेदविवक्षायांमत्वर्यदिति अयकाणोशब्दोमतुसमानवृत्तिअनभिधा
नात्तखंजादिन्योपि तद्धर्मनिधानादेवमतुमन्नवीप्यति अतोदासार्यत्रयज्ञाघादन्नाहानस्त्यागवाचिनस्तेषतोदात्तत्वं यथास्यादितिसमनवतीवर्णादितिवर्णोवाचिनमु ४६
कपर्णोराद्वाहस्वप्रत्ययोनभवतिमूकोस्यास्तीति द्विजायटःगुणवचनेभ्यो मतुमोलुग्वक्तव्यइत्येवसिद्धं अतोदात्तार्थं अन्यथेत्वाघदांतावर्णोवाचिनस्तेषतत्रहेत्वेताद

त्वा। यथास्यां तत्र अपरस्य आहरणे वचने न्यायं तद्धितं प्रत्ययो विधीयते तेन प्रकृत्या आसादात् अस्मिन्नगरे प्रयुक्तं नगरमिति न भवति। तद्धितो पतापग र्थी त्र प्राणिस्था दिभिः॥ तद्वि
षेन्य इति तद्धितेनोपतापोगार्थेन प्रत्यय प्रयत्नेन द्वन्द्व स्यैव वद्धिषयत्वासंभवात्। प्राणिस्था र्थंवा नित्य इति द्वन्द्व सर्वे बांग्रहणं विचकलत्ता दिकावतीति नियतद्व्य
विवक्षायां जातिप्राणिनां मिलेकवचनावानावादापर्श्व वर्णात् सिद्धे प्रत्यय इति अत इति ठनादिष्वनेन ठनादित्वाधनार्थे मिति आदिशब्देन मत्वर्थीयग्रहणं व्यतानां स रात्न्यां त्रयाः॥ वा
तातीसारयो रूपतापत्वादिति अतिसारसाहचर्याद्वातास्यापि व्याधेरेव ग्रहणं न वायो रिति नावसिद्धे प्रत्यय इति इनावेवेत्यर्थः। रोगेवायमिष्यत इति क्वचित्प्रवर्तते तत्रो
नोस्तु॥ एवं सिद्धग्रहणात्॥ मासः संवत्सरो वेत्ति। प्रकारणादिवशात्यंवमादिशास्पस्यकालेवृत्तिः तत्रश्च वयसि घोतय इति विशेषणं न नोपपपन्नमिति नावः॥ गुणादि न्य
न्यथा॥ इति प्रत्ययो नियम्यत इति पूर्वसूत्रे इति रेकनवतीति नियमस्वरूपं दर्शितं। त इहापि तथैव नियमः। न चैवं यत्त एव कारस्ततोन्यत्राव धारणमिति सुखादयए
व नियताः इति तत्किमुच्यते प्रत्ययो नियम्यत इति। अन्यनिवृत्ति विशिष्टं व्यवस्थापनमत्र नियम इत्यदोषः मत्वर्थीयबाधनार्थं वचन मिनठ्ठ बाधनार्थं। शिखादिभ्य इति वाच्य
इत्यनेनेव ठनो निवर्तिनात्वादि तिभावः। धर्मशीलवर्णा॥ ब्राह्मणावर्णा त्वि ति ब्राह्मणानां वर्णो जाति ब्राह्मणवर्णाः तद्वन्तु ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मणा एव हस्ताजएतो॥ इति
प्रत्ययो नियम्यत इति मत्वर्थीनव मात्रेणाचयुकरणे नियवादोधुक्तः। पर मा र्थतस्तु विधिरयं कथं गपद व्याति शब्दोयेनात्र मत्वर्थो धोस्तितया हा दिहस्तं पिगजो
हस्ती ति नवति। जातिसज्ञावात्॥ हस्तसंबंध विवक्षायां तु हस्तिन्यपि मनुपत्न व तिहस्तवान् हस्तितिहस्तवानु पुरुष इति रून्। एवमुत्तरेष्वपि योगे षुदृष्टव्यो। ह
स्ताहस्तौ चोपलक्षणमेन्यते तेन हस्तिविषाणौ शरादित्यादिर्भवति॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥ ब्रह्मचारिणि चैवर्णिको निमृत इति यद्यपि गुरुकुलवासि नि प्रथमाश्र
मे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धस्तथापि इह न प्राहरोधाचैवर्णिकमात्रमभिमतं न त्वाश्रम इत्यर्थः॥ तस्य का दाचि विवांब्रह्मचर्ययोगदर्शयति सूहीति ब्रह्मचरतीति ब्र

सपं२

ब्रह्मचारी। ब्रह्म वेदः तस्तुतदध्ययनेर्थं नियमविशेषो निमित्तं तदुक्तं नियममिति। तच्चरतीति ब्रतः इति। निब्रह्मचारी शब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह ब्राह्मणादयो ह्यपि

वर्णा इति पुष्करादिस्योहेयो। अर्थं दिति। अंसं निहितो यो ऽत्र ल्यर्थे कालं तत्रास संनिधिः मद्देशतः तत्र विरोधदुस्ती। तिन संवंधातो तस्याश्च अएवं ति निर्विधीयते। तत्क्रु। त्यन्यायेन

५१ वसूत्रोवाधिकादिनरस्ताव अर्थवा निति संनिहितो यो ऽनूद्यते। त्र दत्ताद्वेतियहस्तावत्ताचा तिषदिकेन तदंत विधिप्रतिषेधादयमारंभः॥ धान्यार्थी तिधान्यरूपो यो संनिहितोस्ये त्यर्थः।

कर्मधारयादिनिनव्वयेएव ते ति निनेतसि द्वंधान्यमर्थयते धान्यार्थी एवं चत्तिनानाती इवं पूद्भ्रमतिस्वरं प्राप्नोति एवं तर्हि दिस्यात्। अर्थेन मर्णः प्रार्थनासायस्यास्ति सोर्थी धान्यस्या

४७ र्थी धान्यप्रार्थनासायस्यास्ति स धान्यार्थी॥ एदंच तत्पुरुषमपि सिद्धेन वति अर्थिकप्रार्थिकइति अर्थो ह्यासंन्निहित इत्यच्यमाने इनेरव विधाना र्थेन स्यात्। एकाग्ररातस्म तोजा

तेरितिप्रतिषेधस्त्वनिज्ञ ष्टेन कार्यकाधिकरता। तिचवैतोऽन्नविष्यतेमत्रुश्वनविधानानेवन विष्यति॥ नचनवाविनोर्थशब्दात्संनिहितादपि निष्ठनो प्रसंगः अनंतिधानादेव

तदेवमर्थाद्वाल्वसन्निहिता नदतात्रेति नवक्तव्यमितिस्थितं॥ वल्यादिभ्यो मनुप्रन्यतरस्यां॥ अन्यतरस्यां ग्रहणानेत्यादि पूर्ववत्सूसमुच्चयेनस्य दृत्तंःच कारएव उन्नतःकिंतु।

मः यदिउक्तिवत्यार्थेनानेन प्रत्ययो विकल्पेत। ततो मन्त्रपायुनो यथास्वनिनिष्ठनोपावपिस्यातां नचैवं सतिस्त्वेमनुवंधन एकःस्यात्। विनाप्यनेन प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्। न

तः किम्। इति रेवच न विष्यति क नानुकरवल्पेतत्। इति रवजविष्यत्ति नपुनर्घनवेति तस्मात्समुच्चयः॥ संज्ञायां मन्याण्॥ प्रथिमिनीदामिनि ति अतिनस्पतेयरहणान र्थ

क्यविवतोवान र्थकेन चेतित दंतविधिः न स्वाङ्गितः इति टिलोपः। कशंत्मावननुस्तित्त तयस्मः। केरामिति मकारांतप्रविविकशब्दः सुखमाप्राषुवलमस्क क्वाचकइति अकारां

तः च शब्दोयपर्यायप्रसिद्धःमकारांतो यास्तिनिवृदृशार्थःमकारांतोस्वस्ता क्रौंनृदकसुखवाचोवका विनियुयासख्यकितर्हियथास स्मवं। कमेतदकसुखयोवा ४७

चकाशमिति सुखस्यवाचकमितिअत्यास्तरमिति सुखशब्दस्य पूर्वनिपात प्रातोनन्नतः स्रुचकारारेरोवतत्रनब्यन्विधिनत्वादुदाहरतो घनुस्वारपरसवर्णोतित्रय

कारवकारयोःसानुनासिकौयकारवकारौ॥ अहम्असमकोमोयुस॥ अहमिति शब्दांतरमेवेति नु नु नात्र कश्चिद्भेदः प्रत्ययनपदपेनशब्दांतरत्वं स्यात्। सत्यं लाक्षौसावित्यस्मदादेशाहंशब्दः
प्रसिद्धिवसाबुद्धिसोक्षीत्यनिशायः तद्दपेन लयदांतरत्वं। अहंकारवचन इति अनेनार्थभेदमाह। गावोनिमानोहंकारः। अहंयुष्मत्यंयुरिति पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णोनिणोयासु सि
त्स्वयच्छदसितिनानुनर्नेयं तिलषामत्रैवाणोयस्तोंकर्तव्यं॥ ॥इति हरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥श्री॥ ॥७...॥ ...॥
॥श्री॥ अविघ्नमस्तु॥ प्रातिपदिकविनत्ति॥ ॥विनत्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति। विभक्तिरिति याद्यसंज्ञा येषां ते तथोक्ताः ननु विनत्तिशब्द पूर्वमेव सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनिसुक्तं संज्ञाव
त्वदेशेषु संज्ञिनं प्रत्ययमतिनस्वरूपमात्रसुतिङामेवसंज्ञात्वं युक्तं न विनत्तियाद्यसा। सत्यम्॥ सुप्तिङ्सुसंज्ञान वत्तः प्रत्येकं समुदितावासंज्ञानवयुन्नतावत्प्रत्येकं मनेकसंज्ञाक
रणाप्रयोगत्न नानावालनापिसमुदितागोरवात् माहत्तेथा। आवर्तिन्यादिसंज्ञा न वतिन वसमुदायमावर्तिते अपरआह किनोयथा विकिनोलिद्धेवेतिलिंगस्थविधायते तथा
चापि विनत्तिवचनाद्वाविधायतइति सुप्तिङां विधानोरनात्राकुन्यायं पूर्वमवहितत्वात् त्यदादिविषयत्वादित्यदादानां यानि कार्याणि त्यदादिलक्षणानि स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते
त्यदादिविधयः अपलक्षणावेतन। दाविमादिमकारस्य न विनत्तौ तस्मा इति संज्ञाप्रतिषेधो विधयो जनांवत यत इति त्यदादिनाम इत्येव तस्मादित इत्येवोदाहरणं विभक्तौ
स्वरस्यावृत्तिहारि इति इत्यावश्यकेति किमर्थ इति कादेशः त्र यत्र ह्यामीति ह्यनावः इहेति इदमो हः इदम् हर। अत्र त्यप्रत्ययरोयोवसिद्धमुदात्तत्वं अत्र सकारस्यानर्थवपादेवसंज्ञा
नावश्यपाला इति निप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् नमुमध्येपवादाइति न्यायेनानुदात्तौ सुपितौ विदप्येवविनत्तिस्वरोपवादो लित्स्वरस्य लित्स्वर एवक परत्वाद्विनत्तिस्वरो बाध्यते नै
पदोप नात्र लित्स्वर विनत्तिस्वरः प्राप्नोति। किंवाररामतोदात्तादिति वचनेतत्रनिमित्तमवलिस्वरो विनत्तिस्वरस्यायवघट्टितमित्यत्र सावेकाचस्तृतीयादित्यहरणमत्तवर्द्दे

पपं ३

तथापि आपं स्वमाधाम्यस्य पविसमाश्रेयाद्वान् प्रत्ययो विनन्तिोसंज्ञकः सर्वासोदन्तायादिरिति लिलादयोपि लायास्यि हरोनगत्ये देए्वा। अतएव मित्यादि। एतत्सम पर्यनाद्भयमाद्धेयप्रत्ययेव
आख्यातावव नावनुवर्त्ते तएवेतित स्यङ्गय कस्मरितत्पात् अयसुपो विनन्तिोषत्यत्रे वत्रा गिृशश्ल। अपतनेनवं शक्यमवस्यचामाने नन्नायन्ते तत आरस्य आग्दाशी। याश्रित वहव यदि
४८ यद्वा दिगादित्यायद्दित्यवमादयस्त्वत्याव धिरभिन नपिविस्थितःस्यात्। किं सर्वनाम वकुञ्यश्रत्सादश्चवकार्यस्य विषय नियमार्थ्ये पुनरिहञा दिशाइति वाच्यमेवस्यात्। यदि पुन
रिह सुप्तिङ्ग्रहणत्वच्यताए वमपि तिङस्त्रांगा। त्रोणा। तत्र तिङग्रहणं सुपइतिक्ला वास्यात् पुरुषसंज्ञा यंतत्रनाक्ति विशेषः। किं सर्वनामवकुञ्यमहादिन्य। अधिकारायं परित्रा
४८ णावेतिद्दशयति प्रत्ययो वादितव्य इति। हान्यादयो रित्यत्र तस्मिन्वलो नन्नवतः घन्नति परिसंख्यानमन्नतिपरिगणनं। वैयाकरणापाशइति। अस्तात्या दयोग्रहणं वस्याविध
यतइतिप्रन्नतिपरिसंख्यानस्यतत्रासन्नवान् यवहितो पिपाशब्दतः दाहृतः। आदि पर्युदासादि ति अदिपुनश्चादिन्या प्राके किम वो तनेवशक्यमेव शेषहिदोषः। स्यात्।
त्यदादानां यत्यय रंतद्विधातं। त्वंच कमपकोनवायकस्य को। वकुयहणं संख्याग्रहणं मिति कथमिह सर्वनाम संज्ञया सज्ञिनो निर्दिश्यतेते साहचर्याद्वकुशब्दस्यापि संज्ञिनोग्र
हणं यस्य बकुणा वङ्करितिसंख्या विसंख्या विहिता। न वत त्रवे पुल्यवाविनोग्रहणं मित्यत्रापि तस्य ग्रहणं नावः। इदमइस। शकारसर्वादेशार्थ इति। अनुयादिशाव् वि
हितत्वात्पदाघत्वं वाषिलाङलोन्यस्ये तिमकार सोत्वरुत्विलोपे चएतःएह इत्यनि स्वरूपस्यात्। एतेतोरथोः। इशोपवाद इतिनावे घञ्। इशोवाधनमेतद्यान्वियतइत्यर्थः।
योगापन्नचेकवचनेयोग इशोपवादइत्यर्थः। आदेशान्तानां प्रत्ययेम तिसवंघादकवचनेयथामृशादियोमनुवाद्येरि ति। इशोपवादाविति पठितव्यं रेफेकारग्रहणार्थइति
अकारवतो रेफस्य आग्दीरावस्या नावात्। एतदोम्। शकारसर्वादेशार्थ इति अनुपयालोत्पशपत्यत्यस्यस्यात्। नन्वत्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमत्वं। नतेरित स्मिन्नाकारस्याकारवच ४८

प्रयोजनाभावात्सर्वादेर्न भविष्यति। अस्य आकारस्यापि कार्यवशेन प्रयोजनं। यो न्यो विधिः प्राप्नोति स माभूदिति। कः पुनरसौ लिति। तिसृणां च यामो यजिसम्प्रा विति मकारस्य मकारवचनं मनुस्वारवाध

नार्थं। योगविभाग इति। अशोवाधनार्थं न्यमुत्पत्ययः। पुनरिति अन्यथा य एवासावविधायविहितस्तकारादिप्रकारवचने यालिति तत्रैव स्यात्। स तर्हि पसंख्येयः नेतोरुदइति स्थितं। सचानेकाल्

त्वात्सर्वादेशः। ततस्थानिवद्भावात्प्राप्ति पदिके त्वे सति नलोपः। अत्र। सर्वस्य सोम्यनरस्यादि।। जी तिदकारादयं भ्रमात्तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। विज्ञायते इत्याह दकारादौ प्रत्यये परत इति

सर्वदा प्राप्नोति। किमर्थं स्त्रिलिंगोपन्यासः यो मन्यते दा राष्ट्रादियं स न्नम नवेदकारात् तत्र कोल्य प्रत्ययस्मदित्यादिवत् दोलोपः शितित प्रतिदाशब्दः प्रत्ययाद्यतः एवमपि लात्प्राप्तिक त्वाद

त्रदायद्रूपस्य न भविष्यति एवं तर्हि क्विलतमतद्रूपत्वं।। एवं च सत्या पुल्लिंग उदाहरणं न वक्तव्यं।। पंचम्यास्तसिल्।। तसिल् प्रत्ययो भवतीति यदि पुनः पंचम्यास्तन्म्याद् इति षष्ठ्याः श्रयते

न पंचम्यादन्तं तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन् सुप्त्वस्वरगुणादीर्घत्वेलोपस्मायादिविधि प्रतिषेधः सुप्त्वल् अव्ययात्सुपशा। ततस्तयस्तस्मात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तसिल्लो

लुक् प्राप्नोति स्वरः तदायदा अनुदात्तौ सुपितौ। अनुदात्तत्वं प्राप्नोति। तिरुताः तर्हि तिरुताघाप्नोति द्वाघर्त्वं तर्हि। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। एत्वं तसुत्र बहुवच

ने सत्यपि दिति एवं प्राप्नोति। ओ तां कस्मिंश्च ओ दव घेरिति त्वात्वं प्राप्नोति। स्मादादिस्तस्मात्तत ङसिङोस्मात्स्मिनोना विति स्यात् स्मिनो प्राप्नतः। तस्मात्पंचम्यास्तन्म्या इति पंच

म्यास्तसिलादयः प्रत्यया इति युक्तं। अत एव तराम्प इति पंचमानिर्देशः। इतरथा तरासामिति कर्तव्यं स्यात्।। यदि तर्हि तसिलादेशस्तस्मैतिधातोरपि पंचम्यन्तात्परस्य प्रा

प्नोति तस्मात्स्यतोऽतिप्रादेश पञ्चेन दापः इति योगो पंचम्यास्तसी रपादाने वाहीयरुहो रितः प्यादेशत्वात्पंचम्याद्देशत्वात्तसेस्तसिलादेशविधानात्। प्रत्ययपक्षे पि नदो

षन्तसेरिति द्वापमे विवक्षितस्तेन धातोर्न भविष्यति।। तसेश्च।। तस्य तसेति रिति परत्वात् तस्यान्तसिलो वकाराछातो वदायतो ज्ञातो वराहयो तितसस्तयामद्याग च्छति

त्यादि अत आगच्छति त्यादावुभय प्रसंगे परत्वात्तसिर्भवति तस्थानेन तसिलादेशः तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति लित्करणास्योत्प्रयोजनं। किमर्थमिति विभक्तिः स

सप ३ णार्थत्वेत्पर्थः॥ अन्ययापरत्वान्न सौत्र नेतस्य प्राग्दीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञायामना वात्स्वाद्यत्वनस्यादितिरुपमेकासिध्येत्॥ पर्यन्निम्मोव॥ सर्वोन्नयार्थेवित्तमानानाम्यामितिः अथवा निधान स्यान्ता
पर्हन्नतेनेहन्नवतिपरिषिविंवतिअविनियातीतिअपर्ययोपरिवत्तिरातिमुखोस्थलादनंपरिषिंवतीतिसर्वतोनावेपिवावचनानुहव्देपन्नेतसिलन्नावःसर्वतमयइतिसज्ञम्यंतादाद्यादिलात्
सिः॥ किमोन्नात वास्यनविनन्नोऽस्माइतिसंज्ञाप्रतिषेधानन्नवतिअनित्यत्वात्इनित्यत्वंलिदमसम्भुरितियासन्तकारादिसंज्ञापरिहरणा॥ योनुज्ञायतोदानीमस्लमकारस्यनवत्यव
४९ प्रतिषेधनित्यत्वं ज्ञाप्यतेनसुनस्ताद्विदेतस्यान्नावःतत्तरसूत्रादितिकिमोवतिसूत्रंपठितव्यं॥ हन्तदृसात्यत्रनकारणात्तलोसमुच्चयादिष्टार्तितिरितितवांनावन्नागद्दहिकारस्ता
नावायामतन्नेऽतिइतरात्योपिदृश्यते॥ पूर्वमासञम्यपेन्नमितस्तमितितयोरत्तरनिर्दिष्टत्वात्ज्ञापिकविध्यर्थमितिज्ञायिकार्थविधियेप्यास्यादित्येवमर्थमित्यर्थः तनकिसि
49 इंनावतीत्याहतनेतिसन्नवान्नतोनवतीत्यादिज्ञयंञवानीत्यादिरुस्योदाहरणं॥ कानतूनात्रघ्नवानित्याघेनःदाघोत्तुअनुतिघ्नितिसत्यंसमासइतिषत्वंननवत्तन्नरूपदस्थ
लात्इसुसोःसामर्थ्यइतिविकल्पोकोपिननवति॥ यपन्नायातत्रापामुयणात्॥ नार्वकान्यवेयत्नेदघ्नात्लेदा॥ सहम्यइतिवहुनइतिस्वरितत्वात्नतमान्यइतिविपर्ययात्॥
इहमोहिल॥ लवारस्वरार्थइति॥ यथाहितइत्यत्रोविदमित्यादिनास्वमोनवतितत्पोहनन्नवतिविनञि॥ स्वरःसवादःपरस्यत्यादन्नवतिनाघ्येऽस्वुनाप्रत्ययमाश्रित्ततत्रहमस्
शायस्येतिलोपनिपातनाद्वमध्यादातत्वे॥ तदोदाच्च॥ दाववचनमित्यअपरआदाप्रत्ययोयंनदाप्रत्ययइतिअनुदात्तपन्नेनवति॥ तयादार्हलोवर्कहासि॥ तयोरितिज्ञातिपदिका
इयइतिविप्रत्ययनूर्पचम्याःस्थानषष्ठी॥ सघःपरुतुरार्थेपमप्परेघग्यघञ्जेवेघरमेकरन्यनवेघारितोघृतपवेघारुत्वयेवारत्तरेघः॥ अहन्यास्तिघयइति॥ सञम्पेताहन्नशब्दस्याचे ४९
इत्यर्थः॥ नहर्शयतिसामानेङिःसघएवंसेवसवेनिघेयरत्वादिघविस्वंवा॥ नञयोरङ्गारत्नयोघारितिपावरप्रायेणारनयसिन्नहनूतिपचते॥ तत्रोनेअहनिअवयवोयस्यत
इवयमुञयमित्यात्कम्॥ ञवारवचनेयात्॥ सामान्यस्यनेहवो॥ विशेषःअवारइविज्ञात्लणासामान्यस्यनाढ्कादयःअनेनेवतदृशयतियघपिसादृश्यमपिञकारवयाञक॥

येऽपि तावद्वचनस्यैतत्तत्र वक्ष्यति प्रकारो भेदः । सादृश्यमतदिह सादृश्यं प्रकारो गम्यते इति तथापि नेह सादृश्यं गम्यते अत्र च विधानादिति तेन प्रकारे तावत्प्रयत्नये ति प्रथमा न्नातु नन्ववति सप्रका
रस्त्वयेति अत्र विधानादेवेति भावः । किं सर्वे नाम वक्तुम् । विशेष विहितेन पालसा मान्यविहितस्य जाति परो बाधः प्रसंगः इत्याशंक्याह जाति परोपीति सत्यं जातीय रोपा दृश्यमेव
त्वाप्रकारवचने जातीयरिति कथं तर्हि बाधः । अत आह सतीति तात्पर्ये नेदाबाध इत्यर्थः । एवं च सता प्रकारवाचित्वा विधायतेन दृश्यते अत्राकारव तिजातीयं प्रयुंजते तथा जातीयो
यथाजातीय इति । किमथ्यु ॥ योगविभागेन तत्र किमत्र्यानुवृत्तिर्य यास्या हि दिमो नमिति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पंचमी प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । दिशामप्यदिक्शब्दान्य
स्यासमासदिशायवाचकाल्लिदिकशब्दा इति दिशाएवाचकत्वेन दृष्टा स्तद्दिक्शब्दाविवक्षिता इति न तद्दिग्धर्मनिर्देशाना एवेत्यर्थोऽस्य इति यद्यपि पूर्वादिशब्दादिशि
वर्तमानासावत्रादेशकालयोर्वर्तते तरधातिरूपनेदृष्टथायात्या पत्वाक्षवकरूपने दृष्टावात एवं दिग्शब्दाद्देशकालयोर्वर्तत इति वा वायुतोर विरोधः यत्वर्थे
नदृशब्दे न दृष्ट इति मन्यते तथासादृश्यनिबंधनस्तेन्य इति प्रपदेशः । कथं पुनर्वपुरुशब्दादेशकालयोर्वर्तते । स्वभावात् । पूर्वादयो हि दिशामिव देशकालयोरप्यत्र वा
कस्मान्न तव्यपदिश्यते । सिद्धापादोधर्मेमतत्र किंच दिशां दिष्ट शोलाघवेन भवति दिक्शब्दस्योपलक्षणत्वात्पुन दृष्टहतामन्यथा देशकाल वृत्तित्वस्य एवं स्यात्तन हि दृष्टत्विम
इह सप्तम्याद्यन्तानां विनतितनाम यानां च दिगादीनां सामर्थ्यासंरव्यातात् इदयाः स्यादिति । तत्राह यथा संख्यमत्र न भवत्यस्य इति यत्स्वरितत्वात् ॥ पुरस्तात् उपरिष्टादिति त्रयो धरस्य
पूर्वा रस्तात्त्रिवे ति पुरस्त्रधरस्यतावादेशोऽपेज्ञादि शिवसतीति । ऐन्द्राशब्दाय पिंडसंबंधस्त्री लिंगवस्तुमात्रमाह दिग्वृद्धसंनिधौ तदित्रिविद्याग्नि इति नादिशब्दः । किंच दिक्श
ब्दान्यइत्येतस्मान्न सत्तियदेशवाचिनः पोचालादयोयेवकालवाचिनो मासादयस्तन्यो पिडसंगः । अस्मिन्नाससतिदिशाशब्दाएवयद्देशकालयोर्वर्तन्तेऽन्यएव भवति दिग

प दै ३ देशकाले ष्विति किमिति दिक्शब्देभ्य इति शब्दग्रहणाद् दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति । कत्पन्यादेशकाल वृत्तिर्येपि सिद्धः प्रत्ययाय यादिक्शब्दानां उत्तरपदे इति पंचमी वदिति मत्वा प्रश्नः । उत्त
रमेन पुरा वितिः । पूर्वशब्दोत्र दिगादि संबंधाद्गुरौ वर्त्तते न दिगादि ॥ दक्षिणोत्तरान्यामन्तं तसुच् । किमर्थमतसुजुच्यते न सुजेवाच्यते तत्रायमप्यर्थः परार्थे परा योकारः सिद्धांच ट
पो निवृत्तिश्चाक्ष्ये ॥ तसिल्लादिष्वाकृत्वसुचः शब्दावकाशात् यदा तर्हि दिशि वर्त्तमानो यत्त्वो नवतस्तदा यस्पतिलोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमपोकारः सिद्धांच टापो निवृ
५० त्तिः कथं इति पुंवद्भावात् ननु समानायामाकृतोनाषितपुंस्कस्य तन पुंवद्भाव आकृत्यतर वेत्तो नाषितपुंस्को कथं दिशि वर्त्तमानाः स्वोदयोनिमित्ताहरं निरपेक्षा देशकाल
ल योस्ताप्यवस्थाचेन्न कथं तर्हि दिशि वर्त्तमानानां सर्वनामसंज्ञानुवर्त्तिः । यावता व्यवस्थायामित्यपेक्षते तत्राकुः ॥ यद्यपि निशिवर्त्तमानानां व्यवस्थानप्रवृत्तिनिमित्तं वस्तु तस्ताव्यव
स्था विद्यत इति न व्यवस्थसंज्ञा ॥ व्यवस्थायामिति हि विषयनिर्देश एतेन तु प्रवृत्तिनिमित्तं तथा चोत्तराः कुरव इति निरूढलाप्रयोगस्य प्रयोगे ज्ञातिमनपेक्ष्य माणायां अपि व्यव
तावदवस्थायास न वातः सर्वनामसंज्ञा प्रसंगे संज्ञायामिति प्रतिषेधः स्यान्न इति तदेवमाह तिन्नदात्वसिलादिष्विति पुंवद्भावो न सिध्यति एवं हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति
पुंवद्भावो न विधीयते यथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र तासामन्यार्थी का रंजत्यत आहा कारो विशेषणार्थ इति । षष्ठी समर्थेषु प्रत्ययेनेष्वपमाने तत आगमादागत इति शिलादिष्वेगो षष्ठी स्या
त्वनुपपद्यते विजनतो बधिरकर्विजनितोर्वलायसी इह तर्हि तस्यामादिति दिक्पालदक्षिणायां पंचमी तां बाधित्वा षष्ठी स्यात् निरनुबंधग्रहणे न सानुबंधकस्येत्येवं तसिलादियोग
न न विधीयते यस्तु हि निरनुबंधकस्तानेकदिक्तसिश्चेति तत्कृता अर्जुनतः प्रख्याति मन्यः सुदामतो विद्युद्दिति ॥ अंचेर्लुक् ॥ अंचतेरन्यइति केवलस्याकिंगं विलोपे ५०
त्यस्य ॥ स्त्रियां प्रत्ययोपि निवर्त्तत इति । एवं चान्वेति तत्फकारलोपः । जाविति स्वरोद्दीर्घत्वं न क्षीतिप्रत्यगाति यणादेशः ॥ पश्चात् ॥ अपरस्य पश्च भाव इति ॥ केव

नस्य लिंगविशिष्टस्य वा दिङ्शब्दे पदस्यैवेति द्विवचनं पूर्वपदं यस्य स तथोक्तः। दक्षिणा। पश्चादिति दक्षिणस्या अपरस्याश्च दिशोरन्तरालमिति दिगामन्यन्तराल इति बहुव्रीहिः। पददक्षि
णापरातृ वसा। तिसृत्यय। अपरस्य च पसनाकाः अर्द्धान्तरपदस्यैवेति। अपरस्य वत्यव विना पि पूर्वपदेनेति। अपरस्यार्द्धोत्तपदस्य तसंबंधः उत्तराधरदक्षिणादातिः। आतीघत्यया।
नवतीति दक्षिणा। आशोत्याम स्त्रसुज्ञ पिनवति। अधरशब्दाद्दस्ता दिवेत्य वरस्यात्च्याद्रा विधानात्तल्लिंगा। अत्र चोत्तरादीनां सहशब्दप्यवसामन्यसत्यापि पूर्वं यथासंख्याभावः। अस्तातिति
उत्तरादीनां नतिर्दक्षिणा। शब्दस्य कालेत्यसंभवात्। एतच्चान्यतरस्यामदूरे पंचम्याः। अदूरादिति। यद्यप्यवधिरवधिमान्नासूत्रे नश्रूयते तथापि दक्षिणाद्रामध्यपेक्ष अ
वधिर्भवति अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षत इति सामर्थ्यादेव दिग्योगलक्षणे दिक्कालयोरवधेयपञ्चम्यान विचारादि विशिष्टे वि विदत्तभागस्येति। असिपुरधवबोधमित्युक्ता।
दिक्शब्दमात्रादिति तेन ग्रामे वायनस्ति त्याधपि न भवति पंचत्पद्धनन्तिवापरिस्थित विज्ञानात्। अस्मादपानदंतावद्प्यस्य तल्लुगित्यनुवृत्तेलुग्न भवति पकारः स्वरार्थ इति
एनपा द्वितीयेपि विशेषणार्थः स्कन्नन्नवति। ग्रामस्यन्ननेति अतसर्थप्रत्ययेन यत्पनुवृत्ते द्वितीयारोरत्येन इत्यस्यात्र ग्रहणान्न भवति। दक्षिणादारात्। चकारो विशेषणार्थ इति।
अन्यपदार्थानाकसमरणाया आकारान्नानुबंधकस्तेनापि योगे पंचमी स्यात्। अप्याप्यनृतु शपदेन हिनावसाहवर्यादिनस पर्ययाकारस्य ग्रहणं स्यात्तत्रापि पंचमी शब्दस्याकारांतो
निपातित इति तेनापि योगे पंचमी स्यात्। छंदसप्यस्या शब्दो दस्य विधिः छंदसि सिद्धसंदर्शयितव्यं कुत्तरपदाहियुक्त इति। कृत्यमाने आकारस्य ग्रहणं स्यात्तत्रापि क्षिप्रमेषो
व्याख्यातव्यं स्यात्। अञ्चूत्तरपदात्स्वप्येनेति सूत्रं करिष्यते तत्समाद्दक्षिणाः सांतपत्रस्वबितावासुदात्तपदादावितिविधिमात्रादिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम्। आदि

प ५१

रे ।। ववाऽऽदाद्येति ।। अन्यथाऽऽहे विवक्षिते विशेषविहिते आदिवस्या नन्तरा च ।। अजादौ प्रत्यये भवति इति यथा पिदित्वरतथापि वकारे तत्र वहितस्यापि आवसद्वचराइति नावः ।। पूर्वाधावयाणां नहि
५१ पुरवधयेषां ।। आनन्तर्ये पंचधा असात्यकिमन्निनोनिदेयाः एवामितिवचने विप्रकृष्टार्थ सन्निधानाद्भिपूर्वोदयए स्थानिनन्माकपाविनानुमः ।। स्नातिवा ।। अस्नातातिस्यप्युनुम ।। असिद्धप्रत्ययेन
ति अघरशाद्यानितापिविषावस्य ।। अवितयमादेशो नवतीतिकथंपुनर्वकुधाद्देशेषु प्रव्नतेघयमवकनवाविअसमनुष्ठेनेत्यथवावरस्यपुक्तेस्तस्यातौ विप्ताधानवतीति विज्ञायते ।।
सरवायाविसार्थवा विधाप्रकार इति गप्तेत इति वचनमाणेन संबंधपन्नयोरनयोऽपि विधाशब्दे नोच्यते तथापीहध्वानएवमस्तेत्यर्थेन नराकोगोविधतत्र नमवतिएनद्रापर्ययं
णलन्यताइह हि शब्दानंतयोदनपिरडे । सूत्रेव विधाशब्दस्यार्थो विधार्थ इति षष्ठीसमासः एवेहत्नावपिसावक्रिया विषयइति । एतद्विनिधानस्थानावाप्तविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दो
नातनदेयमयेइत्याह क्रियाप्रकारइति कथंतर्हि नवङ्क्ष्यवकुधाऽगुणाः एकविंशतिधावकुववनधायर्थाणांतहइति अत्रापि हिसर्वत्रापि क्रियाप्रतियते । उपदिश्यत इति नानवतीतिवा । दृधागवती
सादावकस्यएवगमनक्रियाया भूयांत्तस्प्रकारस्तेद्धतायते । एकधाभुंक्ते इत्यत्र प्रकारे कथं तु पादनेनवन्निवन्निःएकपाकइत्यादावुपावव्यक्तेरेकत्वं विवक्षितं तत्र बातरप्रकारस्तदानावेने
कप्रकारत्वमितिधाप्रत्ययानावः नहि वज्ञायां तु नवत्येव पंचपाकाइत्यादौ च निन्नाएकपाका विवक्षितानचैकस्य प्रकारत्वं तद्विवज्ञायांत्वाचाधि नदिनव्यमेव पंचधापाकाइति ।। आधिकरणवि
चालवा ।। आधिकरणमित्यादि ज्ञातादिना माधारत्वात्मविचालनाविचालो नव्याकरणोऽज्ञताहस्मा । तचेहसंनिधानासंख्यान्तरपादनेनत्यर्थः ।। तस्य विचालसंख्यान्तरापादनमि ५१
तिएकराशिंपंचधाकुर्विति पंचराशीन्नुगर्वीत्यर्थः ।। नात्र प्रकारेण दोगम्यतेनतरांक्रिया विषयइति नारनः ।। तन्द्रव्यस्यापि स्वनावाद्धप्रत्ययेणासंन रूपाद्धतिपाद
नमित्यवायत्वंयथासुदामनोविधादितिरसतस्या ।। एकादोन्नुत्तन्यतरस्यां ।। एकादिति यद्यप्रधानत्वात्सर्वनामकार्यो नावः ।। एकधाराशिंकुर्विति ।। आधिकारणविचालनदा

स्वराम॰ प्रमुक्तो इति विधार्य्यं प्रकरणादेव लभ्य इति। कस्मिन्नलक्षणा प्रत्ययेऽलुगनिवेनेह हि सर्वस्य चाक्षयरणमनुवर्त्तते स्वप्नमर्थमेव विहितविधानासंभवात् स्थानिवत्त्वमेव विज्ञास्यते विधार्य्ये विहि
तस्यापि यथास्यादिति स्थानादेशभावो वा तदर्थमेवाश्रितः प्रत्ययान्तरे च स्मिन् दोषाभावात्। किं पुनः कारणं विधार्थे विहितस्य न स्यात् अतत्याहानन्तरस्यैव स्यादिति। अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति न्यायः। द्विजस्य धनुतरम्॥ मतेर्वेधा नीत्येकयोगेनावकुर्ववचनम्॥ को विस्त्वति वेधानातिपाठो धमुक् प्रत्ययान्तरस्य लिङ्गसंख्यात्वेऽपि न दन्ता स्वार्थे विहितस्यापि उपस्थाना
वाल्लिङ्गसंख्यायोगस्तेनाव्ययत्वं न भवति। एवं धा॥ योगविभागोऽयं यथासंख्यनिरासार्थः। यथा पाशप्॥ धात्वर्थशब्दोऽयमस्त्यापादानसाधनापापिता। अस्माद्गुणा इति याप्य उक्तितः अ
स्मिन् कर्मसाधनो याममपि तव्यायाप्यादेशात् तद्धापयितव्यम् शारीरद्याय पतनव्यवधानघटिकारोयाप्यो व्याधि तत्र ह लिधान नाति स्वाभावादाघस्य पहरा मित्याह याप्य उक्तितव्यत इति
तत्र कस्मान्न भवतीति पाकरणो भवाणस्यापि दुःखात्मलेन उक्तित्वात् भवितव्यमेवेति भावः। यस्य गुणस्येति गुणो विशेषणं द्रव्यं विशेषतस्य उक्तसार्थो प्रत्यय इति। नचाजरजवालन्यते। च
चतिनिमित्तं हि वलासनः शब्दवाच्यत्वात्। धर्मान्तरं तत्तच्चवत्तानसदपि न शब्देन स्वरूपतयवाउच्छतिनिमित्तस्य उक्तासामानं नसंभवत्यथ वोदेवदत्त इत्यादौ न च सहचरितं गुणक्रियात्
सा अयः प्रत्ययो भवत्येव। एवं च देवदत्तपाश इत्यपि सत्यपि धाने भवति उक्तित इत्येवार्थे विहित इति तद्वादुपि संगात्। स्वरणा आगतीयादत्र स्वरणार्थे विहितस्तीयस्वरणा
यशब्देनोच्यत इत्याह। स्वरणप्रत्ययो अस्त्राय इप्रीतत्राह सुखतीयादिन पर्यन्तमिति॥ सुखतीयादौ यस्तीयशब्दात्स्तनपर्यन्त इत्यर्थः। आगेकादशभ्योऽसि॥ आगेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति
एकादशशब्दात् प्रावधौ ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः॥ एकादशभ्यः पादौ नेषु संख्येयषु संशब्दस्तेभ्य इति॥ यथा पंचमापंक्तव॥ यथासंख्यमत्र न भवति। अस्वरितत्वात् कणाद गण इव वैरोवसि
इलात्। मानपघकयोघ्न्कुकौ च॥ मानं शहि परिमितं सुवर्णैश्च समो नाग इति। कस्य पुनरत्य चलुगित्याह अस्य लुग्भवतीति। अस्मच्छब्दात् नागतयोरव विहितितला न्गुग्ववनं

प॰ वृ॰ ३ क्रियावचनात्तविज्ञायेवैव प्रोक्तानोरवचवाद सिद्धज्ञापनार्थं तु ॥ एतत्तज्ज्ञापयति सर्ववचनानो नित्याविति ॥ एकादाकिनि सहाये ॥ आकिनाच् कनौ वेति तयोर्वचनेन सहचरणविधानात् ॥ एकचैत्यादौ स्कूर्व
स्त्रात्तर विहितस्य लुग्भवति असन्निधानात् संख्याशब्दमिरासार्थे मि अन्यथाप्रसिद्धत्वात् संख्याचकरणत्वदस्यैव यह तास्यात् । अस्कोदोषः तत्राहद्युपादाने हि द्विवचोरिति । द्वित्वे
बाहुल्येनत्यर्थः ॥ नहि द्वयोर्बहुत्वाए कत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परं वा तिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति इत्याकिनियेवायं वचनाच्चासवर्णो दीर्घत्वेन सिद्ध मिसयस्योतिलो
५२ पचाकारावारणासामर्थ्यान्भवति नवाचयहलित्त्वत्यर्थोकारः नहिलत्तरोन पदकारा अनुवर्त्यो पदकारैर्वालक्षणमनुकर्षम् ॥ ६ भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्व इत्यादिके वलस्य चतु
52 तशब्दः पोतन्यर्थे वर्त्तते ॥ भूतमियं चाशणा तिसतोपिकर्त्तामूतवादिति अत्र भूतशब्दो विद्यमानवचनः इत्यान्यपूर्वशब्दः अदिग्देशयोरपि वर्त्तनात् तस्मादन्यतरोपादाने विवक्षितता
र्थानिगमात् इत्सनयोरुपादानं आद्यचरट् इति यथाचकारस्येत्संज्ञा न भवति तथा पूर्व इत्यत्र प्रतिपादित गोधाश्वजित्यत्रैव चनात्को विहित विशेष वि हितेन रवयावरत्वाबाधमात्र
दितिसन्निधौ हि बाध्यबाधक भावो न कालभेदः ॥ षष्ठ्यारूप्य च ॥ इहष्ठयात्मोपविषये विधानात्तद्दत्वं यव रुकत्वात् विशेषणा मत्र धानम् ॥ यत्र न षष्ठ्यास्ति तत्संबंधिमा
चैत स्वदच्छलो विशेषणं प्रधानं प्रधानतरसंनिधौ च प्रधानकार्यसंप्रत्ययो भवतीति संप्रतीतियथपि प्रत्यय स्यावतद्वैव विज्ञायते तन्नाम्य पूर्वयरुणामपि तस्यैव वि शे
षणामित्यारूप्यन्नात्प्रत्ययविधान इत्यादि रुद्रगौंर्ये चेद्दसन्निधानं यस्मात् षष्ठ्यतात् प्रत्ययविधानं तस्मादितिसंप्रतीतिः यद्यपि प्रज्ञाप्रतिपदिको नेव संबद्ध मासी
दाशनादित्वेव मित्यर्थः तत्राविधान इति स न्नम्यत्तस्य संप्रता तस्य न पोनरत्वं मन्यमाना विधानशब्द मधिकरणसाधनं व्याचक्षते ॥ अतिशायने तमविष्ठनौ ॥ अति शायन
मतिः [illegible] नामिति ॥ नावैल्फे ॥ यद्यप्यन्नत्वरमे वव्रज्ञति निपातनाद्दीर्घत्वमिति तथाप्यबाधकान्यपि निपातना निभवता त्पद्दीर्घं णापिपूर्यकाय्यनंननोपपद्यते । अन्येत्वतिशयो ५२

तिशायनमिति पञ्चमी। अतिशायनं प्रकर्ष इति एवं तावत्प्रकर्ष इति यद्यप्युक्तं केवलशेतिधातुः स्वपे प्रवर्तते तथापि तिसृवर्णस्य प्रकर्षे वृत्तिरुपसर्गवशात्स्वाभाव्याद्वा विलासलक्षणः। विहाराहारसंहारप्रहा
रपरिहारवद्वधक बेतात्र नाधाम्राकृतर्थे तिशयो मतः। सकर्मकोप्ययमकर्मकः तिशेनइ ताधते निपातनादिति यद्दीसिन्सन्त्रेदीर्घाबादरातोतेस्व निपातनं सौत्रो निर्देश इत्येवमस्ति हि।
रात्र्नोदिनाअस्मात्स्वार्थे दिरपित्रयोगो स्यान्नपयेत॥ एतदेव प्रथमं केवलघुरपि प्रकर्षेशब्दानानाम्भूतस्तत्यर्थे विशेषणं चैतदिति निपज्ञत्यर्थः अतिशायते वर्तमानादिति दिति
तथाहि सत्यतिशयप्रकर्षो दिस्यएवस्मातनापि प्रत्ययार्थः। तथाहि सूत्रोच्चार्य तिशायनमाद्युतममिति मितिस्यात्। आचक्ष्ये तिकर्त्रि चाषघाञयथा प्याधतत्तोदेवदत्त इति सामाना
धिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रत्ययार्थे विशेषणमन्यस्य कस्यचिन्प्रत्ययार्थस्यानिर्देशात्। नापि प्रकृतेरेव विशेषणमतिशायन विशिष्टानुज्ञाप्रातिपदिकादिति प्रत्ययोत्पन्ने तिशायनं तात्प
र्यमिति कृतस्य प्रधानस्यार्थस्यैव विशेषणं युक्तं न तु यो विधानात्प्रति प्रत्ययस्य गुणभूतस्य पदार्थगुणभूतस्तदा नैवत्प्रवप्रकर्षे प्रत्ययत्रयेत शब्दानाचतरः शाब्द इति नयुक्तो दिवदेवतस्मात्
तघुप्याभ्युदात परइविगुणाभूतस्यादिपि शोभोस्या प्रकर्षोऽद्य प्रकर्षरु उस्तथाशब्दप्यक्ता विषयत्र पन्यासः भ्युन्नाहयो हि द्रव्यसमवेतायुक्तो यदेस्वयमपूत्रत्ताद्रव्यप्रकर्द
याचिशब्दमुनतथे तिकथं ततप्रकर्षेणाद्रव्यं प्रकर्ष्यतां। प्रातिपदिकादिति यत्ततेरिदमुपलक्षणं सुबन्तानुप्रत्ययगच्छति प्रत्ययकृन्नसनादिषु ततः प्रवर्तते तेन। विनक्ष तरवि
घकालनतेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानमपिप्रवमेवोपलन्यते। स्वार्थे इति। यद्येवं मासितमत्यवतिरिक्तो वयइति सत्वावयसि प्रथम इति डीप्प्राप्नोति। कुमारशब्दकृत्य
नून्डामायवो विशिष्टस्यार्थस्याविघोतिममिति डीपप्रविप्यति तमवगतिस्यात्वमात्रानिवृत्तेर्यया न विप्यति कुमारीतम इति प्रत्ययमानं कुमारशब्दमा बकृतिवलिंगात्तु
गम्यते। यवानाचप्रत्ययः एवघाउःयाव स्वयाचकइत्यादिवदत्यनस्वार्थिकत्वं विवक्षितत्वं किवर्हिचायमस्मिन्न्यते तेनगुणयोगात्रयोगात्रम्नचाशब्द एवप्रवर्त्तितुमर्हतीति ओपग
वादी उत्रिवमित्यत्र तावत्। नास्वार्थिकत्वं वार्यं किंपरमार्थत त्वसिन्नपयोगप्रत्ययस्तस्याश्वनः शब्दस्य वृत्तिरित्यप्रमेषः प्रत्ययप्रसादेनवलन्यते। ततः कुमारशब्दस्य वयः प्रवृत्तिनिमित्तं।

प० ३ मवन्नस्यन्तुतऊतः प्रकर्ष इति कुतोऽयं प्रसंगस्तदिदमुक्तं प्रकृत्यर्थविशेषणं स्वार्थिकानां द्योतनवती अत्रापि तस्मिन् द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य नानात्वद्रव्ये सदृशं निवेशः प्रत्यासन्ने तत्प्रकर्षा
श्रयः प्रत्ययस्तद्यथा शुक्लादि योगसामान्यप्रकर्षे पाचकादिक्रियाप्रकर्षो जातिशब्देभ्यः जातेः सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षो नास्तीति तत्सहचरितास्तु वाहदोह्यादयो धर्मास्तत्प्रकर्षे प्रत्ययस्तद्यथा
गोरयं यत्र कटं वहतीति गोतरो योगाः कटं वहतीति एवं गौरियं या समांसमां विजायते गोतरा या समांसमां विजायते स्वभावादसावश्वोऽयं पश्चात्पादिको न निगच्छति । अश्वतरो यं यो पृष्टेन गच्छता
तीति । एतेन संख्यापरिमाणोपमाणमानशब्देभ्यो व्याख्यातान्न द्वितयो नवतिद्वितरः भस्मतरः विवृतास्थितरः सुवर्णतर इति सर्वेषामप्युदाहरणेषु द्रव्यस्य प्रकर्षे निमित्तम् यथा शुक्लादयो गुणा योगा
५३ त्पटस्य शुक्लो व्यपदेशात् पाचकः प्रकर्षव्यपदेशोऽपि तत्प्रकर्षादेव तत्प्रकर्षो नैव ॥ द्रव्यस्याव्यपदेशाय तत्पादायते गुणाकोऽप्यपदेशायत तत्प्रकर्षविधायत इति अव्यपदेशस्येति
धर्मियोगात्तरणास्वरूपेणाव्यपदेशमधावस्य तत्पर्थे ॥ तदेवमतिशायनशब्देनाप्रधानः प्रकृत्यर्थविशेषणं स्वार्थिकस्य प्रत्ययस्येति लिङ्गे तेमुक्तं अत एव प्रकृतितो लिंगवच
नानि भवति । यदि तु कर्तृसाधनं स्यात् तदा यदि प्रकृत्यर्थः ततो निशायनाविशायकानिशब्दप्रकृतित्य एव स्यात् । न चापि स्वार्थेन प्रकृतिर्निमित्तप्रकर्षे प्रत्यया
र्थः । ततः सामर्थ्यालक्षणासमर्थ्य विज्ञानिसावयदि हि तिङन्तेन वियरुतः तत्पार्थिवा या । शुक्लामतिशेते शुक्लतर इति ॥ अथ करणेन तिशायनशब्देन तदा प्रत्यया शुक्ल
स्यातिशायने शुक्लतर इति ॥ तथा च काली मतिशयकाली तरतीत्याप्नोति इह च गर्गेनमतिशयितेन गार्ग्यः । गर्गतर इति प्राप्नोति । तथा गार्ग्यमतिशयोक्तो गार्ग्यो गार्ग्यतरा इ ५३
ति प्राप्नोति ॥ अथ प्रकरणे तत्रापि वचनप्रत्यर्थस्य प्रत्यर्थेश्चयेन गुणा नातिशयाते तत्रापि माहो शौनकादिष्वेव स्यात् । यो ज्ञानहिमवतः शुक्लो नर मितिशेते वयस्यार्थे शुक्ला । द्वि
शद्वाहति शायने गुणस्य पाप्नोति गुणानामसमानाधिकरणं स्यात् ॥ शुक्लापट इति । अथापन्नाचार्येण स्पष्टः ॥ अतिशाययत्यप्रकर्षाय यं तातितनयस एव दोषो नव

अतिशयानमइतिएवमपि स एव दोषः यः छत्रोपज्ञगुणाद्गुणिनं चवर्तयंति आस्तां तिःघकर्तुःस्वंजसातायमतिशयेति तेजश्च प्रजत्पंताचारोल्पतरियो दोषः स एवात्रापि भवति अय
ध्यातिरवछापनार्थःप्रकारः शोजलाययइतिवं तन्नोयमर्थस्याश्रगुणागुणिनि निवर्तते प्रवर्तिष्यतेतानुपपत्तिशायइति। अवस्थापयति तितंतश्च स एव दोषः यः अजत्पतावत् किल्प
टि अतिशायनशब्दस्य प्रजत्पंतामसाधितस्यात्। तस्मात् द्वित्तिकारो पदिश्यतए वार्याप्याप्यःपठिष्यइति ञुरि श्रमयेसुठेरिति टिलोपः गरिष्ठइति। श्रियस्थिरत्यादिनास्थुर
ष्ठस्यमरादेशः प्रकर्षप्रत्ययान्नाद्परप्रकर्षप्रत्ययेननन्वितवंतेनैव प्रकर्षस्य घो। तितत्वादितिमन्यमानं प्रत्याह यदा वेति अतिशायिकान्तादिति अतिशयेनवआतिशा
यिकंअध्यात्मादित्वाठञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिश्च घतमइति। प्रशस्यस्य श्रअजञ्च नेवरहितप्रतियोगपपन्नाया यस्य प्रकर्षस्तत्र घिविहितेन तमप्प्रत्ययस्तत्प्रक
र्षवद्घटियोगपपन्नयाप्रकर्षइस्नप्रत्ययेन विहितस्मिन्निति पौनरुक्त्यं। प्रत्ययद्वयस्यापि विधायमान प्रत्ययस्य देहेषु एनेवाकृतवेये। नेघनशाश्च परेणा तद्दहात
येवद्घटियोगपपन्नयाप्रकर्षइस्नप्रत्ययेन ... तस्यधायोतोरत्नावान्तराप्या प्रकर्षप्रत्ययान्नाद परेणाप्रकर्षप्रत्ययेन न न व्यामितिना व्येतुचव
मूरः। तेनेतन्नचोदनायं॥ यथा शनैतोशन्नेनव तिति द्विधानवेलायांतद्‌ तस्यधायोतोरत्नावान्तराप्या प्रकर्षप्रत्ययान्नाद परेणाप्रकर्षप्रत्ययेन न न व्यामितिना व्येतुचव
षप्रत्ययान्नादपरप्रत्ययोनेवन्नवतीति स्थितं तत्कथमनुनावान्तरपक्षापस्युत परत्रसंगयत्र हि त्रयाणामेकस्मिन् द्वितीयः किंचित्प्रकृतीयश्चत्पंतंत्तत्रकिल प्रसंगःप
ध्यतंतत्र द्वितायस्य सदृष्टाकृष्टत्वंप्रतीयसंनिधावकिंचित्परंराजसन्निधाविद्यामात्यस्येति द्वितीयोतावत्न नवृति तृतीयादपि न न वतितस्मिन्नेवप्रयोगेत्रया
तामपि द्वितत्वेनद्विवचनोपपदत्वात्तावात्॥ एतेनवप्नुसुरव्याख्यातः नापितरवृत्राद परस्यप्रसंगःयत्र हि वद्‌वर्णेद्वौमुख्यौतृतीयकिंचितदुत्कृष्टश्चतुर्थश्चातंतं
तंतत्र किंचित्प्रसंगः॥ शंकते॥ तत्रतृतीयस्यसदृष्टाकृष्टत्वंप्रतीयसंनिधौ सर्ववदकिंचित्करम्। चतुर्थेतुतमबेवनवति एतेनछत्र्याख्यातःकथंनर्हि अनु

पयै३

तमाय कर्मणि इति ह्योदस ताश्वार्थिकस्य स्नामप्रद्व्यस्युघि छि रूप छत म ऽनुरगा॥ मि तिस्वन्यायमेव मन्यते। तिङ्व्यां॥ पचति नमामि ति किमेति द्व्यये लोदिनाप्र स्वतायं
गुणावचनं तस्य नियतत्वादिति। अत एव सूत्रा र्थक पन वेलायां तमप्रत्ययो न्नवती त्याहतम्॥ न वानुवत्तिसामर्थ्यो नियमस्य प्राधान्तमुपि धाने पनुरुद्दे रूप पन्नत्वात्॥ द्विवचनवि
नाप्योपपदे तरवायस्तुने॥ द्वयोरर्थयो वचन मि ति करणे ल्युट्॥ कर्मणि षष्ठ्याः समासः येन पदेन द्वावर्थावुच्यते न द्विवचन मित्यर्थः। एतेना त्वर्थस्य द्विवचनस्य ग्रहणं॥ न
५४ पारिन्ना षिकस्य ति दर्शयति ति परिना षिकस्य हि ग्रहणे मा के वद्दत्तस्य तदेवदत्तो तिरूप इत्यत्र न स्यात्। अनर्थग्रहणे तु न वति हत्तणे। स्माकं ने मि तन नै को प्येन च्यते॥ अस्मा
दो द्वयोश्चैकास्मिन्नवार्थे बहुवचनविधानात् देवदत्तस्य तत्पनन द्वितायोर्थेन्यत्र लङ् इति न वर्तते व द्विवचन मुप वि नन्त्र म्प इ पचक त्तव सव ति राप्यया नाः तस्य ष्कपदत्वंना ति
५५ रायितुः तत्प्रत्यय विधानात्। अपर आह अादेशा तिशायिक विशेषणात् प्रत्ययविधावे तनातिशायि तु माध्यरादेरि ति तस्या प्यप यदत्व मविरुद्धं॥ प्र यत्कारपि तस्याथावि
शिष्ट इति निपातनावदिति। रूहत्वो एपेदि ति एपतो पन्नादः तेन विनाज्य मि ति नन्नवति विनाज्य शब्दस्य तु स्मृति षु प्रयुज्यमानस्य साधुत्वं चिन्त्यं मू। अर्थे विनज्ये वोपपद
इति। सूत्रेतु द्विवचनं व विनज्यं व तदुपपदं वकाम धारयात् स ह्मामी अन्वर्थवोपपद। पदीयार्थं नि ति। इञ्च व टिलोपः गिलान्नुमासा तमह त इ तिह्न घत्वं। हलञ्ला
दिसंयोगान्नलोपो। माधुरा इत्यादि किं पुनरत्र विनज्यं पाटलिपुत्र इत्याहात प्याच तत्र पञ्चमी विनत्के इति पञ्चमी न वनीय घप्यत्र माधुरा तां मको राशिः पाटलिपु
त्रात्। पचवापर इति यास्पा पद्मं वर्यत्वमप्यवा तिनासो सम्राट्र्जा पादाय ते प्रत्फता पय वनेदश्वा। अत एव बहुवचनमि ह वा मा प्कराबाटलिपुत्रे न्यः स्वकारपाकस्य ५४
वा तिरूपतरा इति नरारप पद्मम पिन्य चहम स्ति वस्मा द्वितज्योप पद्व्यग्रहणं सतामि रुद्दत्नो घस्य दत्ता स्निग्धान्तरःपा॥ पादस्य पाता सुत्रा मा रतर प्पित्यत्र न त्त आद्यो

लि। द्विवारतांसमाहारस्यैकत्वात्। ननु गुणान्तरवन्निपदोर्याश्रयः प्रत्यय इति तेषां वकुलत्वात्त्रिशदशावाच्छेदोऽस्त्वाद्युः ह्रस्वाव नेदेकत्वं संख्यामुपाददति वर्णिकदानि॥ न तस्य भेद

स्य परित्यागादनेदेवाल्पसंख्या। यान्त्रोपादानाश्रये पि न भवति कथं घतियोगपदत्वात् घञर्थस्यासामर्थ्यात्तन्ये पि मागे विभज्योपपदयरुणामवधारणार्थे विभाग एव यत्र यद्

न घतिपाघत इति। इहतु निर्धारणाश्रय निर्देशो निर्द्धोयमाणस्यापि साधारणा इति न विभाग एव न केवलं किल भागोपि। एतेन पंचमी भव इति पंचमी व्याख्याता॥ इह परद्

वीन्यद्रासीत्यटस्यैव भइति॥ एकस्यापि घमिणो गुणान्तरेन द्विधा धारोपातधातियोगपदलक्षदाश्रयस्य प्रत्ययस्य पदिशोतिचान्यएव सिद्धसंहृतः। कश्चित्सएव सिद्धं

नयस्त्वमिति॥ अजादिगुणावचनादेव॥ एवकारः किमर्थं नियमाय यथा विज्ञायेत अन्यथा अजादेर्विधानाद्बहुके विधिस्याद्बहुधिरा यत्नश्चायं वर्धिष्यते

तच्चेव पुन वचनं नियमार्थं न विष्यति नार्थ एवकारेणा तत्र एवकार इष्टतोवधारणार्थमिति॥ अतिरथस्मिन्नपरितोपि नियमः संज्ञाव्यतेजादी एवगुणावचना दिति

तयकोदोषः गुणावचनादजादेरन्स्यातां तस्याजाद्योर्निततत्वाघत एवकारततोन्यत्रावधारणामिति अजाद्योर्यानियतत्वादगुणावचनादपितयोः प्रसंगः। इद

मिति बहु क्रियते अजादिगुणावचनादेव त्यवक्तव्यमनिष्टायन तमगुणावचनादिष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदेयसुन्॥ गुणावचनादिष्टवातन स्त्रस्यगुणावचना

निष्ठं सत्यप्रसङ्ग्य इत्येवमाद्यर्थं लज्जाधक्तिः एवं तर्हि बहुसप्तस्य प्रजाजाद्यो रितयोरत एवमपिपि एवकारान्तर्वक्तव्यो भवति। लत्वइ भितरत्र तिचकारः क्रिय

ते तत्रोत्प्लव भवति। तुबंदसि॥ इष्टणत्वात्दिनियमबाधनघञ्जत्वं तस्यान्यनुज्ञानमात्रमात्रं क्रियते न च ह्रस्व द्विधिरित्यर्थः। तेनाधीपधीसंकेरान्न भवति कुरे

घइति कर्दशाद्वाप्तदन्न ना दिघन्॥ अत एव कर्मणि द्वितीयान भवति। नृजंतादेवता न वृत्तु द्वितीयात्रेचात इवांकठमितिबंद व्या। दोहीयसीति लिंग विशिष्ट

पपं ३

॥ पत्रिनाषयादोस्त्री शङ्का तप्रत्ययः स्यान्तद्धिवद्भिः पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः यद्विवासिद्धं तप्रत्ययविधाविति वचनात् ङीपि निवृत्ते रौण्धीमृशादेव प्रत्ययः तत्तस्ता रिछे
देयास्तित्य विने निवृत्ते निति मिलाना न्याचक्कचयोपरि निवृत्तिः ॥ व स स्य स्यश्च ॥ अजाद्योः तपयो परत इति । ननु राजादि इति प्रथमो न्वेप्र न्ते नसह स्यंत तत्व
५५ प्यमयम प्यो लभ्यत इत्य नञाह । अजादी इति षष्ठतस्य त्वादिप्रसतस्य या विजत्तिः प्रथमा सा सप्तमी रूपेण परिणम्यते अयत इत्यर्थः एवं तर्हि त्यादि । अयथावञ्च
जादीनवतः अय्यादेशा इति तत्रायमर्थो विजातिः विपरिणामो न करोत्योनवतिनैवं शक्यं तत्र क्रमयो हि न स्यात् विशेषविदिताव जादीबाधयोता णाधानांव संक्र
55 स्यात् । इच्छत्यि वयुइचसुरत द्विषयेव प्रज्ञितिनद्विषय इतिन सप्तमी स घस स्य शङ्का विषयो यस्य स तद्विषयः सप्तम्यन्त पाठेन अ एव विषयस्तत्र त्यर्थः ।
नियमान प्रवर्तत इति । नियमप्रवृत्ता पञ्चति कारणाना दिनावाङ्का प्यतेनतु साङ्का दित्यर्थः ॥ अन्यथापुननजाप्यो बाधक पाधिसंकरस्य स्यात् । कुतो न च कारणास्य
रास्त्रे रौ वाजाद्यो विधानान्नैत दोष द्वयत्पिनवति । कथं पुनर्यथाश्रोत सं बंधसं नवपि लोपः कर्तृकरणे कृतावकुल मिति समासः तत्राउकरणत्वादस्य
वामीय मित्यादि वद्धिनञोरलोपः ॥ आत स्थाणस्त्र माङ्गल्यान प्रतिषिध्यते ॥ उपच ॥ योग विभाग कर्तव्यस्तत्र उपादेशावयापास्यात् । आदेशो मानूदिति । अ
यमन यो रिति च्छतिशयेन ऋस स्य इति विपरिणामेनापेक्ष्यते न पुनरेणो कयह एवं सर्वत्र ॥ हृच्छस्य च ॥ स्वरूपस्य ग्रहणं नतु वृद्धिसस्याचामादिस्तवृद्धमिति
पस्निषि कास्ये त्या हृद्ध राघूस्य त्ति अत्रव व्याख्यानमेव शरणम् । तताव्येत्यादि पत इत्येमुत्तमेव मुत्तरेष्वपि विज्ञेय मिति तदवानेन स्मादिति । वचनात् केसो
पिनवती त्यादि इति । ननु च वषादिस्य स्य स निज यचोऽस्यात् । नहृद्यो दिमनिचो माताल । तद्घवव र्षादिशो क्विपिनैव वक्तव्यः वद्रस्य वर्षेयति । एवं हि द्विदृह्यरु

यरुत्तां न कर्त्तव्यं भवति सत्यां तथात्वेन कृतमिति तत्र अपरस्त्वाह ऋदुपसुमो विवेम निवातिसत्रावकल्पते। तेन च त्रिमेत्यपि भवति तस्य मते च षोडशास्येम निक्विरिता पूर्वा दि-
घनीयसुनोरमनत्वाद्दशस्वप्राप्तौ। तितस्मात्वाल्पायोन्नेनन्यतरस्यामिति त्र चरमनवत्वे नेतत्वादराम्भुक्तेपे क्षेपर्यादेश। इति षाद्दयो नित्यमावे। निमित्तयोर्यथासं-
ख्यमिरुनेष्यत इत्रोघेरिति पत्र तयोर्यथासंख्यमिन्नुष्य तइति अनाघोरिति अतयोरिघन्नीयसुनोर्यद्गुणोत्तयोश्च॥ क्रमेणापदेशाद्दजरुतत्क्रमयोः खपरीते ये ध्या-
संख्यस्य प्रसंग मन्यते कस्मान्नु नरनिषधमाणमपि नजवत्ति विपरितक्रमस्यापि सनवात्तत्त्वाहिकयोरजाघोरितापेक्षापामानत्पदाद्यसुस्तावत्तत्प्रसो यते। द्विवेचनादु-
राधाल्तति प्रसनपायेवमपिक्रमसं नवतितद नयोनान्यत स्वकमो निर्द्धारि पि पितुराक्षस इत्यनाम्नयणमेवत योर्गुञ्ज मूणापुवात्यथाकृतन्न नरस्यांस्वेतिन संज्ञाप्नूनायहत्तौ
कि तु हि स्वरूपवस्याल्पचारुच यत्रि व्याख्यानाचाश्रयवृद्धस्याग्रहणमलपशाद्वा घेसुव शब्दस्य मल्लेयुवेतिषचनाक्लिष्टो विकल्पाय विस्प इति स्थूलइराद्दिसूत्रेणयथादिप संलुप्य
तेषु वेस्य च गुणाच्चानांवानीति प्रकारणादियशाघवाल योन्यतरायसाघःप्र च तेको नितिफल तिवजावाट्टिल्लो पोन इत्यपत्नोस्यन भवति॥ विन्मतोलुंक्॥ विन्मतोरित्फ स्वस्सासुपंधयो।
विनिमतुंपोस्त्वावात्त्रसमाद्वहिलुग्वच नास्ति नात्र योग्ना वोज्ञोयतेयदातर्द्दिविनंता तूलकरो तितदात्र ह्रस्वतिग्तिाच्च। तदा विनश्रवणमात्र दितिप्व माघ्यिं विनोलुग्वचनं स्ताद्विणामा
वत्स स्रज इति॥ प्रसंसायांरूपप्॥ प्रशस्तयर्थे विशेषणांत्र स सा विशिष्टे स्पइति पुनः प्रशस्त्वा न न्ठत्र संसिताना तिवानाशस्वार्थे इति यद्येवं कुमारी रूपत्पच नातिरीकं वयइति क्वाडा वृक्षा
नीति। नैषदोषः कुमारी शब्दाद्गुत्पन्ने नडीपादयो विशिष्टार्थगतस्यस्त्रीलस्य घोतितत्वात्तद्रूप वत्तस्य स्त्रीत्व मात्रम निघयक्त्रो रावन्त्रियतेन्डोपेव दृत्तनिबाकमिति रापोप्रसंग।

पर्व २

कुमारीरूपइत्यत्र मानेहि कुमारादिवल्लिंगातारं प्रतीयतेयथा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नडायोप्रसंगः कुमारयावृत्स्यौवयोनिमित्तं रूपवेत्तस्य तद्गताथ संसानदाहरत्वाप्येकार्थेति अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य
प्रसंसायाम यं प्रत्ययस्तेन दोषाकरणो निगुणः प्रशस्तश्च वशादिनात्र वैयाकरणो रूपइतिनभवति द्वौ विद्वांस रूपच रितिधर्म प्रसंसयामपि भवतिगोरूपोयं सम्यग्वहतीति अविद्य यद्वद्दपबलादि
शब्द न्यप्रत्ययते हि सदा लिङ्गस्य वचनं तद्वत्स्वेया निकाकानां कामानि वावन्ति सत्वाहतआरूपस्य तत्प्रत्ययस्य क्रिवैशिष्ट्यं विशितोना तासिन्भूतिसं त्रिप्रसंसायां भवतितथावद्दपलादिशब्दात्
पिस्वार्थस्य प्रशंसायां सतिप्रसंसाविशिष्टएवार्थे प्रवर्त्तते इतितन्मोपि सिद्धं प्रत्ययइतितावत्पला एउन तिसहयोगतृतीयाकश्चिद्दपचलःपत्नाः एन जयतिस्नुरावतीयन्नजयकरोतितस्य
५६ परिवृत्तौ द्दपलत्वं तथावीरशब्दार्थस्यापि सुपुंश्चवस्तपहारेण पत्निवृत्तौ तत्प्रवृत्ति अन्यापि जनरूपेदितिसजावनेलिङ्गस्वविधमप्यप्रत्ययोयं संभवतीत्यर्थः अतएवजनेरत्नवामावाल
थान् एवमपियदा निन्दाप्रतिपादनाय द्दपलरूपइति प्रयुज्यते तदा न सिध्यति नैवं द्विवहितदा प्रशस्तप्रत्ययस्याविशिष्टत्वाजवतितस्मात्प्रसंसायां हरणामपनीय वैशिष्ट्यं ग्रहणाम[illegible] यदा
56 हसिद्धक नेत्रपरूपात्तिशयप्रसंसावचने प्रसंसागम्यते ल्यप्रतिपादने ननिन्दा। पचतोरूपपचतिरूपमिति तत्र द्विवचनबहुवचनप्रसंगः प्रत्ययतिलिंगवचनान्यति[illegible]तिद्वा
नत्राहक्रियाप्रधानमाख्यातमितिपपयाख्यातस्य क्रियासाधनपुरुषसंख्याकालोपग्रहपोनेकोर्थस्तथापि तेषु तस्य क्रियैव प्रधानमर्थः कथं ज्ञायते यत्क्रियापदस्य द्वितेनाच द्दे
वदद्दनकिंकरोतीतिक्षेपवतीतिन तद्वद्व्यमपि द्दसत्वादतेनाव स्थेयप्याकाएषु द्देवदत्त। यः पचतीति युक्तमुनायइतिहि पदोत्तराज्ञ्यप्रकाज्ञा णायकृ णो भाव क्रियानीयते अतएवकर्त्तत्वेना
नाख्यानेप्रतिवचनमावेन्नाहि निवतिदेवदत्तपचतीतितस्मात्क्रियाधानमाख्यातोतिउतापात्तार्थोपञ्चैव क्रियायां प्राधान्यमुच्यते। ननुहिनवहतीत्यादौउद्व्यसंख्याकारार्थत्वाद्दवचा
तादृशीलाघवदेनप्राधान्यमस्त्वितात्रापर आह अत्रात्मपञ्चधानादेरेव शस्तो प्राधान्यं साध्यते। ननु ज्ञीत्यादौ साधनत्वात्प्राधान्यं नु तस्य प्राधान्यमितिएकाचक्रियेति। निद्दनेदासर्वत्र क्रिया ५६
ख्यानेष्वगम्यते। यतोहि द्विवचनबहुवचनेभवतः पचतः पचन्तीति नैते क्रियाभेदापेक्षे द्विवचनबहुवचने वितर्हि साधनभेदापेक्षौ अतएव भवद्गिरास्यतइत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनब

रुक्वनानाव: नचकर्तृत्वेह क्रियानेदेनयाड: एकापलोर्दशब्रह्मणामेकामेव पाकहत्तिवकुद्धपिच्छार्व तत्सुजवतःपवत्ति: रवडिपव्यन इति दर्शनात् तस्मादाख्यातवाच्या क्रियैकेति सिद्धं तेन तत्र पश्यत्या द्वि
वचनबहुवचनेन वतः अथयथा तिङन्ते साधनजदाश्रयद्वि वचनबहुवचनेन व नुरूपा रूपवनादपि कस्मान्न नव नञ् ज्ञोत्तरमेतत्। क्रियाप्रधानमाख्यातामिति स्वार्थिकस्य हि प्रत्ययतितो
त्लिंगवचनग्राहित्रं तत्र च क्रियाप्रधानभूता साध्येकातंतत्व प्रधानभूतप्रत्ययेनानुरोधेन गवहुवचनमेकवचनमेवमव तिपव तिरूपमित्यादाकर्तृः स्वख्यानिधीयते सुपात्र क्रियायाएक
त्वा अथवा वातिडोर्लाद्रूपप्रत्ययान्ता द्विवचनबहुवचनेन नात्र विपत्तः एववचनेत्रभवति तस्यासगिकत्वादेकवचनमुत्सर्ग करिष्यत इति एतच तत्र नत्रव्याख्यातं। यदि क्रियावच
प्रधानमाख्यातं नपुंसकलिंगमपिस्यवचनस्य नस्यात्। क्रियायाअसत्वभूतत्वेनात्लिंगत्वादत्रअह नपुंसकलिंगे लितितअथनमनाहरूपपश्यकोविषय विनागः। यावत्तिशाय
नमपि भूतानिदा विषयविवेचेदं॥ ई षद्समाप्तौ कल्पद्देश्यदेशीयरः॥ सङ्ख्याते तिप्रकृतिनिमित्तस्यषो कल्पमित्यर्थः॥ पदार्थदेशदृपर्यवसानेनभूमिविपन्नोता प्र[illegible] विशे
षतावेतद्दिति। नप्रत्ययार्थेयदितथा स्यात्। गुडस्य षद्समाप्तिर्द्राक्षाया गुडकोप्याद्राक्षायाइति स्यात्। गुडकल्पा द्राक्षेति द्रव्ययोःसामानाधिकरण्यं न स्यात्। एव नव[illegible]व स्यात्
इथ्येतवान्निधेयपुलिंगवचनेस्यातामिति तस्मात् प्रत्ययार्थे विशेषणं। स्वार्थ इति न वक्तुमारकल्पात्तत्रवृत्तिरिक्रेचयर्त्तिडीपप्रसंगः नहि कल्पवत्रस्यवयप्रहत्ति निमित्तं किं तर्हि तत्र गते
षद्समाप्तिरिषद्समाप्त्यपटुपटुकल्पो मृदुकल्प इति। अनुवर्त्याये एतावानेवेतिपरिज्ञातस्तस्य समाप्तिर्वोनवत्यसमाप्तिर्दानचपाठवादिगुणा एतावानिति निर्ज्ञातः पावतादपि हि पाटवे
नवत्यैव तत्कर्णमस्येषद्समाप्तिरेतेनजातिशब्दाव्याख्याताः नहि तेवत्तोपरिमाणमयी मात्र अलेधाचरतोइदं त्रयुक्तमुदाहृतं। नतजत्वजुक्तो कल्पमिति यावत्वर्यो हि फलपरिक्छिनोव्यापव
नाचयोवरूपरिमाणमथचापि कृतेतिः फलनिष्पन्नोवधात्वर्थोभूतोनवर्तिभूतस्य क्रोत्तरइषद्समाप्तिःस्यात् तर्हि क्रियैकदेशा पृवर्गपिस्यभूतेकस्तदोदाहृतं त्रातवस्त्रमिति तथा च ल्लता
तारयएकदेशकरत्तामश्रयात् क्रियायोगोदृश्यते तदा न विष्यत्कालायाइषद्समाप्ताया क्रियायाः कर्तृशंक्यमानत्वात् दाशंकायां भूववचे तिन्न विष्यतिक्तप्रत्ययस्तदापि नचलदाहृतां
एवमतः त्रमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमानविषयक्तो तादृपिपुत्तःक्तप्रत्ययङ्ग तकल्पनातमिति चयातोऽतोकपिलत्रयविषयेनवत्यादाहरणात् पचति पचतितकल्पम पाङ्कात्कल्प

पर्प ३ मितिरु णावचनेत्वयुक्तंतरपियुक्तंनतुवोतो यावतादर्पिपार्थंनवत्वेवनस्पेषदसमाहिरिति नेतदस्ति लोकएवगुणास्येयता यन्निर्जातत्वात् लोकेहि पटुय मिन्यते योलघुनैवोपायेन पाव्याप्यो र्थान् साधयति यस्त
नतया साधयति किल्वायद्भनेसपटुकल्पत्वाहि पर्यये गा हरुकल्यौष्य ख्यातेज्ञा तिवचनेकथंकुड कल्याड्ज्ञातेल कल्याप्रसन्ने तिनचते गुडगतमाधुर्यापर्ययाज्ञानायोगुडत्वारोपात् गुड जानपत्राचाबुप
दसमास्रंगुडत्वं ज्ञायते तथागुडगुडकल्पोडइत्याद्यपि न वृतिकथं पुनसर्वकदसमासःसंनवतिगुणाहि नोयदिमाधुर्यगुडस्य प्रसिद्धंमतावत्प्रगुरागा यादिदोषोपटत्वस्य तेना सायोजसमादौ गुडइत्यव
किंनापासुपानकुपुरस्तात्श्वद्दसमास्विविशिष्येवक्तेमानादितिलब्धोपएपापवमीएवन्तूतसुवेतंप्रत्न तित्वनाप्रिते त्यर्थः ५ सूत्रेन्नस्तस्वइतिषष्ठ्यन्तसर्पप्रत्ययेनेतिषष्ठीसवपुरस्तादे
वेति। एतेनानेकार्थत्वानिपाताना भाव्यासात्रवघारणावद्दो ...त्त इतिदर्शयति अस तिनसशेघत्यय विधेयनतयाप्रधानादिनोपायेदतोनसंबंधस्यादितिनाचः नाप्रकारकेमप्यत
भदा प्वितान्पनरस्यात्मित्यादौययापरत्वंनविकल्पतेनच ...स्पतोत्पत्ययएवपरत्ववत्पूर्वस्याविशिष्टोविधीयतेननचविशेषणात्व विकल्पेनसंबंधःगुणानांचपदार्थत्वादिति ५७
न्यायात् तर्हिहदिहापि विनापायेहुतोनबहुत्वेवनस्यते ...नेपुरस्तादितेतत्तुपापहस्यत्वधारणास्यान्यदेवप्रयोजनंपुरस्तादेवसर्वनवतीति तेनलिंगसंख्ये अपिचासप्रत्ययात्पत
प्रत्ययवस्वायांयदृष्टंतएवनवतःप्रयाजप्रागप्रत्नेर्जवतितितेनबहुगुडोद्रात्तालघुबहुरशानंनदइतिप्रत्नतिवल्लिंगनयतिप्रत्नसिद्धेयवत्तएवचबहुगुडेतिस्त्रिलिंगपाठःचमादहजोड्रव्या ५१
इतथानाप्यविरोधात् ननुपारवाध्यकत्वादंवप्रत्नतितोलिंगवचनेनविधत एवंनचेत तज्ञापयतिइदसमासोपेस्वार्थिकास्ति प्रसिद्धेयवदेव लिंगवचनेनवतइति। तेनगुडकल्पाइ
नानेलकल्पाप्रसन्नतिसिद्धंनवतिविकारणामृतोदानार्थमितितद्धातोदानत्वंसप्रत्नतःसमुदायस्यनवतिवहुवःवितुस प्रत्नेतावकृत्नकनर्थमितिवचनात् यथेववहुपटइतिसुवन्नस्यपुरस्तादु ५७
त्पत्तोजसतत्त्वंप्राप्नोतियादेवंयदियागुत्पन्नोज्ञसवृतिप्रत्ततइहवहुव्कत्यत्नसमुदायस्यपटसमासिलङ्गतोणार्थेनार्थवत्वाप्रातिपदिकत्वेसतितद्धुपोघातज्ञातिपदिकयोरितिलुकिपुनरपुरोज
सुपप्रत्ययस्यनप्रत्नतनेकदेशत्वात् ननुसमासग्रहणंनियमार्थत्वान्प्रत्ययप्रत्ययसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वंसंज्ञानप्राप्नोतिज्ञापकान्सिद्धंयदयंमप्रत्ययइतिप्रातिषेधमाख्तितज्ज्ञापयतिन
नतिप्रत्नतिप्रत्ययसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञाःनञ्समासग्रहणंनव्याहजीरितिविनापावचनादित्याहिअन्यथातिङन्तेषुसावकाशाकल्पवाद्यःसुवनविरोषनिर्दिष्टेनवहुवादेशान्नेदपिसमानार्थेन

वाधेस्या सुप्यरुत्तामित्यादि। अन्य थातिङश्चेत्यधिकाराकल्पवादिव बहुच् पितिङन्तस्यापि पुरस्तात् निहृत्यर्थं उग्रह शाम्नवति विशेषाभावात् ननु वायमस्ति विशेषः पटुरूपो वा पटुरूपेव सुवर्णाकृत्यच्चोसात्य
दयोरिति घत्वं निषेधसिध्यति प्रातिपदिकत्वत्तोषत्वप्रसंग॥ निषेधो वः सुवतादूका तत्त्वावयवमत्र षत्वनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः स च प्रातिपदिकाडुच्चत्तोषत्वनिषेधार्थः करिष्यते। स यत्नेन ल
भ्यमानां गस्येत्यच्चैव हर्षितः इहतर्हि पचरूपमवशाकाशः प्रकर्षस्य वचनेद्वन्द्वसमासेर वचनपटुतरः पटुतमः कल्पवादिना मवकाशाद्यपदसमासेर्वचनप्रकर्षस्या वचनेन पटुकल्पं हस्व कल्पः कुत्सय व
चनाडुत्तयप्रसंगपरत्वात्कल्पवादिषु तत्रैव प्रकर्षघोतनाय पुनः प्रसं विज्ञानात्तदनान्तर संभमेव वत् पटुकल्पतरादेवक स्य इतियदि नद्वेताऽवच पत्न प्रधानत्वद् तत्र कर्षेणाऽतः किंप
घानेयत् द्वन्द्वपदसमासेषु प्रधानमत्वत् यत्नं तेन घ्यतोने पदाघनेपदसमासे प्रकर्षसंनवति नन्तिपदर्थस्याम मात्रवीदकर्षद्वपदसमासेर्विनवति प्रकारवचने जातीयं तस्य व वचन इति
वचनेधोतनां सुवन्तादिति अत्राहि तिङन्तार्थे सुपद्भनुवर्त्तते इति घकारवतिवायमितितेनविषतासेदाद्व्य यज्ञिहितेनापिप्याकाजातीयरानानिनयातिप्यालशार्वजातियट् सिद्धानव
तीति नावश्यं जानश्याद्वेडुः॥ प्रागिवाक॥ तिङ ताद्दर्ययेत्यतयोनेष्य न इतितदर्थमत्र सुपइत्यनुवृत्तमिति अत्रोच्यारव्यानमेव शरणादिडुः आकृत्या इतिवक्तव्यं नहिक्लिरीशमिमुद्रायोरइत्यस्य
न्यास्योपयोगः प्रत्ययान्तरप्रसक्तलाशङ्काया र्थे लिघ्यतेवध्यरुतां वा बहुनामित्यत्र हि वा वचनमकज्र्थे। एवामपिप्राकृनश्रतिव्रत्यां॥ अवत्वेपरोकनित्ययम वधिर्ज्ञातानुस्वल्पेतत्व। अयमेवावधिः॥ पुन
रुस्य स्वजायां कडास्मिन् संज्ञायां कन्नित्येतयोरन्यतरावधिस्यात्॥ अव्ययसर्वनाम्नमकच्प्राकृः। कस्यापवाद इतिननुव किमाधसतिवाध्यबाधकभावोनवतिकाकप्रादेशभेदान्नास्ति विरोधः॥ तथापि
स्यापवादः॥ नावश्यं द्रष्टाऽत एव विरोधविरह्यर्थेन्तो पिवा किवाय प्रयोजनमेकमज्ञाताद्यर्थद्योतनेनामास्मिन्नेवयाद्वनेश्रयोजनानानावातकोनन विष्यति। सर्वकेइति अवच स्त्रमध्यपतितस्य
इयरुत्तोनयरुत्तात्वम श्रासवतिवेउस्त्वं तिकस्मात्व्य मापिरुत्तुर्वर्त्ततइतियद्येव सर्वेऽप्यसुवं तस्य प्रातिपदिकस्यैव प्राक्टेः प्रत्ययप्रसंगः सर्वास्त्वत्रेति। कश्चित् प्राति। पदिनस्येति ओकार
सकारनकारहकारादौविनेनोक्तविसुवन्तस्येतिनत्रान्यत्र विनवोदयमितिअकवोच्चितायाकस्वारणा पर्विकारात्रि समुदायस्यातोदद्वार्थे किं। सत्रनेवकृतेनेज को र्थमित्विवचनात्। इदमवहि

पपै२

त्वेरालिंगं सम्पन्नेति स्विरोदात्तत्वं न विभाषास्येति ग्रामशब्द मिति यथा संनव मज्ञातादिष्वर्थेषु कप्रामोहेश विपर्ययः॥ अज्ञाते वा परत्वांभवति अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां क्रतु ग्रामितये वक्तव्यति । लोके इति स्वालंस्वन
वो नियमस्य अज्ञाताद्यपवादः तु इति स्वभावस्य ... रूपं कस्य तेन वक्तव्य माच ॥ कस्य वदननसर्वनामयस्त्वं मिति तिङ्ययस्तावे तिङ् स्व्यं हेतो ... त्वात् । अयोगव मित्याद्यावसिद्धं कत्वं । शब्दोतिज
५८ नृतेर्यक्तु किलाञ्जतिपाडवाव ह आदिलोपे शमित्यादौ छांदसो लुक् वेदे सिवव्हसानुविधानं ॥ घिगितिवकारानां वमव्ययस्य दर्शयति ॥ अज्ञाते ॥ अज्ञात इति सामान्येनोच्यते नवस्वं याविज्ञाते ये सवृत्त
योग एव संभवति नरवल्वश्वः स्वज्ञानमयद्वप्रयोक्तामहे तितस्मादिशेषस्य स्वरूपं मि साहाज्ञात विशेषो ज्ञात इति । विशेषमेव दर्शयति स्वेन रूपेणेति विशेषरूपेणास्य विवक्षरा कस्यायमश्वइ
त्यादि ॥ इहत्वज्ञातधनः स्पदंरिति विवक्षायां परत्वादनेन वाया नोक्तिनन्वत्वे विधतिषेधननवमप्यितेप चाचापटुतमक इति न भवति । इह च ज्ञासितमदंपि पत्य इति विवक्षायां इवसमासपदा
५६ त्वः ॥ अर्द्धपीप्यटा वे त्रिभवति । एतेन कल्पवादयो व्याख्याताः । आहृत्य विधेक्तमास्यः पूर्वविप्रतिषिद्धं । एकदेशेन असमास इति ॥ इह चाच्छन्नकतर इति विवक्षायां इवसमास अन त्वस्तग
तौ कादि ति परत्वादकनि त्रतेत तरप् नव तिक दावित दं दः नन्नयाघ बोध च न्ययोधका इति ॥ कुत्सिते ॥ घत्तत्वर्थविशेषतां वेनदि तिष नत्वर्थ स्येव विशेषतां नरूपलक्षणं । मित्यर्थ
नरूपलक्षणात्वे हियः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति वियोजयत्यार्यो सह ज्ञातघाधान्येन ति घत्नत्वर्थस्य विशेषणात्वं कुत्सितस्य विशेषणत्वं घा नोति विपर्ययम्बलोकेग म्यते तस्मात् घत्नत
र्थे विशेषतामिति सुष्ठुक्तं । अश्वक इति यस्य स सान्नायां ति यासु पुनः करोति स एव मुच्यते । स्वार्थिकेषु हि यत्र न ह प्रवृत्ति निमित्तस्य विशेषतास भवान्नचा निधेयस्य च रितधर्मो न राष्ट्र
यः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ एवं च दवदत्तकोऽडिष्ठक इत्यपि न भवति यस्तसाध्यसर्वसम्पद्धनु त्रुतिष्ठति भवे त्विहापि शब्दापाप्रघ मीयये व कुत्सात च पापटुकः पां डितक इति स्वार्थे
कुत्सा ॥ घायगाडाघचात विधिकोरव का नु स्त्रिय इति लिङ्ग कुत्सा बोरवका निवि तिमते र्जुनसं निघोय मास इत्यर्थः ॥ कृति संख्या कुत्सायथेदमेकमेव शतकमिति । शत च रतीय ५८
इरवत रकस्पेव नरणा इति शतवरुपेणा कुत्सा सर्वेषाज्ञ वकुत्सा प्रत्ययः । अयेऽदकर्षप्रत्यय कुत्सितक इति विषय चनस्यात स्वमाद्दनो पांत त्वात् अनुसायाच्च अनुकस्मादव यन्निर न विष्यति

अर्थे वा आसितस्य यत्र आसनं तत्र प्रत्ययः आसितत्वं पदार्थ्यमेनास्य सम्बन्ध आसितत्वमिति तदस्यार्थः॥ प्रकर्षस्य प्रकर्षे प्रत्ययस्तमप् इति तमप्प्रत्ययो भवति तद् इदं ज्ञापितं एतेनानुकम्पितमाद्या
दनुकम्पायां प्रत्ययो व्याख्यातः॥ अनुकम्पायां॥ कारुणेनेति। कारुणेन कारुण्याकम्पयन्नितिर्तृतीयमुपस्तनुपकार इतियावत्। परस्येति कर्मणि षष्ठी तस्याः कम्पमानाया मिति
अनेन तु कम्पितो व्याख्याकः अनुकम्पितात्प्रकृत्यर्थ इत्येवा अनुकम्पितः शोचत इत्येतद्विप्रयोजनमस्य विग्रहदर्शनमस्तीत्य पितृकिञ्चित्सितकि ओदादिलाभपोल कुतो दादृत्ययःस्या
सा वृत्यानुकइतिः पानीतौ वत्सकात्॥ सामदानादित्यादि शब्दनन्दक्ययोरनुगाम्याय यद्यप्यनुकम्पायां तोन संभवतः असंभवे पीनिति स्वरूपप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यं॥ एकं किञ्चित्त्रोडुपपौदृगाल्लो
इ॥ सिपो लिङ्गवेरोत्यादि अनुकम्पायामन्नाघीयमानाप्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्पानाद्रवमुत्तानविद्वा॥ तस्य अनुकम्पासंबन्धः प्रत्यासत्तेस्तद्विषयत्वादनुपायातनव्यवदितात्प्रत्ययाणा ना
नेस्यात्॥ अत हि प्रयत्नादनुकम्पायां प्राधानाराद्गृह्य लिंगतत्प्रविदितके इति इत्यस्वल वस्त्राधिकानाञ्जन्तिवल्लिगं नवतीति प्रत्ययांतादपिप्रत्ययमस्थादिति लूनाभ्नानवितव्यं॥ प्र
यशान्ते घानका इति पच्यते। तत्र लिंगानि हृत्ति द्रष्टव्या॥ बहुचे मनुष्यनाम्नष्ठज्वा॥ प्रकरणमपेक्षते न चन्ननिरमितादनुकम्पायां न चातौ वत्स घस्का दिति वर्त्तते इति मन्द्रावा कुवा
कइति मामयहराः स्यदं प्रत्युदाहरणं यो गिको यं मन्द्रो वाङ्मयस्येति मनुष्यग्रहणाः स्पत्यद्वे भादि प्रत्युदाहरणं। अपर आह मद्रवाकुरिति रिकुष्यान्नातिवचनो मनुष्य स्य ग्रहणं
स्य प्रत्युदाहरणं॥ नामग्रहणास्य लोपगवादि प्रत्युदाहरणमिति॥ घनिलचौ च॥ चकारो घ्याग्राह्यइति नित्तवत्सहृवौ विहितौ वा चनानौ पि कस्मात् चकारा न्यानुदा तिचित्यमू।
योगविभागो पि विस्पष्टप्रयोजनः। जातिनाम्नः कन्॥ येण नात्राडा तुत्ररेख सिद्धा मनुष्यधुनामत्वेन विनिमुक्तास्त इह दोदाहरणं। जातिरेव नामजातेर्वा नाम जातिनाम व्याघ्रक इति। अनेका
ये त्वा निपातनामनुष्यनस्पत्त्वाद शब्दस्य समुपपार्थत्वात्॥ घनिलचौ नवतः येवं विकल्पार्थमेव वा शब्दमन्यत्ते व प्रत्युदाहरणं निव्याघ्रकाः सिंहका इति स्वरविशेषः। घनिलचा शारलिलः
त्या घरारुरणं॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च॥ व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति। व्याघ्रस्येवाजिनमस्येति तत्वा॥ अजिनलोपश्चेत्यमानेम हदजिनं महाजिनं॥ व्याघ्र स्तमहाजिनमस्यव्याघ्रम

पर्पी ३

स्यवा घमहाक्लिनःयोनुकम्पितव्याघवाइत्यत्रमहत्शब्दस्यलोपोनस्यात्तस्माद्रुग्नस्पर्द्दयग्रहणं॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेसिद्धम्॥ अस्मिन्प्रकरणइति॥ लोपश्चायंसर्वापहारीनत्वस्पर्द्दयग्रहणात्॥ राजाद
५९ वाड्ढ्विद्वितीयादयचः॥ गजादावीति॥ समासान्तेदुसोत्रपुंलिङ्गनिर्देशः आदिग्रहणं विषयप्रयोजनं॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेसिद्धं॥ अस्मिन्प्रकरणइति॥ प्रत्यासत्त्यातयोरवत्त्वोसन्नि
59 घानादितिनाद्व्यर्थमितिप्रथमातस्याध्याहारणान्वयइत्याह्यद्ग्रहणंपतस्येतिद्विनायादितिपर्वम्पात्पष्ठीप्रकल्पतेप्रथमानिर्देशार्थेवसुपास्थितावाषष्ठीस्थानेप्रथमानवलात्क्लिष्ट
ग्रहणमनर्थकंतस्मादित्यनस्यपूर्वस्यैवनविष्यतितचार्थयग्रहणंसर्वलोपार्थमितित्रिःपदस्यतिद्वितीयाद्दरायःपरस्यस्यादेवलोपःस्यात्तत्र्व्यग्रहणंसामर्थ्यात्तुसर्वमेव
घलुप्यते॥ ग्रहणमनर्थकमिवाद्दयसनेजादावित्येवसिद्धेत्वाद्दयग्रहणंमितित्रन्ततएवैकादशावान्स्थायामेवलोपायथास्यादित्येवमर्थंतावत्त्यग्रहणं॥ किमेवंसिद्धंसिनवतिइको
यत्तिद्विनीयात्वसतिपरस्यात्॥ लोपनतेहसुन्नोवाकारइतिकादेशःसिद्धोनवतितत्रैतस्यादिनादेशनतच्चजादिलनं॥ एवलोपःइत्यादेशस्यस्थानिवद्भावात्त्यग्रहणंनयरुणं॥
डुत्रपरत्वेकादेशानवितवाहअजादिलग्नग्रहणंतिठजादिषुपदिविशेमात्रंघत्ययःअकारस्तत्रोबारणार्थः तत्रवस्पकइतिचवापिवर्णस्यैवठस्यस्थानिवत्पंततस्मात्त्विधिन्स्थानिव
द्भावेनापपद्यतेसंघातस्यतुप्रत्ययनानत्वंतत्रोप्यनस्याजादित्वंविहन्यात्अतएवमपितपरुषमस्यमापितिकइत्यत्रयस्यतिलोपनतसत्यपितकारस्यपूत्ययानतथ्यैकादेशनेनवति
ततोनुत्वग्रहणंकर्तव्यं॥ किंतुयदाविवक्षानुघत्तवृत्तिनासचिविधायतेनाह्वाद्देशाजावाद्दजादिलनंणं॥ लोपोनस्यात्दितितदर्थमपिठग्रहणंवक्ष्योदवइतिद्दसंयह्नेकनात्ति
काविततवनंतत्अजनजादौविनापालोपावनायइतिद्विवायाद्दचत्रगर्द्दस्यत्यवलोपःपूर्वपदस्येतिश्चानवार्त्तिकेतस्यापस्कारःठजादावेनजादौववनावमितितत्रठाजादोह
वोनरयोत्पत्तस्येनित्यंलोपअनजादौविकल्पःत्ववर्णोनइतिलोपस्पसइतिइवाचार्यसंज्ञातवाद्देपरस्येतीकारस्यलोपःतदादेरितिसंघ्यनरात्परस्यलोपेप्राप्तेतेनसहलो
पार्थंवचनं॥ वागाशीरितिवाशाब्बाशार्थस्यसवागाशाःचाविकइतितत्रयद्वितायदेवनद्वस्यलोपस्यासदशनव्यूहाइतिपरिज्ञापयाज्ञावजर्योनिहवोवाइप्याइकइतिक्लि

पर्पी

ते। आकारान्तस्य नसंज्ञाया अन्तवर्त्तिनं। विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञयासावकारस्येति भिन्नविधिकत्वात् नसंज्ञा पदसंज्ञां न बाधेत इति। ततश्च उभयोः सत्त्वयोः सतयोर्वा गिन्न इति स्यात् न तु पदत्वोपेत
नस्यानन्तादेशत्वात् स्थानिवत्त्वाभावात्। तत्र त्वावधिकतया पदसंज्ञया स्वद्धिताश्रयायास्तावदपवादत्वात् बाधः स्यात् तत्र वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञायां सावकारात्स्येति सुवन्तं पदमिति प
दसंज्ञा तस्याः एकयोः संज्ञाविधाः परत्वाबलाद इति सिद्धमिष्टं। कथमिति। अत्राप्यन्तरपदसंज्ञया बाधितत्वात् यस्त्वं नस्यादिति घुभ्रमः स एव इति सोऽत्र एवात्र लोपः इष्यते न लोपसं
संख्यानि वड्डत्यर्थः संग्रहश्लोकाद्द्वितीयपादे स्वप्नशब्दानन्तरं वाराघ्नः पाठ्यः न त्वत्र शब्दः स्व इव त्रापि यथे संबन्धनीयः। इदं स्वं पूर्वमेव दर्शितं। अत्र चोदयति संज्ञेति ज्ञाशब्दस्यैकदे
शु स्वकार्यं संज्ञिनो वगमन्न हि देव इति वाद इन्द्र इति वा संज्ञा लक्षिता किंतर्हि देवदत्त इति एकदेशेन समुदायोऽनुमीयते विभाणानवगोसो ऽत्र भिगायर्स्य वाचक इति भज्यो च्चार्यमाणा एव शब्दा येऽ
र्थाय यतिन्नजतायमानं नेत्याह स्मरत्यनु मिताश्चाति घिनार्थं चसायययति घत्या हारम्बु वामध्यवर्त्तिनो वर्णोऽधिकप्रवर्त्तन प्रत्यायययति। किंच। अयान्निजेरपदं न्तु शेः साधवः स्माभिनाययया
राह्मा अत्ययायपयवर्ष्यत घा चापि जन विषयति समुदायो संज्ञा त्वेन विनियुज्यमानेवयवाम पि संज्ञात्वमनु निष्पतेदिम र्थ तर्हि लोपो विधीयते पदानामेव संज्ञेकदेशप्रकृतानां साधुत्वय
प्यास्याद् वर्णानामात् हृदिति न ज्ञाताडल्यायामनु निष्पन्नोऽपज्ञाख्याइत्यसाधवः न यच्चाख्यायकेष्वास्वेदह्ना दिवदनुस्मृतिः। सवलस्तु परिविशालवरुणाय मादानाङ्गतीयात्। संवज्ञादेवा
मित्यादि। यो यशोपलोदानां च्नृतीयाद्दवन्नध्स्य लोपनुव्यने। सा चतसंधानामेव वक्तव्यः संधायतेन नेति नतसंहितं द्व्यमुच्यत। इत्यो। यद्यपि वाग्यादि स्वल्प इ स्वल्पयोः समावे शाहसेत्या
पिचतादिष्वड्व ड्व्यपुनकश्चिदाहरूचं घतं इस्वानक्त मिति। नघ्यापि इत्स्वे बायामहातेषु इस्व पट इत्यच्यते न कश्चिदाहाल्पः पट इति तस्मात् नय निर्देशाल्प इस्व इति। चाडुपठप। कारिता
व पनस्याख्येति यद्यप्यावचनमात्रस्याख्यातया पिडपच्चपतयातेस्वनावाउत्तवर्मे मयं स्नेहनाजनमुच्यन इति नावः। स्त्री अयघर्षेनेस्पतत्वे। नन्तुत्व इति सामान्यानिधान्यानात्का

र्थेषिष्ठ त्वयत्र प्रसंगस्तत्राह यस्य हि गुणस्येति एतत्प्रत्यये लभ्यते प्रत्यासन्नं हि गात्वस्यत्र वृत्तिनिमित्तं। प्रथमवयोवत्स इति प्रथमवयोवत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तस्येति गुणान्तरम
पिचयात्र परामृश्यते तस्य प्रथमस्य वयस इत्यर्थः॥ द्वितीयवयस्याद्भिरिति द्वितीयवयोऽदि आत्मनस्य प्रथमवयोत्पश्चं नवतितरत्। इति द्वितीयवया इत्यर्थः। तस्य ननु तृणत्वादि द्रव्यव
ता। अन्यथापि द्रव्यतेतिवगर्हेण पिशकतत्पर्यः गर्हेत्न नह्यायामुत्पादितं स्वतस्त्यज्यते अनड्वानिति। अनसो वोढेत्यर्थः॥ अनसि वहेः क्विप् डश्चारस्॥ किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य ड
उतरच्॥ द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् इति तित्पच्य ततत्रापि प्राप्नोति कयोरन्यतरा देवदत्तययोरन्यतरस्तयोरन्यतर इति किमादीनां समुदायना वित्ते पि निर्द्धारणस्य गम्यमान
त्वादतत्राह निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य इति। एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। क्रिययोर्गुणानसंज्ञयावति जात्यादेवत्यपि डत्सर्वकतरोज्ञवतोऽष्ठ इत्यादेरपि संभवात्। समुदाया निर्द्धारणाद्वि
नत्ति रिति साधुनः षष्ठी न सज्ञमावावकुन्नामीति दर्शनात्॥ एकस्येति निर्द्धार्यमाणनिर्देश इति ननु च द्वयोरेकस्यैव निर्द्धारणे संभवति। नाप्येतेन नेतद्भवति एकस्य तव्यमाने द्वयो
रिति कर्मणि षष्ठी विज्ञायेत। तत्कस्मिन्न्यामे यो देवदत्ता वित्यत्रापि प्राप्नोति तस्मादेकग्रहणं॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्॥ जातिपरिपृश्न विषयेभ्य इति जातिपरिप्रश्नोयषा
मुनर्व विषयायेषां ते तथोक्ताः। स्वत्रपुनसमाहारद्वंद्वः। संनिधानात् परिप्रश्नोऽपि जातेरेव विज्ञायते यथाऽऽ यङ्लुको रित्यत्र यङ् च यङ्लुक्चेति। एवं वजनत्वाज्जाति परिप्रश्नग्रहणं
किमर्थं विशेषणां तु सर्वे रपि संबध्यत इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते षष्ठीसमासे तु गुणान्तरस्य जातिग्रहणस्य निःशेषसंबंधोनुपपन्नस्यात्। परिप्रश्नग्रहणं जपनिवृत्त्यर्थं। वाचन
मुकत्र्ष मितिकथं तर्हि वाक्यस्यासिद्धिः तथाह महाविभाषयेति। किमस्मिन्विषय इति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणा त्रयाणां बहूनामेवास्य निर्द्धारणे न स्यादिति वचनं। कथं पुनरिष्यमा ६०
णोऽपि लभ्यते तत्राह तत्रेत्यादि नानुवर्तन्ते नवतो द्विठ इति द्वयोरेकस्यानिर्धारणे जातिपरिप्रश्नस्य संभवान्नानेन वचनेन बहूनामेकस्य निर्द्धारणे न स्यादिति इतरथा क्वेज्ञापयेद्रा।ए

वं तर्हि कतरः कः न मैत्रा तिरिति प्रश्नमिति समासः विग्रहो साधून्नवत इत्यपि व्याख्येयमिति पश्यते अनातिपरिप्रश्ने विविमोऽनमब्रूनवदि। कतमो नवतो द्वैवदत्त इति कथमुत्तरं कतमापीत्य
त्रजातिपरिप्रश्नेपियः गणोवयदि हि वा तमथा ह्योजातिपरिप्रश्नाद्न्यत्र न स्यात् तत्र तत्र सारूप्यर्यादेवकतरः शाह्योपि तदर्थ एव यह्योपन इत्यर्थ कं नत्त स्यात्। एवाह्न आचार्याः ऽतर
ऽतमजित्वंतावित्ति। कथं पुनर्व्यूह्हितस्य ऽतरमुहृत्ति रित्याह्व यकार इति। ऽतमवस्तन ह्ररत्वाद्देवासु हृत्ति रितिभावः॥ स्वस्थित्वि वय इति यदुक्तं तदेव विवृणोति हृर्यो निर्धारणा इति।
एतद्द्वयोरेकस्य ऽऽतरञ्च वक्तुना ऽतमजिस्यनुहृत्ते वोदपने दनवसंबंधाचालस्पते॥ अथ नञ्पताकन्॥ अव नञो नित्रव्याकरणावेनेतिय चपि व्याकरणास्यातोव नञ्पणां नवतिञ
त्वतवे बहुलत्वात् प्रशस्तन्तूरपतथापि यस्या वलेपमाव हति तस्या व नञ्पणां नवत्पेव याज्ञिक पत्नेणा वपेकेन नानेति। यान्निकां कल्पसूत्रादिः पुनस्येत्यादिना कासितशत्यस्यास्य
वकनो दिपर्य विनागदर्शयति॥ इवप्रत्तिसातो॥ इ या र्यः साहृश्यमिति। कुप्रत्ययस्या स्वनायावसहृशो नवति न साहृश्यमात्रे यथा प्रकारे विहितो जातीयर्प्रत्ययानवति तत्वि
शेषणां प्रतिनतिगृहता मिति प्रतिन तिविषयं यस्साहृश्यं तत्र प्रत्यायाय्यास्यात् कोर्थः प्रतिञति स्वरूपं यत्साहृश्यं न चेत्यर्थः अम्बइवायमश्वप्रतिन्नतिरूपेण्यसहृशोपपदार्थ
स्तार्थः। अथकइत्ति विद्यकः अयशाह्वो वः एवं वदति। किं प्रत्ययस्य प्रतिन तिरूपेसहृशइति स्वार्थिकोयं नवतीति अपर आह साहृश्य निवंधनादभेदोपचारात् कौवाहीक इति
वद्य शब्द एव प्रतिनतो व नञे ये प्रत्ययस्तत्तस्यैवोपचारस्य द्योतक इति गौरिवगव इति वावयो गौर्नप्रतिन्नतिरूपाव मंकागदिति। निर्दिहि प्रतिञे दकेप्र प्रतिन्नतिनि वेवं गव
वयः। तत्र मनुष्यो। विच्चारणा पुरुषत त्सहृशो मनुष्यः स्व लुप्तिगुक वजा व मनुष्यत्वं प्रतिषेधः स्यात् तु विशेषणाविषयं॥ द्विविकार्यं चर्त्तापे॥ वासुदेव शिवइत्यादि पाञ्च
तिमा प्रतिग्रहस्य ग्रहा नरह निन्नमाणां अट द्विज्ञितास्वएव सचनेना जाज्ञिहि जीविकार्य निवति। देवलका अपितएव मित्वायां नियेताः यास्त्यायतनेष्व त्यादयं निश्चेय सार्यप्रतिषाप्यं

प पं ३

ते इज्यं देवतास्त्वर्यो सुजना यो स्विति व इमातोन लुग्नवति ॥ देवपयादिभ्य ॥ आदि शब्द प्रकार इति तेन किं सिद्ध नवनात्या हात्त्रतिगतो य मिति ॥ अ नो सु अति मास्य सुजनाय्यसुगे स्

स्वायं तनखुवाया पूज्यं तेता सुन्नि वकमेषुधजन्मीवत गताः प्रतिस्तयोल क्ष्यते ॥ समासाच्च तद्धि पूयान्नात दित्यनेन घस्त इत्वार्थो निर्दिश्य इति ॥ छप्रत्ययस्य प्रधान घ तया प्रस्

तोपिन पराप्रूरपत्ते अनेनैव तस्य विधानात् द्वियत्वानुपपत्तेः ॥ अपरास्मिन्निवार्यते तिब्बकासमेवन वोचक्रिक षस्त्री रपामादोत्वे वाइत्वार्थे सवसमासे न्ने नूत इति छान्नवति ॥ अजात

६१ पातायमिति अजायागच्छे ताजपतो नावः पततायप्यावधस्य स्वसहया मित्यर्थः ॥ अघवर्ति कियमिति वाहिकार उनिविशेषजस्तस्यान्त्यं घहस्तेप तनेयरूणां वयाद्दछि मेताहणि

स्वर्थः ॥ अतर्कितोपनंतमिति ॥ अवितितोपपन्नयाहृच्छिकमित्यर्थः ॥ विज्ञांकरणं विस्मयकरणं तत्तृषमिति ॥ समासेनायमर्थघ्रपमुच्यत इत्यर्थः ॥ समासस्वायमित्यादि किं पुनः का

रणं ज्ञापकात्समासज्ञावघतिपाद्य इत्यत आह नत्वस्येति सत्येवं विषय एवेति छप्रत्यय विषय एवेत्यर्थः ॥ अनन्यत्र नृावो विषयार्थे तेन स्यात् तं च समुपाघ्यत्न रयोगो वियस्व

स्वनन्नवति ॥ एवघालाया ढाजान्यतरस्यां ॥ अनेकार्थत्व निपातानामन्यतरस्यां ग्रहणं ॥ मिरूसमुच्चयार्थेन विकल्पार्थमित्याह ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणेनेत्यादि ॥ कर्वलो हि नादि

कन्न ॥ स्वयमलोहितश्त्यादि ॥ नपाश्वयज्ञपादननूतोलाज्ञादि ॥ सूत्र इर्व विश्व माछाहे हसि ॥ इमच्छइ दमास मानार्थ प्रत्नत्स त्तं ॥ इगाच्चोयामणी इर्वात ॥ इगवा विनइ

तिस्वरूपग्रहणान्नन्नवति ॥ अग्रामणी इवादिति वावनात ॥ इर्वेशाद्दोस्वयवववचनः ॥ ज्ञातत्यजोरस्त्रियां ॥ नत्र घजीविमत्वं ज्ञातस्यज्ञगादि विशेषः ॥ कौजायनीति गोत्रेज

ज्ञादित्त्वन्यज्ञ ॥ गोत्रं वरणां सहतिज्ञा तिब्बांउपद ॥ आयुधजीविसंघान्म्य वाहीकेषु ब्राह्मण राजन्यात् ॥ यदावाहिकयइ पुरुषेषु वर्त्तते तदा चाकी स्विति निर्द्धो सेम ६१

त्मीयदानुइ इत्यतेदाधिकरणो ब्राह्मणो तद्विशेषस्य ग्रहणं मिति स्वरूपग्रहणं तोन्नन्नवति ब्राह्मणो वा पयुघजीविसंघ स्यवाहीकेषु नावात् राजन्य स्वरूपग्रहणं मि

ति वा च्य सोवनायात ॥ तना स्त्रियामिति नाउवर्त्तत इति तेनास्त्रियामपि कोपीरसा छोड्वी मालाविवीति नवति हलस्त्याद्धित स्पेति यलोपः ॥ दामन्यादि त्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥

शमन्यादित्रिगर्तषष्ठादितियमासरदक्षकाशम्यादियुधनाविसंधात्रिगर्तषष्ठा। वासुधन्याविसंप्रादित्यायपः। त्रिगर्तगषष्ठादित्यस्यार्थमाहयद्यत्तिलिति त्रितर्वगोत्रितर्गणा।। ततमपुनश्चाइत्यत्र तस्य पुनर्यस्मातिदिरिति से त्रिग
र्तषष्ठात्सर्वे तेनायतमेवेति स्मृतिः सप्तपुनराकु त्रिगर्तो षष्ठा नित्यादिवाक्सोके।। अत्र यानि यच्छनानि वायस्त्रिगर्ता। ते भ्रुवन्त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपवमो लिवाचणलौरोवाइ चत्वृतः केविल तद्धितानमेव पचम
ञ्सणु न शैर्हे पठति।। पर्श्वादियौधेयादिभ्यो णञौ।। पार्श्वद्रवत्यादी। पार्श्व रक्षसु असुर इत्येतेन जनपदशब्दा वत्रात्यावकुत्वपले पुञ्जनपदश द्वात् तन्त्रियादन्मिलतु आरम्भयत्र न गधत्यादि ना प्र
तञ्जानत्यावलुक्।। पुनसघविवक्षायामनेनाप्ययो वयइति पुघतसंयुधाल यत्र पुवनन्नाणाघः युधः तस्यापत्यं घच इति घठञ्।। तदेतात्संघरूपविवक्षायामनेनाञ्।। योधेयइत्यादौ यदा तेन
चतितत्यायोध्यस्याञ्छोवायोधेयइतिसघाञ्छलन्नणोण्यनवति। एतेन योधेयादिषु यरगत्रस्त्वाख्याता। योधेयादिनायस्मिन्प्रदेशेनपाठः पठितादितेन उपरेन आच्च नागोदियोधेयादि
दिभ्यइत्यत्र।। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्।। अभिजयतीत्यभिजित्। मवत्नीति विद्। एतावेलन्नाकतात्र्यवितिर्ति विद्भृत। अन्ये भृवत अभिजिदादिभ्यइ
तिस्त्रेसीजिदादयय एवात्तिति विरोधता समास।। अदिनिजिदादिभ्रत्तयस्व णान्नाअभिजिदादयन्यतगोत्रप्रत्ययस्येति। अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः। अभिजितो मूहर्ते इति नन्न गोत्रं युञ् इत्य
ण।। न नरस्य सारूप्येवतीति इदम् अभिजितस्यायमिति गोत्रचरणाद्वुञ्जनवति। आपत्यस्येति यलोप गोत्रप्रत्यया ताधायय इत्यतेतनस्वार्थिकत्वादयमविधनगोत्रएव।। ।।श्री।। ।।
इति हरदत्तमिश्रविरचितायां पदपंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।। ।। ब।। ।। श्री।। ।। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च।। ।। आदिशब्दोयमवयववाची नन्व
वयववाची संख्याया इति पंचमीनिर्दिष्टानेव सिद्धत्वात्।। न च संख्यावचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयवत्वयतेनारंभ कलासेन समासं स्यादिति। वचनात्स्यात् तावतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधि
विज्ञायत इत्याह यादृशतातस्येति आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी। अत्र विधौ लोपविधौ स्थाने षष्ठी संनियोगेनवेति चकारस्य संनियोजकत्वात्। अनैमित्तिकार्थे इति अनैमित्तिकार्थ
त्वात्प्रयोग्यनिमित्ते नव्यस्ने मित्तिकइति तादिं तत्र परतो लोपविधानात्प्राग् जावानस्यादिति पञ्चमी तत्र स्थानापत्तिश्चानिबलसतिपादद्वयादेमंगानसंज्ञकत्वतिन पादद्वयात्मि

पर्व ४

६२ 62

तापदादायेत्यादिवद्भ्रापिवज्ञावोनस्यात्। अस्यवनेर्मितिवाद्यादिति नत्वत्रवृत्तिर्मित्रं सहविधानात् द्विपदिकमिति तद्धितव्याप्तिलाद्वीप्सायां द्विर्वचनं नभवति तद्धितार्थ इति। तद्धितार्थ इति समास इति घञन्तपाधिरपि
वासावुनाद्योत्यत्वेतद्धितार्थो भवति द्विपादौ ददातीति दुन्नसरस्रवद्ध्यति दानं व्यवसाय इति अवीप्सार्थीयमारंभ इति वतस्माद्विहिव्यवसर्जनात् क्रियांतरं प्रत्यपदाहरणं कर्तव्यं द्विपादौ ददात्यत इत्यादि अ
परआह दंडव्यवसृजति प्रयोगरदात्येतो विधिरिति। यद्वापरस्य लापादनंव्यवसर्गः दस्तुसमर्पणमात्रे ददाति वर्ततेयथा रजकस्य वस्त्रं ददातीति।। अन्यत्रापि दर्शनादिति।। द्वौ द्वौ मा
षौ ददाति त्याद्वैलम नविधानादतिप्रसंगाभाव।। दृष्टव्यवसर्गयोश्च।। दमूरांनंदणुयतिदमुनपद्यमइत्य तस्माज्जावयमन्नाउदः एड चौरादितपारी दे दे वृ।। यथ पिदंड शब्द
करणसाधनोयस्यापिप्रवर्त्तते।। तथापि तस्य ग्रहणं न भवति घ्रातव्येनव्यवसर्गोत्सादव्यायं न अन्नापदाहरणं तद्धितार्थ इति समासः स्यात्लिंगं तद्धितार्थोऽकर्तव्य न
वाद्वुनूघतप्रय स्त्रियांवर्त्तते इति प्रत्ययपर्ये एव वतद्धितार्थः स्यात्पिकात्पुनः अवीप्सार्थोयमारंभ इति कथं दानेवीप्सायांवुपूर्वं ... उदाहरणंया वतानात्राप्नेवीप्सायां पुनरारम्भ
माणोवीप्सावाने तयोरर्थयोस्तसमस्वाधकत्रा भातियथामतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तोऽस्तत्रास्य।। तथावद्धादपि त्यपि शब्दक्रियते इहापितर्हि बाधकार ति
यते।। इहापितर्हि तेन विप्सा विधिस्यं न बाधक एवमपि परत्वाद नेने ददाने वीप्सायामपि भुत्ववनःसत्त्वं।। विशेषाभावान्नु पूर्वत्रोदाहत यद्वादानस्यापघवत्तरवाच्य
त्वाद्भवत्युक्तरिग।। विप्सायास्तस्तन्नद्विनद्योत्यत्वादत्वेवो बुनन्नगः।। स्थूलादिभ्यः प्रकारवचनेकन्।। प्रकारवचने द्योत्य इति प्रकारेद्योत्य इत्यर्थः।। यथौदनं पचती ६२
त्यत्रैवार्थे ओदनपाकं पचतीति।। यद्वा प्रकारो द्योत्यते स्थूलादिभ्यो रितिप्रकारवचनात्स्थूलाद्यर्थद्योतनायेत्यर्थः।। प्रकारवाच्ये विस्थूलादिभ्यः कन् भवति। तद्
वप्रकारवाचित्वं द्योतयितुमितियावत्।। जातीयरोपवाद इति। तेनायमपि तद्देवत्रकार इति न वन प्रकारमात्र इत्यत्रो भवति प्रकारो ने ददसाद रूपं कन्यथापि यथा

यात्रिधानं कन्नवति हन्नौ ड्रप्रकारोन्नेदहलकपलन्नरो। वस्वतत्त्वहतेविति। एवमपि स्थलादिषु पठितव्या। वित्सन्नांनवति वं वक्त्वरति वंचतिवलनकस्मावंवत् प्रकारस्यवंवा कश्चिद्विशेषकवाते॥
यथा वद्र विशेषोहहचो: अपर आह साहृत्ये वाकनू घ्यवं वनपि पश्चिन्निवलन्नते स्यमानलात् सववल्लोमती। अवहन्नपियः प्रनूतप्रनवयावहत्निवलन्नतेसहच्चइति च य
वाइति। वे वाइत्तामीपुरुषः नसहशः वे च काकेणाइति स्वचलं। स्थूलानुणुमाषेष्विति स्थूल अणुमाषइपुइति विनस्वः प्रन नयालक्षतोले लस्वे ति न लप्रकारादिलाः तलका:
वकायपसहशापाद्याकालावहतः सुरायामिति। पाघिवाकालिकाञ्चवदाति कासुरविशेष एतेगो मूत्रप्रकारगोमूत्रवर्तीमाच्छादनं। यद्वा विन्यासविशेषो गोमूत्रं तत्सदृशं गोमू
त्रकयन्त्रत्रमुक्तालसलादिवत्। विन्यासः सुरावतोहि सुरकः इदं वतरुस्वलं। जोताप्रकारसजीताकिल्यः याला योजीताके॥ जातीयरानन्नरमयोके विधेयः॥ एवं हि पुनः
प्रकारववननवन्ना वन्नवतिइत्युकरणोज्ञातः स्थूलप्रकारइति प्रकारस्याज्ञानतायाश्च घगपद्विवन्नायोपरलादनंनं कनिन्नतेपुनप्रसंगविज्ञानादज्ञाततादि घो
तनायपुनःकानवति तच्चत्रुकरणो परलाकन्नतेकन्नस्याछद्मावरलात् स सपिदाकनिष्कुलकइलाघदान्नैस्यात्॥ अज्ञातनगतोक्तात॥ अशेषसंबंध इति य प्रज्ञातिवाच्यायास
धनस्य चाश्वि दितस्यर्थे। निलकामिति तिइषाइलमित्यर्थः। निलमिति यद शोषनिर्दिक्रियया व्याप्नं घदादितदनिधायतेइहान प्रदनगतोप्रकर्षस्य युगपद्विवन्नायोश्न
वे विश्रुतिषधेन प्रदेमातिशायनिकरुष्यतोन्नदतातकवन्नाव्यः अक्रान्तत्वाज्जिनघान्नोति निलनरकमिति आहवअनत्यन्तगतेक्तान्ना नमपादयः इदं विग्रति सिद्धः तदन्त
प्रस्यापेकवचनमिति स्वार्थे पुनरनत्यन्तगतियुक्तं एवमुक्तस्तथाहि। सत्यनन्नगतिद्योतितानस्यात् रनसामिवचने॥ सामपर्येनच्यते एनतत्सामिवचनं। सामिवचनणपपन्नइतिव
पोचरितपदमुपपदं। तत्समासानयवरुतं सत्के चलमवगत्स्यते। सामितन्नतमिति सामातिमिमासे। अइरुतनमन्नतमिति विशेषणसमासोवक्तुर्ह्येवा। प्रवन्नत निहितलादि

४१

पर्प ४

६३

तिकाभुनस्त्वयचन्नतिरसिन्निधेनानतावसमासः। सकाद्वलात्तन्नहिसामित्तताद्यकान्ताः चत्पयग्रह्लोतद्दादिनियमात्मवचन्नेनस्यरुणापरिज्ञावयात्का तत्वंसान्यादाल्लोमगतित्वादकारकवाना। अय
यदत्रकार्त्नसाध्वनतितदपिन्नहिसमासेएवार्थेन्नतस्पटयक्नू चन्नतिलमुपपद्यते अथवासगतात्स्वतादिशङ्कासमासावयवांधा प्रसंगःपरांक्यते। एवं त्रुकं चन्न त्यनि दिनत्वा दृत्यनुपप
न्नएवंत्रवचन्नकव्यमितिसत्वं शङ्कोत्तरोपलन्नतांवनतियरुता चन्नतिर्वानवन्नपपदं वाक्यमिति रिक्तेनेशङ्का तरणानिदितत्वाधोत्पान्नावान्कनग्नसंगोनास्तात्पर्यः। यद्दकन्नेसमासएवा
र्थान्नतस्पृष्टयन्नच्चन्नतिर्वासंनवलितदपिनघनतापेस्पन्नत्वयार्थेनैकार्थ्योनावधार्यतातस्मादुपपन्नेमकापीन्नतस्यापिचन्नतित्वां अतएवद्वन्नोसमासन्नवोदाहृतदानपुन
रितिस्यार्थमात्रकान्विधेयत्पकाः॥ अन्नवातद्यस्मिः अनुमास्पतइतन्नरं। यदन्नुउपवदइति॥ जाप्यकारेत्यतइतिन्नयुज्यनइतार्थः॥ नाप्याकारप्रयोगन्नपपन्नोनवतीतियावत्॥ अ
विद्यमानानिषडङ्गिा॥ यस्मिन्। तिवद्गुव्रिहिरिति अङ्गिशब्दोवचश्रोत्राडियवन्नेतोबहुव्रीहेस्सवम्पाद्दणो रितिषड्न्पमेवोमत्रायाधात्स्यामेवक्रियतइति। विज्ञिन्नक्रियमाणः
तोनवती चन्नयन्न तिन्नक्रियमाणस्य यघपाञ्चात्वादिनवतितथावर्तनेनायरुपेणाबडन्नपचत्रमपिनवतितस्मादात्स्यामेवक्रियमाणो। घन्नाणोनवति॥ आशिनाश
अश्मतरं शब्दोप्तारिवर्तते तिज्ञापकाङ्करा क्रः यद्दाणपनाक र्माणि अधितगविनसारत्पमितिधन्नतयवसमित्पर्थं अलंवर्मकाणः कर्मणोपर्याप्तः अलंपुरुषीणः प्रतिमह्वा
दिः अधिकरण्दः योगाडादिकपद्यत इतित चाधीरित्स्वरइति अधेः कर्मप्रवत्र्चनायात्वाघस्यवचनरवदनमितिसन्नस्यान्नाराजादयोधानास्समस्पतेवाक्यमपिनवतिराधेजन्याधि
राजाधानमितिवपाद्धाजसदन्नेपावात्तमिति अधिशब्दन्नचन्नत्निन्नुबयईशितेत्युतवचनेनेपन्नान्नाधिकएकासन्नमी। वृत्तिविषयेवससाघनक्रियावचनोघिनन्नवो ६३
वइत्यस्वपदविग्रहेणाता न्याधिन्नतंराजाधानंराजापन्नमित्पर्थः इति। न्नन्नररन्ने विन्नाघायरुणादितिज्ञयोर्द्विनाथयोर्नघ्यनित्वाद्विधेयइतिन्यायात्तस्मादयइति। अ

तिशयानेनविधानविश्रामस्यप्रयोक्तृनरति। अवक्षेपतो कनित्यसमात् अनुकाशत्वात्सामान्यसम्बन्धात्त्वदुकर्षस्यानवगमान्नउपाधिचोदनायावश्यप्रयोज्याः नमवाद्य इति नित्याः अनिशायनेन स्तु
ऋत्वादिकृत्वावसंनवत्येवपदांतरद्योत्यत्वादिति सयस्याम्न्यादस्य इति पूगायास्त्र्यायामणाम्न्वादित्यादयः आयुनइति पादश्यतादिसूत्रविहिताशानस्यत्र इश्वरविग्रहो दर्शित एवं आमादि
य इति किमेतिडव्ययघातादामित्यादयः तत्घञ्च न विवन नेम पठितत्व गात्रितपर्युदस्ता जातेताइति वृत्ताद्भौमदृष्टत्वाच्छादनइति विहितः कडुपलक्ष्यत्वेना पिजातीयताछत्वं
नातिहिते छं बहुवचननिर्देशात् तत्सूत्रविहितस्य स्वस्य पाशवादीनां व्यवहृता पोहिवैयाकरणपाशादिशब्देभ्यो प्यः अतीयतेनासौसौज्ञानोऽवच्छेयानवरणादिसामान्यशब्देभ्यः चतौ
यचइतितेपितृत्वादेवनित्याएवासमीसांताच्चेतिसमासांतो इत्याधिकृतपविहितोः किनाषाभ्यंरादिवस्त्रियां दिकूहासो स्त्रिवतिदिवस्त्रानवच तिवचः नन्तु दिशिस्त्रियां स्त्रि
लिंगैकवचननिर्देशात्तदाहरणाद्यवइत्यकारलोपवृत्विहितदिर्घगदाविनमृत्यवत्वदइतिदात्तां दिग्ग्रहणं किमिति अवत्यतः स्त्रियां वर्तमानो दिरयपवर्जितइति ॥ प्रश्नः घावी
नावीतिज्ञापणात्तिक्रियानिमित्तकोद्देशकालनिमित्तकोवाब्राह्मणीस्त्रियावर्तते न दिशाति घतिपधाभावः स्त्रियग्रहणं किमिति दिग्वत्तिस्सद्यतानस्त्रिलिंग एवेति मन्तेत्वाक्तिादि
ग्रामणीयमितिघाचिराज्ञादिग्वाविनञ्चप्रमाणाविद्दिवशब्दात्पइत्यस्मात स्वल्वगितिलुकत हिंद्वितस्य सर्वे विनन्ति रिलच्यवात् । स्त्रिलिंगाभावः एकेतुते स्व भावादेवन पुंसि
कत्वं ॥ जात्यंताच्च बहुव्रीहि । वध्यते तस्मिन्निति वध्रुरिति सस्सहीहिनिहितद्रव्यवसिन चिदिवधिः स्वचेत्य धिकरणे उप्रत्ययः वध्यते नियम्यते स्वचत्रीक्रियन्ते इत्यर्थः । एतेन क्रियाशब्द
स्यदंयहणं जात्यादिपुरुषस्यात पर्यायस्य बहुशब्दस्येति दर्शयितुं एतच्च नपुंसकनिर्देशादेवसीयते आयव पर्यायस्तु पुलिंगोऽप्यनब्राह्मणत्वादिजातिरुच्यतइतिकश्चित्। धीनादि
जातेरसिव्यक्तिनहिस्त्रियां तज्ज्ञणजात्वं विद्रजातिरुपलभ्यते तदेवाति चेत्यवध्यते स्मिन्निति वधिपत्नं ॥ ब्राह्मणजानीय इति मावप्रधानात्र ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणत्ववपरितिवशेषवड्डी हिः ब्रा

पपै ४

६४

64

लत्वादिरेवोच्यते ज्ञालत्वादिज्ञातावाधारोड्व्यात्मकः पिड उच्यत इत्यर्थः ॥ वा स्वजातिः । इति ॥ षष्ठीसमासः कर्मधर्मधारयो वा ॥ स्थानांतादिना षाष्ठस्थानेनेति ति चेत् ॥ तत्स्थानेनेति मत्वर्थतावाहति

लत्वादिरेवोच्यते ... दिक्षु षष्ठी समासः कर्मधारयो वा ॥ स्थानं ... इति षष्ठी समासः स्थानं ... सं बंधवि ... बपह मपि

यासस्थानेन सस्थान शब्दः ... तुल्यपर्यायः ॥ स्थानांतं पदं षष्ठ्येकवचनेऽन्वय तथा भवति ना न्यस्य पर्यायः स्थान इति तुल्यपर्याय इति स्थान इति शेषः स्थानं ... स्थाने तेन तत्र स्थाने भवति ॥

पस्य चसिद्धिर्वा पुनः सस्थानशब्देन तुल्यमुच्यत इत्याह ॥ समानं स्थानमस्येति तस्य समानं सस्थानं ... यथैव विधः स्यदृपे ... यातस्य समानस्थानं तुल्यस्थानं तेन तत्र स्थानं भवति

तत्र शब्दार्थेनेदं तित्स्थाने ... सस्थानशब्दस्य तुल्यो वाच्यो भवतीति सना ... पुनस्तज्ज्योतिर्जनयदादि सूत्रे ॥ पि ... स्थानाय इति पि ... स्थानमस्येति बहुव्रीहिः ॥ स्थानमिति तित्त्वस्य

रूपासिनि ... स्थानं ... नतत्पुरुष इति समान ... सस्थानशब्दो नार्थमुपस्थापयति ... तत्तुल्यं वस्थानं तुल्यस्थानमित्यादे ... घ धर्मधा न

यादपि ... स्यात्स्वयं बहुव्रीहि तुल्यस्थानशब्दादायं प्रत्ययः ॥ कस्मान्न भवति ॥ कस्मान्न शब्दान्नतो ति ... इति करणान्न भवति ... संघाय इति ॥ ...

वे स्थानं सस्थानस्थानेनार्थे ... भवतीति न ... परिणाम ... पर्यवसाने न च संबंधो भवति ... तस्य संबंधोऽनुपपन्नः स्यात् ॥ किमतो

व्यय धामद ... प्रकर्षे ॥ किमपरा नादि ... अर्थ ... न मेव शब्द ... षष्ठीसमासयोग ... पंचमी समासस्य ... घपीति द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानं तस्य स्वरूपेण प्रक

र्षो नास्ति प्रवृत्तिनिमित्त ... तस्य प्रकर्षः ॥ ... नाप्येतस्य ... द्रव्यस्येति ... प्रवृत्तिनिमित्तं ... द्रव्यस्याप्य ... अनविनाशं ... प्रकर्षो विद्य

तेनाशब्दस्योपैतिवाच्यतामिति क्रियागुणाश्च इति ... प्रवृत्तिनिमित्तं ... तस्य ... धर्ममात्रस्योपलक्षणं ॥ क्रियागुणाग्रहणं ॥ द्रव्यं ... इति द्रव्यनिष्ठोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ क्रियागुणा

यार्वते ॥ या द्रव्यनिष्ठाया ... विधीयते सतयोरेव प्रकर्षः कितसमिति ... इदं वा किमिदं वा किमिदमनयोरतिशयेन किमिति तरप् प्रत्ययः ॥ तत्रास्वं ... तरपो ... नस्य वक्तनो विशेषाका

९६

यवहवो जिज्ञासितास्तत्र किंशब्दार्थः प्रश्नः प्रश्नस्य च नवर्तितत्वाच्छ्रय प्रत्ययः पूर्वोक्तेतरामिनि। घकालतनेष्वितिसञ्ज्ञायां ह्यलुक्॥ तत्रासतकृतस्य विनिबार्थस्य प्रकर्षेण कालस्येतिनार्यद्रव्यप्र
कर्षः। तमस्तरा मितितिअत्रापकर्षैः पाह्रस्याधिकरणा प्रधानत्वान्नायं द्रव्यप्रकर्षः। ननु वे स्तरः प्रवर्तत इति नात्राविकारणा प्रधानत्वेऽराद्वः किंत येन नेस्त्वनाम रुणास्वकृतः प्रकर्षः पर्वतनिष्ठो
निधीयते सत्वमावाघलवचनस्याच सत्त्वभूतार्थेनिधायित्वल्लिंगसंख्यायोगस्त्वत्र दिकारणं कितल्लि सर्वनाम्ति प्रकृतिस्य सामान्ययहणं मा भूदिति स्यात्॥ किंतरा मिति प्रत्ययपरत्वादघस्येति
लोपं वाधित्वाद्वत्वनघापद्यति॥ नुङ्ग्रसज्येतमकारस्यालित संज्ञाप्रयोजनाज्ञावादेवनविप्यतीति॥ असुवद्धद्देसि॥ प्रेतरमिति प्रगृह्यार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप् प्रत्ययस्तरइति
वत्॥ अत्रापादित्वरणामिवएकाचो प्रत्ययवचनत्र स्यापि यहणं मा भूदिति यदि स्याद्द्वापि यूहर्ष्वा येतरपप्राप्ति दिश्यते तत्रको दोषः इक्स्त्रियमन्य यस्येति लोपः प्राप्नोति॥
अनुगादिनश्चक्र॥ अनुगृहतात्पनुगादा असमाद्देवनिपातनात्तिनिः प्रवर्तितस्वरप्रयहप्रदर्शनपरं चैतत्॥ नलयंकेवलत्रयोगार्हः। ठको नित्यत्वात्। पावास्त्रियामञ्॥ व्यापको
यातिचावइत्वात्समशाणान्। तत्वयहतागतिकारकपूर्वस्यापि यहणमितिगतपारपिपाजत्तनुपचेरा वसमुदायाहत्र। तस्मात् गत्वादादिवृत्तिः न चाप्यापदांतात्यामितिप्र
विधिनेनविष्यतिनकर्मव्यतिहार इति निषेधः स्यात्। नन इति पावणाजतादित्यर्थः। स्वार्थिकास्त्वत्रैवनविप्यतातिस्वार्थिकान्प्रवृत्तितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तन्त इति तत्त्वा अति
वर्त्तंते पातिथ्यतारित्य पीत्यर्थः॥ अपि शब्दाद्धनुवर्त्ततेपि। अनुवृत्तिश्च मास्त्रगोत्ताम्मासृक् जि तिप्रत्ययस्य चिकरतान्हडावर्ण्या द्वयसायत एकाजतोनिवृत्तेहि प्रकारोनर्थ
कानवत्तनेतयादिनातरज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति प्रसनासुरविशेषः देवनतिदेवशब्दात्पुलिंगादेवात्तल्॥ अतिनुतः॥ सारविणामितिरथाद्वा कदाहहद्घौ पृषः प्र
जृषप्रश्नो एतन्मस्तंज्ञवत्यान्द्भुणइवत्समतरणा। इनएपन पत्यइति प्रवृत्तिनावः एकानुबंधनापरिभाषयाप्यानुजेणोनग्रहणानावः। विसारिणोमत्स्यो। विसारीति द्भवत्वाणे

निवेसारिणाइतिसर्वद्वन्द्व तिन्नावः॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्॥ अत्रोपायवाचिन्यर्थावाप्यापायइतियद्वाहत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याशयमाणोव्याहत्तिर्भवतीतिषट्त्वलः प्रत्ययोपं
त्वलइतिस्यात्। अनियरणानार्थकक्रियावृत्तिगणनइत्येववाच्यस्याद्दतोनविवक्षितं तन्त्राव्यवदास्पैनष्ठुक्त्वाहत्तिरिपुनःपुनर्न वितविरक्तमाना पुनःपुनःस्याद्यादष्ट्रद्दत्तिनिमित्तस्यान
वनस्यनिक्षप्यानिधायनावन्ननस्यपौनःपुन्यं पुनःपुनर्भवनमित्यर्थः॥ अत्र सन्तत्ववृत्तितितियावत्तत्रगघापिवृत्तिस्त्वन्वर्तिवर्तमानात्पनत घपापौनःपुन्यं शार्यैवाक्रिया
 समभिहारइत्यत्रयोपिह्निपवतितत्रापिपाप्यतइतिनिवर्तित्वन्नामवाच्यस्यसयतिः एककर्तृकाणामिति॥ बहुवचनतत्त्वलक्षयोरपिजननसंख्यानमाहत्त्विर्न्नवत्येवजननसंख्यान
मुत्पत्तिगणनं भिन्नकर्तृकासुभिन्नजातीयासुवक्रियासुनिरन्तरमनुष्ठीयमाना स्वपिक्रियासन्ध्या वृत्तिस्वप्यया नाचाडुनयमुपपन्नः॥ एवंभूतानां क्रियाणांजन्मोत्पत्तेर्यत्संख्यानं ग
 णनं क्रियाभ्यावृत्तिगणनमतत्वाभ्यावृत्तिशब्दस्यतत्रैववृत्तिःसिद्धेर्लभ्यते। अत एवानियतानां पचलवाणुग इतिएवैवाचतुर्डि क्रियानिहत्तनेदास्यानेनानिधायतत्राहत्ताजं
नीतेन पौर्लेनवान्नतस्यजनयतयत्पच संख्यानन्नगणपतो ह्यावृत्तिःसतंपाकभिन्नचतुर्जिक्रियायाः पश्चात्पत्तिकरणतात्पर्यः। अवारात्तरपत्पाद्यत्र पंचचमुत्पत्तिर्भद्रद्यत्त्रद्विवारानि
तिवारशब्दस्यक्रियात्पत्याधारकालघनाविति हितायानद्याचपुनःशब्दाडुत्पात्याघान्नवाघानिघायितवात्कालाद्गम्यते॥ पौनःपुनिकइति पद्दिकालशब्दो वारशब्द
भूरिशब्दोपिनसमानाधिकरणावालएववसे तेन क्रियाभ्यावृत्तिरितिकपमत्र प्रसंगः। अत्राङ्गकालवावित्वेपि क्रियाहत्तेरपिगम्यमानत्वात्तत्रसंगइति अपर आहवाद्द्र
हृत्त्क्रियागतमाहत्तिबोधयद्भिर्ग्यो विशेषणात्वाचामोनपुंसकत्वेननवर्तते॥ नावाश्रयत्वात्तिमस्यावारशब्दस्यनित्यपुंलिंगत्वात्। भूरिवारान्भुंक्तइत्यर्थः। आहत्यानि
वर्तिनिभोजनानिकरोतीतात्पर्यः॥ अत्र बहुगुणवत्रडतीत्यत्रवहुगतायहणं नियमार्थमनियतप्रवयवाविनामघ्योयेतयोभवति। तेन भूरिशब्दस्य तो किवासरवा

वा विलेपि अन्वयग्रहणानाव । अन्याहत्तिः क्रियाया एवं सेनवती तिसाधनार्थविषयत्वान्न स्याद्द्रव्यगुणयोरिति । तयोः सिद्धस्वभावतया शब्देनाभिधानात् । पुनः पुनर्ददाती पुनःपु
नः स्थूलः इत्यत्रापि गम्यमानायामवृत्तिक्रियायामेवाभ्यावृत्तिर्न द्रव्यगुणयोः एकस्य सन्नवत्यत्रापि तथाहि एकशब्देन द्रव्यं वा क्रियाया वृत्तिः सख्यातेन वृत्तस्याभावृत्तेः सेनवतः तत्रा
सति क्रियाग्रहणं एवोपेत्ता इत्यत्रापि स्यादस्माद्गुणवृत्तये क्रियाग्रहणं एवं च क्रियावाभ्यावृत्तिश्च क्रियाभ्यावृत्तितयोः क्रियाभ्यावृत्तिगणनमिति द्वन्द्वगर्भषष्ठीसमासः सू
त्रे केचित् । अन्ये त्विहार्थमपि सुखं च तिपञ्चयः क्रियायमनगमनाभ्याववृत्तिरूपगतेन तत्पाराषवर्जयति त्वद्गुणानुरूपास्यापि क्रियाग्रहणस्य निकस्यासंबंधे तत्र ग्रहणसामर्थ्याद्वे
त्तिः स्यात् । पञ्चपाका इति । अत्र चकर्त्रेन देनवा भिन्नकालाः क्रिया एकगणेपतनाभ्यावृत्तिः सहि भिन्नकालानामेककर्तृकाणामेककर्मणां चैनैरंतर्ये सति नवति यथा पञ्चपालवे
स्य सिद्धतारवा घर्मघ्नो विधानं तथापि घातुना चापि साध्यस्वभावा क्रियैवाभिधायत इति तद्दाश्रयः प्रत्ययः स्याद्वद्वतथा चकारकगतिकारकस्य प्रत्य ज्येति द्वन्द्वमुत्पन्नत्वो क्रि
यायां मिति पवुरुन्न वर्ति अक्रियमाणा इत्यादि आह्लादयन्यः संख्यासख्यय एवं वक्तेतत न्यनरासंख्याने स्वोर्य च तत्रासतिगणनग्रहणाक्रियाभ्यावृत्तेः संख्यायां वर्तमाने स्य सं ६५
ख्येयवचनेस्य एवं प्रत्ययः स्यात्संख्याने वर्तमानस्य मन्न वेतदाहे संख्याद्वितीगणं वारा णामितिद्वयम प्रत्यरास्यायोगो द्वितीया क्रिनारणां न स्याद्वितदव्याहन सत्रे तिकार
णामाहसंख्यानमात्र वृत्तिता द्विति गणानग्रहणानि तिक्रियाभ्यावृत्तिगणानेइति विषय निर्दशान संख्येयवचनायेच संख्यानमात्रे वचनाद्वयेपि तेगणानविषये नवति तिसर्वत्र
सिद्धं नतु शतंवाराणामित्यत्रयद्वाराणामिति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वात् प्रत्ययन नवातवां । तद्दानसंप्रत्यकरणा ज्ञापेक्ष्य द्वितीं नवति तदान विधातिप द्वसख्ये यवत्रा
देव शतनलइतिन विद्यति न हि यनत्वोदुत्ता इत्यत्र वाराणामितिवारा निति वा प्रयोगार्हस्तस्मात्प्रयोजनादिगियं दर्शिताइस्तु प्रयोजनीयच सान्नादभ्यावृत्तिग

धपं ४

६६

66

तान्तत्वयथास्यात् इमाहत्विगतानसंज्ञवमात्रेमाभूत् सन्नदराज्ञाजापत्यान्यभूयालनोततिअस्तिप्रत्यालंबन क्रियायाप्रतिवस्नतोप्याहृत्तिःतस्याविषयभूयाःसाधनग्रहणा दृत्तेरपिराज

हर्षह्याघ्रत्ययस्यात्॥ द्वित्रिवत्तुर्भ्यसुच्॥ चतुरिति।राज्ञस्पेतिसलोपःचेवारास्वरार्थइति।चितःसप्रत्न देवकृञकार्यं मि तिवरल्ना तु रित्यस्याजदाशेनवति अन्य यावत्तुरुत्र नि

त्कारन्प्रत्ययांतस्यतत्वादाघदात्तःस्यात्।एकस्यसकृच्च॥सकृदितिसंयोगांतस्य लोपइतिसुचोलोपःसुचस्यवारोच्यापत्तोदात्तार्थः अन्य पातुष्टत्र निकायाप्यत्रि मर्विस्यःकनि

तिकन्प्रत्ययांतएकशब्दः आ घदात्तइतिस्यस्थानेनव स्सत बव व्रा आद्यर्यनञा घदात्तस्यातएकपाकस्त्यचेत्यादि अपरआहाम्पा दृ त्रियहणादेवासिद्धइ इवस्कूचेत्रि

याग्रहणा क्रियाविशेषप्रतिपत्यर्थ।नेनसाघस्चनावेव क्रियागत्येनपाकादिनिःशब्दैः सिद्धस्वनावानिधीयतेयादृशावद्वर्वस्कृचेत्रियागृहीतातादृशपवत्राप्यनुवर्त्ततइति

अत्ववपाकादिशब्दप्रयोगाप्रत्ययानावइतिघञाबन्तप्रयोगोपिञ्जलोर्थप्रत्ययः क्वचित्तल्लिंगा द्विर्वचनेवातिसाधनायोम नि यि नि॥विभा वा हो र्दाः विप्रकृष्टकाले॥

अविप्रकृष्टकालग्रहणात्क्रियाभ्यावृत्तिनामविप्रकृष्टःकालस्तेसतितप्ययार्थ द्वितिकारणादर्शात।बहुधादिवसस्यप्रत्नुकाइतिञ्जलोर्थप्रयोगकालोधिकरणाइतिव

धो॥ अविप्रकृष्टसकाल तचाम्पा हवीनाततक्रियावशेनच्यवतिषत्रवकृत्त्वोमासस्यप्रत्नुङ्इति॥अत्राप्याहत्तिरविप्रकृष्टसकालताशक्तिरहरि याघवत्ता इक्

त्वा॥ततप्रत्न तदवनमयट्॥याद्वर्येणघस्कतं प्रकृतमितियच तिवक्तत्वमात्रं व्याति प्रत्न जरावृत्ताप्यपिवव नग्रहणादय विशेषेलभ्यते।व वनग्रहणांदियादृ

ताः स्यप्रत्नतस्यलोकेयदावचन प्रत्यायनंतत्रयथास्यादिति सामर्थ्ये।प्रथमासमर्थाद्विरएवप्रत्ययस्ततपुनरर्थातरंवाजपुनप्रत्ययस्य सामर्थ्येशप्रत्ययस्तावत्स्यार्थि

वः प्रत्नतत्वंतुतस्य घोतंतव प्रत्ययगवइतिएतदत्ता सामर्थ्ये॥अपरएनरिताताथादि॥अत्रप्रत्नतप्यर्याद्देप्र्यांतरएवप्रत्ययः ततपुनरर्थांतरंत्वपारायातिघदितिस

धा १

६९

न्तेमर्थी वक्ष्यमानता प्रत्ययार्थविशेषतां दर्शयति। अनं प्रत्ययं तमसि नितिकत्वं यथा सूत्रप्रधानया दिति। प्रकारवचनस्यावारोपेन सूत्रप्रणयनादित्यर्थः। अत्र प्रथमे व्याख्या
ने तदिति विस्पष्टार्थं द्वाविंशत्यादि क्वसमर्थविभक्तेः सिद्धत्वात्॥ सप्तम्युक्तबहुषु॥ आपूर्विका मोदकिकामिति अविज्ञरत्नसिद्धेनोक्तम्॥ अनं तावसर्वेप्येति तेन षडाम्नाः॥ आ
व सप्तमे मिमावसथः। उपसर्गे वसे स्तिरत्यय प्रत्ययः निपातसमुदायोगमिति वृत्तनाचा प्रातिपदिकादपि प्रत्ययेन पदेशपारंपर्येवृत्तेन इति नघ्याऽऽइति स्वमायाधायः कप्यत
ति नियतं तद्दर्शयादि वगवापि निषन्ने निपज दश मित्यपरा जे षज अस्मादेव निपातनादकारः। देवतानां दर्शयत॥ व्रत्योसमर्थानुपसेख्यानादेतक्तन्य तपिदेवता मितिक
मे धारयात् प्रत्ययस्य पुनरसमानाधिकरण्यं। कथं चन स्यात् जातिभेदाद्। न्याहि पितृजातिः न्याद् देवजातिः दर्शयति वदेवमनुष्या पितरस्तेन्यहस्रासानिति। देव एव देवता स्वा
तास्त्वापि कस्त्वल एवं तर्हि किं खलु प्रत्ययस्य प्रवृत्ति देवशब्दः प्रत्ययस्य पंचा च विषये यथा पादिवसा घोनजाति विवचनस्ततः सामानाधिकरण्यं स्याद् देवतादिनात्र शा
स्त्रयोः एवं वदे वदेवत्वमित्येतदपि सिद्धतियागसे प्रदानं मन्त्रस्तुत्यं चाहु देवतानजादि विशेषइत्यर्थः। पादा धान्यां च॥ गंधोदकादि समुदायो र्घः स्तदर्थमुदकाद्यर्घ्यं। तं
दे सिद्धइति यथा मात्रादि वृत्तं ठ दशाद्ये निघंटेन तथा ज्ञात्वा वयेतादि कमपि सदृशान्तसमुदायवत्तस्व त्नेमानाच्छेदशब्दगतस्त्वा चैव प्रत्ययाय प्रत्ययेन पुलिंगयंतादि
तायां बहुवचनस्यात्। गितिशब्दः स लोदत एवयदेतात्प्रथमैकवचनं पुल्लिंगं भवति। अमुष्यशब्देनाग दिन्य। अपुष्य पुत्रशब्दो मनोज्ञादिः त्यपत्रप्रथमा अनु
नृपसख्यायते प्रत्ययप्रवरा। ज्ञासंगिक मेतत्। तत्रौ रंकणायास्त पैव पाठात् सिद्धः स मरा ब्रह्मं पुच्छ प्रत्ययइति। अकारज गिज्ञायार्थः॥ समावर्तीयज्ञयस्यायीति

नर्प ४

६१

तिङः एन वतित्यग्निचःथरतोररारनतवेद्रव्यानीम्रस्ततोऽव्यानांश्रसमानेधारणासमासाधारणामनेकंप्रत्ययविधौसंसंबंधबहुषोदरादित्वान्समानस्यसभावत्वेऽत्रसाधारणा।इत्यर्थःवव
नौकंमयाच्चाधोवत्तावन्यत्तिद्विसतियतोनाकृत्याधयातलस्पादेशोदात्तश्चेष्यते॥यादादिस्यसवा।सतावुलरातेइतिरोनकरत्वंतत्कतस्त्वेऽन्सतोरन्यत्रत्वमो।गि।रात्समुद
कोयशाविति।तनकःपसूवियात्वःपसुःअन्यत्रलत्वादनोवीयातोनावः।अत्रानिपुणाःअएकास्त्वत्सतकानिपुणाःअन्यत्राणुरवपुंइतिमेपुत्रकोलोलादिनिर्मितः।अन्य २३
पुत्रएवज्ञातवेदसमाशेयप्याधृतवोवेदसमाम्नपीरीणितमसवेदस्तस्यनित्यादिस्वगत्वोनोचवानेणस्नानीयाद्यादिनस्याल्लसनातकःसमाहत्वंत्रयातेअन्यत्रनघांस्ना
तःसून्यरित्येइतिवदकादिना।रित्रोघटस्रवःअन्यत्रसून्यःउत्पयवाहापर्यरित्राइत्यर्थः।ततघापिसून्येदितस्सून्यःगवादिवादिषुप्रश्नःसंप्रसारतांवावदार्घत्ववेति
पच्यतेदोर्त्तात्त्सिते।त्रासितंदानंदानकंतनूस्त्वेतनूकं।स्त्रा।सूक्ष्मंतनूः।अन्यत्रतनुर्यतःरा।ईस्वइयसंज्ञान्तरवापर्यकंभवतिश्रेयस्वंत्रमारकोऽनकानिवज्रमारणायानिडी
कोऽनवानिकोडसाधनानितानिवानमुत्याहयतिकुंडकं।वरांवानिता।सत्यवाश्रयेयत्नोहितत्यमुपगृह्यनातदनित्यं।लोहितकःकोपेनेतिकोपेसतिभवतिनवतिकोपापग
मसत्यवाश्रयेनिवृत्तेनदृत्तिश्चानित्यमनतत्त्वा।हित्वोलोहितोगौरित्तियावदश्चयजात्तिविवादयंनित्तावर्णलोहितरुधिरमितिविवादिदूषातंरुधिरंकदाचिदलक्ष्मपिन
वतीविशेषणानिमात्रअनित्यत्वंवर्तीविशेषणायथाविज्ञायेनअन्यथालोहितयत्नोवर्णधर्हत्तिमितिमुपाश्रययत्वकत्वेपर्यवस्येतितस्यापिविशेषणासंज्ञाच्यतोक्तकोदोषःस्व
स्यात्।लोहितागोरिति।इत्वनस्पात्लोहितकःपार्थिवः।परमाणाववोगिसरव्ययोगेनतिनयावतोनित्यं।लोहितयत्नोनदिघसंख्याद्रव्यवत्तेनानस्यापियत्हणांस्यात्त्वअनित्य
यहणांमित्यनांकिमर्थस्यात्तन्नसर्वमेवरुधिरमनित्यंयसत्यवाश्रयेकादाचित्कयाख्याणोमाववतस्यरहणार्थस्यात्तसमाहतोयहणात्लोहितालिंगात्साधनवेति।प्रात्स्वत्रवे

घाव्या स्त्वातं। रत्नो रत्नोयत्रद्वर्यान्तरसंपर्कोपालो हि त्वं तथा निधायते यावद्दश्यमेव तिष्ठते॥ अभित्वावाना वात पूर्वी॥ नव्यावीति त्वयमारंभ्न वेवमपि रजनात्या कस्य देवपदा दावौ श्रयं पलो हि त्वस्यावको
नावादस्यैव नि त्यानकारणा॥ पश्चायामेव जनात् एतदेवन ववनंन्ना पकरा क्रियायाव ड्य निविल्प्सम निपत्वं नपुन राघवं त्रमावश्यनिष्ठा ता दरपस्यत मितत्वस्य य ह तों नेजसानां परमाणु
नायन्नो हि तो तद्यति रिक्तो स्यस र्वस्यैवलो हितस्यानिपल्ला हि इंववनमन पंकस्यान्॥ कालाव॥ दयम अनुवर्त्त इति द्वयस्यापिव रितत्वानत्वंन तरंरत्नमेव त्वपिनाद्या पं। येल न्नाएये ए।
ति। विल्लद्वयस्य ना वावे लक्ष्यलज्जा कालवो परइ तिनी त्याकनु षता मापादित्व पं॥ विनयादि न्यपश्च॥ नपा यो रूस्व त्वं चेतिनपाय शाह्रू ठ मुत्पादय तिरू स्वत्व वाप घते स्व रू
स्व आकारस्यैव नव तिअन्यस्याच। स्वर तएव ड्स्वलात् अकस्मा दपत्र्रपद्यते तद् कान्तन सुसुन्नान इति कादे शानन व ति आकस्मि काम्य य त्वादित्विलोपः॥ वा वोक्या स्त्य त्व प्योयौ।
व्या हृत इति मन्त्र इत्यर्थः॥ अन्यनेति संदष्टानेत हि द्वर्वमुख स्या अर्थ॥ संदेश हरं इति संद शवागि ति सद्दश रूपा वा संदेश वा च॥ संदिश्यत इति वा संदेशः। तस्य वा संदेश वाच॥
यथा सद्दि सोर्थो निधायते॥ अपर आह लद्वा दि नाव घा रितेर्थे वर्त्तमाना वाक् संदेववासव्याहृतार्थ तिवा विक मित्यादिवत्तेने व चि हिति स्वार्थिकाः प्रत्ययि तो लिंग ववनानी ति
नपुंसकत्वं॥ न घत्नाक मंगण॥ कर्म शब्दादिति। एतेन कर्मण इति स्वत पस्य यह णं ने सिताम दें रितिदर्शयति एतच्च व्याख्यानात्त न्यतेकामेण मिति अनि ति प्रत्ययत्तिन्नावः।
तयेवे ति स्त यव व्याहृतार्थया वाता प्रतिपादितमेव। नयाकने व्यानिति तयेवा पं। आ रण्ड करण इति प्रशादि वनापाठ एत यां न्ना पायां मा नूदिति सान्नाय्यत्वादि सान्ना य
त्वादिय शब्दा प्रज्ञादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः॥ अतो द तार्थे त्विदृ सानाहृत्य शाह्नस्य यहणात् पञ्चम्य सामान्ये ति नि पातनादेव सिद्धं। अत्तुजा वर इति। अनुजाद्वरइत्यस्मादेव नि
पातनात्पञ्चमी यमासः। ततोणु॥ अनुस्त्रज इति॥ स्त्रतिसंपदादित्वात् वेद्यि प्रगतासृरवमि तिव कुर्वा हि हित्पि प्रवृर्वपदादि त्विप त्वे। ततो परत्वा उ आरयमिति। वञ्जित्

प ५४

दारुपमिति कर्ह्कारतोद्द्रताव कुल मितिसमासः। ततोऽरत्नान्नः। सोऽस्नस्येति॥ घानंइद्रदुपधस्य येतिपलं। ततोऽरत्नो ध्नइ तिरत्नां सिद्धन्यतेनेने तिवन धैवः। विपान्न विस्तराद्वा॥ न्या
६८ मात् वे पात ध्वेन्नत चरिवचरिच योत कृ रोती ति मिरिस्तन दिप अतःक्षककइति सर्वत्र परिवस्त्रहेव चारिवस्त्रतप खारवाअययम घनमस्यत्र ग्रेया। हाङ्पनमस्येति वकुद्रा दिन्यो मत्वे
अग्रहायतोकमेनाविष्याग्रहरा। मनाद्दितां मिनेवस्याति यदाग्रहायणी। अताताडीरसे तपक्तेनेने तिसंतपनःसंतपनएव सांतपनः॥ ओषधेर्जातौ॥ ओषधी पिबती ति अस्य
गुणा स्येघवादीनांकालंत्रो वधशादृ वर्तते ओषधय इ चरुणं इति पालपाकावसाने षु जाति विशेषयमोषधीशब्दः॥ प्रज्ञादिभ्यश्च॥ प्रजानाती ति प्रज्ञ इति इगुपधज्ञाप्रीकिरश्च
68 इति कः। अर्थ किमर्थमुत्तर्यं क्रियत इत्यत्र प्रज्ञाशब्दः पच्यते मनुवर्थ्य पि प्रज्ञाशब्दा। ता विधीयते यः प्रजाना ति तस्य च ज्ञाति यस्य च ज्ञाति प्रसंगः जाना तिनत प्रत्यतर तो व प्राज्ञश
ति सिद्धमित्याशंक्या स्त्रियं विशेषद् श्येयति। स्त्रियामित्यादि दिद्दरूपाऽशि ल्लि ति वि न सतयोः पात्र एकत्वविवक्षा र्थः॥ वैविच्यार्थइत्यन्ये श्रोत्र शब्दः शोता मुत्पाद्य ति श्रोत्रं।
अन्यत्र श्रोत्रमिद्रियं न प्रसंग मृग वर्तमानात् अन्य प्य द्वा द ा प्रत्ययो न वति जो वनतस्मृग अन्य च्युक्त्वा अपर इत्याह त्र मृगे वर्तमानात् प्रद्वादा प्रत्ययो नवति कार्मे ५
मृग॥ अन्यत्र तु न लाहु का राच्छ्रुत्व विशेषणा। न वती ति सिद्ध ति ति सच्छुद्रामस्यलंत आगवेत्तु कोग्यत्ते सदेव सार्व॥ मृ हस्तिकब्धप्रत्यय स्वादित्येव सिद्ध इति केनकारो
चारणायत्र दापोत्तु क्रियते तद्दृ यो पव मिष्ट शिनाद्धिः कोव पंवद्दृक्ति कपर इति॥ सस्नो प्रसहायः। पन्नरस्त न्यतरस्यां प्रह्णदि ति पृष्ठ इस्य सामान्य राद्द्वत्वा प्रत्यय दिन्यको प्रसंसा
या रूपविसंस्थान तरद्वकजेष्वा स्या ति लतातिजो वच्छे इसिपृद सरनो तिकस्येतिवक्तयंत प्यानयुत मिवेव। वद्दल्यापधिस्वार का न्यतरस्यां। कारत्त्वाको। नघा पिनराह्वादिति
पवकपत्ने पातिपदिका त्रिकपत्रे स्वता नवा द्विगुम प्यमध्य पवतोव रताइत्य विशेषाधिधाने पि प्रत्यिवी मध्यस्य मध्याद्देवत्य मिस्तुनम र्येत्याह विशेषा विधानावति

एवमादितिथ्यादिशब्देनापादानाधिकरणयोरुदाहरणं परिचयस्यैव कृत्वा आगच्छति वकुनिर्दधाति बकुशो निर्दधाति। एवमन्येप्यौत्सर्गः॥ बकुना स्वामीति। शेषषष्ठी विधानान्न कारकादि
र्यायिबकुशब्दः पर्यायेष्वपीति। अविशेषाद्विशेषेष्वपि भवति। तत्र हस्तौ पर्यायस्योदाहरणं विशेषस्य तु विशेषोदाहरणं ति। वसायायामन्यत्रावसायायामुत्तरेण सिद्धं। अन्यदापि के
घि तिअन्यदयेयप्रयोजनेघग्माधेवादिषु अनिष्टेषु जयादिनिमित्तेषु दानेषु जातिके वेतान्मंगलवचनमन्यत्रापि दृश्यते अयोतापोट्मुत्पतिता पत्रस्पुरल्परा इति कारकत्वं तु समा
सक्रियाप्रतिपत्त्या। कर्मत्वाद्द्वन्दनिधायित्वाञ्चाल्पयाद्बहुसपदःस्यात्। नद्दिरितिवाल्पापत्यम्। समस्यत इति॥ सर्वस्यैकवचनाद्वा॥ विसायां॥ नित्यविषयेऽरिति द्विवचनेप्राप्ते
तदपवादस्सर्वाधायतेकण्तस्यैकेवशः॥ षिन्तुसंयुक्तानीति शास्त्रं द्विवचनयोः सहप्रयोगः शब्दे वदे षयं अर्थे ति। यथ त्रपारि नाधिकस्येकवचनस्यग्रहणं स्यात् सर्वेषामेवाप्न
ण्यापेघटद्वदा तिप्रत्यापि स्यात्। घटशब्दस्यैकवचनस्यातत्वादिभ्यारोकालर्थस्यैव वचनस्य ग्रहणं। मित्याहे कोपेन न्यते यत्नेति। नन्वेवमपि दोषस्तद्वस्त्राएकवचनान्तस्यैकार्थवा
दितरत्वात्। कार्षापणादयस्त्विति घटेन हि सिद्धे कार्षतास्त्रायते नवाक्यतृणा ते निर्दशयति होव घटादयो जातिशब्दा अनवाप्यमेव ते जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वा द्वि
लनेद्देकत्वसंख्यामुपाददता कार्षापणादयस्त्वपरिमाणशब्दा व्यक्तपरिमाणमर्थमावदन्त। न मात्रयापि न्यूनाधिकेनावनवतिवाकेवल कार्षापणादयस्त्वेकत्वे वर्तन्ते तद्देकत्वा
यादिति मन्यते। वामनस्तु जसि शयोरिशरित्यत्राह। द्विप्रभृति नसाहव रितस्य शायरुणोदितनूतनवति। अंड शोदद्यातिवनशः प्रवृत्तिरिति तिसमन्यते। निशब्दोपि यया येव
वरणादीना दृष्टाता। एकार्थेन्नवतिनवत्यपवततो पिशसिति। द्वयोर्द्वयोः स्वामीति कथं न दिकर्यकामप्रधानानां जातिमात्रापन्नि विनां सरूपस्य समतान्नां परिवर्तनं विघत
इतिके यतमस्यात्। वासायाश्रमावादकारकत्वादनेकावचलनात्। अयं मन्त्रार्थः एव भूतानांब्राह्मणानां सहस्रस्यापि परिवर्तनं विघत इति। तायमत्रार्थे यथा स्वयमयः॥

पर्प४ किंतर्हि सहस्थंय समेतास्ते पामर्थ्यं वंभूतानां परिपूर्णत्वं नास्तीति तत्र समवायक्रियायाः कर्तृत्वाव्। सायाध्यनावाक्यं नव विषयति॥ घतियोगे पंचम्यास्तसिः॥ प्रतिनाकर्मप्रवचनीयेत्यादि च तिप्रति
६९ पिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्रतिनिधिप्रतिदानश्च यस्मादिति पंचमी। आचादो व्यवनयसंख्याना मिति तस्मादितन दात्रमर्धैरस्व मित्येतदाहृत्व इति अम्बा। अपादानेचारीय स्तोर:।
साध्योद्धायत इति आहात्कयोगे कर्मणापात्मनेपदं घमास्थामिस्तत्र योतंकप्यपुन घर्मसंज्ञा ववाकर्त्रि सातततानंकर्मानिनात्र साध्य:। कर्तृसंज्ञका नहि धावलनविवक्षितत्वादपादानसंज्ञकमानु
तरकर्तृसंज्ञाय जहातितापसाध्यादिवद्दत्रायदिनस्याद्द्रपायस्वन सेवर्ग तस्यातेत्रपलञ्जणांतकर्मसंज्ञा या कर्तृकारणं कर्तृसंज्ञा न वतु मावानूदवं चापादानस्यापि ततस्त्वा पर्यस्पलानय
त्वा तत्र वास्तव्यवंतदाश्रयाकर्मसंज्ञान वतिघ वेवमायघर्म बध्नातीति कर्मणा प्यश्रस्य वस्त्रतायजवणा त्वा तत्र तदाश्रया मासाणां कर्मसंज्ञा प्राप्ता। तितनस्मात्पूर्वकेनें यत्रलकार:
कर्पइस्तजहातिरपगमना यांवर्त्तते दृक्त्दत्वं त्वाघ्योजहातित्रपगमयतीत्पर्थ एषेव वसार्घस्यापगमनायतत्रृजुपचातादिनाद्वदवदत्तस्यापगमनेन समर्थो व्वरणांय दा को ह दिना
६५ स्वयमवगच्छतीवदाकर्मी कर्तृत्वं। ततस्वहीपतत्स्थ स्पको पर्थी। स्वयमवापगच्छतीत्यर्थ:पुनस्ततोप्पपत इत्यर्थे नायांसार्थेन संबंध: विकारनिर्देशा। इति विवक्षितिर्विकारउहत्वतद्वु
त्वाघूनत्रिप्रतं तत्र घामाहादिसूत्रे णोत्व विनाश्रुतरूपंयं क्रियत्वकानिर्देशो यस्पयकालमस्थितस्य यरुणो पंडस्यपञ्चति हि तेरिति तिपोडतात्वावाद्वित्वानुपपन्नेजिहातेरिति पठित ६५
६९ वा। तिकउंनानुकरणोवाजिहातेरिति तिङ्स्वयनेवापदमा कितहिर्त्वाये तिक्तोकरणोवद्दतायाद्दताद्धीयमानपापयोगाद्वेति तस्मिस्थित्यर्थ:। स्वरसात्वर्णनवाविवक्षिताद्वानइत्यर्थ:
संपद्यते। अतिक्रयाहात्पयनन्तेपेच्चवार्त्तमीहतीपाय:॥ अतिक्रम्प यस्तियरइतिअनिशब्दोतिक्रमताणो वर्त्तत इति दर्शयति अतिशब्दोऽस्मिन्समाधानेव्यतिक्रमणेऽस्ति तद्यथा तस्मा
ज्ञातणोराजन्यंवानतपन्यंज्ञासणाम तिनवेदवानमस्कार्यमति तन्नतस्मातिक्रमणामाचेच्चतिर्नेसंजवति हृदोनाति गच्छन्तइति बकुधाप्रुनेपु अप्यातिक्रमेणायमसावितिविज्ञाय

तत्पर्यन्तं च ब्रह्मैकरतां याति । तोतिवरं ब्रह्मरूपलंब्वेति अतपय ... यतिर्व । राज्यमानपापयोर्मिथ्या त्वदाहरणो ब्रह्मस्पृहायमानेन पापेन योगः हेतोर्वरतो नृतीया ॥ कर्तृ लंब्ध बंधुजनादेः ज्ञोपस्या
पिविवज्ञायामित्यादिकस्मात्त्वमित्याह ज्ञपेहीति त्व द्यावाश्रयो ॥ नानापद्म समाश्रयोध्याश्रयः इति तथावहेतुमतिवत्पत्र षष्ठ प्रयोगं व्याश्रिता ध्यन व तिके विलक्ष संनकाद्यो विवासुदेवननाशति
ह्वाइत्यादि अर्जुनइन्द्रपुत्रः कर्णः सूर्यपुत्रः प घावाचनेति ... शब्दस्ततः सो स तिनययुज्यते गता घटात् । नानापद्म सामासमाश्रयणात्तस्य विधानात् ॥ वार्त्तिककारेणाद्धितिवाधाकृततज्ञावयः
ताकर्तव्यं मितकाव्ये कर्तव्यं तदा च यंत ... मानसूत्र एव अझिपकावस्य ॥ ... रतास्य ति ॥ उपादानं निमित्तं समवायि इति त्रिविधं कारणम् तत्रोपादानकरणस्य तदर्थः । विकाररूपतो ति कारणा
स्य वात्तरमवस्थो तेर विकारत्नरूपेणात दात्मनाऽभूतस्याज्ञातस्यापरिणातस्य तदर्थः । तदात्मना विकारात्मना । एवाचोज्नमपरिणामते अनन्वायकारणयो रज्जे दोदर्शितः यथा रज्जु
शिर्वासि ति नत्वात्तरमयत्र न रज्जुमात्राशिवप्रत्तीति एवं हिरण्यमवकुंडलं मृद्देव घटस्तत्रैव एव परोदार्वकज्ञवोयवनहिरण्यादिमाने कुंडलादिघटा ति नास्वलु कुंडलं हिरण्यमेन
न वति कश्चित् प्रत्येति यदि कुंडलं हिरण्यं न भवति । किं तर्हि हिरण्यपिंड । ननु सोपि पिंडः एवं वृत्तमेवं दार्धमेव सितिन किंचन हिरण्यस्यात् । तस्मादनुहहकारस्यव्यावर्त्तमासानं
अवस्थानं दा विकार इति युक्तं । अत पुनर्धयस्य भूतवजावविशेषविशेषोलभ्यते । न नु न स्थूलानि वपासिन्नेपमालत छ्वोपादानात् यमये रूपेणाग्रागभूताकारस्य तेन
रूपणातस्यनावानूतजावर इति तस्यार्थः ॥ अन्यथाभूत नावइति वाच्यं ॥ तदपि वा न न त्वर्व्यासंपद्य कर्हेलादेवसि ... यदानुसय हणा एवकर्त्तव्यो । भूततज्ञाव इति व वनाद्योका
र्थनावः । पर्यायात्त्रप्रत्ययेन विकार प तामापाद्य मानां विकारः तदृनेन विवक्षतेत त्वेव प्रत्ययलग्नत्युपपन्न त्वदिदर्शितो । भूततजावा स्संनवति । संपद्यते घटेति शब्दात्मकस्य घा
ता स्वरूपेतात्र त्र संबंधानावात् पर्यायं दर्शितं मिहमनियाने संपघर्थस्य वकर्त्तासपत्तेतपर्यः ॥ अयं कृपनं वे तत्र । वियरस्तां पधन्नासामवति ता ज्ञायमाध रूहः ग्राह्मादेव निपातननासं
पदो पिन्नवति हेवादिवात् । के वित्तु संपघते घटं ति तिङन्तपठन्नियः संपद्यते नासिसंपदोवा त्तत्पर्यः ॥ अभ्याकरोतीति अभूततो विकारस्य आनवर्त्ता वर्त्तमानाद्विकारश ब्दा

पर्व ४

त्स्यार्थे चि घतय इत्वारावुरन्नरास्येति सामान्यत्र ल्ला र्था स्तव कारस्तादि विघातार्थः॥ घत्ततरं तोदत्तार्ये श्रव वारस्य वेरन्नुतास्येतिलोपः घ्रस्य वा वितत्वा कार्यादि द्विडन्नद्येति नि पातलेनायत्वा
७० सोलुक्तनात्रप्रसक्तिर्विवद्धितेतिघ। विवक्षायामेवाम्र तत्तजावसंनवतीत्यर्थः॥ अस्तत्तज्ञावसामर्थ्यादेवलुक्समेवेति। या विकाररुपता भूतसन विकारात्मना नवतिस विपामतस्तेनरुपतास्
(७०) पघमानत्वान्नसंपघतेवमानवृतीत्येतत्समर्थ्यो खरूपांतरतासंपघते तदेवरूपकार्वे दि समत्वे तितपनिघायाता रुकारस्संपत्ता मा नूदिति। अदेवगृहं देवगृहं संपघते। अदेवगृहं घात्मतो
याद्वेत्ता दिसद्धानीतास्मिन्नप्रदेशाद्देवालयीभूतदेवगृहं संपघत इत्यर्थेन दाहृरता दिघेवं दृत्तिकारता दर्शिता। सचस्तियोगः नाना विधे वात्र विप्रसज्यतोतस्माद्देवगृहं देवगृ
हं नवतीतिप्रत्यदाहार्यम्॥ अत्र दृत्तादेः संपत्तिप्रत्ताधिकरतास्याप्यदेवगृहस्याऽतनजावस्यैवा तस्य प्रागदेवगृहस्यापि संप्रति देवगृहस्नपरिणामात्सन्नवमस्तीति कलाक
रातीत्यत्रापि नस्यात्। अत्रापि हिकारकोतरस्यकर्मतापत्तिर्नवेद्। अस्त्यत्रापि विशेषः कर्मव्यापारोपसर्जनकर्तृव्यापारं करोतिवा रुकर्मव्यापारस्य संपत्तिमुल्लीकरोतिकोर्यः
उत्पघमानसंपादयंतीत्यर्थः। ततः संपघकर्तृत्व तस्मिन्प्रयोगशब्देन वोक्तं। इतरत्र दृत्ताद्रेव संपघते कर्तृत्वं शाब्दमदेवगृहस्यार्थमाधारमाव एवतु शब्द इति कश्चिद्
षः॥ इह तर्हि कथं समीपं नवत्यग्यारानवत्यातिको नवतीति कथं न स्यात्। न ह्यसमीपं नवतीत्यत्रार्थः किं तर्हि असमीपे स्थिता समीपं नवतीति तादृशत्वारांन विघ्यति॥
अकर्मकव्यक्लघेतादाजसालापघ्नं। अत्र सर्व विशेषणां संबंधादित्यादिर्यदि वनूतजावादानां विशेषणानांमध्ये न्यतमेन संबंध्येततो विध्यर्थमेतत्स्यायतेऽक्तः सर्वा तीवि ७०
शेषणानि संबध्यंतेतृतीयापमात्रमेवनघाज्ञोतीतितदर्थवकांनेड विधिविधानार्थे। विध्यप्रत्ययेर तितु इर्वरो विहितस्यचरनुवादत्वतस्ततसंनियोगशिष्टत्वं लोपस्य
दर्शयितुं यदि पुनर्विधार्थविहितेन लोपेन वाधमानूदिति विस्पष्टेन विधायततज्जन्मनाकरोति त्यादावनेनप्रत्ययोन स्यात्यह एव ताज्ञाति पदिकेन तद्दन्तविधिप्रति घेधात् ९०

ततश्चैतस्य नियोगाच्छिष्टालोपो न स्यात्॥ पूर्वैतास्तु केवलए वद्धि स्यात्। पूर्वैरपि विहितो यः पक्षतोऽष्टप्रभृतीनां लोपो नवतीष्ट एवं च सूत्रकारैः पूर्वैस्तु केवले सूत्रस्तदात्ता ब्रात्तवति। किन्नाबासादिका
र्थे॥ यदि पक्षे तिष्ठन्ता विकारतामापद्यत इति। अनूतत इवविषयंकाश्चनमा मित्यपनतइति दर्शयति। विनाषायहताद्वैः पयव। मिति विकल्पार्थस्याज्ञापयितस्याव्यात्तिरानावादिव
न्नुवाक्यमत्र ज्ञापयितव्यं स्यात्॥ तत्राह प्रत्यय विकल्पस्त्विति। अपर आह नेकार्थत्वान्निपातनात्समुच्चयार्थत्वं विनाषायहणां चेवमधापनं विना षा शब्दस्य निपातो भवति हृयो वि
नाषयोर्मध्य इति विना के दर्शनात्तत्राह प्रत्ययस्य किंनाम्यर्थे विकल्प्यत इति विनाषेति॥ अनिति विधौ संपदादौ॥ सत्राखस्त्विति स्वयं गोणपती ति विषायहणास्य विकल्पार्थत्वात्
स्व शास्त्रे णावद्धिः। न च संपदायोगे तस्य प्रसंगः स्यादिति नैव तत्र द्वयोर्यथे विनाषायहणानुवृत्ते स्थिरप्यनुज्ञायत इति॥ समुच्चयार्थत्वे त्वस्मिन्नित्यनेन विभिर्नवकल्पे पदादि पियोगास्या
त्त्वमन्यनुज्ञायत इति वानुपपन्नं स्यादिति। अयेति मुन्यत्र व्याप्तिसंभवात्। प्रश्नः संघातस्य तिति ति प्रकारकात् स्वतेत्र सर्वे शब्दस्य व्यासर्वेका तो निज्ञारि ति यथा स्यासेना
यामित्यादि। अत्रा विप्रकारस्यानुयत्त्वं सर्वशब्दार्थः स्वकृत्यासा दिनाम थावातां शस्त्राता मेक देशेनापाद्या त्मनोनानोत्र विवक्षितः न चैकस्याम्पि शास्त्र व्यतनोः सर्वात्मना
विकाररूपापत्तिः। एवं वर्षासुलक्षेणा मित्यत्र कास्यां मिश्रित्यादि। यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिर्भवति यस्वः परिहाप्यते। तत्र कात्स्र्न्यं भवति तस्याद्दयं तद
त्रनयायुक्तं न त्वेकस्यैवान्यत्वं तस्य यहणात्संगतमिति। तदधीन वचने॥ स्वामीसामान्या मित्यादौ इच्छी निश्चर इत्याधियाद्द्रस्य कर्मत्व वचवायसंज्ञा तनयोगे यस्माद विक्रयस्य स्व
रवच नमिति यस्वा विनः स च्चमी इश्वरस्येति। तव्यापेक्षा अधिशब्दस्यार्थं शोतञादिषु पञ्चवेइति सप्तमी समासः। ततोन्यत्तरपद लक्षणाच्चते स्वात् तत्र च ते प्रसङ्गाधीनः पा

लाइतिसमानाधिकरणापदर्शनाद्धिशब्दः शितत्वसामान्यानिघायिपंचालास्वरूतनद्विरोबकवचारश्तिा गम्यते स्वच्चामीसामान्यमीशितत्वसामान्यवतद्धीनशब्देनोच्यतेतत्त्वस्त्रामिसामासमान्यंप्रकृत्य
र्थ।।सामान्यंवविशेषापूलक्ष्न्नणार्थमितिविशेषवाविस्न्युःप्रत्ययविज्ञायतस्त्यादस्वामिविशेषवाविनुश्ति।।देयत्रावा।।त्रसनात्त्राकरातीतिस्वरादिभुत्राजपदितव्यस्तनाध्ययनव्ययलासालुक।।
अपरत्राहतत्त्वेवव्याप्योस्व तिपद्यतेतन्नुवकुवत्कनिर्देशब्दवार्थस्यापित्राप्रत्ययस्यसात्त्वर्यणापस्यिहादव्ययलमितिराजसाजव तिराष्ट्रमिति।।इर्वेतासातिरेकत्नवृति।।एवम्मनुष्यपुरु
षपुरुषमत्स्यिा द्वितीयासञ्ज्ञप्याबलुदूलं।।सातिरितिनिवृत्तमिति।।द्रर्वस्त्रिचवानुत्नसत्लातत्त्वासियोगाइतिनसंबंधंघ्नइतितदर्थमेवसरितत्वंकद्येवांस्त्वतितसतिन।
धिकार इत्यपयेवपत्नञ्ज्ञाप्रयत्नीयस्माड्कनत्पानरत्रसंबंधःसंपदांतत्पतत्नुसर्वे येवनिवृत्तलान्नसंघत्न।।अव्ययानुयकरणातवरघ्नवराद्यावृत्तितोऽजबू।।यत्त्रघना वि
तादि।।यघप्पनुकार्यमेवरूपमनुकरणो वर्ण्ण विशेषंरूपेराप्रकारातेतम्याव्ययत्नाकरणास्ठस्याद्धृस्यपपरक्रूपंविधत्तघनिमात्त्रसाम्पनन्त तस्यानुकरणामन्यतेत्र
वशाद्गपकर्षेइतिअपकर्षान्न्यूनतप्रव्ह निविमिङ्कथनवेतत्त्वअपत्रस्तलवरणन्नस्यार्थ।।यस्यापकर्षेक्रियमाणाइत्यादि।।अत्रापकर्षविभागस्समप्रविभागैश्शब्दः
अपरेत्वंवात्रतमवधवसेसल्त्रियानाल्यप्राप्ति विनुज्पनिरूप्यमाणाभुस्रुसुनमपिनूनाअल्पमपिन्नअर्द्धवद्धत्वस्संपघतेनततोन्यूनमधिकाउमापानुत्तघजवराद्धमित्य
र्थः।।यस्यत्यादि।।यादिलक्षतेर्द्विवचनयस्पद्धिजवराह्वतात शाऽजवतिविज्ञायते तच्चापटच्छब्दादेनस्पात्तिनावःसव्वेवसतिडाविपरत्नतेहाप्रयेद्विवचनघनवराद्धतान्नव
त्तिससाचतस्पाऽवानवित्यामितिनरतरापपयंप्राप्ता तित्त्वाहडाविबहुलामीतिलादिसत्वंपरसहम्पांतस्पास्यादपदापः।।विषयसञ्ज्ञमीलपा ततानदा।पञ्चस्यर्थः।।उदाहरणापरत्त्रा ७१

गस्यरिलोपः नित्यमाम्रेडितेडाचीति पूर्वस्य तकारस्य पकारादेशो पकारस्य पररूपमेकः पकारः। द्वितीयेऽप्युदाहरणे ह्कारस्य धकारो रोतीति व्यक्तानुकरणमेतत् प्रकरणादि नावानुकरणत्वानुगतिः। अव
रुद्धस्वरं करोतीति अव्यक्तानुकरणस्यानेकाचो ऽनितावसितिः अथ ह्रस्य पररूपत्वं त्य घत्र स्यात् डाजेतस्य गतिर्त्वं स्यादिति शब्दानुबायं करोतीति नत्वस्यादि तिवततः पवः एकांत्वाद्दस्य प्रत्ययस्य
त्क ३ रुतोवसि इमुदाहत्वो नो हिता द्विगत्वइत्यत्रापि जम्यझ्घमाने पिनकव्रि दृषः इ उ यांडा शब्दान धकः। नानाङ्णिव्याइत्यादो सुवादेश्यस्यापि डा शब्दस्यापि डा शब्दस्यायत्तणोड त्
सिततः कपथो दर्शनात् तस्मान्नायं सकारतत्वाहवकारस्यादि पट पटात्रसीति स्थिते तिंङ तिङ इति निघातः एकादेशः अत्रासतिचकारे स्वरितो वानुदात्तो पदादाविति पत्ने स्वरि
तस्यात्। विकरणः सामर्थ्यानुविद्विलोरेकादेशस्य पूर्व ग्रत्वत्वजावाद्विस्वरणा तादंतएवमवति सस्यापि णिको विशेषइति आर्यांतस्या नावात् स्या येऽत्र युकारेस्मादेव निपातनांद्विश
यः। त्तृतो द्वितीयस्तृतीयस्तं बड्वीजाकृत्सघो॥ त्व षाठ निघेयामि तिकस्या निघेयायां द्वितायादिशब्दायांडाज्ञत्तानां लक्ष्या। नद्वेशो यति द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थ
इति प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः इति रोवशब्दस्यात्र प्रतिलोमवृत्तिः सम्यक्कर्षणोसह्वाननेति बीजशब्दस्य जावापसहिते पिलखने वर्तते समर्थो भवति। संख्याया ग्रुणान्ताया:
संख्या वा विनः शब्दस्येति एतेन संख्याया इत्यस्य व्याख्यांतनो रश्येयति। गुणान्तेति व्यधिकरणं पदोव कृत्वा द्विरस्त शब्दस्य समपव्रतनङ्वाद्गुणशब्दान्ते समीपइति अत्र शब्दस्यसं
ख्यायाइत्येतद्विशेषणत्वात्स्यापि संबंधि शब्दस्यत्वेन नित्यसापेक्षत्वासमासः। निपातनाच्च सन्नमन्नस्यादि तस्यापरनिपातः यत्रयत्रेन प्रकृति निर्दिश्यते सख्यादिना ग्रहणं तिसंख्यागुणान्ते
त्प्यते संख्याशब्दस्यान्गुणशब्दस्य यस्य समानपोत्ता। अत्रापि गमकत्वात्समासस्तु ताद्दशादिति। संख्याशब्दस्य समीपवर्त्तिगुणशब्दादिरिप्यर्थः। अत्रशब्दस्यायनियतमेव परत्वं विधि

पर्व ४

१२

शिखे साम्ना प्रभावस्येन सामीप्यमात्रं तेगुणा विशति रिसादो ह्रवींवन्मृतेगुणाशब्देः नीप्रसंगोनो जावनीयः अननिघानाद्वाचप्रत्ययाभावः द्विगुणां विलेखनं करोति द्वेत्रस्येति अत्र विलेखन शब्द
स्यहेतस्य प्रयोगात्तत्संयोगलक्षणाप्रच्छादे जाकद्भवति। नत्वन्नेनुत द्विते नद्दनावाद्विता येवनवति अथैनं तस्मान्नव्याख्यायते। संख्यायाइतिपंचमी। अत्र शब्दोवयववचनः। संख्यावा
विनः परोयोगुणशब्दास्तदन्तायाः चन्ने तस्विप्नत्ये वंसति गुणान्तायाः एवं संख्यायाइति विशेषणं स्यात्तनगुणाः यद्वृत्स्य समासे गुणा नृतस्याः एवं तर्हि मा नृतं दत्तग्रहणं संख्यायागुणादितिवत्
स्त। व्यधिकरणोच पंचम्यौ संख्यायापरोयोगुणाशब्द इति एवमपि वाक्ये प्रसंगः पंचगुणाकरोती तिपिपर्यय प्रसंज्ञाव्येनागुणाशब्दा परायो संख्यानद्दंतादिति एवं। तर्हि संख्याद्देयगुणां
नादितिवाक्यसत्वं तत्पातुनन्तं तमित्येवग्रतत्त यत्पाल्पासे द्विगुणान्नोग द्विचं करातील्प चापि प्रसंगः। समयाच्च यापनायां। समयाकरोतीति अत्र घ्रमे पारवे शर्प प्रापरस्यावास्य सम
यइत्येवं यावकृष्णुद्ववसंघातुसएव मुच्यते समयं करोतीति समयो नियमः संगवोभावासमयनं समयइति सपत्र निष्पत्रादति व्यथने। पतंत्वने मे तिपतत्रे शराणां पुष्पगतो बर्हः। स
पत्रंशरीरमिति सहपत्रैर्वर्तनंरति सपत्रः। आपुंखान्मृगस्य शरीरेशरं प्रवेशयति नाप्यते। निष्पत्राकरोतीति निर्गतं पत्रं तस्मात्। निष्पत्रं मृगं करोतीति। यथास्य शरीरे पुंखं प्रदेशो
पिनलिंगतितथा शरीरे शरीरानि प्रमयनलाप्यो। सपत्रं हन्मि तिपत्राणि पत्रा निजलस्यवनत इतिक द्वैकरोति ताबकुलमिति तृतीयासमासः। नृमि शोधक इति निसंत्रो गजो विवा
यो रिति जिविकायां बध्या समासानि निष्कुनानि निष्कोषणा। निः कूलाकरोतीतिनिष्कुशितं कलमत्र यावपचनामस्मादितिव कुड्डी शितोडाच्च। सुखप्रियादानुलोम्ये आराध्य विनानुवर्त्त
नमिति। आराध्या। स्वाघ्यः तेषानिघानि सुखकरणकस्या आनुवर्त्तमाघ्र्यानं तदानुसोम्यं सुखं करोतीति नौषध्यामनितिश्रपचं लेखः पंज्ञः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। क्विषिद्वन

त्विमितिस्वाप्यायर्यदनिषस्थावरतोनेघस्यावरतोमवावितस्यपिनंतत्त्ननत्त्वप्तिज्ञोम्यो॥सूक्तात्याते॥सूलंकरोतीकदन्नमितिसूलमुरंतोहा॥ज्ञासिनम नंकदनद्य॥सत्वादशापद्ये॥सद्युसाधुरस
लघाग्द्दाव्यतायेयतिधाद्गस्मादेवनिपातनना॥धुः॥ऋतोदात्तोहिसत्पराद्वःसत्पनेत्त्निनितात्कृमिः॥न्नतवसत्पचेतिशपेरयःशपध्यः॥नांतुरन्नादिडवं॥ज्ञानस्यतण्यमितितिनयेवतप्यपादाद्यों
न्यांचेतिचकारस्यानुक्तसुबयार्थत्वात्तस्यार्थेयत॥मद्रात्परिवापणे॥परिवापणमितिकर्मव्यापारामात्रावाविनोवपेर्ऌमातो॥विल्फदः॥मद्रुल्यंमुडनंकरोतीत्यर्थइति चोलदी
हादो॥नद्राद्वेतिवनव्यमितिमद्रादित्यर्थयहतोमितिनुव्याख्यातेमंगलादिन्यापिस्यात॥समासांताः॥अवयवरुक्तोन्तराद्व्रशतिआदअवयवाएकदेशइतिसयीपवचनस्त्तान्नद्य
तेधप्रत्यपरत्वेनैवसिद्धत्वात॥अवयवचवचनेयासराद्दमाश्रयतासमासान्ताउत्तरपदाचराशतएवसमासंतेसमासोनवतात्पात्तोनवतिएवतेसमासस्यैकदेशानवतियदिग्रामवता
तद्यत्पयान्तस्त्वाहतनदेनसमासक्रियतेतथापवकपोत्पत्रवद्यतेसमार्थेप्यन्तरपदेकोपिनतपश्चातसमासेननवेतितव्यमिति॥येपुनरश्चूपन्नेदोषास्तेप्राप्य सूत्रएवप्रतिविहिताः
अधिराजसुपराजमितिविन्नत्रार्थेसामीप्येवाव्ययानावः॥अव्ययानावेशइत्वउत्तृतिप्यच्च्नन्येतिस्पष्टद्विपरितिसमासारसा॥न्नश॥सर्वरवत्रिरित्यकारःकोपवस्यनिषदधकोपनिषदं
सुन्नत्लं॥द्विघानद्युदपताद्रासमाहारइतिस्वाडापिन्नतो॥पधुरःपगतोधुरइतिप्रादिसमासःतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपक्षरोननवश्ची॥विसरःपूर्वपदंवात्रनिपात॥त्याधादानाउपस
र्गोस्यविवर्जमितापदतहं॥उत्तेनाचेः॥रापोस्वरादिघतोदातोपष्ठितोअध्यसमासग्रहणं॥किमर्थं॥यावतावद्बहुव्रीहोपरुषस्यातगुलत्वविज्ञायेत्कृतन्प्रवृत्तिस्याद्दवद्धुतिदषणान्नादिति
प्रायेणसमासविशेषग्रहणमस्ति॥यत्रापिनास्तितत्रापिसंघानएवकल्प्यते॥यथाच॥पत्यवचद्यवोसामलोम्नइति॥यत्रतत्पात्कुजयंनास्तित्रद्भवेस्थितिपादोनदर्थसमासग्रहणामि
मिति॥नद्दृजनात॥पात्रशद्वानुपादायतिद्वृजनवचनमसमासांतोनन्नवात्पदमार्थोननवतिपारिगणितान्यएवपद्वाचित्वःसमासान्ताविधानात॥तत्रद्दजनार्थस्यकस्यविदन्ना

प१४

७३

73

वृत्त नाववा प्रतिषेधानुपपत्तेः सुराज्ञेत्यादौ प्रादिसमासः। द्वित्र्यार्यस्त्वियत्तामिति द्वन्द्वं संख्यातामपि कर्त्तव्यमेव अवज्ञायतो ति क्रमणोऽवर्त्तमानयोः स्वल्पोऽयत्तां मा भूदिति।। प्राग्बहुव्रीहिरियत्तां
चेति।। बहुव्रीहौ राजाऽऽग्नत्तो रित्युत्तीयो योगादयमधिकार इति तत्त्वबमित्यर्थः।। किमः क्षेपे।। किं राजेति। किम्।। ज्ञ म इति समासः क स्य राजा किं राज इति च क्षेपे किं राज्ञ क्षेप इति शकसमकर्त्तं
मूः कस्मादत्र न न वृत्तिलक्षणाप्रतिपदोक्ता या प्रतिपदोक्तास्य वयरूत्तामिति।। कश्चिदाहुत्त्वानेन ज्ञापयति मिह वृत्तिता वानापति षत इति तेन निर्दिता धूस्य राजा दस्य किं धूः शकटमि
मिति बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धानवतीति तिस ... ह्यवत्तुरोधादुपपद्यं।। तस्मात् द्विस्यसार्थ्यं तेऽपि अयरूतां।। बहुव्रीहौ संख्येयेन बहुगणादुत्।। बहुव्रीहाविति। सङ्ख्यस्ययेन पुर्वम्पर्थेस
न्नमात्तस्येयत्तामिति। तस्यैव संख्या हत्त्वे यो धिवार्थ्ये वर्त्तते द्वित्रा। पंचषा इति यो पिषु अर्थे द्विनदशा। स्विदशा इति। न चावपि संख्येयत्व वर्त्ततेसंख्यपस्त स्यैव वार्ज्ज स्य सुजर्प्य
स्यचात्तिधानात्।। उपदशा इत्यादौ टिलोपः। न पविशाइत्यत्र निविशतेर्डितीति तिलोपः। ङ्योरकारयोरतो गुणोपर रूपत्वं। वित्रगुरिति।। गो स्त्रियो इति ह्रस्वः। संख्येय इति शाक
मकर्दम्। इह कस्मान्न भवति वित्रगूरिति निजिवयुक्तन्यायेन बहुगणाप्रतिषेधास्स दशा विज्ञाने सतिसंख्या त्र स्यत्तु पदो बहुव्रीहिर्येन प्राप्तेऽस्या देत्तवावैपुल्यवचनो
पि बहुवचनोऽपि बहुशब्दोऽस्ति न संख्यापदं नियतं गणा शब्दोऽपि संघवचनोऽप्यस्ति तस्माद् शब्दो बहुरूतासाहचर्येन संख्योत्तरपदं यत्तां प्रमितितातत्ता पर स्य रसाहचर्यो ७३
संख्यापदयोर्वपर्युदासात् तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समाससंभवात् साहचर्यस्यानवस्थितत्वात् संख्येययत्ता ... पव वृत्तान्तपगा इति।। अनियत ... वयवचनयो
रपि बहुगणशब्दयोः स्वप्रकरणादीनाम् अवविशिष्टेवदशादिषु वृत्तिस्तदा नित्य सम्भवान्नवोदयन्न पतायवर्जव इत्यविग्रहे बहुवचनं। अत्रे तिन पगणा इत्य त्रा
स्वरविशेषः। इतिः विसस्य नाशातत्त्वं स्यात्।। नसिद्धस्यसतिसर्वपदस्त्र तिस्वरेण प्राद्यात्वमेव न भवति। संख्यायास्ततोऽरुषस्यति। तत्पुरुषस्यावयव्रतं यत्संख्यादाचाजन्तर

६

पदं तस्मादित्यर्थः॥ निस्त्रिंशा घर्घ्यमिति॥ आदिशब्दः प्रकारे। अव्ययादयस्तस्मात्तरूपाभिविशधकारगोविंशतित्यादौनभवति निस्त्रिंशानिवर्णाणीति। त्रिंशतङ्गुलायासंख्या
यानिर्गता निः अधिक त्रिंशानि एकत्रिंशानीत्यर्थः। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति नतो नि दीर्घतरइत्यर्थः॥ रूढिशब्दस्यैवं यथा कथं विदुत्पत्तिरेव क्रियते स्वारार्थं
अन्यथा समासाद्युत्तरपदत्वलक्षणेयत्ते तपश्चात्तद्बहुव्रीहौ सति समासः तत्रैव पदं व्यक्तः स्वरः स्यात्॥ इदमेव विकरणालिंगसमासार्थं उत्तरपदसमासान्तेन
तोपश्चात्समास इति अन्यथात्वय स्वर एव सति शिष्टस्यात्। यस्क्रमन्ताते ततेसमासे समासान्तोयरूणासामर्थ्याद्वा गमनवत्त्वय रुणे न गच्छ न इति तस्या पिञ्ज
पकार्थे विकरणं स्वरविधेः प्रयोगो वसमासान्तो भवतीति अनन्तरइत्यन्तोत्तरपदार्थ एव प्रत्यय प्रयुज्यते॥ अतएवात्तानन्तोसंबंधि नियाधूरिति विज्ञायते इहैव प्रतिषेधस्याव स्तूचे
त्वन्तस्यस्वरूपेणाधिकरणालादन्तरइति सप्तमी दिकसंबंधकाधावि रोधोर भ्याधवयवोऽन्तः॥ नसंबंधीनीयाधूस्तस्यानभवतीत्यर्थः॥ यदिलन्तेसमासार्थेन भवति विज्ञायते इ
हैव प्रतिषेधस्यात्॥ दृढधूरस्य द्वाङ्घूरस्त इति इहनस्यादन्तस्य धूरन्तोधूरिति॥ अपरवैवं विज्ञायते तान्ते पूर्वपदेन भवतीत्येवमपि हैव प्रतिषेधस्याद्दृढधूरिति। इहतु नस्यादृढधू
रन्तइति। तस्माद्याख्यैनीयादुक्तएवार्थोन्याय अर्द्धर्च इति अर्द्धनपुंसकइतिसमासे द्वौ बहु सिंवेति पुल्लिंगत्वं॥ बहुव इति बहुव्रीहिः ललाटपुरं नान्दीपुरमिति षष्ठीसमासो परव
लिंगतां भवति लोकाश्रयत्वात् लिंगस्याय षष्ठ्यकारान्तेन पुरशब्देन समासे न तत् एतस्मिन्निति तथापि व्यंजनान्तेन समासे न तस्यार्थवत्त्वाभावादिति पूर्वे कृतं। द्विपसमीपमिति द्वि
गता आपो यस्मिन् संगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः अन्तरूपस्वर्गेस्यीप इदानितराम्॥ राजधुराहय षष्ठीसमासे म हाधुर इति बहुव्रीहिः स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः॥ आ महत्
तस्यात्वं॥ अरत्नोमात्रे च कइत्यादि॥ नगरत्नस्य बहुव्रीहेर्नञ्स्तद्वर्णस्यमाणावकएव विघेयेप्रत्ययइष्यते॥ तथा च बहु द्वन्द्वपदस्य वरणाध्यायिन एवेत्यर्थः॥ अन्तर्वक्तं सान्तव

प पं ४

ह्रोकस्तनमिति शेषाद्विभाषेति कं। बहुरिति कालं। अत्र तत्पयत्वय पूर्वासाम लोम्नः॥ अनविधत्तिसाम मित्यादौ प्रातिसमासो बहुव्रीहित्वं च यिभाक्स्वयथासे नवंवे दितवाः अक्लोहकमणपूर्वायाइति
नलादिशब्दात्पूर्वं यस्यास्तस्याम्नुस्वरच प्रत्ययस्यात्॥ तस्मा नूमिरसिन्नुत्तसहमोहेयात्द्रौ विभूमिरस्मिन्नू मदक्नुमोदे याकः पुनरसोइष्विमाहद्विगोसीमा। नूमिशब्दावानद्विशेषो सस्यसं
७४ पन्नदप्तवाः। यस्यदानतोः खिलसदशानदन्तमगोदाचर्यासिद्धत्वयेस्य तत्तयदिसं रव्यायानुत्तरस्नवतः पंचगोदावारं पेचनदं नदिमिश्वेतिसमाहारव्यायिनावः॥ पञ्चनामदतिपञ्चा
कारोनान्निरस्येति प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहिः॥ पसंनानावस्येति वा वियदगङ्गादिषु दर्शनात् सनम्याः परनिपात॥ नतोनानइति॥ आपोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति गगोश हृस्य ऊ स्वः
७५ तदेतदिति। नत्तनूसादिकं योगविभागेनेति। अत एव शाकपथ्रत्ययनिर्देशात्तः॥ अत्रोदर्शनात्॥ अदर्शनादिदिववनाहसीवाद्विसन्निसहशा पेहन्ति रिहाद्विशवृत्तपत्तिः।
वलनागाल्वंनपुत्रराज्ञमिति॥ तवलत्तिवपुष्करान्मावेति ठपमितं याघ्रादि त्रिसमासः॥ कथमित्यादि नन्तु दर्शनादन्यत्रयो हि शहस्तदत्तादिता लं गवान्तकपरातयोस्वस
मुदायो दर्शनवचनोनास्ति शब्द इतिकात्रानुपपत्तिः सत्यमहतेतानदर्शनादिति सूत्रार्थेकसामान्नभवतीतिमन्यमानास्यावं ग्रन्थः ङ्सवः॥ वचनःपर्याय इति तस्यप्रसिद्धत्
रत्वादितिभावः॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्री पुंसधेन्वनडुहवसंमवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीववनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व ७४
युपञ्चायुषपर्यग्युषतो जातोक्षमहोक्षो द्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः॥ समासान्तपदस्थानीति॥ क्वचित् बहुव्रीहेरेवक्वचिद्द्वन्द्वस्यैवमादिको नियमो ग्रंथस्य अपिशब्द
हन्यदपिटिलोपादिकंतन्निपातनादेवास्त्रियपुंमानितिस्त्रियंप्रतिपुमानसूरइत्यर्थः॥ अचित्रकवंइतिचा गपङलादेकवचनावः दारगवमिति सर्वहिलोविनाषये
कवचनावंति सन्धम्यर्थंहन्तयोरव्ययोः समासः। नपघतेवार्थनयोगानावात्समहत्तिवति। इहव एवचेति। अहर्दिवमितिरोसुपातिरेफवपमनयोर्दहइतिनक

मिवशेषारंजात् । विसाया मित्यद्वितार्थो विधीयमानो विसायांनप्राप्नोति एकशेषे रं ना घनप्राप्नोतानी वासायां द्वंद्वे निपात्यते नेचा सा घोतना द्वे केषनगतार्गलम पि
यं चित्र विरुपा मपि समूनार्यामभिवशेषारं जात् । अथ यि नावेवाकाल इति समानस्य सत्वा कं निःश्रेयस मिति यादि समासः निश्रेयसु इति निश्चितं श्रेयो नेन ति ब्राह्मि यो फलम्
नायकसना यंय पाद्धि वेव नयामा यामय त्राणायइ तिसरव सस मिति । अथ यि नावेवाकाल इति समानस्य सत्वा कं निःश्रेयस मिति यादि समासः
नारायकसनायं यपाद्धि वेवनयामायामयत्राणायइति सरवस इ तिसरव समिति । त्र्यो विचला रो वात्रि स्वः चतुर णां समीपे त्र प चतुरः ।। बहुव्रीहौ संख्येये इति डाचू स्यड्ड वोपवाद श्चि धीयते ।। ब्रह्म हस्ता न्यो व
च ।। सोपसृष्टा वितिसवे ।। नगपङ्कुसुम्ब इति य सवोयय एषि मन्यते । अवरूत ततो व तद्दसंसत तततम भरतमसो आदिरसो अपकरो तिः पवा घरचअ घंनवत तत्र मस्या धंमसः ।। य्यसो
चसः ।। वर्चोदा नि धनदाद रतो पुरुषासमासः ।। अवसमन्धेम्य स्तमसः ।। अवरूत ततो व तद संसततततम ।। अवसायः प्रस स्य दृष्टा य स्व नावावत्यादिव घपिस्य राज्ञा म्पत्वालविशेष व न्ने ते नया पि माद्विसमासे त्र रपदार्थस्य प्रसस
वसाय श्रेयसः ।। अव क्लसुराहात्र श व वनाहृत्येव नाः अवसायः प्रसस्य रक्षा यस्व ना वा ह स्यैठति । श्रेयश द्व स्येति र्यः ।। अचवव इ ह स ।। रहः शब्दो पम प्रकारो व र्त ते अनु रहसमिति अनुगत रहस्ति आदि समास अनुगतो रहो सिन्निति
मा शिविषुया मावष्ट्वे ततः स्वनावा हस्येठति । स्वः श्रेयश द्व स्ये ति र्यः ।। अचवव इ ह सः ।। तपं वत दूष्यत द सम त्पतरह इत्यर्थः ।। प्रतरह स स समीस्यात् ।। सन्नम्यर्थे व इत्यप्य इति रचम्प द तः शब्दस्य स
बहुव्रीहि वो एवमवहान रहः अवहान रहो स्मिन्निति अवरहसं । तपं वतदृष्यत द सम त्पतरह इत्यर्थः ।। अत्यर्थो । याचरांतो वा यामयूद्ध आया मवधत्व निधेय इत्यर्थः ।। अर्थ्यातु
प्रमास्वत्व मिति भावः ।। अनुगत मायामे ।। अयमन धेय इति प्रवृत्ति निमित्त माया मान घना रूप पर्यवसानं ।। अत्यर्थो ।। याचरांतो वा यामयूद्ध आयामवधत्वनिधेय इत्यर्थः ।। अर्थ्यातु न९
रग्य त्वात्यर्थ विधातव्ये निपातना द्गुगतं वानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । यस्य वायाम इति समास इति । ननु तत्र लत्र तो नेतत्र वर्त्तते ।। स्त्य मि हा पि वा स्यं यानेयानं प्र तिगवा
नं प्रतिगवाम स्याव न त्राणा नाव ।। अनु रु राज्ञा त्यय विधात व्ये निपातनो सयातो त्र सिद्धा स संय हार्थं ।। तेन यद्गवां वास्यं त वैवू जव ति । हि म्ना वावि स्वा वा वृ द्धि ।। समास
स्यानिपातन इवि । तत्र तो नातार ।। यावतो वक्लता हलद्रि नाहु पानद्र ध्व ष्व यहर्शयति । यस्मिन्वनो प्रदिस्याघर्मः कमाधरे रूपजायते साप त्र प्रिन्यो ति स्था माहि

पं ५४

येनोपज्ञत्वात्तेसाक्तिकिः । वा चान्नि द्विनता वि ति ॥ अथ मेघादौ द्विस्तावेति द्विस्तावनी शब्देन तत्संबंधिन्यस्याश्च विर्लक्ष्यते सैव तद्धियद्देन संख्यायत इति सुखवत्ययः प्रत्यय
सामर्थ्या वसत्वे द्विस्तावतात्पुरुषसमासोयं । सूत्रे लिंगमविवक्षितं द्विस्तावो निर्दिश्यते । न चाग्निर निधायतेन वद्धिः अग्निरपि वेदिरवाग्र नरवेदिवारणात्वात् त्र ख व घा
७५ मणि मणि ध्रियत इति वचनात् ॥ नपसर्गाद्दिधनः ॥ अध्ययनस्य क्रियावचनस्योत्वात् चतुपसर्वसंज्ञा नावाच्य पसर्गग्रहणं ज्ञापयति लक्षणो ॥ तत्परजस्याङ्कुले संख्याव्ययादेः
75 अंगुलशब्दात्स्यत्यादि सर्वत्र समासांतसंबंधे षष्ठी ॥ अहस्सर्वैकदेशसंख्या तत्काराणाच्चरात्रेः ॥ अहर्ग्रहणं द्वोघार्यमानतत्पुरुषार्थं मुखार्थं द्वयोस्तु पुर
पासंजवात् । नद्यन्तिसमवायस्य सौरात्रिश्चेति । नापञ्चरात्रि इत्यस्ति ॥ यद्वित्रिशब्देन तत्गुणा महत्सूच्यते दशशब्देन च तद्गुणा वाक्त्यस्तनु संभवे दपि विशेषसमासः ॥
गोण्यो तानुनवद्धि । न च मुखसंभवति गोण्यपुण्या पुनस्तस्मादहर्ग्रहणं दृष्टार्थं ॥ अथ मेरु मन्त्रणि शिरावत्सोरात्रेश्चद्वसिति दृ इत्समासांतो निर्दिष्टः ॥ अहोरात्र
इति ॥ समाहारद्वंद्वे गात्रजापाद्य पुंसि ॥ अक्षोत सरूपरात्रर यतरेचि तिनकारस्यरुत्वं ॥ तस्य रोशिवृक्त त्वं ॥ त्रिरात्र इति समाहारद्विगुः ॥ नीरात्र इति प्रादिसमासः ॥ रो ७५
दिल्लोपे हर्वस्याहराद्यौ ताः ॥ अक्षोक्षोएतस्य ॥ तस्मिन्परस्वृत इति ॥ समासांतप्रकारतान्नच यतो यमादेशो विज्ञायते न तदप ग्राहः । स्ववरजेव विहित इति सामर्थ्याद्य
मर्योत्तन्त्यते । व्याख्यानाद्वाह्यादेशस्त्वयं समासांतो न विज्ञायते । न घस्योसान द्वियादिवत् । समर्थ्यात्वादि सामर्थ्यमेव दर्शयति न हाति । एकशेषविषसनावृत्तास्त
वत्ससंभवतीतनेवद्वस्यासंबंधान्तषष्ठीसमासः नापि विशेषण समासस्तन्नहि देवतस्य विशेषणत्वं संभवति एतनबहुव्रीहिर्व्याख्यातः ॥ घञ् इति तद्धितार्थसमासश्च ।

॥

तजनकरणात् तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् [illegible] द्विगुता [illegible] दि निताले [illegible] पे त्वनार्यकं [illegible] अनुग [illegible] नियमस्को स्त्रियत्वनात् ॥ अ॰ एते त्यद्रूत्येनावदे शावसूत्रं कर्तव्यं अजनुवर्तते ॥ एते त्यप्रयोहः श
हृस्वतो नावट्टिटचोपवादः तचाविश [illegible] नपसर्गाद्दिघन ॥ अघया [illegible] यक्तोपे सतिअरत्वादि सिद्धं । रात्रा [illegible] पुसि तिवचनात् स्त्रियां त्यपांतावाहृजयोरत्रा विश [illegible] एते मरः तिवचनेसं
स्याप्यृघार्थे ॥ इतरया वानु तस्य [illegible] सर्वेच समासांत संकं [illegible] री ॥ सरव्यादे दि तिवत्यमनस्य समाहारे त्व तसंज्ञवात् । नत्रमेना स्याव ॥ को विलिता दि यथाडयमेयोरि ति मन्माद्विन
ययार्थहत्वां द्विवचननिर्द्दे शातये [illegible] द्विपात्रमीदाम यौद्धयो रपिद्यहत्वं मिति ते बामनि घाय ॥ अन्ना पदे नन्नमौ वो एकस्या परउति वकुववन इ संगात्सो त्रे [illegible] वन
निर्देशः ॥ एकशः हृस्याश्च [illegible] त्यान्तरमिते [illegible] नेति ॥ नो पना यरराजाह सखिन्ना [illegible] हकस्मादि [illegible] चस्याङ्म [illegible] टचूस्यात् । स्यादेतद्विदः तिपुंवजावनडि [illegible] विट्लोपस ति
टिलाज [illegible] राज्ञी तिस्यात् नर [illegible] राज्ञी तिवष्यते तस्मात् [illegible] टदोनुत्पत्ति र्वेनाचो निजा [illegible] टचश्चि करता [illegible] दानार्थमन्यथा प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वा द्विधुरः च धूरस्य [illegible] विवप्रत्ययस्य
रावयन्न [illegible] तिस्वरता वाध्येत त्वा ॥ गारतशि [illegible] नुवि ॥ पंचगवमिति समाहारे [illegible] पंचरू ति [illegible] द्वितार्थे सप्तमी । पंचमपंन्न गपरू पंपपंच गवयमि ति यो च द्विगोर्लुगनपत्य इ
तिरुपयेदो [illegible] न्नवतित पानत्रे वा [illegible] ॥ अया [illegible] या सुरसः ॥ अयारव्याया मिति पंचमपर्पस [illegible] पंचमपंते नोरः शाहेन सामानाधिकरण्ये सामानाधिकरण्ये न सरपुरशा हूइत्या
द्वितत्या नते वो [illegible] नाहर्यिता ॥ अनसूनः ॥ जननइ [illegible] इमादि विषवि शेषा हियमर्थ व्यवस्था [illegible] राहूस्य ॥ उपमानादद्य तीषु ॥ अया लो हइति ॥ अवनन्न स्तत्पुरुषादि तिव
तिप्रघनन्नाव्यंमन रत्नि यलो इइत्यादि घत्पदाहृर्दर्श ॥ खायी [illegible] ॥ द्विखारी ति टजानावपद्मेनपुसकारुव्यवं [illegible] यं जागः रा [illegible] वनुम्न ॥ का यं द्विखार त्रिखारं ॥ खारा [illegible] न्ना

प० ४

९६ मातार्थैः सारयाद्येस्ति॥ क्त्रावनदूस्य परिमातासोयायास्यज्ञत्वच्चाव्येन्यो पिदस्य नेखारशाताचर्षेति॥ यत्रिकम॥ द्विचित्र्यांजले॥ ह्यन्त्यांजलिस्यांत्रातो घन्यश्रीतिरिति॥ अजनिप्रभि
तांश्रीयाहिरं जलिनपातिाद्यंतस्य मूत्पत्वसंज्ञ्यात ततस्य विमातात्वात् श्रा एहीयतीयस्य ओष्ठर्द्धूर्वेति लुक्॥ घ्यंजलिङ्वय इति व्यवस्थितविषयत्वाद्वा कुञ्जरपद
द्विगोर्नवचनवत्वात्कुञ्जा॥ अनसत्वात् पुंसनाते [illegible]॥ स्वचामातामिति सुघुत्रायन शक्तिमतामि [illegible] नूप पदसमासस्य॥ अनेहसमिति निनद्य हिवेरयात् धूर्वे दधरसु स्त्रते
याद्यानुपसर्गयोष्येदादेशा॥ ननवपवदसम [illegible] द्वितीयेकवचने॥ अनुपहतं [illegible] स्या चै॥ [illegible] शातोनान पदाख्यायां॥ अत्र रता॥ मिश्रावधतूर्यजातपदशब्दो योनावश्रद्या
९६ न्यावाया रीतिवत्वहित्वात्समासेन वे तज्ञ्जन्मराज [illegible] पदलमाख्यायतइतियः [illegible] तनसमासे विष्येपितस्य यासिद्धत्वास ज्ञोज्ञा सत॥ एवजानपदवि शेषतो
मायते॥ नसमादितत्पुरुषविधानमिति [illegible]
पुरुषान्मापूर्वादिति तत्पर बादेवा [illegible]॥ अज्ञोत [illegible] यय विधाने ज्वलतोऽज्ञानपदात्वं यावसमासे [illegible] संमासस्त्रमधारया वा॥ देहाघदय हात्रास्समाहारः॥ तत्र
योनवतिम वयोत्तावयुरस्ता अज्ञोऽज्ञात तेन्या तासि [illegible] ह्यतुत्वमानेद्वि वत्पुरुषाधिकारोनमिवर्त्तेत॥ अव्ययीनावेशस्त्प्रभृतौ न्यः॥ जरायाजरस्वेति॥ जरा [illegible]
ययार्थेयद्धयिति ति विसायाय स्वयंसमासांतान विज्ञायते॥ [illegible] प्रत्यादिन्यः परस्योन्नियाद्यन्ततत्सर्जनवतिस्यावायीनावसंज्ञोनवात् त्पुरुषाप्येयरुतो॥ प्र [illegible] मिति ९६
समत्रेय या र्थेयग्पतः [illegible] योनिति निर्देशात्पंचमी समासः॥ उपसर्जनस्य च परनिपातः॥ अत्रावारस्वावादी॥ अक्रियो म्यं
[illegible] यान्नजयासमासांतप्रत्यादिर्येयथा [illegible] नाकः॥ नपुंसकादन्यतरस्यां॥ नपुंसकायहतात्कुत्तरपदविशेषतामिति नाम्यस्थिनावविशेषतामक्व

सिवायत। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः॥ नदीतिस्वरूपग्रहणं तांसंज्ञा... र्णमास्याग्रहायण्योरुपसंख्यानात्॥ अथ घ
ति। तदंतस्यात्र्ययीभावस्यासेनवातद्योगविधानं चिंत्यं प्रयोजनं॥ गिरेश्चसेनकस्य॥ अंतर्गिरमिति विकल्पार्थं वचनं ... वसि
तिषु पाठोनर्थकः स्यात्॥ सर्वत्र सेनेनैव सिद्धत्वात्। पारिनाधिकेन सदा। कुस्मि सविनवि तितिदु ... शायां॥ कुर्ति ... हि
बकुडी हि शब्दात्संबंध्यामवितव्यं॥ समासांतसंबंधेषष्ठ्या वा यथा तत्पारुषस्याकुले रिति॥ इत्तु समन्ये ... तूय
वा॥ नचैवंभूतेनैनैव बकुडी हिः शब्दो विशेषयितुं॥ विमतिन्नितितन्निवचनत्वात्। स्यांगादितिपंचम्येकवचनं ... वा स
रत्तांविशेषत्तामवकल्पते॥ तच्चानिष्टं॥ तस्मादेव नित्यमयमाश्रित्य विजन्त्याय स्संबंधपत्तव्या इति कुस्मिष्ट दाघ
वाक्येन वित्तव्यं॥ यच्चितन्नेष्यते समासांतविधिरनित्य इति वक्तव्यं॥ एवं तर्हि इषनपिनविष्यति॥ तस्मात्स्थूलजं
त्पाकुदीर्घवस्थीति दीर्घेसवप्यानियस्याः सादीर्घसावप्यातच्चषविसति डुघुदान्तोऽनवतिट विट्ठसतिड़ीबंत्या
नित्यस्विरेितोदात्त एवन विष्यति॥ तत्राशब्दावाच्छोस्त्रादि तिनिनाध्ययेति। विवाम्नाबाप्नु छइ त्पतानुवृत्तेः षवाव
तमंतोदात्तं नव तिपर्यांकवकयकाइति॥ शब्दादेर्नाष्येधिकरणेन॥ अङ्गुलेदौराति॥ अङ्गुलिसदृशा ... नाते

प पं ४

७१

घोनोपपद्यत इति नाव नन्नु केशकूली प्रमाणम स्यदारुणा उ त्वत्वे या सेनवनितचाह्यस्यलित्यादि ॥ इ ह व बकुब्रीहर य… घन्यत्री तिरिति । अजनिप्रमि
तत्तवतत्पुरुषस्याकूले रित्यादिना दाम्न वितव्यी । तस्मात् बकुब्रीहो दारुणा वाक्यणा ॥ एवाकृविलि शाद्व इति सुषूङ्किमि वस्थित विषत्त्वाघाना कुधरपद
तंषनन्नुवतिप्यते द्विपूर्वस्त्रिमूर्धत्पञ्च द्वित्रिन्यां षाहक्रूर्द्धे स्वेति तिपाद्विकमे नादो तत्वेयथास्यात् । षविहिसति दि हि वस्याट् पूर्वेद्वं घरसु प्रत्ये
स्यत्तुयदास समासात् द्विधरनित्यत्वाद्वनाव विमूर्द्धोनं सप्तर शिंगत्णा ष्ट्रइति रोधकाथास्यात् ॥ एत्तु सति यदास मासांन्ता तूर्यंजानपद शब्दो यो नाव प्रध्या
त्वामिति स्वरश्च्यासि द्विअनित्यत्वेऽष्ठविधानाद्दावाव गम्यते नित्वाद्विसाते प्रत्ते पद्यपि विहिते द्वित्रिभ्यामिति तोञानत्ता ॥ एवजानपत्वेनि शोषता
अनित्यत्वेऽस मासांतान्नाव पन्नेसाव काशांद्विचिसामि तिस्वरं वितत्वरोपाधेतोति षत्पयां तरकरणाम पवजव दाघद्र्य हाव्रास्य माहार ॥ तत्र
अन्यथा यकांवन्नाता दितिवदवारां तमेव निर्दिशेत ॥ यदि तु नकारां तो निर्दिश्य ततथासति समासांतो न भवि त्याजरच्वेति ॥ जरा …
बकुब्राहकार्यित्वान्न द्वका शला समा सांतो दातत्वेन वक्येवा । अद्धरणा प्रमातापो प्रहरता प्रत्ययांता इति । तस्य इत्तत्पुरुषाप्येयरुणा ॥ घ तर्द्ध मिति ९६
लिंगादि ति ह्र ता तिडाप्प्रनिर्दिशात ॥ ह्ररता यहातानगत्येतइति ह्ररताथेयाह्वयोत । अपि प्रधानह्ररतांग्रह प्रावारस्थावाब ॥ अद्रियायां
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ कपुनः पुरतां प्राधान्यमित्यत आह यत्रेति ॥ न के वल … यदाथं एवेति समासवपवभूते … इति नाम पिनाव विशेषता मक्ष

इनु सप्त तेनपुन सुप्र विशती तितत्रा दार तोऽनुद्भूतावयव सेदस्यपन्नस्यत्रपदार्थत्वात्॥ यथाह न्न शब्दस्यावयवप्रसिधेयोऽन्नु शाखावयावयव अनुमीयमानस्या यद्वार्थत्वादित्य
रापमन्न... न्नचेयायनेनु यान्नृत्तदेतावकुत्राहेतित्यर्थः॥ बं इ सिवे तिद्धन न्नर्थमिदं॥ प वक्कमोसीकमिति पं ... तिरस्यमासस्य पव कोमाससास्यां थ वस्तन्नृतयइति
नौफ... तेवक् द्याहो न्नूतयान्न य पि कन्यांयन्न वकुत्रात्साव न्नादोत्वमास्यते॥ तद्वाधनार्थे॥ अ पंचमाः नञ्सुन्धा मित्यत्रोदात्तत्वं नव तिअन्नतासिका याः संज्ञायां
ला... स्पन्नुय दनिर्देशोवे विज्ञार्थे रूस इति रु खिनासिकास्यप्रूवपूदासंशाया मगइति णत्वं॥ वध्रैववाश्रं॥ स्तानासिकास्यवाश्राद्रस्येति दाघः शित्विसघ्न
सूतानना... नाहिनाः अद्योग्रतिमानस्याऽऽवानासिकास्य अर्वनाः ज्ञापोसंज्ञा छंदसावकुत्वमिदं रूस्वत्वं॥ उपसर्गोन्न॥ उपसर्गयत्त्वानासिको प्रतियायां
तोवरुवद्गति ता ति ति ... नाशिकाराह्य स्यय आदेशोव न्न वः॥ प्रत्ययस्य एव॥ सुप्रातस्सुअसु दिवशादिन्न वन्नु स्थराणापदाज पदः। आद्यपदाः टिलोपादिकमिति॥ सु
प्रदितपवति अवयय ... विलोपइत्यतन्नु नाश्रं तां आदि शब्देन ए णा पदाज पदयोऽऽ पश्शोनन ग्रात रितिच ग्रातः शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्सामाधि
भावात घृत्तिन ... यस्य ... विलोपइ ... न्नकार्यत्वान्न रोलितिन्न रोथनासन्निवोदनञ्कुं सुप्याहलिरक्व प्यारन्यतरस्यां॥ हलिय हणा मूनर्थकं॥ कर्पहलसुहलेइति अकारान्तो हल
॥नन्न र्थ दास्तिन हल ... न्नूरणा तिङी अमन्त्रेन्नु हतं॥ नायमर्थयेन्निदर्घाखिन्न॥ त्रियमाणपिहलि ह्यहणो हलया ह्वानापिसमासोन दं एडः वाक्ति ननस्य प्रकारणादि
तेश बोध नच सतिव क ... ॥ घपुनःपु मासेप्रकरणादिनेव महल मवर्गस्यते॥ इहतिर्हिदुहल इत्यक्वा यान्ननापि समासेनइर्वेपद प्रन्न तिस्वरः प्राप्नोति॥ समासां

पं.प्र.४

यतइतेनाव

तेविहिंतविग्रह...वपिठ...तस्यतिस्य...त्वतंतर...यस्याम्नन्त्यादांतत्वविधानान्नविशेषः॥ ...बाहिनाधेतिवहुव्रीहियद्यात्वकच...तायप्रसज्येत॥ तस्मात्त्वक्रियह...॥ केचित्तुहलिशाखोरितिपठं

१८ तिच्छिपयाय...शद्दो...तसम...ननुवर्तिष्यते...नवाच्रनविहितसकारस्यसंज्ञत्वमावृदितिएवंतर्हिहलादिनाप्रानेनान्नाद्भासते॥ विवरतांकुध्रघाजाकुमेघाइत्त्वचातानांत्वं॥ ...

...नुनन्नुसुपइत्येत...र्माद्दद्वयदासम॥ परस्यायधर्मास्यपरमस्वधर्मइति॥ स...स्यायागपसंख्यानमित्तित्वहस्यपूर्वनिपातोनभवति॥ ...स्यवावाघाख्यायेतिअहि

...तिगणात्व...सामूल...॥ सामेन्यः॥ हृच्चवचनोचेति॥ ...वतिडमानरूसासुतंपिबेतिदर्शनात्॥ हङ्गिणामाद्धलुघयोगे॥ लुब्धोवाघइतिकवयपवइति॥ कव

78 ...यस्ताहिंधामस्त्वप्रत्युज... ...मावकज्जमालिगुणानिघिरिखुणानिमितादङ्गिणामेतिययथाप्राणेतइतिक्रमशाद्यादिनच॥ भुणागाचवि...शनइत्यस्याङ्गावोराद्दिकाद्दत्ता॥ १८

...नर्मर्वाहि... ...अन्यतइति॥ ...स्पैवककर्मव्यति...तेनदारुणेतोघन्येषामपिदृश्यतेइतिङ्खर्वपदस्यदीर्घत्वंनिषहुरूहजेतिधर्यमिच॥ पवानेइतिते

मावविनावस...नसतिमुहा...नवतदि...नाव॥ यद्ययमव्ययीभावसंज्ञाबकुझहिसशायावाचनात्समासपरो॥ वातादाद्धिसिद्धति॥ नर्यैश्चि

...लन॥ विर... ...असतिहितस्मित्तिघङ्गुघज्ञेति...कारमात्रपत्येतन्नतस्यपाभूतिलस्यापियहणंस्यात्॥ द्विदाताद्यादिलभ्य॥ यदिहिराजादयसा

...वानभवतीत्ययमर्था॥ न...तद्धिहृद्यादिन्यइतिसूत्रपदस्यकथनिर्वाहोतत्राहद्विहृद्यादिन्यइतितादर्थेषाचतुर्थ्यात्पादिःसमुदायनिपातनाचेति॥ समुदायायत्र

तेद्वि ... एवमर्थे समुदायनिपातनमित्यर्थः ॥ विहरति विहरती तिजो दृंढावसाम्... रताः इति विग्रहः ॥ ...न भवती ति ... भवति ... त्येत ...
घापि ... स्तैव तेषाम वरोध ... पर्वा ॥ ... एवमर्थे समुदायनिपातनाद् ... व हेतुः ॥ ननु प्रातिपदिके विप्रतायां ति पाठाद् एव सिद्धत्वाद् ... दीनां साधुत्वं किमनेन ननु प्र
तपे साधु ... वतालयेः ॥ ... कुञ्ज ... धाकारस्य ... अपि समुदायनिपातनाद् ... न्यगादिविदण्नुप्रयोगात् ॥ प्र संम्याधातुनेनः ॥ इत्यय माद्देश इति प्रत्ययस्य ... न भवती
पाठ माजि ... तलवेशक ... रागनस्य ॥ ततश्चाव्ययिनाव संज्ञा न स्यात् ॥ अनाष ... ठः शमेत ... दिदत्त माप्यितुजानुनो ... तिनिर्देश एतदर्थे ... पतेस्थान षष्ठी ... निगध ... यतेति
सघाञावचनेन ... निर्देशः ॥ तदुक्तं ... नुशाद्व ... स्य कलेपिगतं द्विलमुपपद निबौ ... व ... मानङः ॥ ङिच्चकारणाद् ... शत्वम ... रादिति च निष्ठितया ... नजादेशो भवतीति ॥ ङो ङोञीति
दसिञ्च सतं ... गुह्यौ हरपतौ ॥ पञ्चबामामध्योल्लदमरवज्ञ ॥ पङ्का ... तादक्षिण ॥ गंधस्येदुत्पातिसुसुरभिभ्य ... इकारादेशो भवतीति ॥ षष्ठीनिर्देशादादेशत्वाद सायाः ॥
यकुञ्जाहसघसोऽपञ्चत्रोपानः ॥ अनङ् किघानमुत्तरार्थमिहत्व माकारादेशो ... न दा ... यजस्तिङव्यवदनः ॥ वहुविजलमियपि ... नामियमिति ॥ अस्तिगुणाववचनः ॥ वंद नस्यां
इकरणाद ... राल ॥ व्यवस्था ... तो न वसिन्प्रत्ययाः पिकाद्विवाषगंधस ... जस्तिङव्यवदनः ॥ वहुविज ... दिवान्तरि ... मवय मिद्व्यामिति रूपपत्ते एकोत्तन त
धइति ॥ अज ... वनोयहणार्थं माकारगंधस्येत्यत्वमिति रूपादि समुदायइवेतस्य न ... गुणा कादेशो भवति सपादि ... रिन्न मवयमिद्व्यामिति रूपपत्ते एकोत्तन त
... ॥ ततस्थस्य ... पलनात्तसुगंधिआपणीमिति ॥ आपणो नियुनोऽश्रापणीवः ... व्यतीय घाङ्कः ॥ माघायेवा ॥ आघादि ... ॥ अथ वात्यवपसुगंधिङ्गोधि ... तिन ...
... वार्यगुणामात्रस्य ... तन्नावदपि हानोपतोलेन्ति ॥ एतावदेव न्दकात्व ... विवर्ज्जितं न तत्त्रगुणात्वा ॥ एवं वक्ष्ये ... माघनुलोपन सविययाद्वन्द्वादेश ... ना...

पं प्र [illegible] घितिह तेन नन्त्य वसु [illegible] ह्विवदन्न शसि। सर्वथाऽऽश्रवदन्नस्यैव निघ्नन्ति॥ अल्पाख्यायां॥ सुपोत्स्यो सिन्नलपगे घीति। चयप्रदर्शनमेतत् विग्रहस्तस्य लोशो वागांधोसिमिन्नि॥ [illegible] अन्यथा विराघतत्तः

घिर इ स्याद्र्वं निपातस्यालः यद्वासाः इव निपातनात्रांधशब्दस्य परिनिपातः॥ पादस्यालोपो हस्त्यादिभ्यः। लोपो न बली समासांताश्चेति। यदि लवं समासांतो न स्यात् द्रव्यस्येत्यादिः स्यात्। श

पादि सा [illegible] नसमासांतापेक्षत्वादेशस्याश्रयणाल्ला कथं पुनरनावत्पो शावयवो भव तितत्स्वा निघारे तोति। [illegible] सपदीपुवा। वकुव चन निर्देशात्प्रकृत्यर्थो गम्यतइत्याह

स्तांम दाघ हृतेय इति समुदायाएव निपात्यतइति॥ कथं तर्हि सूत्रे भूतविग्रहासन्नमा विर्देशइत्यत आह तत्रेति विषयग्रहणं नसूत्रे विषयसप्तमीतिदर्शयति यथाऽऽक्रासपथादयः सि

८ धातीतियत्तदानित्यसंबंधं धात्पूर्वत्र तयालोपा भवती तयाथियाहः॥ किमर्थं पुनर [illegible] याएव निपात्य तेनञ्जं नादानां गतोप दित्वाति न्यःपरस्यायादि शब्दस्यालोपो विधीयेत तत्राह समुदाय

पठस्ययेति विषयनिदमेवदर्शयति स्त्रियामेवदर्शयती। ततत्रव स्त्रियामपि स्वधमे२ [illegible] पापान्यतरस्यामितियदादि विषयभूतं दर्शयति तार्थ्यःस वैहेत्यादि॥ अनुपमान इत्यपि देङ्कः न

यद्विजालयहात्या दिसस्याद्रूपं पदमेकपदीरातपदिति॥ अष्टापदी तिपनाचिति [illegible] दे दाई [illegible] लंम घ्नमं। स्वेज्ञायामितिवाऽऽकारः॥ वयसिदन्तस्यदन्तादि दन्तितिसकारस्यो गित्व

यो येलाद्रुगि स्वामि तिनु। स्त्रियां संज्ञायां॥ छन्दसोर्थमिद्ध। अयुद्धवदन्ता [illegible] मित योहतीजगी त्वाडीघ॥ समदशीतिन सिवाद्दराषत्यादि माध्यत एदनस्थितं। ककुदस्यावस्थो ३९

यालोपः॥ कालादिज्ञताइति आदिशब्दं नाहारपविरोमादर्शयहतां। त्रिककुत्पर्वते [illegible] पर्वतेनुपदा [illegible] षु मुखस्यकजो हस्यासंभवाद्धा तककुदाकारशृंगमित्यादिनवत्यादिनुस्म

नरंत्यस्यानुषंगा नवासंज्ञोषत्यादि॥ एतत्र निपातनाल्लभ्यते॥ एवव पर्वतयहतां किस्पार्थं॥ नरजकत तिन्धघघ॥ वृणेरस्कः प्रियत्वपिषु इति पेपः दाह्यविता प्युत पद्मबीन

हसंपदादिब्बावर्म॥ तो क्विप॥ अपने [illegible] मदिह्वती तिदाघः॥ अविमुक्तो पानसोयनसावमुक्तः॥ नहाघजंगघव विकल्प एवमवती कितक्ष्मी शब्दान्त घतस्थे ति मितेक

घि

[illegible] प्रसा [illegible]

तद्धि स्याद्दित्यर्शति स्य [illegible]